

К. Симонов

**ЖИВІ
І МЕРТВІ**

ЖИВИ І МЕРТВИ

К. СІМЕОНОВ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
*
«ДНІПРО» КИЇВ 1970

К. Симонов

**ЖИВИ
І МЕРТВІ**

РОМАН

Переклад з російської
Б. Антоненко-Давидович

Переклад звірено за виданням: Констан-
тин Симонов, Живые и мертвые. Роман,
М., Издательство «Известия», 1966.

Київський поліграфічний комбінат

У кожного письменника є своя улюблена тема, з якою він входить у літературу. Звичайно вона буває пов'язана з найбільш сильними життєвими враженнями. Талант Костянтина Симонова чутливий до вимог сучасності, у тематичному відношенні його доробок досить різноманітний. Та перше, що спадає на думку при його імені,— це військовий письменник, літописець ратних діянь, героїчного подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні, військової честі і обов'язку, мужності і бойового товариства. Буває, що письменник на деякий час відходить від цієї теми, прагне зробити «своїми» теми мирної праці і досягає в цьому певних успіхів. Та неспокійна пам'ять суворих літ знову і знову повертає на дороги великої війни. У нього є хороші твори про зарубіжну дійсність, боротьбу за мир (збірка віршів «Друзі і вороги», п'єса «Російське питання» та ін.). Але кращі його речі, якими він, власне, і ввійшов у свідомість читачів, є відомі книги «Дні і ночі», «Живі і мертві», «Солдатами не народжуються», п'єса «Російські люди», цикл віршів «З тобою і без тебе».

К. Симонов один з тих літераторів, у яких мало не кожен написаний твір є часткою власної біографії. А життя його склалося так, що воєнні тривоги назавжди врізались у пам'ять. Досвід фронтового письменника і газетяра виявився найбільш значним. Такою ж визначальною школою життя, якою була для Фурманова, Островського, Вишневського, Фадеева громадянська війна, для К. Симонова стала Велика Вітчизняна. Герої К. Симонова, навіть тоді, коли це люди цивільних професій, звикли до нелегкого військового побуту, байдужі, до комфорту, домашнього затишку, живуть між війнами з думкою про готовність віддати життя за Вітчизну. Справжні воїни-патріоти, неспокійні натури.

Юність покоління, до якого належить Костянтин Симонов (Кирило Михайлович Симонов народився 1915 року), була і особливою захоплюючою і тривожною. Переможна хода п'ятирічок, епопея челюскінців, папанінців, польоти Чкалова, стратонавтів. І тоді ж: японські мілітаристи провокують конфлікти на Далекому Сході, італійські і німецькі фашисти тероризують Європу, гітлерівські генерали планують походи на Схід. Газетні шпальти запахли порохом, зарясніли зловісними словами: «аншлюс», «концтабір», «дранг нах остен». Загриміли перші бої з фашизмом в Іспанії. Радянські письменники виступають ініціаторами конгресів і конференцій на захист миру, демократії і куль-

тури. Широку популярність завойовують фільми і п'єси на оборонну тему, оборонні пісні М. Ісаковського, О. Суркова, В. Лебедева-Кумача лунають над країною. У цій атмосфері формувались життєві і літературні погляди К. Симонова. Уявою токаря, а згодом студента Літературного інституту володіли мужні характери — полководці, стійкі антифашисти (поєми «Льодове побойще», «Суворов», вірші «Поручик», «Генерал»). Пізніше письменник скаже: республіканська Іспанія — «юнацька тема моєї душі». Молодий поет добре усвідомив свою роль, відчув себе мобілізованим:

Пера штамнують з тії ж сталі,
Котра узавтра піде на штики.

А за першими спробами пера настали перші бойові випробування. Влітку 1939 року К. Симонов їде в Монголію, де на ріці Халхин-Гол радянські і монгольські війська давали відсіч японським загарбникам, працює в армійській газеті. Мотиви патріотичної героїки, мобілізаційної готовності, передчуття великої воєнної грози сповнюють його «Вірші 1939 року», поему «Далеко на Сході», п'єси «Хлопець із нашого міста», «Історія одного коханя». У цих перших боях молодий письменник зустрівся з героями, що пізніше ввійдуть у роман «Товариші по зброї», перейдуть потім у романи «Живі і мертві», «Солдатами не народжуються», щоб продовжити свою бойову біографію на полях Великої Вітчизняної війни.

Майже два десятиліття згодом, відкриваючи роман «Живі і мертві» гіркими словами про раптовий початок великої війни, Симонов глибоко правильно написав: «Очевидно, цілком приготувати себе заздалегідь до такого величезного нещастя взагалі неможливо». Щодо самого Симонова, то до певної міри він виявився підготовленим до суворих випробувань. Один із найобдарованіших майстрів оборонної теми, військовий кореспондент за освітою і досвідом, він у перші ж дні війни вирушає на фронт. Для нього гроза війни, можливо, не була такою несподіваною, як для багатьох інших.

Ті далекі трагічні дні стали історією. У світанкову тишу мирної літньої неділі 22 червня 1941 року зухвало вдерлася війна, полум'ям пожеж, ріками крові розлилась по країні. Смертельна загроза нависла над Батьківщиною. Для відсічі агресорові одностайно піднявся весь радянський народ. Небачену морально-політичну єдність і громадянську активність продемонстрували діячі культури. Понад тисячу літераторів пішли у діючу армію. Серед мільйонів солдатських могил є і їх могили — 275 письмен-

ників загинули смертю хоробрих. Літератори були кореспондентами центральних і фронтових газет, політпрацівниками, а коли треба було,— брали в руки зброю. І головне: вони, літописці народного життя, були разом з воюючим народом, пізнали і гіркоту відступу і щастя перемог. Їх діяльність не обмежувалась суто оперативною роботою публіциста, репортера, політвихователя. У полум'ї боїв народжувались високохудожні твори. Стародавнє прислів'я твердить: «Коли говорять гармати, музи мовчать». Радянська література спростувала цю стару істину. У час жорстоких випробувань вона підвищила голос, вразила і захопила світ своєю мужністю і художньою силою, зміцнила віру народів у перемогу над фашизмом. Такі твори, як «Наука ненависті» і розділи з роману «Вони бились за батьківщину» М. Шолохова, «Російський характер» О. Толстого, «Фронт» О. Корнійчука, «Навала» Л. Леонова, «Василь Тьоркін» О. Твардовського, «Російські люди» і «Дні і ночі» К. Симонова, «Народ безсмертний» В. Гроссмана друкувалися на сторінках центральних газет, перекладались іноземними мовами, інколи навіть передавалися по телеграфу за океан.

Для багатьох наших письменників роки війни виявились періодом високої творчої активності. Не було затишних кабінетів, дискусій на естетичні теми; були безпосередні і кровні зв'язки з долею народу, було відчуття свого місця у великій битві. Серед фронтових письменників-газетярів чи не найбільш активним виявився двадцятишестилітній К. Симонов. З дивовижною енергією працював він і як письменник, і як фронтовий кореспондент. Від перших днів трагічного червня 1941 року, коли він одержав призначення у газету Третьої армії «Боевое знамя», і до переможних днів у Берліні пройшов письменник усю війну, встигав побувати у її найгарячіших точках, умів і робив усе, що вона вимагала: писав фронтові репортажі, нариси про героїв боїв, оповідання, вірші, повісті, п'єси. За його тогочасними і пізнішими творами можна б скласти карту нелегких маршрутів письменника і кореспондента від Чорного і до Баренцевого моря, від Сталінграда і до Берліна. Так само, як і його автобіографічному героєві Синцову («Живі і мертві»), йому доводилось у плутанині і горі відступу розшукувати армійську газету, виходити з оточення. В «Південних повістях» відобразяться згодом його враження про перебування в обложеної Одесі, героїчному Севастополі. Він був свідком битви на Волзі і розповів про неї у нарисах, повісті «Дні і ночі», романі «Солдатами не народжуються».

Ніколи раніше письменник не відчував такої безпосередньої близькості до Вітчизни, народу, читача. Найвеличніші поняття,

що недавно ще міським інтелігентом сприймалися як абстрактні, тепер, у годину біди, на «дорогах Смоленщини» стали до спазм у горлі реальними і дорогими, священними. Патріотичні почуття поглибилися, включили в себе національні традиції, все те дороге і незабутнє, що пов'язане з рідним краєм, рідною природою, набутками нового ладу життя. Про любов до рідної землі поет пише проникливо, схвильовано.

Поряд з темою Вітчизни-Росії поет розвиває мотиви дружби волелюбних народів і ненависті до гітлерівських загарбників. У його творах пліч-о-пліч б'ються з підступним ворогом представники різних національностей, любов і ненависть крокують поруч. Майже одночасно створені були вірші про любов і вірність «Жди мене», цикл «З тобою і без тебе» і такі полум'яні заклики до справедливої помсти, як відомий вірш «Убий його». Ідеали справедливої війни і соціалістичного гуманізму допомогли К. Симонову досягнути нових творчих висот, його поетичні твори завоювали величезну популярність, переписувались і зберігались у солдатських гімнастюрках, офіцерських польових сумках. Вперше прийшло до поета всенародне визнання.

Гіркий досвід трагічних місяців літа і осені 1941 року примусив радянських письменників багато де в чому переглянути свої позиції. Оборонна тема до війни розкривалась поверхово, майбутні бої уявлялись легкими і обов'язково переможними. Щоправда, К. Симонов на Халхин-Голі, О. Сурков, М. Тихонов, О. Твардовський на фронті з білофіннами побачили, що війна є війна. Але то були локальні воєнні дії, вони хоч і були нелегкими, проте не створювали атмосфери всенародної збройної борні. Ставши вічна-віч з бідою відступів, письменники повинні були знайти максимально правдиві інтонації розмови з воюючим народом, з солдатом, з яким літератор поділяв і окопний побут, і гіркоту невдач. Стало ясно: біди не замовчати, не прикрити гучними словами; довір'я воїна можна завоювати суворою правдою. Про героїзм і страждання треба було розповісти щиро і просто, без фальші красивих фраз. У перші дні війни К. Симонов написав віршований нарис про артилериста Полякова, який запросто підбивав німецькі танки і при цьому весело казав товаришам: чим більше ворожих танків і чим ближче вони, тим легше їх бити. І вже зовсім інший, більш серйозний і правдивий погляд на події характеризує твори К. Симонова кінця 1941 року. Вони вводять читача в атмосферу важкої війни, приваблюють прямою і щирістю, як, наприклад, його славнозвісне послання поетові-фронтовику О. Суркову.

Перший рік війни був у К. Симонова вщерть заповнений опе-

ративною кореспондентською роботою і створенням художніх творів малих форм (вірші, нариси, оповідання), що давали змогу з безпосередньою емоційністю негайно відгукуватися на події війни. У книзі нарисів з красномовною назвою «Від Чорного до Баренцого моря» (1942) він писав: «Очевидно, справжні книги, великі книги про цю велику війну напишуться потім, коли ми зможемо оглянутися і з якоїсь відстані побачити все зразу оком художника». Природно, що, знаходячись у вирі подій, письменники змушені були задовольнятися уривчастими нотатками, тим, що було перед очима, і не мали часу й можливості художньо осмислювати, узагальнювати події у масштабних полотнах.

Вперше така можливість виникла у К. Симонова на другому році війни: у липні 1942 року на сторінках «Правди» з'явилась його п'єса «Російські люди». Героями твору виступали тут прості люди: командир автобатальйону Сафонов, військовий фельдшер Глоба, розвідниця Валя Анощенко, старий офіцер Васін, квола фізично і сильна духом дружина лікаря Харитоновна, що перемагає у психологічному поєдинку фашистів Вернера і Розенберга. В основі сюжету п'єси лежить розповідь про операції батальйону Сафопова по захисту частини міста і переправи. Її драматичною колізією є зіткнення двох непримиренних ідеологій — ідеології радянської людини з ідеологією расиста і вбивці. Високопоетично розкривались тут патріотична і любовна теми. П'єса мала великий успіх, ставилась мало не всіма театрами нашої країни і багатьма зарубіжними театрами. Але і ця п'єса, і пізніше створені — «Так і буде» (1944), «Під каштанами Праги» (1945) — також талановиті твори про окремі епізоди воєнного і мирного побуту, про мужніх і скромних саперів, військових лікарів, антифашистів, вчених — не претендували на масштабне відображення великої війни.

В 1943—1944 роках по свіжих слідах подій, що відгрімали на Волзі, К. Симонов пише повість «Дні і ночі». На його письменницькому шляху це була важлива віха. Художник, що досі виступав майже виключно як поет і драматург, вперше відчув потяг до великої прозової форми. Пізніше К. Симонов признавався, що спочатку думав розповісти про Сталінградську епопею в поемі. Та потім зрозумів: великий фактичний матеріал, люди, картини, роздуми і подробиці — всього цього не охопить поема. Без перебільшення можна сказати, що без «Днів і ночей» не було б післявоєнних симоновських романів. Це була правдива повість про суворий фронтний побут, про війну як щоденну тяжку працю, про справжній героїзм зовні непоказних, неефектних людей. Війна — велика трагедія і великий подвиг народу, вона вимагає

від людей напруження всіх духовних і фізичних сил, вона найголовніший іспит на моральну стійкість. Ці ідеї надовго полонять творчу яву К. Симонова, художньому втіленню їх він віддасть цілі десятиліття. У повісті автор обмежив себе зображенням днів і ночей міста-фортеці, навіть не всього міста і не всіх перипетій оборони його, тут йдеться про бойові будні батальйону капітана Сабурова, це — частка великої битви, ніби ескіз до полотна, виконаний у документально-нарисовій манері. Твір, що безумовно має художнє значення, зараз сприймається саме як первісний начерк майбутньої епопеї.

Фронтіві враження, гірка пам'ять війни продовжували хвилювати письменника за всіх обставин мирного повоєнного життя, у всій його творчій роботі. За путівками миру він об'їздив цілий світ, немало творів написав про труди і дні людей доброї волі, про боротьбу за мир, про підступні дії ворогів соціалізму (п'єси «Російське питання», «Чужа тінь», «Добре ім'я», цикл віршів «Друзі і вороги» та ін.). І у всіх цих творах видно було, що тема великого подвигу радянського народу залишається найдорожчою для письменника. Герої Симонова незмінно згадували про бойове минуле, своєї вчинки і думи теперішні співставляли з високими ідеалами великої боротьби. І все більш настійливо нещодавнє минуле вимагало від художника широкого ретроспективного погляду, глибоких роздумів про причини і наслідки. Письменник не міг не бачити, що література про війну ще не сказала головного, що хороші твори про буремні роки були першими емоційними відгуками, невеликими частинами майже неосяжного цілого. До його письменницького сумління волали живі і мертві соратники по борні, гарячі фронтіві блокноти, папки з документами, виписками, начерками. Від нього, учасника і свідка вузлових подій війни, досвідченого майстра воєнної теми, чекали великої книги. Про це йому писали колишні фронтівіки, говорили на читацьких конференціях.

Критики часто іронізують над поняттям «дистанції часу», вважаючи, що талановитому письменникові вона не тільки не потрібна, але й стає на заваді. В окремих випадках вона справді не потрібна, про це свідчить творча історія таких чудових книг, як «Молода гвардія», «Дні і ночі» та ін. Але коли йдеться про масштабні історико-філософські та художні узагальнення, тут не обійтись без певної дистанції. Згадаймо «Війну і мир», створену через півстоліття після описаних у ній подій, згадаймо такі епопеї, як «Тихий Дон», «Ходіння по муках». Зважимо також на те, що книги про війну перших повоєнних років були за характером своїм локальними, відображали більш чи менш знач-

ні епізоди великої борні, розповідали про людину на війні і лише частково зачіпали тему «народ на війні». Поодинокі спроби дати узагальнюючу картину, як наприклад «Буря» І. Еренбурга, «За справедливу справу» В. Гроссмана, мали ознаки поспіху, не досить глибоко досліджували корінні проблеми війни, що зрештою було обумовлено значною мірою специфікою тих років. Характерними явищами літератури цього періоду були відомі талановиті твори, що не претендували на масштабність узагальнень («В окопах Сталінграда» В. Некрасова, «Зірка» і «Двое в степу» Е. Казакевича, «Супутники» В. Панової, «Повість про справжню людину» Б. Полевого). Тут автори майже не відходили від автобіографічного, особистих вражень, складні питання про причини невдач і поразок фактично не порушувалися. І час був такий, що правда про війну не могла бути повною і безкомпромісною.

У ці роки К. Симонов працював над романом «Товариші по зброї» (опублікований 1952 р.). Зміст книги ясно говорив про те, що письменником задумано велике епічне полотно про другу світову війну. Тут розповідалось про події на Халхин-Голі, що були ніби прелюдією до грози 1941 року, зав'язувалися конфлікти, розпочиналася далека воєнна дорога героїв, яким доведеться згодом відбивати фашистську навалу. Багатопланова і густо населена книга відкривала перед читачем широку панораму. І вже тим, що, не розв'язавши конфліктів, вона закінчувалась ніби на півслові, читач чекав на продовження. Люди одного покоління, товариші по навчанню стають товаришами по зброї, бойове побратимство, що витримує випробування вогнем, — найміцніше з побратимств. Це головна художня думка твору.

На жаль, якраз людським долям, взаєминам героїв автор приділив мало уваги. В центрі книги опинились воєнні операції, батальні сцени. Виписані вони з добрим знанням справи, досить детально. Симонов розумів, що автор такого типу книги мусить бути не лише художником, але й істориком. У цьому жанрі він виступав вперше, то ж не дивно, що чуття міри зраджувало його. Надмірна деталізація батальних сцен, історичних описів відсунула на задній план життєві колізії, художник поступився перед істориком і публіцистом. Це дуже завадило книзі, що задумана була як воєнна епопея. Епосом вона ще не стала. Переобтяжена вона суто інформаційним, документальним матеріалом, у ряді місць сприймається як мемуарна книга або як історична розвідка; художня образність і публіцистична нарисовість тут не поєднані гармонійно.

Ці вади ще будуть тяжіти над прозою К. Симонова. На обговоренні роману у Спілці письменників К. Симонов говорив, що він

хотів показати позитивні сторони нашої армії, що спостереження негативного порядку свідомо не вводив у книгу. Тож не дивно, що, побудовані на принципах однобокого зображення історичного минулого, «Товариші по зброї» не ставили читача перед гострими проблемами, не розкривали суперечностей передвоєнного часу, які так трагічно далися взнаки влітку 1941 року. Книга писалася в умовах штучного благополуччя, під впливом поширеної в літературі «теорії безконфліктності». Події, що були передднем великої війни і небачених випробувань для народу, не стали тут об'єктом глибоких роздумів. Потрібні були роки очищення всієї атмосфери суспільного життя, перегляду і переоцінки усталених істин, щоб став можливий історично вірний погляд на минуле і сучасне. Письменник мав пройти через це очищення, нелегкий іспит творчих переоцінок. І лише після цього його чекав великий успіх наступних романів. Величний задум набув рис справжнього епосу.

Роман «Живі і мертві» (1959) відділяє від описуваних подій двадцятилітній простір і благодатний період переоцінок суспільних явищ, здійснений з ініціативи ХХ з'їзду партії. Читач зустрічається знову з героями, знайомими з роману «Товариші по зброї»: танкістом Климовичем, авіаторами Козиревим і Полініним, штабним офіцером Артем'євим, генералом Серпіліним, армійським журналістом Синцовим. Останні два стають тут головними дійовими особами. Але було б помилкою розглядати цей роман як просте продовження попереднього. За принципами зображення історичного минулого це — нова якість. Значно вищий він і своєю художньою вартістю.

Нова книга К. Симонова швидко стала однією із найпопулярніших в нашій країні, посіла почесне місце поряд з кращими творами про світову війну. Без перебільшення можна сказати, що з виходом у світ оповідання «Доля людини» М. Шолохова, романів «Живі і мертві» К. Симонова, «Вир» Г. Тютюнника, «Людина і зброя» О. Гончара, «Танки ідуть ромбом» А. Ананьєва, повістей і оповідань Ю. Бондарєва, Г. Бакланова, В. Бикова відбулось «друге народження» воєнної теми, художнє пізнання героїчного подвигу народу у великій війні, славного і многотрудного шляху Радянської Армії піднеслося на вищий щабель. Звичайно, це стало можливим на основі синтезу досягнень воєнної романістики у попередні роки. Та не можна не помітити, що таке піднесення перебуває у прямій залежності з новими сприятливими умовами, що склалися у суспільному і літературному житті в середині 50-х років. Художня правда у названих книгах нерозривна з історичною правдою, з правдою життя.

Симпатії читача «Живі і мертві» привертають передусім суворим пафосом правди, поглибленим філософсько-художнім аналізом проблеми війни, миру та моральних проблем, нетерпимим ставленням до прикрашування, поверховості. Вперше в нашій літературі змістом широкого епічного полотна стає найбільш трагічний в історії Радянської держави 1941 рік. Місцем дії тут є тисячоверстні простори від Бреста до Москви, якими прокотилась колісниця небаченої у світі війни. Роман сповнений глибоким драматизмом, правдиво відтворює як величезні страждання, так і невичерпну духовну силу народу. Цілком природно, що переважають тут гіркі роздуми і сумні інтонації, адже мова йде про перші місяці тяжких поразок, трагедію цілого народу. Але у романі немає розпачу, як не було його навіть у найскладніших умовах воєнних невдач.

Багато болючих питань близько двох десятиліть залишалися без відповіді і кровоточили у пам'яті мільйонів людей. Як могло так трапитись? Чому армія, надія і гордість народу, оспівана у піснях, уславлена непереможною, зазнавала поразок і невпинно відкочувалась? Чим пояснити величезну нерівність у військовій техніці, чому з перших же днів майже не стало видно наших танків і літаків? Йдуть і йдуть на схід літаки з зловісними чорними хрестами і свастиками. «А де ж наші?» — гірко питає себе Синцов. Гинуть тихоходні, неповороткі, неприкриті винищувачами наші важкі бомбардувальники. З наших літаків німецькі льотчики обстрілюють наші війська. Йдуть невпинним потоком на схід цивільні і військові, а назустріч їм, назустріч війні, йдуть молоді хлопці з фанерними сундучками, спішать добратись до призовних пунктів, навіть не здогадуючись, що ті пункти вже іменуються «окупованою територією». «Це була одна із найстрашніших трагедій тих днів — трагедія людей, що вмирили під бомбуванням і попадали в полон, так і не дійшовши до своїх призовних пунктів». У відчай вступає у нерівний бій з ворожими винищувачами генерал-лейтенант Козирев і гине, лише перед смертю зрозумівши, що командиром крупного масштабу він став випадково, що не умів керувати з'єднаннями і масами людей. А де ж досвідчені командири, уславлені полководці, чому армія у тяжку годину залишилася без талановитих організаторів? «Як міг Сталін допустити до цього?» — мучить себе питаннями генерал Серпілін.

Наївно було б чекати від художнього твору вичерпних відповідей на всі ці болючі й нелегкі питання. Але вперше у всій своїй невідпорності і художній правдивості вони були порушені саме тут, у «Живих і мертвих». Критики закидали К. Симонову, що він погіршив проти історичної правди, коли наділив своїх героїв тяж-

кими роздумами про причини поразок, про поведінку Сталіна. Мовляв, люди 1941 року не могли про це думати, це модернізація думок і самопочуття людей того часу з висоти досвіду наших днів. Але чому ж не могли так думати тоді? Тим більше такі визначні високоінтелектуальні командири, яким виступає у романі генерал Серпілін?

Література звертається до грандіозних подій минулого не лише для того, щоб з вершин сучасності оглянути і в художніх образах втілити їх. Таке звертання — відповідь художника на потребу часу. «Живі і мертві» відтворили сувору картину драматичного 1941 року, щоб допомогти людям наших часів збагнути причини і наслідки. Тим самим книга прояснює і сучасне.

Вже після виходу у світ роману «Живі і мертві» К. Симонов опублікував статтю про долю сучасного роману — «Перед новою роботою» («Вопросы литературы», 1961, № 5). Письменник твердив у ній, що класична форма роману людської долі, сімейного роману відмирає, що настав час бурхливого розвитку «роману події», бо у нашому суспільстві громадська справа посідає величезне місце у житті людини. Тобто К. Симонов радить будувати сучасний роман не як історію людини і людських взаємин, а як історію важливої події у житті країни. Якраз так побудовані його романи. Майбутнє покаже, правильні чи неправильні міркування К. Симонова. А поки що власна практика його свідчить, що новаторський прийом цей має як свої переваги, так і свої вади. У «Товаришах по зброї», де вперше застосовано його, занадто докладний опис подій фактично витіснив на другий план людину, герої там виступали головним чином як носії тієї чи іншої військової професії, їх духовний світ майже не відкрився для читача. Та й події на далекій монгольській річці при всій їх важливості не набули загальнонародного значення. Видається більш правомірно так писати про Велику Вітчизняну, яка була насправді всенародною, підкорила своїм вимогам помисли і вчинки всіх радянських людей.

Широка епічність і монументальність у романі «Живі і мертві» досягається передусім за рахунок того, що всеохоплюючим конфліктом і головною сюжетоорганізуючою дією твору є всесвітньо велика і глибоко драматична подія — війна. Вона «все перемішала і зрушила зі своїх місць», стала над усім. Людські шляхи, життя і смерть — все сходиться в ній. Від першої до останньої сторінки читач перебуває разом з героями у її жахливому вирі, переживає бомбардування, оточення, чує її громи, бачить її, ніби живу істоту, в пожежах, пересуваннях армій, потоках біженців. Здається, що велику війну і можна було втілити лише у такій ось масштабній, рухомій і живій картині.

Як уже відзначалося в критиці, автор «Живих і мертвих» наслідував окремі риси філософії і художнього мислення автора «Війни і миру». Великим річищем тече історія, просторами країни іде війна, а доля людей складається, «як війна наказала». Індивідуальні волі, бажання, сподівання вимушені підкоряються всевадому об'єктивному ходу подій, інакше вони виявляються неспроможними перед його лицем, несподівано стикаються з протилежними за своїми наслідками протидіями. Пророцтва і глибокодумні плани на майбутнє руйнуються. Ставши свідком червневих поразок і безладдя в Білорусії, Синцов з гіркотою згадує «прочитаний два роки тому роман про майбутню війну, у якому від першого ж удару наших літаків зразу ж розліталася вщент вся фашистська Німеччина».

Суворі дійсність сміється над претензіями завбачати і організовувати все наперед, незважаючи на історію. В об'єктивних подій є своя логіка і невблаганна необхідність. А «організатори» часто-густо бувають недалекоглядними. Ось величезна кількість командирів терміново повертається з відпусток у свої прикордонні частини. З першого дня війни вони виявилися відірваними від своїх з'єднань, які вже билися з ворогом. «Як це могло трапитись, коли передчуття війни, що насувалася, висіло у повітрі ще з квітня, не міг зрозуміти ні Синцов, ні інші відпустники». У хвилину прощання на Московському вокзалі Синцов і Маша складають плани на майбутнє. «Вони ще не могли уявити собі, що нічого, нічогосінько з того, про що вони зараз говорили, вже довго, а може, й ніколи не буде у їхньому житті...» Частина, що з боями вийшла з оточення, іде у тил на переформування. «Ніхто з них ще не знав, що вимушена зупинка біля мосту, яка розділила їхню колону на дві частини, уже розділила їх усіх або майже всіх на живих і мертвих».

Звичайно, такого роду спостереження і роздуми — а їх багато тут — ще не означають, що автор беззастережно приймає толстовський фаталізм. Цим підкреслюється вирішальне значення об'єктивного ходу подій, що далеко не завжди збігається з суб'єктивним бажанням, марнота волюнтаристських завбачень. Окрім всього, це допомагає письменникові приковувати увагу читача до головного потоку дії, вести розповідь з широким епічним розмахом.

А долю війни зрештою вирішує не провидіння, а народ. Боєм озвалися в серці Синцова паніка, безладдя, поразки, відступи. Але ні на мить не похитнулася його віра у перемогу, в невичерпні сили народу. І з великою радістю підмічає він перші ознаки перемоги. Жменька людей з боями пробивається з Бреста до Підмосков'я

і тягнуть з собою гармату. Звичайні люди мирних професій добровільно йдуть у народне ополчення і віддають життя за Вітчизну. Страшний тягар невдалого початку війни не зламав душі, люди вистояли.

У романі величезна кількість епізодів, подробиць, сюжетних відгалужень — більш чи менш докладних розповідей про долю окремих героїв, — але вони, як притоки, впадають у головне річище війни, війською рухається вся дія, умовно кажучи, вона — головний герой книги. Відчувається, що, окрім особистих вражень, письменник мав у своєму розпорядженні величезний документальний матеріал. Роман навіть дещо перевантажений, розтягнутий. Але із цього неосяжного потоку воєнних епізодів, людських долі і виникає велике ціле. Рамки роману, його композиційні пункти чітко окреслені. Дія розвивається з наростаючою силою, досягає максимального напруження в описі битви за Москву, контрнаступу радянських військ. На цьому повороті розповідь зупиняється. «А попереду ще лежала ціла війна», — тривожною фразою завершується книга, і на цей раз не вичерпавши конфлікту, не розв'язавши долі героїв. Бо ще довго гриміти громам війни. Вона ще знатиме великий поворот Сталінграда, покотиться на Захід, у Берлін, туди, де вона була запланована. Попереду у письменника ще була праця над романом «Солдатами не народжуються». Тож і не було потреби вивершувати будівлю роману.

Події у «Живих і мертвих» даються почасти у авторських описах, у сприйманні Серпіліна, а головним чином, у сприйманні Синцова. Персонаж, що займав у попередньому романі другорядне місце, тут висунуто на авансцену. І дивовижна метаморфоза відбулась з воєнним журналістом, політруком: пройшовши горнило випробувань, він стає рядовим солдатом-піхотинцем, скромною часткою того великого цілого, що називалось воюючим народом. Очевидно, письменник хотів, щоб центральним персонажем був у всіх відношеннях типовий фронтовик, щоб він мав збірне значення. Разом з тим такий персонаж був виграваний у ролі центрального: це високоосвічена, спостережлива, мисляча людина, автор довіряє йому свої роздуми, його автобіографічність безсумнівна.

У романі приділено багато уваги пошевір'янню Синцова. Створюється навіть враження, що якраз це буде головний герой роману. Перші місяці війни стали для воєнного журналіста ходінням по муках. У плутанині відступів, розшукуючи свою редакцію, він попадає на різні ділянки фронту, зустрічається з різного рангу військовими, стає свідком і учасником то трагічних, то героїчних епізодів, стикається із жорстокою недовірою, бессердечною байдужістю і справжньою людяністю, душевною чуйністю. Цей прийом

дає змогу письменникові максимально широко показати війну і людей на війні.

Досить значне місце займає тут і генерал Серпілін. У наступному романі його роль стане ще важливішою. Широкий погляд на війну, на її проблеми пов'язаний значною мірою з цим персонажем, виписаним з особливою старанністю і любов'ю. Та було б помилкою сприймати і Серпіліна як головного героя роману. Події письменник прагнув розкрити у характерах, зіткненнях людей. Але жодного з своїх героїв він не готував до ролі головного. Перед читачем повинна була стояти всеохоплююча найважливіша подія — війна. Перипетії долі Синцова, Серпіліна, Маші і інших героїв допомагають авторові малювати грандіозне ціле, але не заступають головного, що річищем епічної розповіді невпинно пливе від першої до останньої сторінки. Цим пояснюється і те, що в романі домінує нарисово-розповідна манера. На відміну від «роману долі» тут порівняно мало діалогів і монологів, адже головна увага приділена подіям, а не «діалектиці душі».

Якщо у «роману події» буде своя жанрова історія, то дослідники повинні будуть сказати про хвороби його росту. І передусім про найважливішу його слабкість: переключивши головну увагу на події, роман залишає характери слабо розробленими, особисте людське неминуче спиняється десь на другому плані. Цілком закономірно, що герої «Живих і мертвих» живуть інтересами війни. Але письменник впадає в крайність, всіляко підкреслюючи, що його герої не знають інших інтересів і почуттів. Особистих переживань, видявів інтимного вони ніби соромляться. Молодий генерал Козирев любить свою дружину, але у свою смертну годину не думає і не згадує про неї. «Він перед смертю думав лише про одне — про війну». У тридцятилітнього підполковника Климовича «замкнуте на замок лице»; «він сам був — війна, і, доки тривала війна, окрім війни і її прямих інтересів і потреб... у душі його не залишилось нічого й нікого». У романі сказано про сім'ю Синцова, про його взаємини з дружиною, згадується дочка, що залишилась з бабусею в окупації. Але про все це говориться побіжно, без особливих емоцій. Авторові хотілось на повен голос сказати про загально-народне, найголовніше, чим жили люди у ті дні. Але у значній мірі це зроблено за рахунок збіднення особистого, інтимного. Герої роману майже не знають жарту, дотепів, ліричної пісні, по особливому вони аскетичні. Щоправда, це ж перший період війни. Та людське завжди з людьми, аскетизм симоновських героїв дещо неприродний.

Симонов створює воєнну епопею. Зараз письменник працює над втіленням завершального етапу Вітчизняної війни. Але за го-

ловним гуманістичним спрямуванням його романи є антивоєнними. Життя проти смерті, свобода проти поневолення, людяність проти озвіріння — головна художня думка романів. Герої «Живих і мертвих» змушені воювати в ім'я свободи Вітчизни, захищають життя і ненавидять війну, думають про неї як про «прокляте життя», як про трагедію людства. Війна зображується тут у душі великих традицій, що склались і розвивались з часів «Севастопольських оповідань» і «Війни і миру». Немає тут пишномовної і воєнної романтики. Ратний тяжкий труд, кров і страждання, незліченні жертви в ім'я справедливої справи визволення Батьківщини і людства від фашистської чуми — так зображає війну Симонов. Така трактовка воєнної теми відповідає високогуманістичним цілям і традиціям радянської літератури.

З того вікопомного дня, коли у Берліні було підписано капітуляцію і відгрімали громи переможних салютів, на нашій неспокійній планеті не було жодного мирного року. Кров лилась у Кореї, в Африці, ллється у В'єтнамі. Радянські книги про Вітчизняну війну — всім своїм єством антивоєнні книги — набувають зараз особливої актуальності. Вони виховують людей у душі ненависті до паліїв війни, реваншизму. Роман К. Симонова читають і будуть читати в усьому світі.

Андрій КУЛІНИЧ

**ЖИВИ
І МЕРТВІ**

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Перший день війни застукав сім'ю Синцових незнацька, як і мільйони інших сімей. Здавалось би, всі давно чекали війни, і все ж таки в останню хвилину вона впала як сніг на голову; видимо, цілком приготувати себе заздалегідь до такого величезного нещастя взагалі неможливо.

Про те, що почалась війна, Синцов і Маша дізналися в Сімферополі на жаркому привокзальному п'ятачку. Вони допіру зійшли з поїзда і стояли біля старого відкритого «лінкольна», доживаючи попутників, щоб, склавшись грішми, доїхати до військового санаторію в Гурзуфі.

Обірвавши їхню розмову з шофером про те, чи є на ринку фрукти й помідори, радіо хрипко на весь майдан сказало, що почалась війна, і життя одразу поділилось на дві частини, які годі було стулити до купи: на ту, що була хвилину тому, до війни, й на ту, що була тепер.

Синцов і Маша донесли чемодани до найближчої лавочки. Маша сіла, впустила голову на руки і, не ворушачись, сиділа як безтямна, а Синцов, навіть не питаючи її ні про що, пішов до військового коменданта брати місця на перший же зворотній поїзд. Тепер вони мали проїхати всю дорогу назад із Сімферополя до Гродна, де Синцов уже півтора року як працював секретарем редакції армійської газети.

До того, що війна була нещастям взагалі, в їхній родині долучалося ще своє, особливе нещастя: політрук Синцов з дружиною були за тисячу верст од війни, тут, у Сімферополі, а їхня дочка, якій тільки-но сповнився рік, лишилася там, у Гродні, поряд з війною. Вона була там, вони тут, і ніяка сила не могла перенести їх до неї раніше, ніж через чотири доби.

Стоячи в черзі до військового коменданта, Синцов спробував уявити собі, що зараз діється в Гродні. «Занадто близько, занадто близько до кордону, і авіація, найголовніше — авіація... Щоправда, з таких місць дітей зразу ж можуть евакуювати...» Він зачепився за цю думку, бо йому здавалось, що вона може заспокоїти Машу.

Коли він повернувся до Маші, щоб сказати їй, що

все гаразд: о дванадцятій ночі вони вїдуть назад, — вона підняла голову й подивилась на нього, як на чужого.

— Що гаразд? — перепитала вона.

— Я кажу, що з квитками все гаразд, — повторив Синцов.

— Добре, — байдуже сказала Маша і знову опустила голову на руки.

Вона не могла простити собі, що поїхала від дочки. Вона зробила це після довгих умовлянь своєї матері, яка спеціально приїхала до них у Гродно, щоб дати змогу Маші й Синцову разом поїхати до санаторію. Синцов теж умовляв Машу їхати й дуже образився, коли вона в день від'їзду піднесла на нього очі й спитала: «А може, все ж таки не поїдемо?» Не послухайся вона їх тоді, була б вона зараз у Гродні. Думка, щоб бути там зараз, аж ніяк не лякала її, жінку лякало те, що її там нема. В ній жило таке почуття провини перед залишеною в Гродні дитиною, що вона майже не думала про чоловіка.

З властивою їй щирістю вона сама раптом сказала йому про це.

— А що про мене думати? — не образившись, сказав Синцов. — І взагалі все буде гаразд.

Маша терпіти не могла, коли він говорив так: раптом ні сіло ні впало починав безглуздо заспокоювати її в тому, в чому годі було заспокоїти.

— Облиш! — сказала вона. — Ну що буде гаразд? Що ти знаєш? — У неї навіть губи затремтіли від злості. — Я не мала права їхати! Розумієш: не мала права! — повторила вона, міцно стиснутим кулаком б'юче б'ючи себе по коліні. — Я вже не людина після цього!

Коли вони сіли в поїзд, вона замовкла і більше не дорікала собі, а у відповідь на всі питання Синцова казала тільки «так» і «ні». Взагалі всю дорогу, поки вони їхали до Москви, Маша жила якось механічно: пила чай, мовчки дивилась у вікно, потім лягала на свою горішню полицю й годинами лежала, одвернувшись до стінки.

Навколо тільки й мови було, що про війну, а Маша немовби не чула цього. В ній відбувалась велика й тяжка внутрішня робота, в яку вона не могла впустити нікого, навіть Синцова.

Уже під Москвою, в Серпухові, тільки-но поїзд спинився, вона вперше за весь час сказала Синцову:

— Вийдемо погуляємо...

Вони вийшли з вагона, і вона взяла його під руку.

— Знаєш, я тепер зрозуміла, чому я з самого початку майже не думала про тебе: ми знайдемо Таню, відправимо її з мамою, а я лишусь з тобою в армії.

— Вже вирішила? — спитав Синцов.

— Так.

— А якщо доведеться передумати?

Вона тільки мовчки похитала головою.

Тоді, намагаючись бути якомога спокійнішим, він сказав їй, що два питання — як знайти Таню і йти чи не йти в армію — треба розділити...

— Не буду я їх ділити! — урвала його Маша.

Але він наполегливо пояснював їй, що куди розумніш буде, якщо він поїде до місця служби, в Гродно, а вона, навпаки, лишиться в Москві. Якщо сім'ї евакуювали з Гродна (а це, напевно, зробили), то Машина мати разом з Танею, вже безперечно, постарасться дістатись до Москви, до своєї власної квартири. І для Маші, хоч би для того, щоб не розминутися з ними, найрозумніше буде ждати їх у Москві.

— Може, вони вже тепер там, доїхали з Гродна, поки ми їдемо з Сімферополя!

Маша недовірливо подивилась на Синцова й знову замовкла до самої Москви.

Вони приїхали в стару артем'євську квартиру на Усачівці, де так недавно й так безтурботно прожили дві доби по дорозі до Сімферополя.

З Гродна ніхто не приїжджав. Синцов сподівався телеграми, але й телеграми не було.

— Зараз я поїду на вокзал, — сказав Синцов. — Може, дістану місце, сяду на вечірній. А ти поки що спробуй подзвонити, ану ж пощастить.

Він дістав з кишені гімнаст'юрки записника й, вирвавши відтіля аркушик, записав Маші гродненські редакційні телефони.

— Почекай, сядь на хвилинку, — спинила вона чоловіка. — Я знаю, ти проти того, щоб я їхала. Але як усе ж таки це зробити?

Синцов почав говорити, що їй не треба цього робити. До попередніх доказів він додав новий: якщо їй

навіть дадуть тепер доїхати до Гродна, а там візьмуть до армії — в чому він дуже сумнівається, — невже вона не розуміє, що йому від цього буде тільки вдвоє тяжче?

Маша слухала його, дедалі більше бліднучи.

— А як же ти не розумієш, — раптом закричала вона, — як ти не розумієш, що я теж людина, що я хочу бути там, де ти! Чому ти думаєш тільки про себе?..

— Як це «тільки про себе»? — ошелешено спитав Смищов.

Але вона, нічого не відповівши йому, вперше за весь час гірко розридалася. Потім, виплакавшись, сердито шморгнула носом і, підперши кулаком припухлу від сліз щоку, сказала по-діловому, щоб він їхав на вокзал дїставати місця, а то спізниться.

— І мені теж. Обіцяєш?

Розсерджений її упертістю, він, нарешті переставши щадити її, одрубав, що ніяких цивільних, а тим більше жінок, у поїзд, що йде до Гродна, зараз не посадять, бо вже вчора в зведенні був Гродненський напрям і час нарешті тверезо дивитись на речі.

— Добре, — сказала Маша, — якщо не посадять, виходить, не посадять, але ти постарайся. Я тобі вірю. Так?

— Так, — похмуро відповів він.

І це «так» багато значило. Він ніколи не казав їй неправди. Якщо її можна буде посадити в поїзд, він візьме її.

Через годину він полегшено зателефонував їй з вокзалу, що одержав місце в поїзді, який відходить об одинадцятій вечора в Мінськ, — прямо до Гродна поїзда нема, і комендант сказав, що садовити в цьому напрямі не велено нікого, крім військовослужбовців.

Маша нічого не відповіла.

— Чого ти мовчиш? — крикнув він у трубку.

— Нічого. Я намагалася дзвонити в Гродно, сказали, що зв'язку поки що нема.

— Ти поки що переклади всі мої речі в один чемодан, — попросив він.

— Добре, перекладу, — відповіла вона.

— Я зараз спробую пробитись до політуправління, — сказав він. — Може, редакція кудись перемістилася, спробую дізнатись. Години через дві буду. Не нудьгуй.

— А я не нудьгую, — все тим же безкровним голо-
сом сказала Маша і перша повісила трубку.

Маша переказувала речі Синцова і невідступно ду-
мала все про одне й те ж: як же все-таки вона могла
поїхати з Гродна й лишити там дочку? Вона не збре-
хала Синцову, вона і справді не могла відокремити
своїх думок про дочку від думок про саму себе: дочку
треба знайти й вирядити сюди, а самій лишитись ра-
зом з ним там, на війні.

Як виїхати? Що зробити для цього? Раптом в ос-
танню хвилину, вже закриваючи чемодан Синцова,
вона пригадала, що в неї десь на клаптику папе-
ру записано службовий телефон одного з братових
товаришів, з яким той разом служив на Халхин-
Голі, полковника Полиніна. Цей Полинін, якраз
коли вона спинилась тут по дорозі до Сімферо-
поля, раптом подзвонив і сказав, що прилетів з
Чити, бачив там Машиного брата й обіцяв йому осо-
бисто доповісти матері.

Маша тоді сказала йому, що Тетяна Степанівна в
Гродні, і записала його службовий телефон, щоб мати
подзвонила йому в Головну авіаційну інспекцію, коли
повернеться. Тільки ось де він, цей телефон? Вона
довго гарячково шукала, нарешті знайшла й подзво-
нила.

— Полковник Полинін слухає! — сказав у трубку
сердитий голос.

— Добридень! Я сестра Артем'єва. Мені треба вас
побачити, — сказала Маша.

Але Полинін, здається, не зразу навіть збагнув, хто
вона й що від нього хоче. Потім нарешті зрозумів і
після довгої непривітної паузи сказав, що коли нена-
довго, то добре, нехай приїде через годину. Він виїде
до під'їзду.

Маша сама не знала гаразд, чи може допомогти їй
цей Полинін. Але рівно через годину вона була біля
під'їзду великого військового дому. Їй здавалося, що
вона пам'ятає зовнішність Полиніна, але серед людей,
які сновигали навколо, його не було видно. Раптом
двері відчинились, і до неї підійшов молоденький
сержант.

— Вам товариша полковника Полиніна? — спитав
він у Маші і винувато пояснив, що товариша полков-

ника викликали у наркомат, він поїхав десять хвилин тому й просив почекати. Найкраще там, у скверику, за трамвайною колією. Коли полковник приїде, то по неї прийдуть.

— А коли він приїде? — спитала Маша, згадавши, що Синцов уже незабаром повинен повернутись додому.

Сержант тільки знизав плечима.

Маша прождала дві години, і саме в ту хвилину, коли вона, вирішивши більше не чекати, перебігла колію, щоб скочити в трамвай, виліз, приїхавши, з емочки Полинін. Маша впізнала його, хоч гарне лице Полиніна дуже змінилось і здавалось постарілим та заклопотаним.

Почувалося, що він рахує кожен секунду.

— Не ображайтесь, — сказав він, — але постоїмо, поговоримо просто тут, а то в мене там уже народ зібрався... Що у вас скоїлось?

Маша, як могла коротко, пояснила, що в неї сталось і що вона хоче. Вони стояли поруч, просто на трамвайній зупинці, люди штовхались, зачіпали їх плечима.

— Що ж, — сказав Полинін, вислухавши її. — Гадаю, що ваш чоловік мав рацію: родини з тих місць по змозі евакуюють. В тому числі й сім'ї наших авіаторів. Якщо дізнаюся через них що-небудь, одразу вам зателефоную. І в другому ваш чоловік має рацію, що їхати вам туди зараз — не час і не місце!

— І все ж таки дуже прошу вас допомогти! — уперто сказала Маша.

Полинін сердито склав руки на грудях.

— Слухайте, що ви просите, куди ви лізете, вибачте на слові! Під Гродном зараз така каша, можете ви це зрозуміти?

— Ні.

— А коли не можете, то слухайте тих, хто розуміє! Там така каша!.. Вибачте за грубощі, але був би тут Павло, він би вам ще міцніше, як брат, пояснив...

Він захопився, що, бажаючи відмовити її від дурниць, ляпнув зайвого про ту кашу, яка тепер під Гродном: адже в неї там дочка й мати.

— Взагалі там становище, розуміється, проясниться, — незграбно поправився він. — І евакуація сімей,

звісно, буде налагоджена. І я вам буду телефонувати, якщо дізнаюся хоч що-небудь. Добре?

Він дуже поспішав, і йому несила було критися з цим...

Прийшовши додому й не заставши Маші, Синцов не знав, що й думати. Хоч би записку лишила! Машин голос по телефону видався йому дивним, але не могла ж вона посваритися з ним сьогодні, коли він їде!

В політуправлінні йому не сказали нічогосінько, крім того, що він і сам знав: в районі Гродна бої, а чи передислокувалася, чи ні редакція його армійської газети — його повідомлять завтра в Мінську...

Досі його власна безнастанна тривога за дочку і стан цілковитої розгубленості, в якому перебувала Маша, змушували Синцова забувати про себе. Але зараз він з острахом подумав саме про себе, про те, що це війна і що саме він, а не хто інший їде сьогодні туди, де його можуть убити.

Тільки-но він подумав про це, як почувся уривчастий міжміський дзвінок. Пробігши через кімнату, він рвонув з важільця трубку, але дзвонила Чита, а не Гродно.

— Хто це? Мама? — донісся крізь багатоголосе дзижчання неймовірно далекий голос Артем'єва

— Ні, це я, Синцов.

— А я гадав, що ти вже воюєш.

— Іду сьогодні.

— А де твоєї? Де мати?

Синцов сказав усе так, як воно було.

— Та-ак, невеселі у вас справи! — ледве чутним охриплим голосом сказав Артем'єв на тому кінці шеститисячоверстного проводу. — Принаймні хоч Марусю не пускай туди. І заніс же мене чорт у Забайкалля! Як без рук тут!

— Роз'єдную, роз'єдную! Ваш час кінчився! — як дятел, задовбала в трубку телефоністка, і в трубці разом обірвалося все: і голоси, і дзижчання, — лишилась тільки тиша.

Маша ввійшла мовчки, низько схиливши голову. Синцов не став розпитувати її, де вона була, чекав, що скаже сама, і тільки глянув на стінний годинник: до відходу з дому лишалась тільки година.

Вона перехопила його погляд і, відчувши докір, глянула йому просто в лице.

— Не ображайся! Я ходила радитись, чи не можна все-таки поїхати з тобою.

— Ну й що ж тобі порадили?

— Відповіли, що поки що не можна.

— Ах, Машо, Машо! — тільки й промовив їй Синцов.

Вона нічого не відповіла, силкуючись опанувати себе й здолати непрохане тремтіння в голосі. Кінець кінцем їй це вдалося, і в останню годину перед розлукою вона здавалася майже спокійною.

Але на самому вокзалі, в лікарняному світлі синіх маскувальних лампочок, чоловікове обличчя видалося раптом Маші недужим і сумним; вона згадала слова Полиніна: «Під Гродном зараз така каша!..» — здригнула від цієї згадки і рвучко пригорнулася до шинелі Синцова.

— Що ти? Ти плачеш? — спитав Синцов, незвичний до того, щоб вона плакала.

Та вона не плакала. Просто їй стало не гаразд, і вона пригорнулася до чоловіка так, як пригортаються, коли плачуть.

Від того, що ніхто ще не звик ні до війни, ні до затемнення, на нічному вокзалі панували тиснява й безладдя.

Синцов довго не міг ні в кого дізнатись, коли ж піде той поїзд на Мінськ, яким він мав їхати. Спочатку йому сказали, що поїзд уже пішов, потім — що піде тільки вдосвіта, а одразу ж після цього пролунав крик, що поїзд на Мінськ вирушає через п'ять хвилин.

Проводити чомусь не пускали на перон, у дверях одразу ж стовпились, і Маша та Синцов, стиснуті звідусіль людьми, серед метушні не встигли навіть обійняти на останнє. Прихопивши Машу однією рукою — в другій у нього був чемодан, — Синцов в останню секунду боляче притиснув її лице до пражок ременів, що схрещувались у нього на грудях, і, сквапно одірвавшись від неї, зник у вокзальних дверях.

Тоді Маша оббігла вокзал і вийшла до високих, в два людських зрости, ґрат, що відокремлювали вокзальний двір від перону. Вона вже не сподівалась побачити Синцова, їй хотілось тільки подивитись, як буде

відходити від платформи його поїзд. Вона простояла півгодини коло ґрат, а поїзд усе ще не рушав. Раптом вона розрізнила в темряві Синцова, який вийшов з одного вагона і йшов до другого.

— Ваню! — закричала Маша, але він не почув і не повернувся.

— Ваню! — ще дужче крикнула вона, схопившись за ґрати.

Він почув, здивовано повернувся, кілька секунд непорозуміло дивився в різні сторони, і, тільки коли вона крикнула втретє, зрозумів, і побіг до ґрат.

— Ти не поїхав? Коли ж піде поїзд? Може, не скоро?

— Не знаю, — сказав він. — Весь час кажуть, що з хвилини на хвилину.

Він поставив чемодан, простягнув руки, і Маша теж простягла йому руки через ґрати. Він поцілував їх, а потім узяв у свої великі теплі руки і весь час, поки вони стояли, так і тримав їх не випускаючи.

Минуло ще півгодини, а поїзд усе не відходив.

— Може, ти все ж таки знайдеш собі місце, покладеш речі, а потім вийдеш? — сказала Маша.

— А-а!.. — Синцов недбало тряхнув головою, все ще не випускаючи її рук. — Сяду на приступку!

Вони були захоплені розлукою, що насувалась на них, і не думали зараз про всіх навколо, намагаючись пом'якшити цю розлуку звичними словами того мирного часу, який уже три дні перестав існувати.

— Я певен, що з нашими все гаразд.

— Дай боже!

— Можливо, навіть стрінуся з ними на якійсь станції: я — туди, а вони — сюди!

— Ох, якби ж то так!..

— Я коли приїду, одразу ж напишу тобі.

— Тобі буде не до мене, просто дай телеграму — і все.

— Ні, я неодмінно напишу. Ти чекай листа...

— Ще б пак!

— Але й ти мені пиши, добре?

— Розуміється!

Обоє вони ще не розуміли до кінця того, що насправді уже тепер, на четверту добу, являла собою ця війна, на яку їхав Синцов. Вони ще не могли уявити

собі, що нічого, нічогосінько з того, про що вони зараз говорили, вже довго, а може, й ніколи не буде в їхньому житті: ні листів, ні телеграм, ні побачень...

— Рушаємо! Хто їде, сідайте! — закричав якийсь голос за спиною Синцова.

Синцов, стиснувши востаннє Машині руки, схопив чемодан, накрутив на кулак ремінь польової сумки і на бігу, бо поїзд уже поволі поповз мимо, скочив на приступку.

І одразу ж слідом за ним на приступку скочив хтось ще й ще, і затулили Синцова від Маші. То їй здавалося здаля, що це його рука з кашкетом махає їй, то здавалося, що це чужа рука, а потім нічого вже не було видно; замелькали інші вагони, інші люди кричали щось комусь, а вона стояла сама, притиснувшись обличчям до ґрат, і сквапно застібала плащ на зненацька змерзлих грудях.

Поїзд, що складався чомусь з самих тільки дачних вагонів, з тягучими зупинками йшов через Підмосков'я і Смоленщину. І в тому вагоні, де їхав Синцов, і по інших вагонах пасажири були здебільшого командири й політпрацівники Особливого Західного військового округу, які терміново повертались з відпусток до своїх частин.

Тільки тепер, опинившись усі разом у цих дачних вагонах, що їхали до Мінська, вони здивовано побачили один одного. Кожний з них, нарізно йдучи у відпустку, не уявляв собі, який вигляд усе це має, яка лавина людей, зобов'язаних зараз командувати в бою ротами, батальйонами й полками, опинилася з першого дня війни одірваною від своїх частин, які, напевне, вже бились.

Як це могло статись, коли передчуття наближення війни висіло в повітрі ще з квітня, не міг зрозуміти ні Синцов, ні інші відпускники. У вагоні раз у раз спалахували розмови про це, затихали й знову спалахували. Ні в чому не винні люди почували себе винуватими й нервувалися на кожній довгій зупинці.

Розкладу не було вже, хоч за весь перший день у путі не було жодної повітряної тривоги. Тільки вночі, коли поїзд стояв в Орші, навколѳ заревіли паровози і задрижали шибки: німці бомбували Оршу-Товарну.

Та навіть і тут, вперше чуючи звуки бомбування,

Синцов усе ще не розумів, як близько, впритул підїжджає їхній дачний поїзд до війни. «Ну що ж,— думав він,— в тому, що німці ночами бомбують поїзди, які їдуть на фронт, нема нічого дивного». Удвох з капітаном-артилеристом, який сидів навпроти нього і їхав до своєї частини на кордон, в Домачево, вони вирішили, що німці, мабуть, літають з Варшави або Кенігсберга. Якщо б їм сказали, що німці вже другу ніч літають на Оршу з нашого військового аеродрому в Гродні, в тому самому Гродні, куди Синцов їхав до редакції своєї армійської газети, вони просто не повірили б цьому!

Але минула ніч, і їм довелося повірити в куди гірші речі. Ранком поїзд досунув до Борисова, і комендант станції, кривлячись, як від зубного болю, сказав, що ешелон далі не піде: колію між Борисовим і Мінськом розбомбовано й перерізано німецькими танками.

В Борисові стояла курява, було душно, над містом кружляли німецькі літаки, по дорозі йшло військо й машини: одні — в один, другі — в протилежний бік; коло госпіталю просто на бруку лежали на ношах убиті.

Перед комендатурою стояв старший лейтенант і кричав комусь гучним голосом: «Закопати гармати!» Це був комендант міста, і Синцов, не взявши з собою у відпустку зброї, попросив видати йому наган. Але в коменданта не було нагана: годину тому він роздав геть увесь арсенал.

Затримавши разом зі своїм вагонним попутником, артилерійським капітаном, перший, що трапився їм, грузовик, на якому шофер уперто метляв по місту, шукаючи свого завскладом, що десь зник, Синцов і капітан поїхали шукати начальника гарнізону. Капітан, махнувши рукою на те, щоб потрапити в свій полк на кордон, хотів одержати призначення в якусь артилерійську частину тут, на місці. Синцов сподівався дізнатись, де політуправління фронту,— якщо не можна вже дістатись до Гродна, хай його пошлють в першу-ліпшу іншу армійську чи дивізійну газету. Обидва були готові йти будь-куди й робити будь-що, аби тільки мерщій перестати тинятися між небом і землею в цій тричі проклятій відпустці. Їм сказали, що начальник гарнізону десь за Борисовом, у військовому містечку. На околиці Борисова над їхніми головами, строчачи з куле-

метів, пронісся німецький винищувач. Їх не вбило й не поранило, але від борту грузовика полетіли тріски. Синцов, отямившись від страху, що кинув його лицем у пропакле бензином дно грузовика, здивовано витягнув завбільшки з вершок скалку, яка через гімнастборку встромилася йому в передпліччя.

Потім виявилось, що в грузовику кінчається бензин, і вони, перше ніж шукати начальника гарнізону, поїхали по шосе в бік Мінська, на нафтобазу.

Там вони побачили дивну картину: лейтенант — начальник нафтобази — й старшина тримали, наставивши два пістолети, майора в саперній формі. Лейтенант кричав, що він швидше застрелить майора, ніж дозволить йому підірвати пальне. Немолодий уже майор з орденом на грудях, піднявши руки вгору й тремтячи від досади, пояснював, що він приїхав сюди не підірвати нафтобазу, а тільки в'яснити можливості її підриву. Коли нарешті пістолети були опущені, майор із слізьми люті на очах став кричати, що це ганьба — наставляти пістолети на старшого командира! Чим кінчалась ця сцена, Синцов так і не дізнався. Понуро слухаючи майора, який виговорював їм, лейтенант буркнув, що начальник гарнізону перебуває в казармах танкового училища, недалеко звідси, в лісі, і Синцов поїхав туди.

В танковому училищі всі двері були розчинені навстіж — порожньо, як вимерло все! Тільки на плацу стояли дві танкетки з екіпажами. Їх залишили тут до дальших розпоряджень. Але цих розпоряджень не надходило вже добу. Ніхто до ладу нічого не знав. Одні казали, що училище евакуйовано, інші — що воно пішло з бій. Начальник Борисовського гарнізону, за чутками, був десь на Мінському шосе, але не по цей бік Борисова, а по той.

Синцов і капітан повернулись до Борисова. Комендатура вантажилася. Комендант охриплим голосом прошепотів, що є наказ маршала Тимошенка залишити Борисов, одійти на Березіну й там, не пускаючи німців далі, оборонятись до останньої краплі крові.

Артилерійський капітан недовіркою промовив, що комендант верзе якусь нісенітницю. Однак комендатура вантажилася, і навряд чи це робилося без чийогось наказу. Вони знову виїхали на своєму грузовику за

місто. Здіймаючи хмари куряви, по шосе йшли люди й машини. Та тепер усе це рухалось уже не в різних напрямках, а в одному — на схід від Борисова.

На вузькій дамбі в ти́сняхі стояв величезний чолов'яга без кашкета, з наганом у руці. Він був у нестямі, затримуючи людей та машини, надірваним голосом кричав, що він, політрук Зотов, повинен спинити тут армію, і він спинить її, і розстріляє кожного, хто спробує відступити! Та люди йшли й ішли повз політрука, проїздили й проходили, і він пропускав одних для того, щоб спинити наступних, засував за пояс наган, брав когось за барки, потім пускав, знову хапався за наган, повертався і знову розлючено, але марно хапав когось за гімнастюрку.

Синцов і капітан спинили машину за дамбою, в рідкому прибережному лісі. Ліс кишів людьми. Синцову сказали, що десь тут поблизу є якісь командири, які формують частини. І справді, на узліссі порядкувало кілька полковників. На трьох грузовиках з відкинутими бортами складали списки людей, з них формували роти й під командою тут-таки на місці призначених командирів відправляли ліворуч і праворуч уздовж Березіни. На інших грузовиках лежали купи гвинтівок, їх роздавали всім, хто записувався, але був неозброєний. Синцов теж записався, йому дісталася гвинтівка з примкнутим багнетом, але без ременя, її весь час доводилось тримати в руці.

Один з полковників, що порядкували тут, лисий танкіст з орденом Леніна, який їхав з Москви в одному вагоні з Синцовим, подивився його відпускний квиток та посвідчення й іронічно махнув рукою: яка, мовляв, зараз, к бісу, газета, — але тут же наказав, щоб Синцов далеко не відходив: для нього, як для інтелігентної людини, знайдеться робота. Полковник саме так дивно і висловився: «Як для інтелігентної людини». Що означала ця фраза в його устах, Синцов дізнався лише другого дня. Потупцявши, він одійшов і сів у ста кроках від полковника, біля своєї тритонки.

Через годину до машини підбіг артилерійський капітан, вихопив з неї речовий мішок і, щасливо крикнувши Синцову, що на перший випадок він одержав під команду дві гармати, побіг. Синцов більше ніколи не бачив його.

В лісі, як і раніше, було повно-повнісінько людей, і, хоч би скільки їх вирушало під командою в різні сторони, здавалось, що ці люди ніколи не розсотаються.

Минула ще година, і над ріденьким сосновим лісом з'явилися перші німецькі винищувачі. Синцов кожні півгодини кидався на землю, пригортаючись головою до стовбура тонкої сосни, ріденька крона якої коливалася високо в небі. При кожному наскоку весь ліс починав стріляти в повітря. Стріляли стоячи, з коліна, лежачи, з гвинтівок, з кулеметів, з наганів.

А літаки йшли і йшли, і все це були німецькі літаки.

«А де ж наші?» — гірко питав себе Синцов, так само, як це вголос і мовчки питали всі люди навколо нього.

Вже підвечір над лісом пройшло трійко наших винищувачів ІЛ-16 з червоними зірками на крилах. Сотні людей скочили, закричали, радісно замахали руками. А ще за хвилину три яструбки повернулися, строчачи з кулеметів.

Стоячи поруч Синцова, літній інтендант, який зняв кашкета й прикрився ним від сонця, щоб краще розглянути свої літаки, упав, забитий на смерть. Поруч ранило червоноармійця, і він, сидючи на землі, раз у раз згинався й розгинався, тримаючись за живіт. Та ще й після цього людям здавалося, що це випадковість, помилка, і тільки коли втретє ті ж такі літаки пройшли над самісінькими верхівками дерев, по них відкрили вогонь. Літаки йшли так низько, що одного з них пощастило збити з кулемета. Ламаючись об дерева й розпадаючись на куски, він упав за якихось сто метрів од Синцова. В уламках кабіни застряв труп пілота в німецькій формі. І хоч перші хвилини весь ліс триумфував: «Нарешті збили!» — але потім думка, що німці вже встигли десь захопити наші літаки, справила на всіх гнітюче враження.

Аж ось зайшла довгождана темрява. Шофер грузовика по-братерському поділився з Синцовим сухарями й витягнув з-під сидіння куплену в Борисові пляшку теплого солодкого ситра. Обом хотілося пити ще; до ріки не було й півкілометра, та ні в Синцова, ні в шофера після пережитого за день страху не стало сил пі-

ти туди. Шофер ліг у кабіні, висунувши ноги назовні, а Синцов опустився на землю, притулив до колеса машини польову сумку й, поклавши на неї голову, незважаючи на жах і здивовання, все ж таки уперто подумав: «Ні, не може бути». Те, що він бачив тут, не може відбуватися скрізь!

З цією думкою він заснув, а прокинувся від пострілу над вухом. Якийсь чоловік, сидячи на землі в двох кроках від нього, гатив у небо з нагана. В лісі рвалися бомби, вдалині виднілася заграда; по всьому лісі, наскакуючи в темряві одна на одну й на дерева, ревіли й рухалися машини.

Шофер теж рвонувся був їхати, але Синцов уперше за добу вчинив так, як то годилося військовій людині, — наказав перечекаати паніку. Тільки за годину, коли все вшухло, зникли і машини, й люди, він сів поруч шофера, і вони почали шукати дорогу з лісу.

На виїзді, біля узлісся, Синцов помітив групу людей, що темніла попереду на тлі заграви, і, спинивши машину, з гвинтівкою в руках підійшов до них. Двоє військових, стоячи на узбіччі шосе, розмовляли з затриманим цивільним, вимагаючи в нього документи.

— Нема в мене документів! Нема!

— Чому нема? — наполягав один з військових. — Покажи нам документи!

— Документи вам? — крикнув тремтячим, злим голосом чоловік у цивільному. — А навіщо вам документи? Що я вам, Гітлер? Все Гітлера ловите! Однаково не піймаєте!

Військовий, що вимагав показати документи, взявся за пістолет.

— Ну й стріляй, якщо совісті стане! — з одчайдушним викликом крикнув цивільний.

Навряд чи ця людина була диверсантом або німецьким агентом, найімовірніше, що це був просто якийсь мобілізований, доведений до гіркої люті розшукамі свого призовного пункту. Але того, що він крикнув про Гітлера, не можна було кричати людям, теж доведеним до нестями своїми митарствами...

Та все це Синцов подумав потім, а тоді він нічого не встиг подумати: над їхніми головами зайнялась сліпучо-біла ракета. Синцов упав і, вже лежачи, почув гуркіт бомби. Коли він, перечекавши хвилину, підвівся,

то побачив за двадцять кроків від себе тільки три спотворені тіла; немовби наказуючи йому назавжди запам'ятати це видовище, ракета погоріла ще кілька секунд і, коротко чиркнувши по небу, впала без сліду кудись униз.

Повернувшись до машини, Синцов побачив, що з-під неї стирчать ноги шофера, який заліз головою під мотор. Обидва вони знову сіли в кабінку й проїхали ще кілька кілометрів на схід, спочатку по шосе, а потім по лісовій дорозі. Спинивши двох стрічних командирів, Синцов дізнався, що вночі дано наказ відійти до того лісу, де вони стояли вчора, на сім кілометрів назад, на новий рубіж.

Щоб машина, йдучи без фар, не врізалась у дерева, Синцов вийшов із кабінки і пішов попереду, показуючи дорогу. Якби його спитали, навіщо йому потрібна ця машина й чому він з нею морочиться, він би не відповів нічого до ладу, просто так уже вийшло: шофер, що загубив свою частину, звик до Синцова й не хотів відставати від нього, а Синцов, не доїхавши до своєї частини, був теж радий, що з ним завдяки цій машині весь час була хоч одна жива душа.

Тільки на світанку, поставивши машину в новому лісі, де майже під кожним деревом стояли грузовики, а люди копали щілини й окопи, Синцов нарешті добрався до начальства. Був сірий холоднуватий ранок. Перед Синцовим на лісовій стежці стояв досить молодий чоловік з триденною неголеною щетиною, в насунутій на очі пілотці, в гімнастсьорці з ромбами на петлицях, в червоноармійській шинелі, накинутій на плечі, і чомусь з лопатою в руках. Синцову сказали, що це, здається, і є начальник Борисовського гарнізону.

Синцов підійшов до нього і, звертаючись, як належало, попросив товариша бригадного комісара сказати, чи не можна його, політрука Синцова, використати за його посадою армійського газетяра, а якщо ні, то які будуть накази. Бригадний комісар подивився невидячим поглядом спочатку на документи, потім на нього і сказав з байдужою тугою:

— Хіба ви не бачите, що діється? Про яку газету ви кажете? Яка може бути тепер тут газета?!

Він сказав це так, що Синцов відчув себе винним.

— Вам треба в штаб, а точніше, в політуправління

фронту, де вам скажуть, куди з'явитись і що робити, — помовчавши, сказав бригадний комісар.

— А де штаб і політуправління? — з надією спитав Синцов.

Але бригадний комісар тільки знизав плечима і заговорив з іншими людьми.

Синцов одійшов і, не встигнувши ще подумати, що ж тепер робити, натрапив на знайомого полковника-танкіста.

— Я вас шукав! Де ви блукали? — суворо гукнув полковник. — Он, бачите там? — показав він на групу людей, які сиділи на двох повалених соснах. — Ми створили тимчасову трійку. Ви в газеті секретарем були, допоможете їм протоколи вести!

На повалених соснах сиділи чорноволосий військюрисст другого рангу, білявий політрук з авіаційними петлицями, майор військ НКВС з малиновими петлицями і четверо червоноармійців під їх командою. Всі семеро відпочивали; коло їхніх ніг валялись лопати, а поряд зяяли дві напіввириті протитанкові щілини. Синцов відрекомендувався.

— Блокнот є? — спитав військюрисст.

— Є, — сказав Синцов.

— Гарзд, — промовив військюрисст, — зараз доріємо щілини, а потім почнемо робити.

Щілини дорили через годину. Синцов сів на землю й спустив ноги в щілину. Від утоми й голоду його хилило на сон, і він сам не помітив, як задрімав.

Спочатку йому наснився батьківський сад, через який ішла Маша у військовій формі, з петлицями військюрисста, потім квартира на Усачівці; в неї ввійшов чоловік з обличчям Гітлера і голосом того вчорашнього, забитого бомбою цивільного попросив, чи нема чого поїсти. Синцов почав шукати на боці наган, щоб застрелити його, але нагана на боці не було...

Він прокинувся від того, що хтось штовхнув його в щілину і сам упав з гори. Щілини були вириті вчасно: високо над соснами летіли літаки й сипали на ліс бомби.

Весь цей день Синцов прожив як у тумані — від утоми, від голоду, від того, що майже не спав третю добу. То він ліз у щілину, перечікуючи бомбування й іноді засинаючи при цьому, то вилізав і грівся на

сонці, спустивши ноги в щілину і теж засинаючи, то, коли приводили затриманих і військюрист, старший політрук та майор допитували їх, писав протокол, поклавши блокнот на коліна і ледве виводячи літери.

— Та ви коротше, коротше, тільки найголовніше! — кожного разу казав військюрист.

А найголовнішим було те, що майже всі затримані не були ні диверсантами, ні шпигунами, ні дезертирами, вони просто йшли відкілясь, кудись, шукали когось або щось і не знаходили, бо все перемішалось й зрушило зі своїх місць. Попадаючи під обстріли та бомбування і наслуховавшись страхіть про німецькі десанти й танки, деякі з них, боячись полону, закопували, а іноді й рвали документи.

Допитавши, їх звичайно пускали, сказавши одним, куди приблизно треба йти, а іншим нічого не сказавши, бо не знали цього й самі. Багато хто з відпущених не хотів іти, вони боялись, що їх десь знову затримають і запідозрять у дезертирстві.

Все це чергувалося бомбуванням й обстрілами з повітря, під час яких і допитувани й допитувачі до верха напихали своїми тілами щілини.

Двох, особливо підозрілих, затриманих у формі, але без будь-яких документів, так і не діставши від них вірогідних відповідей: хто вони, куди й відкіля йдуть, — прийняли за диверсантів і засудили до розстрілу. Конвоїри, які ходили їх розстрілювати на узлісся, потім розповідали, що один з них плакав, просив почекати, запевняв, що все пояснить, а другий спочатку теж казав, щоб почекали, а в останню хвилину, вже під дулом, закричав: «Хайль Гітлер!»

Серед затриманих за день виявився і один божевільний, височенний молодий червоноармієць, з велетенськими руками й ногами та з маленькою дитячою стриженою головою на довгастій дитячій шиї. Не витримавши бомбування, він уявив, що попав у полон до переодягнутих в червоноармійську форму фашистів, і, вискочивши на дорогу, розмахуючи руками, став кричати німецьким літакам, що пролітали над головою:

— Бийте, бийте!

В його стеряному мозку все перевернулося: всі навколо видавалися йому німцями, а німецькі літаки — нашими. Його ледве скрутили.

Він стояв блідий, тремтячий і, упереміж впиваючись очима то у військюрюриста, то в Синцова, кричав їм:

— Навіщо ви переодяглися, фашисти? Однаково ж я вас бачу! Навіщо переодяглися?!

Усі спроби заспокоїти його й пояснити, що він серед своїх, ні до чого не призвели: що більше його умовляли, тим дужче в його очах горів вогник божевілля.

Раптом, швидко оглянувшись, він метнувся вбік, схопив притулену до дерева гвинтівку Синцова і трьома сягистими стрибками вискочив на дорогу.

— Тікайте! — закричав він тонким вищачим, навіженим голосом, закричав так, що всі навколо почули цей нелюдський лемент. — Рятуйтеся! Фашисти нас оточили! Рятуйтеся! — То нахилиючись, то випростовуючись, він вистрибував на дорозі, потрясаючи гвинтівкою.

Хтось, побачивши, як витанцьовував на дорозі й панічно кричав цей чоловік, не довго думаючи, кілька разів поспіль вистрілив у нього з нагана, але не влучив. Потім вистрілив хтось ще і теж не влучив.

Синцов збагнув, що зараз цю людину неодмінно заб'ють, не можуть не забити, коли він кричить такі страшні, панічні слова. Вирішивши врятувати його й не думаючи в цю хвилину ні про що інше, Синцов кинувся до червоноармійця. Але той, помітивши, що Синцов підбігає, повернувся, перехопив гвинтівку і метнувся назустріч. Синцов побачив зовсім близько його вирячені божевільні очі, відскочив набік так, що удар багнетом пройшов по повітрю, і схопився обома руками: правою — за ложе гвинтівки, а лівою за ствол. Тепер ніхто не стріляв, боячись влучити в Синцова, але він і божевільний червоноармієць кілька секунд розлючено викручували один в одного гвинтівку. В цій боротьбі Синцов поволі перехопив гвинтівку обома руками за ложе, а червоноармієць тепер тримався за ствол. Синцов, напруживши всі сили, рвонув гвинтівку до себе і не зразу зрозумів, що сталося: опустивши руки, червоноармієць змахнув ними в повітрі, немов хотів схопитись за голову, і, не донісши рук до обличчя, ницьма повалився на дорогу.

І тільки тоді, коли він упав, Синцов зрозумів, що постріл, який він чув за секунду перед цим, був не

чийсь чужий, а його власний. Рвонувши гвинтівку, він зачепив спусковий гачок, і тепер коло його ніг на дорозі лежала людина, яку він забив.

Те, що саме вбив, а не поранив, він подумав ще раніше, ніж, відкинувши гвинтівку, присів навпочіпки над мертвим. Червоноармієць лежав ницьма, незручно й жалісно вивернувши набік стрижену дитячу голову: це був уже мрець. Кров стікала в нього по шиї на курну землю: куля влучила просто в горло, в борлак.

— Мало паніки не збив, сволота! — сказав, спиняючись над убитим, високий капітан з неголеною щетиною. В руках у нього був наган — це він стріляв перший. — Панікер, сволота! — повторював капітан. — Собаці собача смерть!

Хоч він говорив грубо й упевнено, та в нього самого були собачі, винуваті очі. А грубощами він, здається, хотів переконати самого себе й усіх навколо в тому, що він мав рацію, стріляючи в цього чоловіка.

Синцов був як стерняний. Перше, що він зробив на війні, — убив свого! Хотів врятувати — і вбив!.. Що могло бути безглуздішого й страшнішого за це?!

Він так і не дізнався добре до кінця дня, що відбувалось навколо.

То казали, що Мінськ у наших руках, то навпаки, що Борисов уже здобули німці; надвечір стали казати, що десь за сім кілометрів відцїля пощастило спинити німецькі танки; і справді, попереду, не наближаючись і не віддаляючись, чулася густа артилерійська стрілянина... Всі ці уривчасті відомості доходили до Синцова немов у тумані — поміж бомбуваннями, важкими думками про щойно заподіяне вбивство і новими допитами.

Уже навзаході сонця до Синцова підійшов боєць і сказав, що його кличе до себе полковник.

Полковник-танкіст, який за правом найенергійнішого з усіх тут людей розпоряджався всіма іншими, стояв на узліссі, біля замаскованого гіллям намету, куди саме в цю хвилину двоє зв'язківців тягли шнур польового телефону. Поруч полковника стояв батальйонний комісар у прикордонній формі.

— Ви питали про політуправління фронту, — без передмов сказав полковник-танкіст Синцову, коли той спинився перед ним. — Ось він знає, де політ-

управління фронту,— показав він на прикордонника.— Десь під Могильовом, він туди їде, може взяти вас з собою.

Прикордонник мовчки кивнув.

— Зараз, я тільки речі візьму,— сказав Синцов.— Ви можете почекати три хвилини?

Прикордонник знову кивнув і глянув на годинника.

— Я швидко! — сказав Синцов і бігом помчав до грузовика взяти там у кузові чемодан.

Та грузовика не було на попередньому місці. З хвилину походивши навколо, немовби зниклий грузовик міг вирости з-під землі, Синцов згадав, що його чекають, і, махнувши рукою, побіг назад.

Прикордонник стояв біля намету й нетерпляче переступав з ноги на ногу.

— Де ж ваші речі? — спитав він.

— В машині були, кудись поїхала, не знаю... — сказав Синцов.— Поїду так.

Він був радий і з того, що годину тому, коли стало вечоріти, дістав з машини й накинув наопашки шинелю.

— Так,— сказав прикордонник і поляскав себе по порожній польовій сумці.— Мої речі теж усі тут, навіть шинелі нема, в машині згоріла.

Він міг би сказати Синцову, що в нього пропало все: згорів дім, де він жив, і загинула родина, але він сказав тільки, що згоріла шинеля, й додав:

— Ходім!

Вони пройшли два кілометри по лісовій дорозі, до перехрестя з Мінським шосе. Синцов усе дожидав, що вони спиняться коло одної із схованих під деревами машин і поїдуть на ній; він не звернув уваги на слова батальйонного комісара про шинелю, що згоріла в машині. І тільки коли вони вийшли на Мінське шосе, по якому час від часу проносилися грузовики, і прикордонник сказав: «Зараз проголосуємо до Орші»,— Синцов зрозумів, що в батальйонного комісара нема ніякої машини і вони будуть добиратись на принагідній.

— Пройдіть двісті кроків уперед, а я стану тут,— сказав прикордонник.— Якщо не затримаю я, затримуйте ви.

Синцов, одійшовши на двісті кроків, добре бачив, як батальйонний комісар кілька разів пробував спиня-

ти машини. Підносив руку і сам Синцов, та машини пролітали повз нього. Нарешті він побачив, як прикордонник спинив грузовика, і, одчинивши дверця-та кабіни, почав говорити з тими, що сиділи всередині.

Синцов зірвався з місця — бігти до машини. В цю мить заревів пікіруючий літак. Синцов звично кинувся на землю, встигши почути душний запах нагрітого асфальту. Коли, пролежавши кілька секунд, він повернув голову, на дорозі не було ні грузовика, ні прикордонника, що стояв поряд нього. Бомба прямим влучанням розстрошила машину, на асфальті курілася вирва, навколо лежали куски погнутого заліза, а по шосе назустріч Синцову котилось одірване колесо. Прокотившись ще кілька кроків, немовби воно хотіло під'їхати до самих його ніг, колесо похитнулось і впало, заскреготівши залізом по асфальту.

Синцов стояв сам на Мінському шосе, повз нього мчали машини, і на душі в нього була така туга, що тільки безмежна втома заважала йому закричати або заридати.

Пройшовши завидна ще кілька кілометрів, Синцов, як і тисячі інших людей, проспав ту ніч у придорожному рівчаку, поклавши пілотку під голову й закривши лице наставленим коміром шинелі. Він спав кілька годин мертвим сном, не чуючи ні реву машин, що мчали по шосе, ні грохоту нічного бомбування, і прокинувся від того, що хтось, одгорнувши комір шинелі, торкав рукою його лице.

— Ні, цей живий, — сказав голос.

Синцов розплющив очі й сів. Перед ним стояли два хлопчики років по шістнадцяти, одягнуті в чистенькі шинелі артилерійської спецшколи, зі схрещеними золотими гарматками на чорних петлицях. Мабуть, так само, як і Синцов, вони давно нічого не їли: у них були змарнілі дитячі обличчя й розпучливі очі. Обидва вони були схожі на галчат, викинутих з гнізда просто на дорогу.

— Що ви, хлопці? — спитав Синцов, підводячись. — Куди йдете?

Хлопці відповіли, що вони їздили до Смоленська на підготовку до літнього спортивного параду, а тепер повертаються до себе в спецшколу, до Борисова.

— А де це? — спитав Синцов. — У самому Борисові?

Вони сказали, що ні, ще далі, шістнадцять кілометрів в бік до Мінська.

— На мою думку, там тепер німці, — сказав Синцов. — Я там був учора.

Хлопчаки недовіриливо подивились на нього, потім один з них одвів погляд. Синцов простежив за його поглядом і побачив у двохстах метрах, на узбіччі, кілька нерухомих тіл, а посередині дороги вирву, яку зараз об'їжджала, прямуючи на схід, машина. Коли він учора засинав, тут ніхто не лежав, отже, вночі зовсім близько впала бомба, когось убило, а він навіть не прокинувся.

— Ми думали, ви теж убиті, — сказав один з хлопчаків. — Куди ж нам іти?

— Ми все ж підемо до себе в школу, — сказав другий. — Не може бути, щоб там були німці.

Синцову так і не вдалося переконати їх. Вони йому не вірили.

Тоді він докладно описав їм той поворот, який буде ліворуч, одразу за п'ятим, якщо рахувати відціля, верстовим стовпом. Їм треба буде звернути з шосе і йти просікою, поки не затримають вартові. Там їм скажуть, чи можна йти далі, або лишать їх у себе...

Сказавши все це тоном наказу, що вплинуло на хлоп'ят, Синцов намацав у кишені шинелі банку консервів, яку йому вчора ввечері дав військюрис, і звелів хлопчикам поїсти разом з ним перед дорогою. Як виявилось, це були кільки, і вони втрюх з'їли консерви без хліба й води.

Хлопчаки пішли. Синцов, попрощавшись з ними, ще довго бентежно дивився вслід двом тонким посталям, що віддалялися від нього.

Потім він стряхнув шинелю й пілотку і пішов по Мінському шосе на схід, до Орші.

Хто тільки не йшов у ті дні по цьому шосе, завертаючи в ліс, відлежуючись під бомбуванням у придорожніх рівчаках, і знову встаючи, і знову міряючи його стомленими ногами! Особливо багато тяглось єврейських біженців із Стовпців, Барановичів, Молодечна та інших міст і містечок Західної Білорусії. Раз на восьмий день війни, вони були вже за Борисо-

вом, отже, виходить, вони рушили в путь давно, ще в першу добу... Тисячі людей їхали на неймовірних фурах, дрожках та возах, їхали діди з пейсами й бородами, в «котелках» минулого віку, їхали виснажені, рано постарілі єврейські жінки, їхали діти — на кожному возі по шість, сім, десять маленьких смуглявих запорошених хлоп'ят з бистрими переляканими очима. Та ще більше людей ішло поряд з возами.

Серед обшарпаних бабусь, дідів і дітей іноді траплялися, надто дивно виглядаючи на цій дорозі, жінки й дівчата в модних пальтах, які за кілька днів ходіння стали нужденними й закуреними, з високими, збитими набік, припорошеними зачісками. В руках клунки, клуночки; а почорнілі від бруду пальці судорожно стиснуті тремтять від втоми й голоду.

Все це рухалося на схід, а зі сходу назустріч по узбіччях шосе йшли молоді хлопці в цивільному, з фанерними скриньками, з дерматиновими валізками, з заплічними мішками, — йшли мобілізовані, поспішаючи долітись до своїх задалегідь призначених призовних пунктів, не бажаючи, щоб їх вважали за дезертирів, йшли на смерть, назустріч німцям. Їх вели вперед віра й обов'язок; вони не знали, де насправді німці, й не вірили, що німці можуть опинитись поряд них раніш, ніж вони встигнуть одягти обмундирування і взяти в руки зброю... Це була одна з найстрашніших трагедій тих днів — трагедія людей, що вмирали під бомбуванням на дорогах і попадали в полон, не дійшовши до своїх призовних пунктів.

А обабіч дороги тягнулись сумирні ліси й гайки. Синцову в той день на все життя врізалася в пам'ять одна проста картина. Підвечір він побачив невелике сільце. Воно розкинулося на низькому горбі; темно-зелені сади були залиті червоним світлом заходу, над стріхами курились димки, а по гребеню горба, на тлі заходу, хлоп'ята гнали на нічліг коней. Сільське кладовище підступало зовсім близько до шосе. Село було маленьке, а кладовище велике — геть увесь горб був у хрестах, поламаних, перехняблених, старих, змитих дощами й снігами. І це маленьке село, і це велике кладовище, і невідповідність між тим і тим — все це разом потрясло душу Синцова. Гостре й хворобливе чуття рідної землі, яку десь там, позаду, вже толочать

німецькі чоботи і яку, може, завтра буде втрачено й тут,— це почуття перевертало серце. Те, що бачив Синцов за останні два дні, казало йому: так, німці можуть прийти й сюди, і все ж годі було уявити цю землю німецькою. Сила-силенна безвісних предків — дідів, прадідів і прапрадідів — лягли під цими хрестами, один на одному протягом віків, і ця земля була своєю в глибину на тисячу сажнів і вже не могла, не мала права стати чужою.

Ніколи потім Синцов не зазнавав такого виснажливого страху: що ж буде далі? Якщо все так почалось, то що ж може статися зо всім тим, що він любить, серед чого ріс, заради чого жив, що станеться з країною, з народом, з армією, яку звик вважати за непереможну, з комунізмом, який заприсягалися знищити ці фашисти, що опинились на сьомий день війни між Мінськом і Борисовом?

Він не був боягузом, але як і мільйони інших людей, не був готовий до того, що сталося. Більша частина його життя, як і життя цих інших людей, проминула в злиднях, випробуваннях, боротьбі, тим-то, як виявилось згодом, страшний тягар перших днів війни не міг розчавити їхні душі. Але в перші дні цей тягар багатом з них видався нестерпучим, хоч вони ж самі потім і витерпіли його.

Півтора року тому, коли Синцову замість демобілізації запропонували лишитись у кадрах, це не потішило його, але він погодився, виходячи з принципу: дивізія, де він тоді служив, стояла на Бузі, за Бугом були фашисти, в повітрі пахло війною, і він вважав, що комуністам у таких випадках не годиться відмовлятиись служити в армії.

І ось, коли сталось те, в ім'я чого він лишився в армії, коли почалась війна з фашизмом, він раптом з самого початку опинився не у своїй частині, не на своєму місці, як якесь перекотиполе, як людина, що безглуздо тиче свої документи, шукаючи своєю невідомо де закинуту редакцію, а тепер у пошуках її він навіть, як дезертир, бреде назад від фронту.

Незважаючи на смерть прикордонника, він рішуче поклав собі дубутись до Могильова,— якщо сказано, що там політуправління фронту. Але якщо це брехня, він так само твердо надумав більше нічого не шукати

й проситись політруком у першу, що трапиться, стрілецьку частину.

Зранку він, як і вчора ввечері, багато разів підносив руку, але знову жодна машина так і не спинилась. І він, зневірившись й уже не оглядаючись на машини, всю решту дня думкам, то, ні про що не думаючи, лиш стомлено пересуваючи важчENNІ ноги.

Мабуть, кінець кінцем він так і дійшов би пішки до самої Орші, якби вже ввечері біля нього не спинився грузовик.

— Куди йдете, політрук? — спитав з кабіни полковник.

— В Оршу! — понуро відповів Синцов.

— Чому пішки йдете?

— Голосував, та набридло, — так само понуро промовив Синцов. — Не беруть, сволота!

— Так, сволоти чимало, — сказав полковник, — хоч і менше, ніж того можна було припускати в таких обставинах. Дайте лишень ваші документи.

Синцов байдуже простягнув полковникові документи. Полковник швидко глянув на них і одразу ж повернув назад.

— Сідайте в кузов.

Через годину скаженої їзди вони опинилися в Орші. Машина полковника була чужа, взята під слово честі тільки до Орші. Він так само, як і Синцов, добивався до Могильова і від Орші сподівався доїхати до Могильова поїздом. Синцов зайшов разом з полковником до коменданта міста. Комендатура містилась у підвалі школи. На столах стояло кілька телефонів, за ними сиділи очманілі від крику майор — комендант міста — та ще два майори-залізничники.

— Поїзд на Могильов буде? — спитав полковник.

Комендант, якого він питав, у цю мить, кинувши трубку одного телефону, кинувся до другого, але полковник міцною рукою перехопив його за плече, спинив на бігу й силоміць повернув обличчям до себе.

— Відповідайте, я вас питаю: буде поїзд на Могильов і коли?

— Зараз, товаришу полковник! — охриплим голо-сом сказав майор. — Повинен бути... — І метнувся до телефону, де його викликали. Що довше він слухав,

то розлюченішого виразу набирало його обличчя. Нарешті він похмуро вилаявся й швиргнув трубку.— Не буде поїзда, товаришу полковник! Ось, будь ласка, маєте — допіру повідомили: на перегоні до Могильова розбомбували поїзд з боеприпасами. Обидві колії зруйновано. Не буде ніякого поїзда на Могильов!

— Гаразд, біс із ним,— спокійно сказав полковник Синцову.— Ці однаково самі нічого не знають, усе в них тільки й того, що летить та рветься, а проїхати, мабуть, спокійнісінько можна. Ходім на станцію, там доб'ємося толку.

Але й на станції добитись толку було не так-то й просто. Світла не було, військовий комендант і начальник станції говорили таємничим шепотем, що їм поки що нічого невідомо. Нарешті полковник піймав якогось залізничника, який теж пошепки, як про велику таємницю, сказав, що на коліях за водокачкою формується товарний состав на Могильов.

— Ходім,— сказав полковник.

Очевидно, не тільки Синцову, але й цьому літньому, досвідченому чоловікові, що бував у бувальцях, було самотньо й хотілося людського співчуття. Він розповів Синцову, що прилетів у Москву з Приволзького військового округу, його призначено начальником штабу корпусу, проскочив, шукаючи свій корпус до Борисова, мало не попав у полон до німців, цілий день прокомандував залишеною без командира ротою, а кінець кінцем дізнався, що його корпус зовсім не тут, а вийшов у район Осиповичі — Бобруйськ, тому він і їде туди через Могильов.

— Розуміється, можна було й далі командувати ротою,— сказав він сердито,— але порядок повинен же все-таки бути! Слава богу, восьмий день воюємо, час уже й лад наводити! Якщо мене призначено начальником штабу корпусу — значить, я повинен прибути на місце служби, а не просто з гвинтівкою лежати в це-пу. Один дурень, коли я передав команду над ротою лейтенантові, ще дозволив собі дорікнути мені боягузством!

— І що ж ви? — спитав Синцов.

— Що я? Затопив йому в пику за цього боягуза, щоб надалі розумніший був, та й поїхав.

Полковник навіть почервонів від спогаду, і його

і без того насуплене вусате обличчя стало зовсім лютим.

Вони довго блукали серед колій, шукаючи состав, і, як це майже завжди буває, коли об'являється певна своїх сил і тямуща людина, яка знає, чого вона хоче, до них поступово приєдналося ще з десяток людей, які з різних причин бажали добутись до Могильова.

Поки вони шукали состав, німецькі бомбардувальники наскочили на станцію. На захарашених станційних коліях один за одним заревіли паровози.

На Оршанському вузлі їх стояло кілька десятків. Вони ревіли, приєднуючись один до одного, випускаючи хмари білої пари; ревіння їх було перелякане й надзвичайно тужливе. Це було далеко страшніше, ніж гуркіт бомбування, до якого Синцов уже звик за ці дні; здавалось, паровози на весь голос скаржаться невідомо кому: небо чи людям, скаржаться і просять допомогти, а небо все кидає згори на чорну землю бомби, які розриваються серед домів, рейок і лежачих на коліях людей, оглушених, сердитих, нещасних, до глибини душі ображених усім, що відбувалося навколо.

Після тривоги, дійшовши до водокачки й не знайшовши там ніякого состава, всі сіли відпочити на купках зсипаної біля колії жужелиці. Нікому не хотілося говорити, але не можна було й мовчати: дуже вже багато накопичилось у кожного на душі. Розмова скидалась на воду, яка зі стуком падає краплинами з не до кінця закрученого крана.

— Не думали й не гадали, — сумно сказав із темряви хтось, кого Синцов так і не розглянув в обличчя цієї ночі.

— Якби не думали й не гадали, ще б нічого, — після мовчання озвався полковник, — а то ж і думали, і гадали, а як дійшло до діла — гармидер!

— Дивно, яке безладдя! — з темряви відгукнувся хтось, теж невидимий, тонким здивованим тенором. — Просто навдивовижу!

— А мій саперний батальйон у Білостоці стояв! — сказав густий бас. — Куди він тепер одійшов?..

— Шукай вітра в полі! — холодно й різко відповів чийсь сердитий голос.

Кілька хвилин усі мовчали.

— Серпневу катастрофу в академіях студіювали, із

Самсонова сміялись, а самі обі...— грубо зримував той же холодний, жовчний голос, який відповів саперові.— Загалом шапками закидаємо, на чужій території, малою кров'ю... Ура і таке інше,— сказав він.

— На чужій території ще будемо — це затаїте собі ви там, у темряві, не бачу, як вас за званнями! — сердито озвався полковник.— Але що правда, то правда: гармидер великий, величезний... І головне, самим же доведеться цю кашу їсти!

Ці слова викликали у відповідь цілий хор зауважень. Хтось сказав, що ми, росіяни, довго запрягаємо, зате потім швидко їздимо. Але прислів'я не зустріло співчуття.

— Не вісімсот дванадцятий, тепер і запрягти треба швиденько! А то прозапрягаємося до Смоленська!

Полковник сказав, що це прислів'я німці вигадали.

Люди сперечались один з одним, але в їхніх голосах однаково тремтіли злість і образа. Вони були пригнічені не тільки цілком очевидним безладдям, але ще більше тим, що десь точаться бої, б'ються їхні частини, а вони досі ще не потрапили туди, й невідомо, як потраплять!

— А мене вчора мало не розстріляли як диверсанта! — сказав хтось.— В зуби наган сунули, як коняці. Я Перекоп брав, а вони мені, мерзотники, хлопчиська, в зуби наган тичуть!

— Ей ви, серпнева катастрофо! — немов раптом щось пригадавши, гукнув полковник чоловіка, який не подобався йому холодним голосом.— Ви теж з нами до Могильова? Свою частину шукаєте?

Але на це питання ніхто не відгукнувся. Той, кого питали, чи то не хотів відповідати, чи пішов. Було чути, як у темряві люди повертаються один до одного.

— Наче пішов,— нарешті почувся густий голос сапера.— Тут, коло мене, сидів.

— Звісно, і панікери трапляються,— помовчавши, сказав полковник, чи то відгукуючись на слова сапера, чи то відповідаючи власним думкам.— Є кому наган в зуби сунути. Тільки буває, що не тому сунуть... Встаньмо! — він підвівся перший.— Біс їх знає, може, в них тут є ще яка-небудь водокачка! Ходім пошукаємо!

Другої водокачки вони не знайшли, а через годину

дійшли до стрілочника, який, показавши на вагони, що темніли вдалині без паровоза, упевнено сказав, що їх повинні причепити на Могильов.

Стомившись від безглузлого блукання, всі пішли до вагонів. Між товарними вагонами на платформах стояли два новенькі штабні автобуси.

— Навантажимося в автобуси, — сказав полковник, перший лізучи на платформу й пробуючи одчинити дверцята автобуса. Вони одчинились. — Як повезуть, поїдемо, а не повезуть, хоч поспимо до ранку.

Синцов теж заліз у автобус, сів на новеньке царатове сидіння, помацав його руками, немов почав сумніватися за ці дні, що може ще існувати щось новеньке й чистеньке, притулився головою до холодної віконної шибки і заснув.

Ранком спросонку він ніяк не міг збагнути першу хвилину, де він опинився. Він їхав в автобусі, поряд нього. на інших сидіннях, спали незнайомі військові, а за вікнами по обидва боки летів зелений, теплий, сонячний ліс. Йому здалося, що він їде по шосе, і тільки потім, пригадавши все пережите вночі, він зрозумів, що автобус стоїть на платформі, а поїзд рухається. Стрілочник не обдурих: поїзд підходив до Могильова.

Могильовський комендант узяв документи Синцова і кілька разів поспіль прочитав їх запаленими червоними очима; мабуть, він так стомився, що, читаючи перший раз, бездумно дивився на папір, а другий раз вихопив з нього тільки слова, що впали йому в очі, і лиш на третій раз почав розуміти все, що написано. Він сказав Синцову, що політуправління фронту перебуває за тринадцять кілометрів від Могильова.

— Через цей міст, що видно там, за вікном, і ліворуч по шосе, на Оршу. Тринадцятий кілометр, у лісі, там побачите...

Синцову пощастило. На мості йому вдалося спинити пікап. З шофером у кабіні сидів лейтенант-зв'язківець, а кузов пікапа був завалений гранатами. Зв'язківець довів Синцова, що примостився на гранатах, до густого лісу, в глибину якого йшло кілька щойно наїжджених доріг, і зсадив на узліссі.

Синцов заглибився в ліс. Погода зіпсувалась, ішов дрібний дощ. На схилах лісистих горбів, між деревами, скрізь рили землянки й щілини, де-не-де стояли зчетве-

рені зенітні кулемети. Штаб і політуправління фронту, здається, тільки починали тут улаштовуватись. Синцов натрапив на худорлявого дивізійного комісара в жовтому, потемнілому від дощу шкіряному пальті, з добрим красивим лицем і пшеничними вусиками; він стояв просто на дорозі і розмовляв з кількома політпрацівниками. Цей дивізійний комісар був схожий на Чапаєва.

Синцов звернувся до нього. Комісар кілька секунд потримав під дощем відпускний квиток Синцова, на якому від упалої краплі поплав лівою плямою канцелярський розчерк московської відмітки.

— Де тепер ваша редакція, на жаль, не знаю, — сказав дивізійний комісар, складаючи квитка навпіл. — Признаюсь, поки що не знаю навіть, де й політвідділ вашої Третьої армії. І взагалі... — Він, здається, хотів сказати, що взагалі не знає, де вся Третя армія, але не сказав цього, а тільки невесело усміхнувся. — Доведеться послужити тут, у нас... — І він простягнув документи Синцова не самому Синцову, а гладкому рум'яному батальйонному комісарові, зі знайомим Синцову обличчям, який стояв поряд. — Візьміть політрука до себе, — сказав він. — Турмачов же у вас вибув надовго?

Батальйонний комісар ствердив, що Турмачов вибув надовго, і, попросивши дозволу бути вільним, повіз з собою Синцова.

— Ну ось, будете в нас, — через півгодини казав він Синцову, сидячи поруч з ним у схованій під ялинками емці.

На підлозі емки стояв термос, з якого вони по черзі пили чай, а на колінах у батальйонного комісара лежала газета з купою ванільних сухарів.

— Це ще жінка в Москві запакувала, — сказав батальйонний комісар. — Сердився на неї: «Що ти мене споряджаєш? Я ж на армійському постачанні!» — а тепер радий...

Сухарі були московські, батальйонний комісар — редактор фронтової газети — теж був московський. Торік Синцов приїздив до Москви на короткотермінові газетні курси, і батальйонний комісар читав там лекцію з відділу партійного життя. Це була перша хоч трохи знайома Синцову людина, яку він зустрів за останні п'ять діб; а головне, нарешті не треба більше блука-

ти, тикати свої документи, вислуховувати відповіді «не знаю», «невідомо». Він нарешті прибав до частини, міг не шукати нічого іншого, лишитись тут, одержувати накази, робити те, для чого їхав на війну.

Від усіх цих почуттів, що наринали на нього, Синцов глибоко зітхнув.

— Що це ви? — спитав батальйонний комісар.

— Стомився тинятись, — сказав Синцов.

— Взагалі важко, — сказав батальйонний комісар. — Турмачова вчора диверсанти поранили. Ви не знали його?

— Не знав.

— Він колись у вашому «Боевом знамені» служив. Їхав уночі на редакційній полуторці сюди, в політуправління, хтось спинив з ліхтарем, стали перевіряти документи, він дістав документи, а його з нагана в бік! І зникли. Хто? Що? Чому? Газету сьогодні випустили, — зовнішньо перескакуючи з одного на інше, а власне, і далі кажучи про те, як тяжко, промовив батальйонний комісар, — а куди везти, невідомо! Польова пошта ще не працює, де і які частини стоять, поки що не знаємо. Сьогодні зрання розсадив усіх працівників по машинах і розіслав по різних дорогах, щоб у кожную частину, яку знайдуть, давали пачку газет. Дуже тяжко, — закінчив він і сказав, щоб Синцов їхав до Могильова, ішов у друкарню і допомагав випускати номер. — Там тепер тільки три чоловіки: секретар, машиністка і випусковий.

— А матеріали є? — спитав Синцов.

— Робіть з того, що є, — сказав батальйонний комісар. — Я потім приїду. Який же матеріал? — знизав він плечима. — Може, привезуть до вечора. Газети роздадуть, а матеріал привезуть. А у вас є який-небудь матеріал? — підвів він очі на Синцова.

Але Синцов тільки мовчки дивився на нього. «Який у мене може бути матеріал! — думав він. — Так, у мене є матеріал, так, я бачив за ці дні стільки, скільки не довелось бачити за все життя, але хіба можна надрукувати це все поряд з тим щойно записаним по радіо зведенням, яке редактор тримає на колінах разом з сухарями?! У зведенні написано про великі прикордонні бої, а я ще три дні тому не міг потрапити з Борисова до Мінська. Чому ж вірити: цьому зведенню чи тому,

що я бачив на власні очі? Або, може, правда і те, й те, може, там, попереду, коло кордону, і справді йдуть важкі, але успішні оборонні бої, а я просто опинився в смузі німецького прориву, очманів від страху й не можучи уявити собі того, що діється в інших місцях?»

Але якщо навіть те й те було правдою, це не міняло справи в газеті. На її сторінках прийняте по радіо зведення претендувало бути єдиною правдою! Це було так. І інакше й не могло бути.

— Нема в мене ніякого матеріалу, — після довгого мовчання сказав Синцов, дивлячись в очі редакторів, і вони обидва зрозуміли один одного.

Синцов повертався до Могильова вже в темряві на тій же редакційній полуторці, на якій минулої ночі поранили невідомого йому Турмачова. Шофер був той самий. Дорогою він увесь час оповідав про вчорашню подію, і Синцов, коли їх затримували на контрольно-пропускних пунктах, щоразу, простягаючи лівою рукою документи, в правій стискав наган, якого дбайливий редактор добув йому в політуправлінні.

За ніч у старій могольовській друкарні так-сяк звертали й випустили черговий номер фронтової газети. Половину її зайняли два останні зведення Інформбюро, надруковані великим шрифтом, щоб зайняти побільше місця. Решту матеріалу до півночі якось зібрали від кореспондентів, що розвозили вчорашній номер. Все це були короткі замітки про різні випадки мужності й героїзму, взяті з оповідань людей, які або тиждень відступали з боями, або допіру прорвалися з німецького оточення. Спочатку під пером кореспондентів, а потім під червоним олівцем Синцова, що виправляв замітки відповідно до зведень, з них поволі зникало все, що могло дати уявлення про те, в яких місцях точились тепер бої. Поряд зі зведеннями, що розповідали про дальші прикордонні бої, ці замітки набували навіть заспокійливого характеру. Люди бились, виявляли мужність, убивали фашистів. Де? Про це казали зведення.

Навіть з найкращих оповідань кореспондентів, які повернулися за ніч до редакції, Синцов уже знав: те, що він бачив на Мінському шосе, відбувалося не тільки там. Німці прорвалися в багатьох місцях. Становище, в усякому разі на Західному фронті, було тяжке,

неясне, і не фронтовій газеті було розкривати його! Це він розумів і діяв своїм червоним олівцем, не вагаючись. Не розумів він іншого: як це могло статись? Не розумів, і його мучило питання: невже, незважаючи ні на що, ми не переломимо становища в найближчі ж дні? Все, що бачили його очі, здавалось, казало: ні, не переломимо! Але душа його не могла змиритися з цим, вона вірила в інше, і хоч він мав право вірити своїм очам, та віра його душі була дужча від усього очевидного. Він не пережив би тих днів без цієї віри, з якою непомітно для себе, як і мільйони інших військових і невійськових людей, втягнувся в чотирирічну війну.

Уже під ранок, перед тим, як пускати номер в машину, Синцов ще раз тупо вичитав усе — рядок за рядком — і тільки після цього, підстеливши щинель, ліг спати на холодній кам'яній підлозі друкарні. Старенькі друкарські машини натужно гули, підлога ледь-ледь здригалася під головою.

Засинаючи, Синцов думав про дочку і з безсилою ясністю уявив собі, що тепер, коли він опинився в іншій газеті й на іншій дільниці фронту, щось дізнатись про неї буде вже зовсім не під силу йому. В усякому разі, доти, доки все не зміниться кардинально...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Ранком чотири редакційні полуторки виїхали з воріт друкарні. В кожній сиділо по два кореспонденти й лежало по десять пачок газет щойно надрукованого тиражу. Спосіб розповсюдження лишався вчорашній: везти газети по різних дорогах, роздавати всім, хто трапиться, і принагідно збирати матеріал для чергового номера.

Синцов, проспавши на підлозі друкарні яких три години, та й то двома заходами, бо його збудив, приїхавши під ранок, редактор, підвівся зовсім очманілий, обполоснув під краном лице, затягнув ремінь, вийшов у двір, сів у кабінку грузовика і остаточно прокинувся тільки коло виїзду на Бобруйське шосе. В небі ревіли літаки, позаду, над Могильовом, точився повітряний бій: німецькі бомбардувальники пікірували на міст

через Дніпро, а прикривальні винищувачі — сім чи вісім — бились високо в небі з трійкою наших кирпатих яструбків, що піднялися з могильовського аеродрому.

Синцов чув, що в Іспанії та Монголії ці яструбки розправлялися з німецькими, італійськими та японськими винищувачами. І тут спочатку зайнявся і впав один «месершміт», а другий, задимившись, пішов до обрію. Але потім, перекидаючись, стали падати зразу два інші яструбки. В повітрі лишився один, останній.

Синцов спинив машину, виліз, ще з хвилину стежив за тим, як наш винищувач кружляв між німецькими. Потім вони всі разом зникли за хмарами, а бомбардувальники з ревом пікірували й далі на міст, в який вони, здається, ніяк не могли влучити.

— Ну як, поїхали? — спитав Синцов свого супутника, що сидів у кузові на пачках газет, молодшого політрука з дівочим прізвиськом Люсін. Цей Люсін був високий, спритний, рум'яний красунь зі світлим чубом, який вибивався з-під новенького чепурного кашкета. В добре припасованому обмундируванні, затягнутий у новенькі ремені, з новеньким, звично повішеним у нього на плечі карабіном, він виглядав найвійськовішим з усіх військових людей, які траплялися за останні дні Синцову, і Синцов був радий, що йому поталанило з супутником.

— Як накажете, товаришу політрук! — озвався Люсін, підводячись і прикладаючи пальці до кашкета.

Синцов ще вночі, коли вони разом випускали газету, звернув увагу на виняткове серед військових газетярів старання Люсіна триматись підкреслено по-стройовому.

— Тільки я, мабуть, теж у кузов сяду, — сказав Синцов.

Але Люсін чемно запротестував:

— Я б не радив, товаришу політрук! Старшому в команді належить їхати в кабіні, а то незручно навіть. Машину затримати можуть... — І він знову приклав пальці до синього кашкета.

Синцов сів у кабіну, і машина рушила. І полуторка, і шофер були ті ж самі, з якими він повертався вчора до Могильова з штабу фронту. Він, власне, і в кузов хотів пересісти, боячись, як би шофер знову не

почав розважати його розмовами про диверсантів. Але шофер сидів за кермом насуплений і не промовив жодного слова. Чи то він не виспався, чи йому не подобалась ця поїздка в бік Бобруйська.

Синцов, навпаки, був у піднесеному настрої. Редактор уночі розповів, що наші частини за Березіною, на підступах до Бобруйська, вчора пошарпали німців, і Синцов сподівався побувати там сьогодні.

Його, як і багатьох інших небоязких з природи людей, які зустріли й перестраждали перші дні війни в сум'ятті й паніці прифронтових доріг, з особливою силою тягло тепер уперед, туди, де бились.

Щоправда, редактор не міг добре пояснити, ні які саме частини пошарпали німців, ні де достеменно це було, але Синцов через недосвідченість і не дуже клопотався цим. Він узяв з собою карту, по якій редактор невиразно покрутив пальцем навколо Бобруйська, і тепер їхав, розглядаючи її і підраховуючи в думці, скільки часу їм їхати отак, по тридцять кілометрів на годину. Виходило десь години три. Спочатку одразу за Могильовом пішли поля з перелісками. Суцільну зеленю в багатьох місцях перетинали то широкі, то вузькі руді завалища: обабіч рили протитанкові рови й окопи. Майже всі, що працювали, були в цивільному одязі. Тільки іноді серед піджаків та хусток мелькали гімнастюрки саперів, які керували роботами.

Потім машина в'їхала в густий ліс. І одразу навколо стало безлюдно й тихо. Полуторка йшла і йшла лісом, а назустріч не попадалося нікого: ні людей, ні машин. Спочатку це не дуже турбувало Синцова, але потім почало видаватись йому дивним. Під Могильовом був штаб фронту, за Бобруйськом точились бої з німцями, і він вважав, що між цими двома пунктами мають стояти штаби війська, отже, мав бути й рух машин.

Та ось вони проїхали вже півдороги, потім ще десять кілометрів і ще десять, а на шосе все було порожньо. Нарешті грузовик Синцова мало не зіткнувся на перехресті з емоцією, що їхала по лісовій дорозі. Синцов одчинив кабіну й помахав рукою. Емочка спинилась. У ній був піхотний капітан, який назвав себе ад'ютантом командира стрілецького корпусу. Синцов запропонував поїхати разом з ним і роздати газету в частинах корпусу — поки що до всіх пачок, що лежали

в грузовику, ніхто не доторкнувся. Але ад'ютант сквапно відповів, що він відлучився, а корпус тим часом кудись перемістився і він сам тепер його шукає, отже, їхати з ним разом безцільно, хай краще дадуть йому кілька пачок газет в емку, — коли він знайде корпус, він їх сам роздасть. Люсін дістав з кузова дві пачки, капітан кинув їх на заднє сидіння, і емка, газонувши, зникла за деревами, а грузовик пішов далі до Бобруйська.

Над дорогою кілька разів пройшли «месершміти». Ліс підходив щільно до шосе, і вони вилітали з-за верхівок дерев так миттєво, що Синцов тільки раз встиг вискочити з машини. Та німці не обстрілювали полуторку — мабуть, у них були справи далеко важливіші.

До Березіни, як дивитись по карті, лишалося всього десять кілометрів. Якщо бої йдуть за Бобруйськом, на тому боці, то по цей бік ріки повинні стояти хоч які-небудь тили або другі ешелони. Синцов, повертаючи голову то вправо, то вліво, напружено вдивлявся в гущавину лісу.

Незрозуміла порожнеча на шосе дедалі більше нерувувала його.

Раптом шофер рвучко загальмував.

На перехресті з вузькою просікою, що тяглася далеко до обрію, стояв на узбіччі червоноармієць без гвинтівки, з двома гранатами при поясі.

Синцов спитав у нього, відкіля він і чи нема де поблизу кого-небудь з командирів.

Червоноармієць сказав, що він прибув з лейтенантом у складі команди з двадцяти чоловік ще вчора на грузовику з Могильова і його поставлено тут на посту — затримувати одинаків, які йдуть із заходу, і направляти їх ліворуч по просіці, до лісництва, де лейтенант формує частину.

З дальших розпитувань виявилось, що він стоїть тут з учорашнього вечора, що гвинтівки видали їм у Могильові через одного: «На перший-другий розрахуйсь!», що спочатку вони стояли вдвох, але під ранок його напарник зник, що за цей час він направив до лісництва чоловік шістдесят одинаків, але про нього самого, мабуть, забули: ніхто не зміняв його, і він нічого не їв з учорашнього дня.

Синцов віддав йому половину напханих у польову сумку сухарів і наказав шоферові їхати далі.

Ще через кілометр машину спинили, вискочивши з лісу, двоє міліціонерів у сірих прогумованих плащах.

— Товаришу командир, — сказав один з них, — які будуть накази?

— Які накази? — здивовано перепитав Синцов. — У вас є своє начальство.

— Нема в нас свого начальства, — сказав міліціонер. — Послали позавчора сюди в ліс парашутистів ловити, якщо скинуться, а які ж тепер парашутисти, коли німці вже через Березіну переправились!

— Хто це вам сказав?

— Люди сказали. Та он уже й артилерія... Не чуєте хіба?

— Не може бути! — сказав Синцов, хоч, коли він прислухався, йому самому здалося, що попереду чути гул артилерії. — Брехня! — заспокоюючи самого себе, відрубав він тоном, в якому більше було упертості, ніж певності.

— Товаришу начальник, — сказав міліціонер, лице в нього було бліде й сповнене рішучості, — ви, мабуть, у свою частину їдете, то візьміть з собою, зачисліть бійцями! Що ж нам тут дождитися, коли фашист на гіляку почепить? Або форму знімати?

Синцов сказав, що він справді шукає яку-небудь частину, і, якщо міліціонери хочуть їхати з ним, хай сідають у кузов.

— А куди ви їдете? — спитав міліціонер.

— Туди, — Синцов невизразно показав рукою вперед. Тепер він і сам уже не знав, куди й доки буде їхати.

Міліціонер, що розмовляв з Синцовим, поставив ногу на колесо. Другий смикнув його ззаду за плащ і почав щось шепотіти йому, очевидно, він не хотів їхати в бік Бобруйська.

— А, йди ти!.. — огризнувся перший міліціонер, гидливо рвонувся і, штовхнувши товариша чоботом у груди, перемайнув через борт машини.

Машина рушила. Другий міліціонер розгублено стояв, поки повз нього проїжджав кузов машини, потім одчайдушно махнув рукою, побіг за машиною, схопився за борт і вже на ходу перевалився через нього всім тілом. Лишатися одному було ще страшніше, ніж їхати вперед.

Над лісом з повільним густим гулом пропливли шість величезних нічних чотиримоторних бомбардувальників ТБ-3. Здавалось, вони не летіли, а повзли по небу. Поряд з ними не було видно жодного нашого винищувача. Синцов з тривогою подумав про «месершміти», які допіру шастали над дорогою, і йому стало не гаразд. Але бомбардувальники спокійно зникли з очей, і через кілька хвилин попереду почулись вибухи важких бомб.

Зважаючи на дороговказ, який раптом промайнув, до Березіни лишалося тільки чотири кілометри. Тепер Синцов був переконаний, що ось-ось вони зустрінуть наші частини, не могло ж, кінець кінцем, нікого не бути на цьому березі Березіни. Раптом з лісу вискочило кілька чоловік і почали відчайдушно махати руками. Шофер запитливо глянув на Синцова, але Синцов нічого не сказав, і машина рухалась далі. Люди, які вискочили на дорогу, щось кричали вслід, прикладаючи рупором руки.

— Спиніться! — сказав Синцов шоферові.

До машини підбіг захекавшись сержант-сапер і спитав у Синцова, куди йде машина.

— В Бобруйськ.

Сержант витер з обличчя піт, який струменів у нього, і, судорожно ковтаючи слину, так що в нього перекочувався борлак, відповів, що німці вже переправились на цей берег Березіни.

— Які німці?

— Танки...

— Де?

— Та метрів сімсот відціля. У нас щойно був бій з ними! — показав сержант рукою вперед. — Ми рухалися з командою по маршруту до смуги мінування, а вони з танка вогонь відкрили, одним снарядом десять чоловік убили. Ось нас усього... — він розгублено подивився на червоноармійців, що стояли поруч, і на себе самого, — всього сім лишилося... Хоч би вибухівка або гранати з нами були, а то що з неї танкові зробиш?! — сержант спересердя стукнув об землю прикладом гвинтівки.

Синцов усе ще вагався, не вірячи, що німці справді так близько, але мотор грузовика заглух, і одразу стало виразно чути густу кулеметну стрілянину ліворуч

від дороги, зовсім поряд, без сумніву вже на цьому боці Березини.

— Товаришу політрук! — Люсін вперше за всю поїзду озвався з кузова. — Дозвольте звернутись? Можете, повернемо до вяснення?

Його звичайно рум'яне, а тепер бліде обличчя було перелякане, однак це не завадило йому звернутись до Синцова за всією формою.

— Повернемо, — сказав Синцов і сам бліднувши.

Досі йому не спадало на думку, що півкілометра ще, кілометр — і вони заїдуть у полон до німців! Шофер, з гуркотом витиснувши зчеплення, повернув машину, і перед Синцовим промайнули розгублені обличчя червоноармійців, яких він лишив на дорозі.

— Стій! — соромлячись власної кволості, заревів він і стиснув плече шофера з такою силою, що той охнув від болю.

— Лізьте в кузов! — висовуючись з кабіни, крикнув Синцов червоноармійцям, коли шофер охоче спинився. — Поїдемо зі мною!

Незважаючи на півтора року служби у військовій газеті, він, власне, вперше в житті командував тепер іншими за правом людини, в якій виявилось більше, ніж у них, кубиків на петлицях. Червоноармійці один за одним пострибали в кузов, загаявся тільки останній. Товариші стали підтягати його вгору на руках, і Синцов тільки тепер побачив, що той поранений: одна нога взута в чобіт, а друга, роззута, вся в крові.

Синцов вискочив з кабіни і наказав посадити пораненого на своє місце. Почувши, що його наказів слухаються, він наказував і далі, і його слухалися знову. Червоноармійця пересадили в кабіну, а Синцов переліз у кузов. Шофер, якого підганяла кулеметна стрілянина, що дедалі чіткіше чулася тепер уже й праворуч, і ліворуч від дороги, погнав машину назад, до Могильова.

— Літаки! — перелякано крикнув один з червоноармійців.

— Наші, — сказав другий.

Синцов підвів голову. Просто над дорогою, порівняно невисоко, йшли назад три ТБ-3. Мабуть, звуки бомбування, які чув Синцов, були наслідками їхньої роботи; тепер вони щасливо поверталися, поволі набираючи

стелю, але гостре передчуття нещастя, яке охопило Синцова, коли літаки йшли в той бік, не замишало його й тепер.

І справді, раптом відкілясь згори, з-за рідких хмаринок, виринув маленький, прудкий, як оса, «месершміт» і, лякаючи своєю швидкістю, став доганяти бомбардувальники.

Всі, що їхали в полуторці, мовчки вчепившись у борти, забувши про себе й про власний страх, який допіру охопив їх, забувши про все на світі, з жахливим вичікуванням дивились на небо. «Месершміт» пройшов навскоси під хвостом заднього, який відстав від двох інших, бомбардувальника, і бомбардувальник закурів так миттєво, немов піднесли сірника до паперу в пічці. Кілька десятків секунд він ще йшов уперед, знижуючись і дедалі більше курячи, потім повис на місці і, прокресливши повітря чорною смугою диму, впав на ліс.

«Месершміт» тонкою сталевною смужкою блиснув на сонці, пішов угору, повернув назад і, вищачи, зайшов у хвіст другого бомбардувальника. Почулось коротке стрекотання кулеметів. «Месершміт» знову здійнявся вгору, а другий бомбардувальник півхвилини тягнув ще над лісом, дедалі більше схиляючись на одне крило, і, перекинувшись, важко впав на ліс слідом за першим.

«Месершміт» з завиванням зробив петлю і навскоси, згори вниз, помчав до хвоста третього, останнього бомбардувальника, що летів попереду. І знову повторилось те ж саме. Ледве чути здалека стрекотання кулеметів, тонке завивання «месершміта», коли той виходив з піке, довга чорна смуга, яка мовчки стелилася над лісом, і далекий гуркіт вибуху.

— Ще йдуть! — з жахом крикнув сержант, перше ніж усі отямилися від шойно баченого видовища.

Він стояв у кузові і старанно розмахував руками, немов хотів спинити й врятувати від лиха другу трійку машин, що з'явилась позаду над лісом, ідучи з бомбування.

Вражений Синцов дивився вгору, вчепившись обома руками в портупею; міліціонер сидів поруч нього, молитовно склавши руки: він благав льотчиків побачити, швидше побачити цю страшну сталевну осу, що кружляла в небі!

Всі, хто їхав у грузовику, благали їх про це, але льотчики або нічого не помічали, або бачили, та нічого не могли вдіяти. «Месершміт» пішов назустріч бомбардувальникам, свічкою здійнявся в хмари і зник. У Синцова майнула надія, що в німця більше нема патронів.

— Дивись, другий! — хапаючи руку Синцова й щосили торсаючи її, сказав міліціонер. — Дивись, другий!

І Синцов побачив, як уже не один, а два «месершміти», виринувши з-за хмар і разом, майже поряд, з неймовірною швидкістю догнавши три тихохідні машини, пройшли повз заднього бомбардувальника. Він закурів, а вони, весело здійнявшись угору, немов радіючи зустрічі одного з одним, розминулись у повітрі, помінялися місцями й ще раз пройшли над бомбардувальником, сухо потріскуюючи кулеметами. Він спалахнув увесь одразу й став падати, розпадаючись на куски ще в повітрі.

А винишувачі пішли за другими. Дві важкі машини, намагаючись набрати висоту, все ще вперто тяглись і тяглися над лісом, віддаляючись від грузовика, а той гнався вслід за ними з людьми, що мовчки збилися докупив в єдиному пориві горя.

Що думали зараз льотчики на цих двох тихохідних нічних машинах, на що вони сподівались? Що вони могли зробити, крім того, щоб отак тягтись і тягтись над лісом на своїй безвихідно малій швидкості, сподіваючись тільки на одне — що ворог раптом зарветься, не розрахує і сам посуне під їхні хвостові кулемети.

«Чому не викидаються на парашутах? — думав Синцов. — А може, в них там взагалі нема парашутів?» — майнуло йому в думці.

Стукіт кулеметів на цей раз почувся раніше, ніж «месершміти» підійшли до бомбардувальника, він пробував відстрілюватись. І раптом «месершміт», що пронісся майже щільно поряд нього, так і не виходячи з піке, зник за стіною лісу. Все сталося так раптово, що люди на грузовику навіть не одразу збагнули, що його збито; потім зрозуміли, закричали від радості і зразу ж обірвали крик — другий «месершміт» ще раз пройшов над бомбардувальником і запалив його. На цей раз, немов відповідаючи на думки Синцова, з бомбардувальника один за одним вивалилося кілька балабушок,

один каменем промелькнув униз, а над чотирма іншими розкрилися парашути.

Втративши свого напарника, німець, мстиво стрекочучи з кулеметів, почав кружляти над парашутистами. Він розстрілював льотчиків, що висіли над лісом, — з грузовика було чути його короткі черги. Німець ошадив патрони, а парашутисти спускались над лісом так поволі, що, якби всі, які їхали в грузовику, могли б раз подивитись один на одного, вони б побачили, як їхні руки роблять однаковий рух: вниз, вниз, до землі!

«Месершміт», що кружляв над парашутистами, провів їх до самого лісу, низько пройшов над деревами, немов намагаючись углядіти ще щось на землі, і зник.

Шостий, останній бомбардувальник розтанув на обрії. В небі більше нічого не було, немов взагалі ніколи не було на світі цих величезних, повільних, безпорадних машин; не було ні машин, ні людей, що сиділи в них, ні стрекотання кулеметів, ні «месершмітів», не було нічого, було тільки зовсім порожнє небо і кілька чорних стовпів диму, що в різних місцях почали розповзатись над лісом.

Синцов стояв у кузові грузовика, що мчав по шосе, і плакав від люті. Він плакав, злизуючи язиком солоні сльози, що стікали йому на губи, і не помічаючи, як усі інші плачуть разом з ним.

— Стій, стій! — першим опам'ятався він і застукотів кулаком по даху кабіни.

— Що? — висунувшись, спитав шофер.

— Треба шукати! — сказав Синцов. — Треба шукати, може, вони все ж таки живі, ці, на парашутах...

— Якщо шукати, то ще трошки проїхати треба, товаришу начальник, їх далі однесло, — сказав міліціонер; лице його спухло від сліз, як у дитини.

Вони проїхали ще кілометр, спинились і злізли з машини. Всі пам'ятали, що німці переправились через Березіну, і в той же час забули про них. Коли Синцов наказав розділитись і йти шукати льотчиків обабіч дороги, ніхто не наважився сперечатись.

Синцов, двоє міліціонерів і сержант довго ходили по лісі, праворуч від дороги, кричали, гукали, але так нікого й не виявили: ні парашутистів, ні льотчиків. А тим часом люди впали десь тут, у цьому лісі, і їх треба було неодмінно знайти, бо інакше їх знайдуть німці!

Тільки після години упертих і безплідних пошуків Синцов нарешті вийшов назад на дорогу.

Люсін і всі інші вже стояли біля машини. Лице в Люсіна було подряпане, гімнастюрка розірвана, а кишені її так туго набиті, що на одній навіть одірвався гудзик. В руці він тримав пістолет.

— Вбили, товаришу політрук, обох до смерті, — жорно сказав Люсін і потер подряпане лице.

— Що з вами?

— На сосну лазив. Зачепився один, бідолаха, за саму верхівку, і так висів догори ногами, мертвий, бо його ще в повітрі вбили, просто в груди.

— А другий?

— І другий.

— Знущається фашист над людьми! — з ненавистю сказав один з червоноармійців.

— Документи забрав, — сказав Люсін, торкнувшись рукою до кишені з одірваним гудзиком. — Передати вам?

— Лишіть у себе.

— Тоді пістолет візьміть, — Люсін простягнув Синцову маленький браунінг.

Синцов подивився на браунінг і сунув його в кишеню.

— А ви не знайшли, товаришу політрук? — спитав Люсін.

— Ні, — сказав Синцов.

— А мені здається, тих, що праворуч спустилися, ще далі однесло, — сказав Люсін. — Треба під'їхати ще метрів чотириста, злізти і цепом прочесати ліс.

Але прочісувати ліс не довелося. Коли машина пройшла ще чотириста метрів і спинилась, назустріч їй з лісу, згинаючись під тягарем ноші, вийшов маленький кремезний льотчик у гімнастюрці й насунутому на самі очі льотному шоломі. Він тягнув на собі другого льотчика в комбінезоні; руки пораненого обіймали шию товариша, а ноги волочилися по землі.

— Прийміть, — коротко сказав льотчик.

Люсін і червоноармійці, що підскочили, прийняли з його пліч пораненого й поклали на траву біля дороги. В нього були прострілені обидві ноги, він лежав на траві, важко дихаючи, то розплющуючи, то знову зажмурюючи очі. Поки спритний Люсін, розрізавши

складаним ножем чоботи й комбінезон, перев'язував пораненого індивідуальним пакетом, маленький кремезний льотчик, знявши шолом, витирав піт, що градом котився по його обличчю, і ворухив занімілими від важкої ноші плечима.

— Бачили? — понуро спитав він нарешті, витерши піт, знову надівши шолом і так глибоко насунувши його, немов і сам не хотів ні на кого дивитись і не хотів, щоб хто-небудь бачив його очі.

— Прямо над нами... — сказав Синцов.

— Бачили, як сталінських соколів, як сліпих кошенят... — почав льотчик. Голос його гірко здригнувся, але він переміг самого себе і, нічого не додавши, ще глибше насунув шолом.

Синцов мовчав. Він не знав, що відповісти.

— Одне слово, переправу розбомбили, міст разом з танками під воду пустили, завдання виконали, — сказав льотчик. — Хоч би один винищувач дали на всіх для прикриття!

— Ваших двох товаришів знайшли, але вони мертві, — сказав Синцов.

— Ми теж уже не живі, — сказав льотчик. — Документи й зброю в них взяли? — додав він зовсім іншим, новим тоном людини, яка вирішила опанувати себе й уміла це робити.

— Взяли, — сказав Синцов.

— Кращий штурман полку по сліпих і нічних польотах, — сказав льотчик, повернувшись до пораненого, якого перев'язував Люсін. — Мій штурман! Кращий екіпаж у полку був, віддали на поталу ні за щербату копійку! — знову зриваючись на ридання, крикнув він і, так само миттю, як і перший раз, опанувавши себе, по-діловому спитав: — Поїдемо?

Пораненого штурмана поклали в кузов, до задньої стінки кабіни, щоб менше трясло, й підклали йому під ноги пачки газет. Льотчик сів поруч свого штурмана, в головах. Потім сіли всі інші. Машина рушила і майже одразу ж круто загальмувала.

Це було те перехрестя, де Синцов нещодавно поділився сухарями з вартовим. Червоноармієць, який усе ще стояв тут, побачивши, що машина повертається, вискочив на середину дороги, розмахуючи гранатою так, немов збирався кинути її у грузовика.

— Товаришу політрук, — спитав він Синцова голо-
сом, від якого у Синцова похолонуло всередині. — То-
варишу політрук, що ж це? Другу добу не знімають...
Невже не буде іншого наказу, товаришу політрук?

І Синцов зрозумів: якщо твердо відповісти йому,
що іншого наказу не буде, що його прийдуть і змінять,
він лишиться і стоятиме далі. Але хто може ручитися,
що його справді прийдуть і змінять.

— Я знімаю вас з поста, — сказав Синцов, намага-
ючись пригадати формулу, що як навмисне саме в цю
мить вискочила з голови й що нею старший начальник
може зняти з поста вартового. — Я знімаю вас з поста,
потім доповісте! — повторив він, не згадавши нічо-
го іншого і боячись, що через неточно даний наказ
червоноармієць не послухається його, лишиться на посту
й загине. — Сідайте, поїдете зі мною!

Червоноармієць полегшено зітхнув, почепив гранату
за пояс і поліз до кузова машини.

Тільки-но машина рушила знову, як у небі з'явили-
ся, прямуючи до Бобруйська, ще три ТБ-3. Цього разу
їх супроводив наш винищувач. Він високо здіймався
в небо і знову проносився над ними, стишуючи свою
подвійну швидкість відповідно їхньому повільному ру-
хові.

— Хоч цю трійку супроводять, — сказав Синцову
льотчик зі збитого бомбардувальника; в його голосі
відчувалося зречення від власного лиха, почуття полег-
шення. Та не встиг Синцов відповісти, як з-за хмар ви-
ринуло два «месершміти». Вони понеслися до бомбар-
дувальників, наш винищувач повернув їм назустріч, на
стрічних курсах свічкою пішов угору, перевернувся че-
рез крило й, пронісшись повз одного з «месершмітів»,
запалив його.

— Горить, горить! — закричав льотчик. — Дивіться,
горить!

Мстива радість охопила людей, що сиділи в маши-
ні. Навіть шофер, лишивши на баранці одну руку, ви-
ліз усім тілом з кабіни. «Месершміт» падав палаючи,
з нього вивалився льотчик, високо в небі розкривши
купол парашута.

— Зараз і другого зіб'є, — крикнув льотчик, — ось
побачиш, — сам не помічаючи цього, він увесь час тор-
сав Синцова за руку.

Яструбок круто набрав висоту, але другий німець раптом чомусь опинився вже над ним; знов почулося стрекотання кулеметів, «месершміт» вискочив угору, а наш винишувач, курячи, пішов униз. Від нього одірвався чорний балабушок і з майже невимомою для ока швидкістю став падати нижче й нижче, і лише над самісінькими верхівками сосен, коли здавалось, усе вже пропало, нарешті розкрився парашут. «Месершміт» спокійно й широко повернув у небі й пішов до Бобруйська слідом за бомбардувальниками.

Льотчик, схопившись на ноги в кузові машини, лаявся страшними словами й махав руками: сльози текли по його обличчю. Синцов уже бачив усе це і зараз одвернувся, щоб більше не бачити. Він тільки чув, як знову здалека долинуло стрекотання кулеметів, як льотчик, заскреготівши зубами, в розпачі сказав: «Готов» — і, закривши руками лице, кинувся на дошки кузова.

Синцов наказав спинити машину. Німецький парашут ще теліпався високо над головами, наш льотчик уже опустився, і на око здавалося: недалеко, кілометрів за два в бік Бобруйська.

— Підіть у ліс, піймайте цього фашиста, — сказав Синцов Люсіну. — Візьміть з собою бійців.

— Живим узяти? — по-діловому спитав Люсін.

— Як вийде.

Синцову було однаково: живим чи неживим візьмуть німця, хотілося тільки одного — щоб, коли сюди прийдуть інші фашисти, він не зустрівся з ними!

Обох поранених — штурмана й червоноармійця, що сидів у кабіні, — винесли з машини й поклали під деревом; охороняти їх лишили того червоноармійця з гранатами, якого Синцов зняв з поста. «Що б там не сталося, а він не кине поранених», — подумав Синцов.

Люсін, сержант і решта червоноармійців пішли в ліс ловити німця, а Синцов, узявши з собою льотчика та двох міліціонерів, погнав машину назад.

Вони знову їхали до Бобруйська, напружено вдивляючись по сторонах, сподіваючись помітити парашут просто з машини; їм здавалося, що він опустився зовсім біля дороги.

В цей час льотчик, якого вони шукали, справді лежав за сто кроків від дороги, на маленькій лісовій

галявині. Не бажаючи, щоб німці розстріляли його в повітрі, він холоднокрівно затримав стрибок, але не розрахував до кінця і висмикнув кільце парашута на кілька секунд пізніше, ніж треба було. Парашут розкрився майже біля самої землі, і льотчик зламав обидві ноги й ударився об пень хребтом. Тепер він лежав біля цього пня, знаючи, що всьому кінець; тіло нижче від пояса було чуже, паралізоване, він не міг навіть повзти по землі. Він лежав на боці й, харкаючи кров'ю, дивився в небо. «Месершміт», що збив його, погнався за безборонними тепер бомбардувальниками; в небі вже було видно один димовий хвіст.

На землі лежала людина, яка ніколи особливо не боялася смерті. За своє недовге життя він не раз безбоязно думав про те, що коли-небудь його можуть збити або спалити так само, як він сам багато разів збивав і спалював інших. Однак, незважаючи на його природну безстрашність, якій заздрили товариші, зараз йому було страшно до розпуки.

Він полетів супроводити бомбардувальники, але на його очах зайнявся один з них, а два інші пішли до обрїю, і він уже нічим не міг їм допомогти. Він вважав, що лежить на території, яку зайняли німці, і злісно думав про те, як фашисти будуть стояти над ним і радіти, що він мертвий валяється коло їхніх ніг, він, людина, про яку, починаючи з тридцять сьомого року, з Іспанії, десятки разів писали газети! Досі він пишався, а часом і заносився цим. Але зараз він був би радий, коли б про нього ніколи нічого не писали, коли б фашисти, прийшовши сюди, знайшли тіло того нікому не відомого старшого лейтенанта, який чотири роки тому збив свій перший фокер над Мадридом, а не тіло генерал-лейтенанта Козирєва. Він з люттю й розпукою думав про те, що, навіть якщо в нього стане сил розірвати документи, однаково німці пізнають його й будуть розписувати, як вони дешево збили його, Козирєва, одного з перших радянських асів.

Він уперше в житті прокляв той день і годину, якими раніш пишався, коли після Халхин-Голу його викликав сам Сталін і, зробивши прямо з полковника генерал-лейтенанта, призначив командувати винищувальною авіацією цілого округу.

Тепер, перед лицем смерті, йому нікому було бреха-

ти: він не вмів командувати ніким, окрім самого себе й своєї ескадрильї, і став генералом, власне, лишаючись старшим лейтенантом. Це ствердилося з першого ж дня війни найжахливішим чином, і не тільки з ним одним. Причиною таких блискавичних підвищень, як його, були бездоганна хоробрість і кров'ю зароблені ордени. Але генеральські зірки не принесли вміння командувати тисячами людей і сотнями літаків.

Напівмертвий, поламаний, лежачи на землі, не годний ворухнутись з місця, він зараз вперше за останні роки, що запаморочили йому голову, почував увесь трагізм усього, що сталося з ним, і всю міру своєї мимовільної провини чоловіка, який бігцем, не оглядаючись, злетів на верхівку важкої драбини військової служби. Він згадував про те, з якою безжурністю ставився він до того, що ось-ось почнеться війна, і як погано командував, коли вона почалася. Він згадував свої аеродроми, де половина літаків виявилась не в бойовій готовності, свої спалені на землі машини, своїх льотчиків, які одчайдушно злітали під бомбами й гинули, не встигнувши набрати висоти. Він згадував свої власні суперечливі накази, які він, пригноблений і приголомшений, віддавав у перші дні, мечучись на винищувачі, щогодини ризикуючи власним життям і все ж таки майже нічого не встигаючи врятувати.

Він згадував сьогоднішню передсмертну радіограму з одного з цих ТБ-3, які полетіли бомбувати переправу й згоріли, і яких не можна, злочинно було посилати вдень без прикриття винищувачів, і які все ж самі визвались і полетіли, бо розбомбити переправу треба було хоч би там що, а винищувачів для прикриття вже не було.

Коли на могильовському аеродромі, де він сів, збивши дорогою «месершміт», який трапився йому в повітрі, він почув у радіонаушниках добре знайомий голос майора Іщенка, старого товариша ще по Селецькій авіашколі: «Завдання виконали. Повертаємось. Чотирьох спалили, зараз будуть палити мене. Гинемо за Батьківщину. Прощайте! Передайте подяку Козиреву, що добре прикрив!» — він схопився руками за голову й цілу хвилину сидів нерухомо, перемагаючи бажання тут же, в кімнаті оперативного чергового, витягти пістолета й застрелитись. Потім він спитав, чи підуть ще на бом-

бування ТБ-3. Йому сказали, що міст розбито, але є наказ розбити ще й пристань з переправочними засобами; жодної ескадрильї денних бомбардувальників усе ще не було напохвати, і тому ще одна трійка ТБ-3 піднялася в повітря.

Вискочивши з чергувалки, нікому не сказавши нічого, він сів у винищувач і злетів. Коли, виринувши із хмар, він побачив бомбардувальників, які йшли вниз цілі й неушкоджені, це була одна з небагатьох хвилин щастя за всі останні дні. А ще через хвилину він уже провадив бій з «месершмітами», і цей бій кінчився тим, що його все ж таки збито.

З першого ж дня війни, коли майже всі нещодавно одержані в окрузі нові винищувачі, МІГи, були спалені на аеродромах, він сів на старий І-16, доводячи особистим прикладом, що й на цих машинах можна битись з «месершмітами». Битись можна було, але важко. Особливо не вистачало швидкості.

Він знав, що не здасться в полон, і вагався тільки, коли застрелитися — спробувати спочатку вбити когось із німців, коли вони підійдуть, або застрелитись заздалегідь, щоб не знепритомніти й не опинитись у полоні, не встигши покінчити з собою.

В його душі не було передсмертного жаху, була тільки туга, що він ніколи не дізнається, як усе буде далі. Так, війна застукала зненацька; так, не встигли переозброїтись; так, і він, і багато інших спочатку погано командували, розгубились. Але страшний думці, що німці й далі будуть бити нас так, як у перші дні, противилося все його солдатське ество, його віра в свою армію, в своїх товаришів, нарешті, в самого себе, який усе ж таки додав сьогодні ще двох фашистів до двадцяти дев'яти, збитих в Іспанії й Монголії. Коли б його не збили сьогодні, він би ще показав їм. І їм таки покажуть ще! Ця гаряча віра жила в його розбитому тілі, а поряд з нею невідлучною тінню стояла чорна думка: «А я вже цього ніколи не побачу».

Його дружина, що, як властиво дрібним душам, перебільшувала своє місце в його житті, ніколи б не повірила, що він у свою смертну годину не думав і не згадував про неї. Але це було так, і не тому, що він не любив, — він любив її, а просто тому, що він думав зовсім про інше. І це інше — було таке велике горе,

поряд з яким просто не вміщалося маленьке й не страшне в цю хвилину горе — ніколи не побачити більше її прекрасного облудного обличчя.

Кажуть, що людина перед смертю згадує все своє життя. Може, воно й так, але він згадував перед смертю тільки війну! Кажуть, людина перед смертю думає одразу про багато чого. Може, воно й так, але він перед смертю думав тільки про одне — про війну. І коли він раптом у напівзабутті почув голоси і залитими кров'ю очима побачив три постаті, що наближались до нього, він і тут не згадав ні про що інше, крім війни, і не подумав нічого іншого, крім того, що до нього підходять фашисти і що він повинен спочатку стріляти, а потім застрелитись. Пістолет лежав на траві у нього напихваті, він намацав чотирма пальцями його шершаве руків'я, а п'ятим — спусковий гачок. Ледве одірвавши руку від землі, він, раз у раз натискаючи на спуск, став стріляти в сірі постаті, які виникли перед ним, розпливаючись у кривавому тумані. Підраховавши п'ять пострілів і боячись помилитись, він дотягнув руку з пістолетом до обличчя і вистрілив собі у вухо.

Два міліціонери й Синцов спинились над тілом льотчика, що застрелився. Перед ними лежав закритавлений чоловік у льотному шоломі та з генеральськими зірками на блакитних петлицях гімнастюрки.

Все сталося так раптово, що вони не встигли очуматись. Вони вийшли з густих чагарів на галявинку, побачили льотчика, який лежав у траві, крикнули, побігли, а він раз за разом почав стріляти в них, не звертаючи на їхні крики: «Свої!» Потім, коли вони майже добігли до нього, він сунув руку до скроні, смикнувся й затих.

Старший з міліціонерів, опустившись навколішки й розстебнувши кишеню гімнастюрки, перелякано витягав документи загиблого, а приголомшений Синцов мовчки стояв над ним, тримаючись рукою за прострелений бік, стояв, ще не почувачи болю, а лиш німоту й кров, що проступала крізь гімнастюрку. Три дні тому він застрелив людину, яку хотів врятувати, а зараз інша людина, яку він теж хотів врятувати, мало не вбила його самого, а потім застрелилась і ось тепер лежить біля його ніг, як той божевільний червоноар-

мієць на дорозі. Може, він узяв їх за німців через сірі прогумовані міліцейські плащі? Та невже він не чув, як вони кричали: «Свої, свої!»?..

Тримаючись і далі однією рукою за мокрий від крові бік, Синцов опустився навколішки і взяв у міліціонера все, що той дістав з нагрудної кишені мертвого. Вгорі лежала фотографія вродливої жінки з круглим лицем і губатим, припухлим, усміхненим ротом. Синцов добре знав, що він десь бачив цю жінку, але він не міг пригадати, ні коли це було, ні де. Під фотографією лежали документи, партійний квиток, орденська книжка й посвідчення особи на ім'я генерал-лейтенанта Козирева.

«Козирев, Козирев...» — усе ще не зіставляючи до кінця одне з одним, повторював Синцов і раптом пригадав усе одразу: не тільки добре знайоме з шкільних років обличчя цієї жінки, обличчя Наді, або, як вони звали її в школі, Надьки Караваєвої, але й це спотворене пострілом, знайоме з газет обличчя.

Синцов усе ще стояв навколішках над тілом Козирева, коли з'явилися льотчик з бомбардувальника й шофер, які шукали парашут по той бік дороги, але, почувши постріли, прибігли сюди. Льотчик одразу впізнав Козирева. Сівши на траву поруч Синцова, він мовчки подивився, й так само мовчки віддав документи, і, більше дивуючись, ніж жураччись, сказав тільки одну фразу:

— Так, отакі справи... — Потім подивився на Синцова, який усе ще стояв навколішки, притискаючи руку до намоклої гімнастёрки: — Що з тобою?

— Стріляв... Мабуть, думав, що ми німці, — кинувши на мертвого, сказав Синцов.

— Знімай гімнастёрку, перев'яжу, — сказав льотчик.

Але Синцов, опам'ятавшись і згадавши про німців, сказав, що перев'язати можна потім, у машині, а зараз треба віднести до неї тіло генерала. Обидва міліціонери, незграбно підсовуючи руки, підняли тіло Козирева на плечі, льотчик і шофер узяли його за ноги під колінами, а Синцов, який замикав процесію, йшов позаду спотикаючись, усе ще притискаючи рану рукою і почуваючи дедалі дужчий біль.

— Треба тебе перев'язати, — повторив льотчик, ко-

ли тіло Козирева поклали в кузов грузовика й машина рушила.

Він сквапно на ходу грузовика стягнув з себе гімнастюрку, потім натільну сорочку і, взявшись за поділ її короткими міцними пальцями, не звертаючи уваги на заперечення Синцова, швидко розірвав її на кілька смуг.

— Наскрізна, загоїться, — промовив льотчик тямущим тоном, задерши на Синцові гімнастюрку й перев'язуючи його шматками своєї сорочки. — Доїдеш, не помреш. Ану, гімнастюрку спусти. — Він обсмикнув на Синцові гімнастюрку й туго підперезав нижче від рани. Синцов охнув, але прикусив язика.

— Чорт його знає, як він тебе... — тоном вибачення сказав льотчик, глянувши на Синцова, на тіло Козирева й знову на Синцова.

Через кілька хвилин вони доїхали до того місця, де лишили поранених.

Штурман був непритомний, а поранений в ногу червоноармієць лежав навznak і важко та часто дихав. Червоноармієць з гранатою сидів біля них.

— А де ж решта? — спитав у нього Синцов.

— Побігли туди, — махнув червоноармієць у бік Могильова, — вітер туди далеко парашут поніс. Мабуть, піймали. Постріли були, я чув.

Навантаживши двох поранених і червоноармійця, поїхали далі.

Льотчик наполіг, щоб Синцов сам сів тепер у кабіну.

— Ти геть пополотнів, не будь же... — турботливо виматюкався він, і Синцов послушався.

Позаду час від часу бухкала артилерія, а іноді з поривами вітру долинали звуки кулеметної стрілянини. Проїхавши два кілометри, спинились: ні Люсіна, ні червоноармійців усе ще не було видно.

Синцов, ледве вгамувавши в собі бажання проїхати ще хоч трошки далі, знову прислухався до стрілянини, яка доносилася позаду, й сказав, що доведеться почекаати тут, поки товариші, які ловили німця, не вийдуть з лісу.

Позаду, як і перше, чулась стрілянина. Синцов почув на собі запитальні погляди, але, вирішивши почекаати п'ятнадцять хвилин, сидів і чекав. У такі хвили-

ни в людині непомітно народжується командир, і саме це й відбувалося з Синцовим, дарма що він найменше про це думав.

— Гукніть ще раз, — сказав він, коли хвилинна стрілка підійшла до призначеної ризи.

Старший з міліціонерів в котрий уже раз приклав рупором руки до рота й гулко окликнув ліс, але ліс, як і перше, мовчав.

— Проїдемо ще трохи далі, — сказав Синцов.

Але далі їм їхати довелося зовсім мало: через півкілометра їх спинив, вийшовши на дорогу, лейтенант у танкістській формі. У нього було сердите лице й німецький автомат на грудях. За його спиною з придорожнього рівчача підвелось ще двоє танкістів з гвинтівками напоготові.

— Стій! Хто такі? — лейтенант рвучко відчинив двері кабіни.

Синцов відповів, що він з редакції фронтової газети, а зараз шукає своїх людей, які пішли ловити німецького льотчика.

— А що це за ваші люди, скільки їх?

Синцов сказав, що їх семеро: молодший політрук, сержант і п'ять бійців. Чомусь, сам ще не знаючи чому, він почував себе винним.

— Ось-ось, ми їх затримали, а вони на вас і посилаються, як ви, значить, їм дезертирувати допомагаєте! — вщипливо усміхнувся лейтенант. — Ану, давайте машину з дороги й до нашого капітана — там розберемося, хто наші, хто ваші і хто ви самі!

Ці слова розлютили Синцова, але почуття своєї не усвідомленої ще провини, яке наростало в ньому, стримало його від спалаху. Замість нього вибухнув, перегнувшись із кузова, льотчик.

— Ей, ти, — заревів він на лейтенанта, — йди сюди! Тобі майор каже! Йди сюди, сунь носа!

Лейтенант змовчав, сердито ворухачи жовнами, підійшов до борту машини й заглянув туди. Те, що він побачив там, якщо й не переконало, то зм'якшило його.

— Проїдьте сто метрів, там узвіз у ліс буде, звернете! — похмуро немовби підкреслюючи, що йому нема в чому вибачатись, промовив він до Синцова. — Я однаково маю наказ нікого не пропускати...

— Портнягін! — гукнув він одного з своїх танкіс-

тів. — Сядь на крило, проведи до капітана! Стій! — знову затримав він грузовика, що вже був рушив. — Бійці, з кузова на землю! Тут лишіться!

Обидва міліціонери й червоноармієць з гранатами вистрибнули з кузова. Тон наказу не схиляв їх до зволікання.

— Давай! — махнув лейтенант не так Синцову, як танкістові, що стояв на приступці.

Коли грузовик, з тріском надламуючи своєю вагою накидані в кювет гілки, з'їхав до лісу, Синцов побачив дві 37-міліметрові гармати, сховані в кущах і обернуті стволами до шосе. Біля гармат один проти одного, розкинувши ноги, сиділи два бійці, поряд з ними лежала купа гранат і моток телефонного дроту; вони зв'язували гранати.

Петляючи між деревами, грузовик виїхав на маленьку галявину, повнісіньку людей. Тут стояла полуторка, в кузові якої лежали ящики патронів і купа гвинтівок, поряд з нею стояв обкиданий ялинковим гіллям зв'язковий кулеметний броньовичок.

Старшина-танкіст, уривчасто подаючи команди, шиккував, здвоював, повертав «кру-гом!» чоловік сорок червоноармійців з гвинтівками. Серед них промайнули знайомі обличчя бійців, що їхали з Синцовим у машині.

Коло броньовичка на землі, обіпершись на ящик польового телефону, сидів капітан-танкіст у шоломі й одноманітно повторював у трубку: «Слухаю. Слухаю. Слухаю...»

Поряд нього сидів ще один танкіст, теж у шоломі, а позад них, переступаючи з ноги на ногу, стояв Люсін.

— Коли ж, питаю, вони зв'язок дотягнуть? — кладучи трубку й підводячись, спитав капітан.

Він добре бачив і те, як під'їхала машина і як з неї вже встигли вилізи Синцов і льотчик, але задав своє питання так, немов нікого не бачив, і тільки після цього вп'явся очима в шойно прибулих.

— Я помічник по тилу командира сімнадцятої танкової бригади, а ви хто? — збивши все в одну фразу, уривчасто спитав він.

Хоч він відрекомендувався помічником по тилу, та вигляд у нього був зовсім не тиловий. Одягнутий на

росле тіло брудний, розірваний комбінезон був пропалений збоку, п'ять лівої руки до пальців замотана закривавленим чорним бинтом, на грудях висів такий же німецький автомат, як у лейтенанта, а лице було давно не голене, чорне від втоми, з грізно палаючими очима.

— Я... — почав був перший льотчик, але вигляд його занадто яскраво свідчив, хто він.

— З вами ясно, товаришу майор, — жестом урвав його капітан. — Із збитого бомбардувальника?

Льотчик понуро кивнув.

— А ось ви пред'явіть документи! — капітан ступив крок до Синцова.

— Я ж вам казав, — озвався, стоячи позаду капітана, Люсін.

— А ви мовчіть! — не повертаючись до нього, через плече відрубав капітан. — З вас окремо спитається! Пред'явіть документи! — ще грубіше повторив він Синцову.

— А ви спочатку самі пред'явіть мені документи! — спалахнувши від явної ворожнечі капітана, крикнув Синцов.

— Я в розташуванні своєї частини і пред'являти документи нікому не зобов'язаний, — всупереч Синцову несподівано тихо сказав капітан.

Синцов витягнув своє посвідчення й відпускний квиток, тільки тепер згадавши, що не встиг одержати нових документів у редакції. Почувши невпевненість, він став пояснювати, як це сталось, але від цього його невпевненість тільки зросла.

— Малозрозумілі документи, — повертаючи їх Синцову, хмикнув капітан. — Ну припустимо, все це так, як ви кажете. Але навіщо ви людей з переднього краю в тил за собою тягнете, хто вам на це право дав?

Ще з тої хвилини, як щось подібне сказав йому лейтенант на шосе, Синцов прагнув швидше пояснити, що це непорозуміння. Він став розповідати, як до машини вискочили бійці, як він узяв їх з собою, щоб врятувати, як потім узяв ще одного червоноармійця.

Але, на його подив, виявилось, що капітан зовсім не вважає все, що сталося, за непорозуміння. Навпаки, він саме це і мав на увазі.

— Видалась за сім вовків копиця сіна! Одним сна-

рядом з танка одразу десять чоловік повалити, та ще в лісі?.. Брехня! Попадали від страху, а старший по команді замість того, щоб зібрати людей, половину кинув, а сам дав навіткіача по шосе. А ви вуха розвісили! Так скільки завгодно можна в тил повезти: одні налякались, інші свою частину в тил шукають... Треба свої частини шукати попереду, там, де ворог! — капітан вилаявся і, полегшивши душу, вже спокійніше сказав, махнувши рукою на бійців, що займалися з старшиною: — Он там їх до чуття приводять! Приведемо — і в бій поведемо! А до Могильова кожного панікера возити — в тилу їх і без того досить! Нам люди тут потрібні, мені командир бригади наказав до вечора зібрати триста чоловік поповнення з тих, що по лісах тиняються, і я їх зберу, будьте певні! І вашого молодшого політрука візьму, і вас, — несподівано зухвало додав капітан.

— Він у бік поранений, — похмуро, як і все, що він казав, кивнувши на Синцова, промовив льотчик. — Йому швидше в госпіталь треба їхати.

— Поранений? — перепитав капітан, і в очах його було недовірливе бажання змусити роздягтись і показати рану.

«Не вірять», — подумав Синцов, і душа його похолонула від образи.

Але капітан тепер уже й сам бачив темну пляму на гімнастйорці Синцова.

— Доповідайте своєму політрукові, — повернувся він до Люсіна, — чому ви лишитесь і йти в бій відмовляється. Чи ви теж поранені, але від мене приховували це?

— Я не поранений! — несподівано верескливо викрикнув Люсін, і його вродливе лице вишкірилось. — Я ні від чого не відмовляюсь. Я на все готовий! Але в мене є завдання редактора поїхати й повернутись, і я без наказу свого старшого по команді не можу своєволити!

— Ну як, ви йому накажете? — спитав капітан Синцова. — Становище в нас тяжке, ось у мене навіть на всю групу жодного політпрацівника нема. Вчора самі з оточення вийшли, а сьогодні вже нас пхнули чужу діру затикати. Поки я тут людей збираю, там, на Березині, бригада останні свої голови кладе!

— Так, звичайно, лишайтесь, товаришу Люсін, якщо

хочете,— простодушно сказав Синцов.— Я б теж...— Він підвів очі на Люсіна і, тільки зустрівшись з ним очима, зрозумів, що той зовсім не хотів лишатись і чекав від нього далеко інших слів.

— Ну, тепер усе,— сказав капітан і суворо, впришту повернувся до Люсіна.— Ідіть до старшини, приймайте разом з ним команду над групою.

— Тільки ви доповісте редакторові про це самоуправство і що ви теж!..— тонким голосом викрикнув Люсін в лице Синцову, та не встиг закінчити фрази, бо капітан з силою повернув його своєю перев'язаною рукою і підштовхнув уперед.

— Доповість, не турбуйся! Іди виконуй наказ. Ти тепер у нас в бригаді. А не будеш підкорятись — життя рішу.

Люсін пішов, горблячи широкі плечі, за одну хвилину переставши бути тим струнким і хвацьким військовим, яким він видавався досі, а Синцов, почувши непереможну кволість, опустився на землю.

Капітан здивовано подивився на Синцова, потім, згадавши, що політрук поранений, хотів щось сказати, але телефон видав кволий писк, і він схопився за трубку.

— Слухаю, товаришу підполковник! Одну групу відправив по старому маршруту. Другу сформував. Куди? Зараз відзначу.— Він витягнув з-за пазухи комбінезона складену вчетверо карту і, пошукавши очима якийсь пункт, зробив різку позначку нігтем.— Так точно, стоять у засаді.— Синцов зрозумів, що він каже про гармати коло шосе.— І гранати на всяк випадок зв'язали. Не пустимо!

Капітан замовк і цілу хвилину слухав щось із щасливим виразом обличчя.

— Ясно, товаришу підполковник,— сказав він нарешті,— цілком ясно. А в нас якраз тут...— він хотів щось розповісти, але, очевидно, на другому кінці проводу його обірвали.— Єсть, кінчити розмови! — сказав він знякволо.— У мене теж усе.

Він поклав трубку на ящик і подивився в лице льотчикові з таким виразом, немовби він міг сказати щось радісне цьому чоловікові, в якого щойно згоріла машина й на очах загинули товариші. І це так і було, він і сказав те єдине, що могло ще тепер потішити льотчика:

— Підполковник каже, що навряд чи можна сьогодні-

ні сподіватись прориву по шосе. Німці тільки невелику частину танків переправили. Решту ви за Березіною спинили. Міст розбито вщент, слідів не видно.

— Міст вщент, і нас вщент — пишатись нема чим! — одрубав льотчик, але з обличчя його було видно, що він усе ж таки пишався цим мостом.

— А як ви горіли! Ми зубами скреготіли! — сказав капітан. Йому хотілось потішити льотчика. — Німець тут упав. Хотів його живим узяти, так де там, хіба можна на це людей умовити після всього, що бачили.

— А де він? — ледве підводячись, спитав Синцов.

— Тут, за ялинками, лежить, та краще на нього не дивитись, — махнув рукою капітан. — Наче під танком побував. — І, глянувши на блідого від втрати крові Синцова, додав: — Їдьте, якщо ви поранені, я не тримаю.

— У нас там ще двоє поранених у кузові лежить, — немов усе ще виправдуючись у своєму від'їзді, сказав Синцов. — І забитий. — Він хотів сказати, що забитий — генерал, але не сказав: для чого?

— Ходім, — звернувся він до льотчика.

— А я, мабуть, тут лишусь, — сказав той неквапливо й рішуче; він думав про це весь час, поки точилася розмова, нарешті вирішив і вже не збирався передумувати. — Гвинтівку даси? — спитав він капітана.

— Не дам, — мотнув головою капітан. — Не дам, дорогий соколе! Ну, навіщо ти мені, і що це дасть? Іди туди. — Він ткнув забинтованою п'ятірнею в небо. — Від самого Слуцька задкуємо, щодня мучимось, що ви мало літаєте. Іди літай, ради бога, ось усе, що від тебе вимагається! Решту самі зробимо!

Синцов спинився біля машини, дожидаючи, чим усе це кінчиться.

Та слова капітана мало зворушили льотчика. Мабуть, якби в нього була надія одержати замість збитої нової машину, він би й сам не лишився тут, та тієї надії в нього не було, і він вирішив битись на землі.

— Не дасть гвинтівки, сам дістану, — сказав він Синцову, махнувши рукою на танкіста, і Синцов зрозумів, що тут трапила коса на камінь. — Їдь, тільки штурмана в госпіталь пристав по-хорошому.

Танкіст промовчав. Коли Синцов сів у кабінку, вони мовчки стояли й далі поряд, танкіст і льотчик: один — великий, високий, другий — низенький, кремений.

обидва уперті, люті, роздратовані невдачами й готові знову битись.

— А як ваше прізвище, товаришу капітан? — уже з кабіни спитав Синцов, вперше за весь час згадавши про газету.

— Прізвище? Скаржитись, чи що, на мене хочеш? Дарма! На моєму прізвищі вся Росія держиться. Іванов. Запиши чи так запам'ятаєш?

Коли машина виїжджала з лісу на шосе, Синцов ще раз побачив червоноармійця, якого він зняв з поста; він сидів поряд з двома іншими бійцями й робив те саме, що й вони: зв'язував гранати телефонним дротом по дві й по три разом.

До Могильова їхали понад дві години. Спочатку позаду долітала артилерійська канонада, потім стало тихо. Не доїжджаючи який десяток кілометрів до міста, Синцов побачив гармати на кінному тяглі, що роз'їжджалися на позиції — ліворуч і праворуч від дороги, — і колону піхоти, що рухалася по шосе. Він їхав як у тумані, йому здавалося, що він хоче спати, а насправді він час від часу непритомнів від втрати крові й знову очунював.

Над околицею Могильова високо в небі баражували два винищувачі. З того, що зенітки мовчали, видно було, що винищувачі були наші. Вдивившись, Синцов пізнав — МІГи: він бачив ці нові машини ще навесні у Гродні. Про них казали, що вони набагато переважають у швидкості «месершмітів».

«Ні, все ще не так погано», — кризь втому й біль упевнено подумав Синцов, сам не цілком усвідомлюючи, що впевненість ця в нього не стільки від того, що бачить військо, яке займало позиції перед Могильовом, або видовища баражування над містом МІГів, скільки від спогадів про танкістів, які затримали його машину, про лейтенанта, схожого на свого капітана, й про капітана, мабуть, схожого на свого підполковника.

Коли полуторка спинилась біля госпіталю, Синцов востаннє напружив сили; тримаючись за борт, він діждався, коли з кузова винесли непритомного штурмана, червоноармійця, який стогнав кризь зціплені зуби, й мертвого генерала. Потім він наказав шоферові їхати в редакцію й доповісти, що він лишився в госпіталі.

Шофер застібнув задній борт; Синцов, глянувши на залиті кров'ю пачки газет, згадав, що вони так майже нічого й не роздали, і лишився один на бруку.

До приймальні він увійшов сам. Дістав з кишені й поклав на стіл документи генерала, потім поліз за своїм посвідченням, дістав його, простягнув сестрі, й, дожидаючись, коли вона його візьме, дивно повернувся боком, і, знепритомнівши, впав на підлогу.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Через два тижні після поранення, коли Синцов уже по двічі на день гуляв у госпітальному саду, прийшов наказ евакуювати госпіталь у Дорогобуж. Серед поранених одразу ж поширилась чутка, що німці переправились через Дніпро біля Шклова й обходять Могильов з півночі.

Поранення, як висловився лікар, що оперував Синцова, було «вдале»: куля ковзнула по ребрах.

Синцов, почувачуєчи, що він майже видужав, пішов до замполіта госпіталю просити виписатись. Перспектива евакуації лякала його. Він не хотів потім ще раз шукати свою редакцію.

— Здається мені, що вони вже поїхали, — висловив сумнів замполіт.

Та Синцов твердо сказав, що цього не може бути. Якби поїхали, вони б забрали його з собою: так обіцяв йому редактор.

По саму зав'язку заклопотаний евакуацією поранених, замполіт не став наполягати: кінець кінцем, якщо хоче виписуватись, хай виписується!

Ополудні, одержавши документи й обмундирування, Синцов вийшов з воріт госпіталю.

У Могильові було якось порожньо й тривожно: на вулицях з'являлись барикади, в закладених мішках на різних вікнах будинків стояли кулемети.

Коло будинку могильовської друкарні, де Синцов сподівався застати редакцію, стояв несхильний до розмов вартовий. І двері, й залізні ворота у двір були наглухо замкнуті. Зсередини не чути було не тільки шуму машин, але взагалі жодного звуку: все наче вимерло.

Через годину могильовський військовий комендант, той же самий майор, у якого Синцов був два тижні тому, тільки ще очманіліший від безсоння, ствердив, що редакція фронтової газети поїхала два дні тому. «Навіть повідомити не могли», — подумав схвильований Синцов.

— А куди поїхали?

Комендант знизав плечима й сказав, що про маршрут йому не доповідали. Штаб фронту перемістився в район Смоленська, услід за ним поїхала й редакція.

— Надарма зробили, що передчасно виписались. Евакуювались би з госпіталем у Дорогобуж, а відтіля нормальним порядком шукали б те, чого вам треба.

Гірке передчуття нових поневірянь охопило Синцова.

— Слухайте, а які взагалі частини стоять у районі Могильова?

— А навіщо вам?

Синцов відповів, що хоче потрапити в штаб найближчої дивізії, побувати в ній і зібрати матеріал для газети, щоб потім добиратися до редакції принаймні хоч не з порожніми руками.

Комендант знехотя розгорнув карту й показав невеликий лісок на тому боці Дніпра, кілометрів за шість від могильовського мосту. Тут, за його словами, стояв штаб 176-ї дивізії.

Уже перейшовши міст через Дніпро й віддалившись кілометрів за три по шосе Могильов — Орша, Синцов почув позаду за Дніпром артилерійську стрілянину. Він кілька хвилин простояв на шосе, прислухаючись до тривожного гулу артилерії, і знову пішов, думаючи далі усе про те ж саме, про що почав думати, вийшовши з могильовської комендатури: що ж далі?

Був штаб фронту під Мінськом, потім під Могильовом, тепер переїхав під Смоленськ, — це, виходить, ще на сто п'ятдесят кілометрів ближче до Москви...

Хоч як змушуй себе думати про це спокійно, сама географія б'є молотком по голові.

Два тижні в госпіталі багато чого навчили Синцова. Які тільки чутки й розмови не кидали його в ці дні в жар та в холод і навпаки! Якщо вірити самому тільки поганому, давно можна було б з глузду з'їхати. А якщо збирати в пам'яті саме тільки хороше, то,

кінець кінцем, довелось би вщипнути себе за руку: та годі, чому ж тоді я в госпіталі, чому в Могильові, чому все це так, а не інакше?

Спочатку Синцову здавалось, що правда про війну десь посередині. Але потім він зрозумів, що й це не так. І хороше, й погане оповідали різні люди. Але вони заслуговували чи не заслуговували довір'я не з того, *про що* вони розповідали, а з того, *як* розповідали.

Всі, хто був у госпіталі, так чи так приторкнулися до війни, інакше вони б не попали сюди. Але серед них було багато людей, які знали поки що тільки одне — що німець несе смерть, але не знали другого — що німець і сам смертний.

І найбільшого довір'я серед усіх інших заслуговували ті люди, які знали і те, й те, які переконалися на власному досвіді, що німець теж смертний. Хоч би що вони розповідали — хороше чи недобре, а за їхніми словами завжди стояло це почуття, і це була правда про війну.

Капітан-танкіст, від якого Синцов дістав урок у лісі під Бобруйськом, був саме з таких людей.

Справа не в хоробрості одного чи в болгузтві другого. Просто капітан у той день дивився на війну інакше, ніж Синцов. Капітан твердо знав, що німці смертні й, коли їх убивають, вони спиняються. Думаючи так, він підкоряв цьому всі свої вчинки, і, розуміється, правда була на його боці. Синцов хотів повезти від небезпеки людей, що кинулись до нього за порятунком. Капітан хотів врятувати справу, кинувши цих людей у бій.

І, звісно, німці не прорвались тоді до Могильова саме тому, що і рештки бригади, в якій служив капітан, і всі, хто зі зброєю в руках скупчився в той день навколо бригади, знали, а хто не знав, дізнались у бою, що німці смертні. Вбиваючи німців і вмираючи самі, вони виграли добу; до вечора за їхньою спиною розгорнулася свіжа стрілецька дивізія.

Про це розповідав Синцову редактор, що приїхав другого дня відвідати його.

Редактор, дізнавшись про поїздку до Бобруйська з уст шофера, хвалив Синцова, турбувався за Люсіна й лаяв танкіста за самоуправство. В нього навіть виступили бурякові жилки на добрих гладких щоках, що тіпалися від гніву.

Синцов не поділяв почувань редактора. Він знав, що накоїв у той день багато дурниць, добре ще, що його вчинки не були продиктовані боягузством. До того ж, як усякий, хто лежить у госпіталі, думаючи про своє поранення, він не міг відмахнутися від гіркої думки, що і льотчик міг би не застрелитись, якби не ці сірі підцедайські плащі, схожі на німецьку форму. Він не подумав про це тоді, а на війні треба думати. І, очевидно, весь час.

Він не міг поділити гнівних почувань редактора і в історії з Люсіном. Молодший політрук Люсін поїхав розвозити газету, а попав у бій. Ну й що ж, цього могло б і не бути, але вийшло так. Синцова тривожив тільки спогад про верескливий голос Люсіна і його раптом вишкірене лице. Люсін не хотів лишатись, а танкіст сказав: «Не підкоришся — життя рішу!» Чим усе це кінчилося?

Він пробував висловити свої думки редакторові, але у відповідь почув: «Що ж, накажете мені всіх вас у частини роздати? Сьогодні Люсіна, завтра вас, позавтра ще кого-небудь?»

Це було загалом справедливо, та зокрема, коли Синцов згадував той ліс, ту хвилину й того капітана, здавалось, навпаки, зовсім не справедливим.

Вони переговорили з редактором цілу годину, але, здається, так і не зрозуміли один одного.

А ще через кілька годин сталася подія, яка надовго витіснила з голови Синцова всі інші думки й почуття.

Він почув по радіо промову Сталіна.

Гучномовець висів у коридорі, поряд із столиком чергової сестри. Його пустили на всю гучність, а в палатах навстіж одчинили двері.

Сталін говорив глухо й поволі, з великим грузинським акцентом. Одного разу, посередині промови, було чуно, як він, дзенькнувши склянкою, п'є воду. Голос у Сталіна був низький, негучний і міг видатись зовсім спокійним, якби не тяжке стомлене дихання й не ця вода, яку він став пити під час промови.

Та хоча він і хвилювався, але інтонації його промови лишались розміреними, глухуватий голос звучав без понижень, підвищень й знаків оклику. І в невідповідності цього рівного голосу до трагізму становища,

про який він казав, була сила. Вона не дивувала: від Сталіна й чекали її.

Його любили по-різному: усім серцем і з застереженнями, милуючись і побоюючись. Іноді не любили. Але в його мужності й залізній волі ніхто не сумнівався. А саме ці дві якості і здавалися тепер щонайпотрібнішими в людині, яка стояла на чолі країни під час війни.

Сталін не називав становище трагічним: саме це слово було важко уявити собі в його устах, але те, про що він казав, — ополчення, окуповані території, партизанська війна, — означало кінець ілюзій. Ми відступили майже скрізь, і відступили далеко. Правда була гірка, але її нарешті сказано, і з нею міцніше можна було стояти на землі.

А в тому, що Сталін казав про невдалий початок цієї величезної і страшної війни, не особливо міняючи звичний лексикон, як про дуже великі труднощі, які треба по змозі швидше здолати, — в цьому також почувалася не кволість, а сила.

Так принаймні думав Синцов, лежачи вночі на ліжку і під стогони вмираючого сусіди знову й знову пригадуючи в усіх подробицях промову Сталіна і його звернення, що пройняло душу: «Друзі мої!» — яке потім цілий день повторював увесь госпіталь.

Звичайно такі питання ставлять собі замолоду, але Синцов вперше поставив його собі в тридцять років, цієї ночі на госпітальному ліжку: «Як, чи віддав би я своє життя за Сталіна, якщо б до мене ось так просто прийшли й сказали: умри, щоб він жив? Так, віддав би, і сьогодні простіше, ніж будь-коли!»

«Друзі мої...» — повторюючи слова Сталіна, прошепотів Синцов і раптом зрозумів, що йому вже давно не вистачало в усьому тому великому й навіть величезному, що за його пам'яті робив Сталін, оцих сказаних тільки сьогодні слів: «Брати й сестри! Друзі мої!» — а точніше, почуття, що стояло за цими словами.

Невже ж тільки така трагедія, як війна, могла викликати до життя ці слова й це почуття?

Образлива й гірка думка! Синцов одразу ж перелякано відмахнувся від неї, як від дрібної і невартої, хоч вона не була ні тим, ні другим. Вона була просто незвична.

Головне ж, що лишилося в душі після промови Сталіна, було напружене чекання змін до кращого. І це чекання немовби почало виправдуватись навіть швидше, ніж гадалося, — першого ж тижня.

У зведеннях щодня стали повторюватись усе одні й ті ж напрями, на яких точилися запеклі бої. Це викликало більше довір'я, бо серед інших напрямів фігурував і Бобруйський. А на ньому німці справді вже кілька днів тупцями на місці: госпіталь мав про це відомості з першоджерел.

Але потім у госпітальному повітрі повіяло тривою. Спочатку пройшла чутка, що німці, не пробившись до Могильова, повернули від Бобруйська на Рогачів та Жлобін і захопили їх. Потім до Синцова раптом заїхав на хвилину редактор: спитав про здоров'я, сказав, що коли редакція буде переїздити, то його візьмуть з собою, і поїхав з поспішністю людини, яка не бажала відповідати на запитання. Нарешті в день одержання наказу про евакуацію в госпіталі почали говорити, що німці перейшли Дніпро біля Шклова.

Тепер Синцов ішов по узбіччю шосе, яке тяглося вздовж Дніпра, на північ, до цього самого Шклова, і думав про правдивість ранкових чуток.

Якщо вони, на нещастя, були правдиві, то ставав зрозумілим від'їзд редакції з Могильова, який лишився за Дніпром. Невтямки було інше: невже в них не знайшлося яких десяти зайвих хвилин, щоб додержати слова й забрати його, Синцова, з госпіталю?

Могильов і тепер, через три дні після їхнього від'їзду, не скидався на місто, яке збираються здавати. Чому ж така квапливість? Образа тільки зміцнювала Синцова на думці не повертатись до редакції без хорошого, бойового матеріалу.

Кваліть після поранення вже давалася взнаки після довгого ходіння, а на сьомому кілометрі, там, де, за словами коменданта, повинен був стояти штаб дивізії, в лісі було видно тільки сліди машин, ями в глинистій землі й гілки наспіх розкиданого маскування. Якщо тут і стояв штаб, то, зважаючи на ці зів'ялі гілки, він поїхав принаймні добу тому. Повз Синцова, що повернувся на шосе, проскочили три грузовики з причепленими до них протитанковими гарматами, потім колона з боєприпасами і ще один грузовик з гарма-

тою. Синцов нерішуче підніс руку, але жодна машина не спинилася.

Потім мимо промчала емочка. Синцов уже подумав, що й вона не спиниться, та вона проїхала сто метрів і стала. Синцов, важко дихаючи, підбіг до неї.

— Що вам, товаришу політрук? — спитав його маленький батальйонний комісар, червонолиций, сивобровий, у товстих підвійних окулярах, що сидів поруч шофера.

Синцов пояснив, що шукає штаб 176-ї дивізії. Батальйонний комісар, перше ніж відповісти, з виглядом, який мало давав надії, попросив пред'явити документи.

«Не візьме», — подумав Синцов. Та лице батальйонного комісара, який прочитав госпітальну довідку, по-добрішало.

— В сто сімдесят шостій я теж повинен бути, — сказав він, повертаючи довідку, — але завтра, а зараз їду в триста першу. Поки що можу підвезти тільки туди.

Синцова це цілком улаштувало. Він подякував і вліз у машину. Вони проїхали мовчки з кілометр, потім батальйонний комісар спинив машину й пересів на задне сидіння.

— Так веселіше буде, — пояснив він, коли вони знову поїхали. — А то розмовляти — весь час головою крутити, а не розмовляти я не вмію, — м'яко усміхнувся він і простягнув Синцову руку: — Шмаков.

Шмаков і справді виявився говіркою людиною. Ставлячи свої швидкі питання, він кумедно, по-пташиному, клав свою круглу білу голову на ліве плече й через окуляри з уважною доброзичливістю поглядав на Синцова, немовби примовляючи: «Ану, ану, що ви мені такого цікавого скажете?» А коли говорив сам, раз у раз знімав окуляри, протирав їх, перше ніж надіти, уважно дивився на світло, знайшовши порошинку, знов протирав і знову дивився на світло: його очі без товстих окулярів були зовсім хворі, червоні, з припухлими повіками.

Синцов відповідав на питання знехотя, не вдаючись в особливі подробиці: що на війні він з шостого дня, був у різних місцях, а поранено його під Бобруйськом за випадкових обставин. Здається, Шмаков швидко зрозумів, що в його співбесідника каламутно на душі, він перестав розпитувати Синцова й заговорив про

себе: призвано його в армію тільки тиждень тому, приїхав на фронт учора як лектор ПУРСЧА, і це його перша поїздка в частини.

— А які ж лекції ви гадаєте читати тут, на фронті? — спитав Синцов, подумавши при цьому про себе, що особисто йому пізно слухати тепер лекції.

— Взагалі я за спеціальністю економіст, — сказав Шмаков, не помітивши, чи не бажаючи помітити іронії, що прозвучала в питанні Синцова. — А теми різні: «Війна й міжнародна ситуація», «Військовоекономічний потенціал Німеччини» — ну і, розуміється, більш загальні теми.

— А військова освіта у вас є? — спитав Синцов.

— Як вам відповісти? — Шмаков знову протер окуляри й уважно подивився їх на світло, немов заглядаючи кудись далеко, в минуле. — Як і багато комуністів мого віку, був колись у громадянську війну політпрацівником. А проте, точніше кажучи, це скоріше досвід, ніж освіта.

«Так, досвід, — гірко подумав Синцов. — Щось поки що не видно, щоб нам допомагав цей досвід. Німці не білі, а Гітлер не Денікін...» І з люттю згадав прочитаний два роки тому роман про майбутню війну, де від першого ж удару наших літаків одразу розлетілася вщент уся фашистська Німеччина. Цього б автора два тижні тому на Бобруйське шосе!

Всі ці думки разом пронеслися в голові у Синцова, але він нічого не сказав уголос, а тільки зітхнув.

— Тяжко вам довелося? — почувши це зітхання, чуло спитав Шмаков.

— Мені що! — щиро відповів Синцов. — А взагалі часом до того буває важко... — і, почувши довір'я до маленької сивої людини, що сиділа з ним поруч, гірко махнув рукою.

— Нічого, — сказав Шмаков і навіть ледь приторкнувся до рукава Синцова, мов заспокоюючи його. — Потроху стримаємо, потім спинимо, створимо злам; бувало й гірше: Юденич під Петроградом, Денікін Орел узяв, до Тули підходив... Нічого, кінець кінцем зламали.

— У Денікіна авіації і танків не було, — вирвалося в Синцова.

— Так чи, точніше, майже так, — погодився Шма-

ков, знову не помітивши чи удавши, що не помічає його настрою,— але й у нас багато чого не було з того, що є тепер: п'ятирічок не було, чотирьох мільйонів комуністів не було...

«Чого він мене агітує?» — подумав Синцов. Його душа шукала заспокоєння, але протривилась спокусі занадто легко приймати на віру те, що могло її заспокоїти.

— Звичайно,— помовчавши, сказав Шмаков,— ми перед війною і хвалилися, і дещо перебільшили, в тому числі й свою готовність до війни,— це тепер цілком ясно. Але це не означає, що ми повинні кидатися в другу крайність і під впливом перших невдач применшувати свої потенціальні сили. Вони в нас величезні, і ми самі не врахували ще їх, а тим більше німці. Я кажу про це зовсім спокійно, бо обізнаний з цією справою.

— Та що ж применшувати! — сказав Синцов.— Хіба ж хто-небудь з нас має охоту применшувати? Просто надивився на всяке, і співати «Усе гаразд, прекрасна маркізо...» щось не хочеться.

— Так, пісня, прямо скажемо, не більшовицька,— засміявся Шмаков,— а ми більшовики, час кінчати з нею.

— Ви давно з Москви? — подумавши про Машу, спитав Синцов.

— Три дні.

— Бомбили?

— Ні.

— Правда?

— Я взагалі маю звичку казати тільки правду,— відповів Шмаков невловимо зміненним голосом і подивився кризь окуляри прямо Синцову в очі.

— А чому не бомблять, як на вашу думку?

— Тому, що на все не вистачає сили. Кинули всю авіацію на фронт, а на Москву літати — не вистачає.

— Так уже й не вистачає?

— Не вистачає. І взагалі не треба уявляти собі, що в німців невичерпні сили; деякі з нас уже кинулися в цю крайність, а дарма! Від неї недалеко й до паніки, а для паніки в нас нема причин, та й не такої ми вдачі, хоч у сім'ї не без виродка,— сердито закінчив Шмаков.

І хоч усе, що сказав зараз Шмаков, дуже скидалося на непряму догану, Синцов з вдячністю подивився на нього. В словах Шмакова почувалось переконання, далеке від незнання справжнього стану речей.

— Отже, спокійно в Москві? — спитав Синцов угорос.

— Як сказати! — Шмаков знизав плечима. — Гній, розуміється, спливає. А в цілому, — подумавши, підбив він підсумок, — нормально. — І немовби ще раз прикидаючи, чи цілком чесно відповів, знову замислився й повторив: — Так, нормально!

Тільки-но він сказав ці слова, як назустріч їхній машині з скаженою швидкістю промчало кілька грузовиків. В останньому, висунувшись до пояса з кабіни, їхав скуйовджений чоловік без кашкета й оглушливо кричав:

— Там танки, танки!

Шофер, не спиняючи машини, запитливо повернувся до Шмакова; лице в нього було перелякане.

— Ідмо, — спокійно сказав Шмаков, — нам ще кілометр до штабу дивізії. Паніка якась, не може бути...

Синцов промовчав. Небажання показати себе обережнішим за цього чоловіка переважило здоровий глузд.

— Не може бути, — через півкілометра повторив Шмаков. — Мені сказали, що наші війська тримають оборону по всьому Дніпру, відкіля ж на цьому боці можуть бути німецькі танки?

Синцов знову промовчав. «Відкіля можуть бути? — подумав він. — А чорт їх знає, відкіля вони можуть бути!»

— Отут десь, праворуч, повинен бути поворот до штабу дивізії, — сказав Шмаков, короткозоро наближаючи до самих очей планшет з засунутою під целолюїд картою. В нього була непохитна певність людини, яка їхала вперше на фронт, що все міститься саме там, де це позначено на карті. — Зараз спинимось, подивимось, мабуть, є який-небудь дороговказ.

Але не встиг він наказати шоферові спинитись, як той загальмував сам. Попереду, просто на дорозі, один за одним почали рватись снаряди. Дорога, яка досі була майже порожня, виявилась одразу захарашеною машинами: одні неслись назустріч, інші, підійшовши

позаду, поспішно повертали вбік. Шофер емки, не дожидаючи наказу, теж почав повертати машину і раптом при новому гуркоті снаряда кинувся з машини в кювет.

Синцов розчинив уже дверцята, щоб вискочити й повернути шофера, та Шмаков дав раду простіше.

— Сидіть, — спокійно затримав він Синцова за плече, а сам, швидко пересівши за кермо, повернув емку і поставив її на узбіччя. Він зробив це саме вчасно: ще кілька секунд, і їх би зім'яли грузовики, що мчали не оглядаючись.

— А тепер виліземо, — сказав Шмаков і, підійшовши до кювету, гукнув лежачого там шофера на прізвисьце: — Товаришу Солодилов!

Шофер підвівся, кліпаючи переляканими очима.

— Ідіть сідайте за кермо, — сказав Шмаков.

Шофер понуро повернувся до машини, а Шмаков, не сідаючи, якось дивно затупцяв біля неї на місці, поглядаючи вперед, туди, де й далі рвалися снаряди.

Синцов зазнав знайомого почуття неприкаяності.

— Слухайте, товаришу батальйонний комісар, — сказав він, перемагаючи небажання заговорити першим, що треба їхати назад, — давайте повернемося кілометрів на два. Я бачив: там на узбіччях стоять протитанкові гармати. Знайдемо кого-небудь з командирів і дізнаємося, чи можна проїхати в триста першу.

Кажучи так, він боявся, що Шмаков, який видався йому при зовнішній м'якості впертою людиною, не погодиться і вони поїдуть вперед у цілковиту невідомість. Та Шмаков, вислухавши його й подивившись на дим, що стояв попереду над дорогою, сів у машину.

— Розумієте, навіть нагана нема, не зласкавились видати, — сказав він, немов виправдуючись у тому, що погодився їхати назад.

«Ще б пак, дуже допоміг би тобі твій наган!» — подумав Синцов, забувши про те, як сам нервував у перший день без зброї.

— Отже, командирів кинули, а самі втекли, — сказав Шмаков, спираючись об спинку переднього сидіння й збоку заглядаючи в лице шоферові.

— Що ж, судіть, якщо винуватий, — глухо відповів той, не повертаючись.

— Що ж вас судити, просто соромно — і край, — сказав Шмаков. — Ви комсомолец?

— Комсомолец, — так само глухо промовив шофер.

— Тим більше соромно, — сказав Шмаков. — У мене син комсомолец, я б із сорому згорів, якби дізнався, що він зробив так, як ви.

— А де він, ваш син? — тихо спитав шофер, і Синцов зрозумів, що всі попередні слова Шмакова будуть для шофера пустим звуком, якщо Шмакову доведеться відповісти, що син його десь у тилу.

— Мій син був льотчиком, бортстрільцем. Його заbito тиждень тому. А що?

— Нічого, — зовсім тихо відповів шофер.

— Стоп!!! — вигукнув Синцов, що стежив за дорогою.

Вони спинились коло поставленої в кюветі проти-танкової гармати, яка здалека здавалась острівцем кущів, що виповзли з лісу на шосе. Поряд з гарматою сидів полковник без кашкета, з коротко стриженою сивою головою і пив чай з термоса.

— Відведіть машину на двісті метрів далі, — замість привітання сказав він, коли Шмаков і Синцов вилізли з машини, — а потім будемо розмовляти!

Шмаков наказав шоферові проїхати вперед і, кивнувши на північ, сказав полковникові, що там, кілометрів за чотири, німці обстрілюють шосе.

— Цілком може бути, — сказав полковник, підводячись і загвинчуючи термос.

Вислухавши цю спокійну і, як здалося Синцову, глузливу відповідь, Шмаков спитав, чи не знає товариш полковник, де перебуває штаб хоч якої-небудь дивізії.

— Штаб хоч якої-небудь дивізії? — так само глузливо перепитав полковник. Він надів кашкета і, застібнувши на термосі брезентовий покривець, повісив його через плече. — Якщо хоч якої-небудь, то їдьмо в нашу.

— А яка ваша? — спитав Шмаков.

— А ви хто будете?

Шмаков подав посвідчення. Полковник мельки глянув на нього й сказав, що він начальник артилерії 176-ї дивізії, перевіряв тут протитанкову оборону, а тепер їде назад до штабу.

— А як проїхати до треста першої? — одразу ж спитав Шмаков.

Полковник знизав плечима й сказав, що штаб 301-ї був кілометрів за вісім на північ, але якщо дорогу обстрілюють німці, то до вияснення обставин туди, мабуть, нема рації їхати. І в цьому «мабуть» знову промайнуло спокійне глузування.

— А мені казали, що штаб треста першої ближче, кілометрів за чотири відділя, — сказав допитливий Шмаков.

Полковник знову знизав плечима.

— Коли казали й де казали?

— В політвідділі армії, вчора.

— Поменше вірте тому, що вам казали вчора, то варишу батальйонний комісар, а то без врахування фактора часу проведете решту днів своїх у полоні. А з білою головою, як у мене й у вас, потрапити в полон уже зовсім безглуздо. Ви теж лектор? — напівобернувся полковник до Синцова.

— Ні, я з фронтової газети.

— А... — без усякого виразу сказав полковник і подався до машини довгими журавлиними ногами в хромових чоботах з острогами.

Синцов, Шмаков і капітан — командир дивізіону, що супроводив полковника, ледве встигаючи, пішли за ним.

— Скажіть коноводові, — сідаючи на передне сидіння машини, звернувся полковник до капітана, — щоб він пригнав мого коня до штабу.

— Яке у вас становище в дивізії? — спитав Шмаков, коли вони поїхали.

— Становище? — полковник повернувся й глузливо підвів брови. — Становище в цілому належить знати тільки господу богу та командирові дивізії, я з своєї артилерійської дзвіниці міркую так: якщо гармати є і снаряди вчора наразті одержали, отже, будемо битись. Учора, при спробі переправитись, перебили роту німців і потопили шість понтонів, але це ще, звісно, не бій.

— Я коли вийшов з Могильова, — сказав Синцов, — чув за південною околицею гарматний бій.

— Що ж, — сказав полковник, — значить, Серпілін уже б'ється. Вчора з спостережного пункту було помічено зосередження танків. Але точно не можу сказати.

Я зранку тут. А загалом, скоро вступимо в бій, це очевидно.

Синцову подобався глузливо-професійний спокій цієї людини, яка до вчорашнього дня, не одержуючи снарядів, мабуть, хвилювалась, а тепер перестала і говорила про наступні бої, мов господар, стоячи перед накритим столом, де все готово.

Штаб дивізії виявився не там, де його показував на карті могильовський комендант, а в рідкому сосновому лісі, на кілометр ближче. Посеред лісу, під великою сосною, за розкладним столиком на розкладному стільці сидів, обливаючись потом від спеки, огрядний полковник у розстебнутій на волосатих грудях гімнастюрці з двома орденами. Це і був командир дивізії.

Дізнавшись, що Синцов з фронтової газети, полковник чомусь важко зітхнув і сказав, що кореспонденти — це не його справа, хай Синцов або дежидається тут замполіта, або їде в політвідділ.

— А я тут ні при чому, мене вже вчили! — сердито крикнув полковник. — Так, так, учили! — І на його гладкому обличчі з'явився такий лютий вираз, немовби Синцов у чомусь завинив перед ним.

Синцов одійшов і подивився на годинника. Була сьома година, і він вирішив дочекатись замполіта.

— Я їду до політвідділу, — сказав, підійшовши до нього Шмаков. — Як ви?

— Почекаю тут, — відповів Синцов і п'єтиснув руку Шмакову, будиши цілком певний, що вже ніколи більше не побачить цього чоловіка.

— Може, закусити хочете? — сказав, проходячи повз Синцова, сивий полковник-артилерист, з яким вони їхали в машині. — За лісом моя батарея, артилеристи вас нагодують, скажіть, що я наказав.

— Спасибі, — сказав Синцов й ляснув рукою по сумці. — У мене тут усе є.

Справді, у нього в сумці лежали видана в госпіталі банка м'ясних консервів і окраєць хліба.

— Що, до нашого звернулись, а він послав вас кудись подалі? — полковник, глузливо підвівши брови, кинув у бік командира дивізії, який шумів за своїм розкладним столиком.

— Щось наче це...

— Не ображайтесь, треба ввійти в становище лю-

дини. До нас під час фінської один кореспондент приїхав і щось сказав йому не до шмиги, а він у нас на розправу прудкий — дав з ходу десять діб арешту. А той потім, на біду, письменником виявився, та ще й відомим. Він це нашому пояснив, коли той його під арешт садовив, але наш не зважив, він у нас красного письменства не читає. Рекомендую замполіта діждатись. І ще порадив би вам...

Але що мав порадити глузливий начальник артилерії, Синцов так і не дізнався: в лісі розірвався спочатку один важкий снаряд, потім ціла серія, і всі — Синцов, і начальник артилерії, і командир дивізії — полізли у вириті між соснами жовті щілини. Німці били не по штабу, а по тій поставленій за лісом батареї, куди полковник запрошував Синцова перекусити, це вияснилося з діалога між глузливим артилеристом, який заліз в одну щілину з Синцовим, і гладким командиром дивізії, що сидів у другій щілині, метрів за двадцять від них.

— Найшли де батарею поставити! — кричав гладкий полковник, висуваючись з своєї щілини після розриву.

— Дозвольте доповісти! — теж висуваючись із щілини й прикладаючи руку до козирка, кричав йому у відповідь начальник артилерії. — Я вам уже доповідав, коли ви сюди КП перенесли!..

Розірвався новий снаряд, і обидва полковники пірнули в свої щілини.

— Нічого мені було доповідати! — знову висовуючись із щілини, червоніючи, кричав командир дивізії. — Треба було без доповідей перемістити, якщо я КП переніс...

— Дозвольте доповісти, — знову прикладаючи руку до козирка, кричав начальник артилерії, — що я вам доповідав і ви самі наказали не переміщати, бо...

Новий свист снаряда, новий вибух, обидва знову пірнали в щілини й вискакували з них.

— Я вас не питаю, як і чому, — кричав командир дивізії, — я наказую вам!..

Пірнувши черговий раз у щілину поряд з полковником-артилеристом, Синцов усміхнувся, незважаючи на серйозність становища. Артилерист помітив його усмішку й по-хлоп'ячому підморгнув.

Наскок кінчився так само раптово, як і почався. На весь ліс виявилось лиш кілька легкопоранених.

— Наказую негайно перемістити батарею! — кричав командир дивізії, з зусиллям вилазючи з щілини й струшуючи від піску гладкі коліна.

— Єсть, перемістити батарею!

Але командир дивізії вже не дивився на артилериста, а кричав комусь ще, щоб подали машину: він поїде до Серпіліна!

— Серпілін, Серпілін! — кричав він за хвилину в телефон. — Я Зайчиков!.. Як ти там, Серпілін? Зараз я до тебе їду, давай не губись!..

Здається, йому доповідали по телефону щось хороше.

— Бий їх, Серпілін, в бога мати, як ми з тобою білих били!.. Зараз їду до тебе! — весело, на весь ліс кричав полковник.

Тільки-но поїхав командир дивізії, як почалася стрілянина з дрібнокаліберних гармат і прийшло телефонне повідомлення, що німецькі танки вийшли на шосе в трьох кілометрах від штабу.

Полковник-артилерист сів на полуторку й поїхав на шосе до своїх гармат. Синцов кинувся був до нього, але в останню хвилину спасував і лишився. І хоч удав сам собі, що хотів поїхати й не встиг, та в глибині душі знав, що злякався. Через хвилину, опанувавши себе, він уже справді зважився їхати, та тепер не було з ким. Він підійшов ближче до столика, за яким сидів оперативний черговий, і притулився до товстої сосни.

Повідомлення по телефону були дедалі тривожніші: танки в двох кілометрах, за півтора, за кілометр... Оперативний черговий і ще якийсь майор наказали розібрати гранати й приготувати пляшки з бензином.

Пляшки з бензином були готові, але виявилось, що майже ні в кого нема сірників. Кілька хвилин, забувши про танки, всі шукали по кишнях коробки й ділили сірники.

З шосе долетів гул моторів, потім шквальна артилерійська стрілянина, і раптом усе змовкло. Оперативний черговий витер піт з чола, поклав на столик трубку, яка гучно стукнула в тиші, й сказав, що все гаразд: танки, які прорвалися, знищено артилерією.

А ще через п'ять хвилин у ліс, петляючи між деревами, в'їхав пікап, і з кабіни вискочив чоловік, якого Синцов найменш від усього сподівався тут зустріти. Це був його однокашник ще по КІЖУ, відомий московський фоторепортер Мишко Вайнштейн, тепер одягнутий у військову форму, а в усьому іншому такий же, як і до війни, гладкий, веселий, з двома «лейками» на грудях.

— Здоров, Мишко! — зраділо промовив Синцов, потрясаючи обома руками важку, як гиря, руку свого давнього приятеля, якого ні раніш, ні тепер інакше, як Мишком, ніхто й не називав.

— Здоров, здоров! — усміхаючись, відповів Мишко, витираючи вільною рукою піт, що струменів з його круглого, як сковорода, обличчя.— Коли ти сюди підскачив?

«Підскачив» було його улюблене слівце.

— А ти сам відкіля підскачив? — дивлячись на Мишкову фізіономію і теж мимоволі сміючись, питав Синцов.

— Іду, розумієш, по шосе, побачив, як по німецьких танках б'ють, підскачив і зняв. Три танки роздобали, як бог черепахи, тільки далеко один від одного стоять. Ну нічого, якщо один до одного підклеїти, а природу вирізати, панорама буде ось яка! — Мишко показав великого пальця.

— А сюди чого приїхав? — спитав Синцов.

— А мені сказали, що тут штаб дивізії. Вирішив заїхати спитати, куди ще можна підскачати.

— За Дніпром, під Могильовом, зараз доповіли, вже двадцять танків підбито,— сказав оперативний черговий.

— Оце буде панорама! Сядьмо в пікап, підскачимо? — повернувся Мишко до Синцова.

— Ну що ж...

— Без провожатого КП Серпіліна не знайдете,— знову втрутився в розмову оперативний черговий.

— Я все знайду,— сказав Мишко.— Тільки вже темнувато для зйомки.— Він подивився на небо, яке вже почало сіріти, невдоволено покрутив носом і, остаточно збагнувши, що природи не переважиш, одразу заспокоївся й відпустив свій пікап заправлятися.— Слухай,— спитав він, сідаючи на землю поруч Синцо-

ва, — в тебе поживитись нічим? Зранку не їв, чесне піонерське!

Синцов мовчки розстебнув польову сумку й витягнув хліб та консерви. Він знав, що, поки Мишко голодний, його марно розпитувати, а дізнатись що-небудь про Москву дуже хотілося.

Мишко витягнув ножа, одним округлим рухом вирізав покришку банки і почав жадібно жувати консерви, підчіплюючи їх ножем і заїдаючи здоровенними шматками хліба. Тільки знищивши три чверті банки, він із напханим ротом повернувся до Синцова й спитав:

— А ти ж їв?

— Ні, — сказав Синцов.

— На, — з жалем сказав Мишко й посунув до нього банку та рештки хліба. — Отак завжди я забуваю товаришів, — жуючи далі, додав він, — просто незручно.

Синцов взяв із рук Мишка ножа та лишки консервів і усміхнувся.

— Ну, як там Москва? — спитав він, коли Мишко прожував той останній шматок м'яса, який він усе ж таки не втримався й підчепив ножем, уже передаючи банку Синцову.

— Скажеш, брешу, але Москви я не бачив, — сказав Мишко. — Двічі підскакував з фронту на кілька годин: здати фото — й назад. Слухай-но, знаєш, — раптом весело пригадав він, — Ковригіна із «Звезды» під Мінськом убито. Хороший був чолов'яга, шкода!

Ковригіна йому справді було шкода, але він був такий радий, що сфотографував сьогодні танки, що й говорив про все в однаково радісному тоні. В цьому ж тоні він почав оповідати й про свої поїздки на фронт.

Перебивши його, Синцов спитав, як же він після своїх поїздок дивиться на загальне становище.

Але Мишко ніяк не дивився на загальне становище: те, що нам, як він висловився, дають нюхати, — це він бачив на власні очі, а в тому, що ми взагалі поб'ємо фашистів, ніскільки не сумнівався.

Розмовляти на серйозні теми йому не хотілося, і він одверто зрадів, побачивши свій пікап, що повернувся після заправки.

— Харчі дістав? — спитав він шофера.

Шофер витягнув з пікапа буханець хліба. Мишко одломив половину й знову заходився їсти. А Синцов

пішов рекомендуватись заступникові командира дивізії, який повернувся з передової.

Замполіт був дебелий, довгоносий українець з великими обвислими вусами, які робили його схожим більше на командира, ніж на політпрацівника. Він похмуро, але терпляче вислухав Синцова й сказав, що не знає, де на сьогоднішній день політуправління фронту: фронт перемістився, але штаб армії стоїть під Чаусами, і там Синцову, напевно, скажуть, де політуправління фронту.

Синцов сказав йому, що, перше ніж їхати в армію, він хоче завтра вдвох з фотокореспондентом побувати за Дніпром, в тому полку, де сьогодні підбили багато німецьких танків.

Замполіт поставився до цієї пропозиції все з тим же похмурим терпінням і сказав, що він сам відтіля, але їхати туди краще з ночі: вдень можна і не проїхати. А якщо вночі, то треба взяти на машину провідника.

— Нічого, ми вже старі фронтовики, самі доїдемо, товаришу полковий комісар, — дожовуючи хліб, розв'язно промовив Мишко й перевальцем підійшов до замполіта.

— Старі ви чи молоді — не знаю, а без провідника не поїдете! — одрубав той. — Зараз мій інструктор політвідділу поїсть і поїде з вами. Будете тільки фотографувати чи й писати?

— І те, й те, — сказав Мишко.

— Як будете писати, — звертаючись до Синцова й ігноруючи Мишка, все тим же похмурим тоном сказав замполіт, — дислокацію частин не розкривайте. І без того німці занадто багато знають, як у воду дивляться, мати їх!.. — несподівано вилаявся він, і Синцов, здається, збагнув причину похмурості цього чоловіка: хоч він повернувся з полку після вдалого бою, але, очевидно, його гнітило щось таке, про що він не казав.

— Товаришу полковий комісар, приїхав командир партизанського загону, — підійшовши до замполіта, доповів молодий політрук.

— Добре. А ви зараз поїдете й поїдете назад до Серпіліна ось із ними на їхній машині. — Замполіт кивнув на Синцова та Мишка й, повернувшись до білявого красивого парубка в шкіряній куртці, з маузе-

ром і гранатами коло пояса, що зліз з коня, пішов разом з ним у глибину лісу.

Через годину пікап проминув дніпровський міст і в'їхав у Могильов. Напроти госпіталю, де ще ранком лежав Синцов, біля тротуару стояли грузовики, а до них довгою низкою, тихо, одні за одним, пливли на руках ноші з важкопораненими. На дальшому перехресті дрімала коло зеніток гарматна обслуга, накрившись плащ-палатками.

Все в місті діялось якось особливо тихо: тихо перевіряли документи, тихо показували дорогу; в усьому почувався любий Синцову порядок. Поки вони їхали через міст і містом, їх затримали один за одним три нічні патрулі.

Нарешті вже на самій околиці Могильова політрук спинив машину коло одноповерхового будинку.

— Зараз я довідаюсь, чи не переїхав Серпілін, — сказав політрук і, пред'явивши документи вартовому, зник у воротах будинку.

За щільно запнутими вікнами чулися голоси. Через хвилину політрук вийшов назад.

— Тут оперативна група дивізії, і командир дивізії зараз тут, — тихо сказав він Синцову, і Синцов пригадав огрядного полковника, що кричав по телефону: «Я їду, їду до тебе, Серпілін!»

— А де Серпілін? — спитав Синцов, який так часто чув сьогодні від різних людей це прізвище, що здавалося, він уже майже знайомий з цим чоловіком.

— На попередньому місці, — відказав політрук.

Вони проминули останні будинки околиці, звернули на бруковану дорогу, проїхали під залізничним мостом і знову натрапили на патрульних, що вискочили з кущів. Цього разу їх було аж четверо.

— Порядок! — сказав Мишко.

— Де військо, там і порядок, — озвався політрук.

Патрульні перевірили документи й наказали загнати пікап у кущі. Двоє лишилось з пікапом, а двоє інших сказали, що проведуть товаришів командирів до місця. Один пішов попереду, а другий, з гвинтівкою напереваги, — позаду. Синцов зрозумів, що їх не тільки проводжають, але й на всякий випадок конвоюють. Спотикаючись у темряві, вони зійшли в хід сполучення, досить довго йшли ним, потім звернули в окіп

повного профілю й, нарешті, вперлися в двері бліндажа. Перший з патрульних зник у бліндажі й через хвилину вийшов назад з дуже високим чоловіком, таким високим, що голос його в темряві чувся відкілясь згори.

— Хто ви такі? — спитав він.

Мишко шпарко відповів, що вони кореспонденти.

— Які кореспонденти? — сказав чоловік. — Які тут можуть бути кореспонденти о дванадцятій ночі? Хто їздить до мене о дванадцятій ночі?

При словах «до мене» Синцов зрозумів, що це і в Серпілін.

— Ось покладу зараз усіх трьох на землю, і будете лежати до ранку, поки не пересвідчимо ваші особи! Хто вас сюди прислав?

Синцов сказав, що їх прислав сюди заступник командира дивізії.

— А ось я змушу вас лежати на землі до завтра, — затято повторив чоловік, що розмовляв з ними, — а ранком доповім йому, що прошу не посилати по ночах у розпорядження мого полку невідомих мені людей.

Не сподіваючись, що так обернеться справа, й сто-ропівши спочатку, політрук нарешті подав голос:

— Товаришу комбриг, це я, Миронов, з політвідділу дивізії. Ви ж мене знаєте...

— Так, вас я знаю, — сказав комбриг. — Тільки тому й не покладу вас усіх до ранку на землю! Ну, самі подумайте, товариші кореспонденти, — зовсім іншим голосом, за яким почувалась невидима в темряві усмішка, вів він далі, — знаєте, яке склалось становище, мимоволі доводиться бути суворим. Усі навколо тільки й торочать: «Диверсанти, диверсанти!» А я не бажаю, щоб у розташуванні мого полку навіть чутка про диверсантів була. Я їх не визнаю. Якщо правильно охороняти, ніяких диверсантів бути не може. Зайдіть у землянку, там перевірять при світлі ваші документи, і я до ваших послуг. А ви Миронов, лишіться тут.

Синцов і Мишко зайшли в землянку і вже за хвилину повернулись. Комбриг, змінивши гнів на ласку, потиснув їм у темряві руки й, прикриваючи долонею цигарку, почав розповідати про бій, який десь тільки три години тому закінчився і в якому він з своїм пол-

ком знищив тридцять дев'ять німецьких танків. Він був сповнений спогадів про цей бій і, дедалі більше жвавіючи, розповідав про нього високим піднесеним фальцетом, таким молодим, що Синцов по голосу ніяк не дав би цьому високому чоловікові більше як тридцять років. Синцов слухав і дивувався: чому цей чоловік з молодим голосом перебуває в давно скасованому старому званні комбрига й чому, будучи в цьому званні, командує тільки полком?

— Торочать: «Танки, танки», — сказав Серпілін, — а ми їх били й будемо бити! А чому? Ранком, коли розвидниться, подивитесь, у мене в полку двадцять кілометрів самих тільки окопів та ходів сполучення вирито. Достеменно, без брехні! Завтра будете свідками: якщо вони повторять, то й ми повторимо! Ось один стоїть, будь ласка! — і він показав на видний неподалеку невеликий чорний горб. — Сто метрів до мого командного пункту не дійшов, і нічого, став і стоїть любісінько там, де йому належить. А чому? Тому що солдат в окопі перестає почувати себе зайцем, не прищулює вуха.

Безнастанно курячи, запалюючи цигарку від цигарки, він ще цілу годину оповідав Синцову й Мишкові про те, як важко було зберегти в полку бойовий дух, поки протягом десяти днів по шосе, яке осідлав полк, з заходу щодня йшли і йшли сотні й навіть тисячі людей, що виходили з оточення.

— Багато панікерів серед цих оточенців! — недбало сказав Мишко.

І нотка бундючності тої людини, яка не зазнала на своїй шкурі, почім ківш лиха, зачепила комбрига.

— Так, панікерів чимало, — сказав він. — А що ви хочете від людей? Їм і в бою страшно буває, а без бою — вдвоє страшніше! З чого починається? Іде в себе ж у тилу дорогою — а на нього танк! Кинувся на другу — а на ньому другий! Ліг на землю — а по ньому з неба! Ось вам і панікери! Але на це треба тверезо дивитись: дев'ять із десяти не на все життя панікери. Дай їм перепочити, наведи лад, постав їх потім у нормальні умови бою, і вони своє одроблять. А так, розуміється, очі як п'ятаки завбільшки, губи тремтять, мало радості від такого, тільки дивисься й думаєш: хоч би вже вони всі скоріше через твої позиції про-

йшли. Так ні ж, ідуть і йдуть. Воно добре, розуміється, що йдуть, вони ще й воювати будуть, але ж наше становище важке! Нічого, все ж таки не дали зламати настроїв своїм людям,— нарешті закінчив Серпілін.— Сьогоднішній бій — доказ тому. Задоволений ним, не могу критись! Зранку хвилююся, як дівка на виданні: двадцять років не воював, перший бій — це не жарти! — а зараз нічого, певний за свій полк і тим щасливий. Дуже щасливий! — з якимось навіть викликом повторив він.— Ну, гаразд, досить розглагольствувати. В землянці душно, та й місця мало. Шинелі при вас?

— При нас.

— Тоді лягайте спати тут, нагорі. Якщо кулемети почують, спить, не звертайте уваги, просто нерви смикають. Ну, а якщо вже артилерія почне бити, тоді ласкаво прошу в окіп! Піду обійду пости, прошу вибачити.— Він у темряві поклав руку до козирка й у супроводі кількох людей, що мовчки приєднались до нього, пішов по окопу.

— У цього не поживишся,— напівосуджуючи-напівсхваляючи, сказав Мишко, коли вони з Синцовим, загорнувшись у шинелі, лягли на траву.

Синцов довго мовчки дивився на небо, де не було жодної зірки: мабуть, його геть-чисте затягло хмарами. Він заснув, і, як йому здалося, вже через кілька хвилин почув запеклу кулеметну тріскотняву. Крізь дрімоту він чув, як вона то стихала, то збільшувалась, то чулася там, де почалась, то зовсім в іншому місці.

— Слухай, Мишко,— прокинувшись од відчуття, що стрілянина оточує їх звідусіль, Синцов штовхнув у бік Мишка, який хропів.

— Ну,— сонно відповів той.

— Слухай, дивно, стрілянина почалась попереду, в ногах, а тепер уже десь позаду, в головах?

— А ти перевернись,— крізь сон промимрив Мишко-дотепа й знову захопів.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Коли Синцов прокинувся, небо над головою було синє-синє, сяло сонце, і тільки дуже далекий, ледве чутний гул артилерії нагадував про війну. Пролежав-

ши кілька хвилин, то зажмурюючи, то розплющуючи очі, Синцов скочив на ноги. Мишко сидів поруч на траві й перезаряджав «лейку».

— Який день, ти тільки глянь! — радісно сказав Синцов.

Із землянки, низько нахилившись у дверях, вийшов комбриг. При денному світлі він видавався зовсім не таким молодим чоловіком, яким його вночі уявив собі Синцов. Серпіліну було на вигляд років п'ятдесят, якщо не більше. Він вийшов із землянки без кашкета. Жовті сивуваті пасма зачесаного на косий проділ волосся тільки наполовину прикривало велику лисину. У нього було негарне, довге, кінське, посічене глибокими зморшками обличчя й два ряди сталєних зубів у роті.

— Як відпочили? — пригладжуючи і без того плоско прилягле волосся, спитав Серпілін. Він широко усмінувся своїм сталєним ротом, і негарне обличчя його враз подобришало й помолодшало від цієї усмішки.

— Спасибі, добре, — відповів Синцов.

— Хотілось би танки швидше сфотографувати, — нетерпляче сказав Мишко. — В редакції танків треба, як хліба!

— Зараз звільниться командир батальйону капітан Плотников, підете з ним у його батальйон, він учора найбільше від усіх набив. До мене є ще питання? А то потім буду зайнятий на службі.

— Скажіть, товаришу комбриг, — метко спитав Мишко, — чому це ми, коли вночі їхали через міст, жодної зенітки не бачили?

— А навіщо він нам, цей міст? — спитав Серпілін тоном, який Синцов запам'ятав на все життя.

— Як навіщо, — знизав плечима Мишко, — а якщо туди назад доведеться? — і він показав пальцем у бік Дніпра.

— Не доведеться, — сказав Серпілін. Не для того солдат рие окіп, щоб лишати його на першу вимогу ворога. Історія давня, хоч її і забувають: риють, риють, а потім... — він махнув рукою. — А ось ми нарили і не лишимо. А до інших нам діла нема!

Останню фразу він сказав з відтінком гіркоти: ці слова були неправдою, він і сам так не думав, але викликано їх почуттям, якого він не соромився. Серпілін

знав те, чого ще не знали ні Синцов, ні Мишко, він знав, що ліворуч і праворуч від Могильова німці форсують Дніпро, і якщо в найближчі години не надійде наказ відступити, то він з своїм полком буде приречений на бій в оточенні. Але він зараз не тільки не чекав, але й не бажав наказу відступати. Його охопила гордість солдата, який не хотів вірити, що поряд з ним горсть погано б'ється, відступає чи тікає. Саме в цьому розумінні він зараз і висловився, що йому немає діла до інших. Він десять днів і десять ночей зміцнювався не на страх, а на совість, його полк добре бився вчора й повинен був добре битись і надалі, він вірив у це і вважав, що й в інших повинно бути точнісінько так само, отоді й буде виграно війну.

— Як ви гадаєте, товаришу комбриг, — спитав Синцов, — що буде сьогодні: бій чи тиша? — Йому передалося стримане хвилювання Серпіліна, й неясна догадка заворушилася в його душі.

— Боюсь, що тиша, — подумавши, відповів Серпілін, — боюсь, що сьогодні спробують проткнути там, де слабкіше. Я був і лишаюсь досить високої думки про тактику німців, вони непогані тактики, — додав він з якимось незрозумілим для Синцова викликом і всміхнувся колюче й напружено чомусь, про що згадав, але не сказав. — Ви знов не голені, капітане Плотников, — зауважив він капітанові, який підійшов, і привітався з ним за руку.

У капітана були стомлені червоні очі, а на обличчі вираз однакової готовності і зробити будь-що, коли накажуть, і одразу ж заснути, якщо дозволять.

— Вибачте, товаришу комбриг. Десять діб у землі копався, потім бій вів, а вночі окопи лагодив.

— Усе знаю, — сказав Серпілін, — і при всьому тому голитись усе ж таки треба. Стане вас кореспондент знімати, як кращого командира батальйону, а ви неголені. Візьміть кореспондентів із собою, забезпечте, щоб вони могли сфотографувати танки, а ввечері представте їх назад. — Серпілін кивнув головою і пішов у землянку.

Капітан Плотников подивився йому вслід, потер рукою щетину й сказав тільки одне слово:

— Ходімо!

Він рушив перший, Синцов і Мишко за ним слідом.

У комбата справді був такий вигляд, немов він десять діб не вилазив з окопів: кашкет зім'ятий, мабуть, він спав у ньому, чоботи нечищені, на штанях і гімнастборці лишилися сліди від абияк відтертої глини.

Слова Серпіліна, що його полк добре закріпився, не були перебільшенням. По дорозі в батальйон скрізь виднілися окопи повного профілю, їх з'єднувало стільки ходів сполучення — основних і запасних, — що, мабуть, навіть дуже сильним артилерійським вогнем було б важко порушити в полку керування. Для командних пунктів було вирито бліндажі з перекриттям у кілька накатів, кулемети стояли на круглих земляних столах.

— Просто як японці закопалися, — схвально сказав Мишко.

— Що? — повернувшись, перепитав Плотников.

— Як японці на Халхин-Голі, — сказав Мишко, — поки кожного не виколюпаєш, ні чорта не візьмеш!

— А ви були на Халхин-Голі? — без усякого інтересу спитав Плотников.

— Був.

— А ми вчора перший день воювали, — сказав Плотников і пішов далі.

Передній край батальйону обгинав молодий дубовий гайок; далі стелилося житнє поле, а за ним починався густий сосновий ліс — там сиділи німці. З лісу вибігала залізниця, а майже поряд з нею — шосе. І дорога, й шосе перетинали позиції батальйону і йшли в тил полку. Поперед окопів, на житньому полі, виднілись окопчики бойової охорони, до них тяглися ходи сполучення. За окопчиками, в житі, стояли підбиті в учорашньому бою німецькі танки.

— А ще, ще де танки? — жадібно питав Мишко у Плотникова. — Мені казали, що перед вашим фронтом чотирнадцять танків підбито, дев'ять бачу, а де ще п'ять?

— Ще п'ять теж за бойовою охороною, але в лощині, їх відціля не видно.

— Добре, я до них потім підскочу, — сказав Мишко, — а зараз давайте до цих підійдемо, які в житі.

— А ви відціля їх не можете зняти? — спитав Плотников.

— А чого? Зараз же затишшя?

— Затишшя? — з сумнівом перепитав Плотников і підкликав командира роти, лейтенанта, білявого хлопчину років двадцяти.

— Підіть, Хоришев, з ними, — сказав Плотников, кивнувши до Мишка, — вони танки хочуть зняти. Візьміть з бойової охорони чоловік п'ять, нехай проповзуть до танків, заляжуть на всякий випадок, а потім їх проведете.

Він говорив усе це ліньки й стомлено. Йому хотілось швидше збутись цього галасливого кореспондента і хоч трошки поспати.

— А ви в мене, чи що, побудете? — звернувся він до Синцова.

— Ні, я теж піду, — сказав Синцов. Він хотів на решті помацати своїми руками розбиті німецькі танки.

— Гаразд, лізьте, — так само знехотя погодився Плотников. — А я тут лишусь, посплю. — Він ставився до того, що про нього можуть подумати, з подвійною байдужістю дуже хороброго й дуже стомленого чоловіка.

Танки стояли далі, ніж це здавалося. До них довелося довго повзти, та німецьких автоматників у житі не було, не стріляли вони й з лісу.

Спочатку Мишко фотографував танки лежачи й сидючи, навпочіпки, потім, знахабнівши, виліз на весь зріст. Він хотів зняти всі дев'ять. Але всі дев'ять ніяк не попадали в об'єктив: сім попадало, а два стояли занадто далеко. На Мишковому обличчі було написано нездійсненне, але гаряче бажання як-небудь підтягти ці два танки до інших.

Поки Мишко фотографував, Синцов блукав навколо танків. Стоячи в житі нерухомо й мертво, ці танки не здавались такими великими й страшними, як про них думалось раніш. Вони були брудні, з низькими круглими баштами, схожими на затички від велетенських фляг. Коло танків лежало кілька вбитих німців. Від трупів погано тхнуло.

Закінчивши свою роботу, Мишко взяв провідника й пішов у сусідню роту фотографувати решту танків, а Синцов з лейтенантом Хоришевим повернулись на спостережний пункт роти. Маленький бліндаж був підритий під залізничний насип, недалеко від путівної будки.

— Давай посидимо коло будки, — на «ти» звернувся до Синцова Хоришев, — у мене там трошки харчів є і вода. Там дід-обхідник досі живе.

— Чому? — спитав Синцов.

— А хто його знає, живе, не боїться! Мої бійці для нього попрацювали: щілину вирили, — а в будку, як навмисне, жодного снаряда за весь бій не влучило.

Коли вони підійшли до будки, старий обхідник сидів на насипу коло щілини й, закотивши до колін штани, грів на сонці худі, з набряклими венами, старечі ноги. Поряд нього стояли чоботи й сушилися на осонні онучі. Старий сидів зажмурившись і тихенько ворухив пальцями босих ніг. Поверх чорної сатинової косоворотки на ньому був німецький темно-зелений мундир.

— Вчора подарували йому мундир з німецького лейтенанта, — усміхнувся Хоришев, сідаючи поряд старого на насип, — а він його зразу й одягнув, тільки погони споров.

Почувши слова Хоришева, старий напівобернувся, сонно розплющив одне око й, поторкавши пальцями рукав мундира, схвально сказав:

— Сукно нічого, добряче.

— А не жарко?

— Пара парить, а не ламає.

— Чого ви до Могильова не пішли? — спитав Синцов.

— А чого я там не бачив? — ліньки відповів старий. — Ви ж кажете, що не підете звідціль, — звернувся він до Хоришева.

— Не підемо, — відповів Хоришев.

— Ну й я з вами пересиджу, я при службі.

— Ми батька підготовуємо, — сказав Хоришев.

— Теж не останнє діло, — знову ліньки, напіврозплющивши одне око, відгукнувся старий, і в оці в нього блиснула іскорка сміху. — Хлопці добрі, тільки поклали вчора вас німці багато... страх!

— Великі втрати вчора були? — спитав Синцов.

Хоришев, щурячись від сонця, насунув на очі пілотку й сказав, що втрати в роті були відчутні: разом убитих і поранених близько тридцяти чоловік.

— Давайте ми теж чоботи знімемо, — сказав він. — Все ходиш, ходиш, ноги горять.

Він стягнув чоботи, поклав на шпали онучі й так само, як старий, з насолодою став ворухити зацікавленими пальцями.

— Брезентові чоботи, — сказав він, — з училища, а інших нема. Хлопці мені з німця, з офіцера, чоботи зняли — не підійшли, на підйомі тиснуть, а халява — шкарубка. Вони її чимось прокладають, мабуть.

— Як за царських часів, — відгукнувся обхідник. — Звичайні офіцерські чоботи з проклеюю.

Синцов теж роззувся. Хоришев сходяв босоніж у будку обхідника й повернувся, несучи казанок води, хліб і три тараньки.

— На рейку не наступай, гаряча! — сказав старий і покосився очима на тараньку. — Обіп'єшся!

Проте коли Хоришев замість відповіді простягнув йому одну з тараньок, старий, не перечачи, взяв її і заходився чистити.

Поки вони всі троє закусували, сидючи поряд, Синцов зрідка поглядав на Хоришева. Йому було дивно, що цей зовсім молодий, жвавий, хазяйновитий парубійко тільки вчора вперше бився з німцями, а зараз уже говорить про це як про щось звичне, чого не боїться і в майбутньому.

Вони посиділи ще півгодини, потім до них підійшло троє розвідників, ведучи кожний по два німецькі велосипеди. Ці велосипеди ще рано-вранці кинула на шосе німецька розвідка, що вискочила з лісу. Розвідку обстріляли, двох німців убили, а решта, кинувши велосипеди, втекли в ліс. Хоришев наказав забрати велосипеди, і ось розвідники привели їх.

— Три в роті лишить, а три в батальйон віддайте, — розпорядився Хоришев.

Один розвідник поморщився.

— Сказав віддати — віддайте, — повторив Хоришев, — а то Плотников розсердиться і всі шість забере!

Розвідники пішли, а через хвилину над житнім полем закружляв «месершміт», то здіймаючись у небо, то пікіруючи навколо одного й того ж місця.

— Вашого обстрілює, — байдуже сказав Хоришев, — там саме танки стоять.

«Месершміт» покружляв над полем хвилин десять і полетів. Синцов стурбувався, але гладка Мишкова по-стать уже з'явилась на обрії. Він підійшов, гепнувся на

насип, побачив у руках у Синцова недоїдену тараньку, сказав: «Дай лишень», — і жадібно вп'явся в неї зубами. Хоришев сходив у будку й приніс ще кілька тараньок.

— Це тебе обстріляли? — спитав Синцов.

— Мене,— засміявся Мишко.— Я одразу на пузо — і під танк! А він, як комар, дзижчить навколо, а зробити нічого не може.

— Все зняв? — спитав Синцов.

— Усе. Можемо йти.

Мишко доїв тараньку Синцова, потім так само швидко з'їв ще дві й випив казанок води. Синцов взувся, попрощався з обхідником, і вони втрюх — він, Мишко й Хоришев — пішли назад, у батальйон до Плотникова.

Плотников сидів у землянці біля телефону й одноманітно казав у трубку:

— Есть, мені зрозуміло. Есть, мені зрозуміло. Буде зроблено.— Поклавши трубку, він підвівся з-за столу.

— Ну як, поспали трошки? — спитав Синцов.

— Поспав,— відповів Плотников.— Та хіба за все одразу виспишся?

— Я вас зараз зніму,— сказав Мишко.

Вони вийшли на повітря, і Мишко оглянув Плотникова неприховано критично: його неголене обличчя, зібганий кашкет, несвіже обмундирування, німецький парабелум, що з'їхав на живіт.

— Не годиться,— сказав Мишко.

Він любив парадні знімки; Плотников погано підходив до цього.

— Ремінь затягніть тугіше,— став розпоряджатися Мишко,— і чому без портупей? Портупей у вас є?

— Є в землянці,— сказав Плотников.

— Візьміть портупею, щоб за формою було.

Плотников знехотя повернувся в землянку, приніс портупею, перекинув її через плече й причепив до пояса.

— Гаплика застебніть на комірі! — невблаганно зажадав Мишко.

Плотников пошукав гаплика й з досадою промовив:

— Одлетів!

Мишко зітхнув:

— А каска у вас є?

— Каски нема.

— Як же так нема?

— Хоришев, скажіть, щоб мені хто-небудь з бійців свою каску дав, — сказав Плотников. Він стомився і не крився з цим.

Хоришев приніс каску, Плотников зняв кашкета й надів замість нього каску.

— Автомат у вас є?

— Автомат є. Хоришев, візьміть із землянки мій автомат.

Хоришев приніс автомат. Плотников надів його на шию, Мишко поправив автомат, востаннє прицілився й зняв Плотникова, якому винятково не личили в цю хвилину ні каска, ні автомат, ні взагалі всі зміни, зроблені в його зовнішності з вимоги Мишка.

Потім Мишко враз зняв Хоришева, який, не дожидаючи запрошення, сам швидко перебрав у капітана автомат і каску, надів їх і, весь напружившись, не моргаючи, витягнувся перед апаратом.

— Я вам зараз сержанта пришлю, він вас проведе до пункту, — сказав Плотников, — комбриг телефонував, наказав за ніч під німецькими танками щілину вирити й засаду посадити. Піду виконувати: діло до вечора. — Він стомлено поворушив широкими плечима, повернувся спиною й пішов до окопу.

— Ну як, погодував вас Плотников чи не догадався? — спитав Серпілін, коли Синцов і Мишко знову опинилися перед ним.

— Взагалі погодували, — невпевнено почав Мишко, але Серпілін зважив його відповідь за вичерпну й, не давши нічого додати, спитав:

— Отже, діло зроблено, можете їхати?

— Так. Треба завтра встигнути в Москву, здати матеріал до номера, але хотілось би ще зняти вас самого.

— А що мене знімати? — сказав Серпілін. — Ідьте, час дорогої.

Щось у його тоні привернуло до себе увагу Синцова. Здається, Серпілін хотів, щоб вони швидше забралися відціля. Канонада, що весь день долітала з півночі та півдня, тепер, надвечір, пішла вглибину, на схід, за їхні спини.

— А все ж дозвольте вас зняти, товаришу комбриг, — наполягав Мишко.

— Тоді вже втрюх, з замполітом і начальником штабу. Щоб лишилася пам'ять про полкових товаришів,— сказав Серпілін.— Ви фотографії зробите?

— Зроблю,— збрехав Мишко, який ніколи не робив фотографій.— Зроблю і сюди надішлю.

— Сюди не треба,— сказав Серпілін, і в голосі його прозвучала нотка, що вже привернула увагу Синцова.— Жінкам надішліть, ми адреси дамо.

Він підкликав ординарця і сказав, щоб той покликав замполіта й начальника штабу.

— А де у вас жінки? — спитав Мишко.

— У них — у військовому містечку в Рязані, а в мене — в Москві. Блокнот при вас?

Мишко витягнув з планшета замусолений блокнот, Серпілін перегорнув його й великим, твердим письмом написав на вільній сторінці: «Валентина Єгорівна Серпіліна, Пироговська, 16, квартира 4».

Пироговська... Це було зовсім поряд з тісною артем'євською квартирою на Усачівці, з якої Маша проводжала Синцова в Гродно.

«Гродно, Гродно...» — в сотий раз за ці дні подумав він, знову безцільно ставлячи собі одне й те саме питання: «Що з дочкою?»

Через хвилину підійшли замполіт і начальник штабу полку.

— Ось, пропонують знятись,— сказав Серпілін,— і обіцяють доставити фотографії жінкам.

І Синцов утретє за ці хвилини почув у його тоні щось невисловлене, якусь сумну й урочисту зважність.

Серпілін став посередині, замполіт — ліворуч від нього, начальник штабу, вродливий молодий брюнет з сумними чорними очима, — праворуч.

— І ти стань поруч,— звернувся до Синцова Мишко,— тільки не впритул, я тебе потім одріжу й окремо для жінки надрукую.— Йому не хотілося перезаряджати апарат, а плівка кінчалася.

Синцов підвівся. Мишко клацнув і, діставши блокнота, зібрався записати решту адрес, але Синцов, якому хотілося, щоб фотографії справді були доставлені жінкам цих трьох людей, порадив, щоб вони всі троє написали по коротенькій записці додому: товариш Вайнштейн передасть записки за одним заходом з фотографіями.

Синцов знав, що хоч як Мишко не любить друкувати фотографії, але він нізащо не кине послану з фронту записку.

— Ну, що там записки! — Серпілін хотів відмовитись, але побачив сумні молоді очі свого начальника штабу й погодився. — Добре, напишемо. По два слова: не затримаємо вас, вам їхати треба.

— От капосний! — сказав Мишко, коли всі пішли писати листи. — Їхати треба, їхати треба! Так і не нагодує вечерю. Я сам знаю, що мені треба їхати, але вже як-небудь вирвав би годинку на вечерю! Так ні ж — жене, скнара! — зробив він висновок.

— Ех, нічого ти не розумієш! — Синцов раптом цілком ясно уявив собі, що значать ці фотографії й ці листи. І раптове, але тверде вирішення — підсумок усього пережитого ним за останні три тижні — народилося в його душі.

— Почекай мене тут, я зараз повернусь, — сказав він і відчинив двері в землянку Серпіліна. — Можна ввійти, товаришу комбриг?

— Увійдіть.

Серпілін сидів за столом і розмашисто писав на аркушику, вирваному з польової книжки.

— Що таке? — одірвавшись, спитав він і показав на дзиглик коло столу. — Сідайте.

Синцов сів. Може, у виразі його обличчя було щось особливе, що привернуло до себе увагу Серпіліна.

— Що з вами сталось?

— Я не поїду з моїм товаришем, — сказав Синцов. — Я, з вашого дозволу, поки що лишуся у вас у полку.

— Поки що? — швидко спитав Серпілін.

— Мені не хотілося б їхати з вашого полку, — не відповівши на питання Серпіліна, сказав Синцов.

— Чому?

— Мені здається, що ви не думаєте відступати. Хочу лишитись у вас. — І Синцов подивився Серпіліну просто в очі.

— Відступати, правда, ми не думаємо, — сказав Серпілін. — Але не тільки світу, що у вікні, побачили, як у нас, їдьте подивіться, як у інших; кореспондентів мало, частин багато. Їдьте, їдьте, — закінчив він неприродно бадьорим тоном, що не давався йому. — Не до-

зволяю лишатись, нема чого вам тут робити.— І він знову взявся за листа.

— Товаришу комбриг,— сказав Синцов голосом, що змусив Серпіліна знову глянути йому просто в очі,— мені набридло бігати, як зайцеві, й не знати, про що писати. Бже четвертий тиждень війни, а я нічого не написав. Не знаю, певно, мені якось особливо не щастило, але ось я сьогодні вперше приїхав у полк, де справді підбили тридцять дев'ять німецьких танків, і я нарешті побачив їх на власні очі. Якщо у вас завтра почнеться бій, я теж побачу його на власні очі й напишу про нього. Я працівник фронтової газети, у вас тут фронт, де ж мені бути, якщо не у вас?

— Ось що, товаришу... забув, ви вчора називали своє прізвище...

— Синцов.

— Ось що, товаришу Синцов.— Лице Серпіліна було серйозне.— Ваше бажання бути в бою мені зрозуміле, але буває становище, коли в частині повинні лишитись тільки ті, кому належить за штатом, а нікому іншому битись і вмирати в її складі нема потреби. Якщо б у нас попереду були просто бої, я б вас лишив, але нам, очевидно, випадають далі не просто бої, а бої в оточенні. Ранком я припускав це, зараз певен цього. Ви чули артилерію?

— Чув,— сказав Синцов.

— Ви її погано слухали,— сказав Серпілін.— Зараз німці з двох боків від нас уже далеко за Дніпром. У вас можуть бути ускладнення дорогою, навіть якщо ви поїдете одразу. Ідіть, дайте мені дописати листа, часу мало і в мене, й у вас.

— Товаришу комбриг! — сказав Синцов.— Товаришу комбриг! — уперто повторив він уже голосніше, щоб привернути увагу Серпіліна, який знову взявся за олівця.

— Ну? — Серпілін невдоволено одірвався від листа.

— Я комуніст, політрук за званням, і я прошу вас лишити мене тут. Що буде з вами, те буде й зі мною. Будемо живі — напишу все як було, а тягарем для вас я не стану; якщо треба буде — помру не гірше від інших.

— Дивись, товаришу Синцов, не пожалій потім! — змірявши його довгим поглядом, раптом на «ти» сказав Серпілін.

— Я не пожалю,— сказав Синцов, переконаний в цю хвилину, що він справді ні про що не шкодуватиме, й розуміючи, що це питання розв'язане і годі більше говорити.

— Скажи своєму товаришеві, що за хвилину допишу, нехай збирається,— вже навздогін йому сказав Серпілін.

— А нас тут поки що харчами на дорогу підзаправили,— весело сказав Мишко,— ляскаючи по своїй ледве застібнутій польовій сумці.— Комбриг нам не сказав, а сам розпорядився.

— Я не поїду з тобою. Лишусь на кілька днів,— сказав Синцов, не вдаючись у подробиці.

— Що значить лишаєшся? Доки? Що в тебе, мало матеріалу?

— Мало.

— Якщо мало, іншим разом поїдеш, набереш більше, а поки що і це хліб!

— Ні, Мишко, я лишусь,— уперто повторив Синцов.

— Слухай, це свинство! — густо червоніючи й починаючи сердитись, крикнув Мишко.— Ти ж знаєш, що я не можу лишитись з тобою, в редакцію знімки ніхто не приставить замість мене!

— Правильно, ось і їдь.

— Але тоді вийде, що я кидаю тебе тут одного!

— Облиш дурня клеїти! — сказав Синцов.— Їдь — і все!

— Гаразд,— сказав Мишко, якому спала на думку ідея, що зразу виводила його з неприємного становища.— Я підскочу в Москву, здам знімки й назад до тебе сюди. Найбільше через три дні! Тільки вже нікуди! Чекай тут, на місці! Слово?

— Слово! — сказав Синцов, відповідаючи на гарячий Мишків потиск руки.

Від рятівної ідеї, що спала йому на думку, Мишко одразу повеселішав.

— Слухай,— раптом згадав він,— ану напиши мені зараз хоч сто рядків. Щоб була текстівка, як підбили ці танки. Відповідаю, що піде разом з моєю панорамою. В «Известиях» надрукуєшся, чим тобі погано?

Синцов з тривогою згадав про слова Серпіліна, що час дорогий, і завагався, чи затримувати Мишка.

В цю хвилину Серпілін вийшов із землянки з незапечатаним конвертом у руках.

— Ось, — сказав він Мишкові, — написав, потім вкладете фотографію й запечатаєте. Зібрались уже, ідете?

— Зараз, ось тільки він мені, — кивнув Мишко на Синцова, — тексточку напише — і поїду.

Синцов попросив дозволу в Серпіліна зайти в землянку, написати там при світлі кілька рядків.

— Заходь, — сказав Серпілін, — я однаково йду. А інші вам листи віддали?

— Віддали.

— Доброї путі, — потиснув йому руку Серпілін і пішов, не попрощавшись з Синцовим, як уже з своєю людиною.

Синцов і Мишко, якому було нудно дождити самому, разом зайшли в землянку. Синцов сів писати, а Мишко розстебнув сумку і, вийнявши відтіля шматок сухої ковбаси, зосереджено заворушив щелепами.

Синцов писав швидко й навіть з розлюченням від потреби квапитись. Писав про підбиті німецькі танки, про мертвих німців, що лежали в житі, про Серпіліна, Плотникова й Хоришева і ще та ще раз про найголовніше — про те, що, виявляється, можна палити німецькі танки й не відступати перед ними, коли вони наступають на тебе.

Він сквапно писав, а в голові його проносилися всі наслідки того, на що він зважився. Він писав, і йому здавалося, що, якби він не вирішив так раніше й не сказав би про це Серпіліну, то зараз перелякався б і поїхав. Він з соромом думав про свою кваліть, не розуміючи, що різні характери бувають сильні по-різному й іноді їхня сила полягає в тому, щоб, боячись наслідків власного вирішення, все ж таки не змінити його.

Він написав усю замітку за двадцять хвилин, за годинником і тут же, поряд, на останньому аркушику, приписав кілька рядків Маші.

— Візьми, — сказав він, вчетверо складаючи аркуші. — Коли надрукують на машинці, чернетку віддай моїй дружині. Може, вона ще в Москві, ось її телефон. Я вже писав їй двічі з госпіталю, та на тебе більше надій, ніж на пошту.

— Ще б пак! — Мишко зітхнув, засунув недоїдену ковбасу в польову сумку і взяв синцовські аркушки.

Вони разом вийшли із землянки. Мишко не любив довго розмірковувати ні над своїми, ні над чужими рішеннями; і все ж таки в його нечуйному, але доброму серці заворушилася в цю хвилину не до кінця зрозуміла для нього самого тривога. Йому не подобалось, що він від'їжджає, а Синцов лишається, не подобалось, дуже не подобалось!

— Будь здоровий, — сказав він, потискуючи руку Синцову, — будь здоровий. Я підскочу до тебе. Слово!

Присівши на край окопу й дивлячись у зоряне небо, Синцов думав про те, що завтра до вечора Мишко на своєму пікапчику домчить до Москви, буде сам проявляти й друкувати знімки і ще мокрі потягне їх на стіл до редактора. І тільки потім — Синцов знав це — Мишко зателефонує Маші. Буде ніч, Маша, якщо вона в Москві, візьме трубку, і Мишко скаже їй, що тільки добу тому бачив її чоловіка живого й здорового...

А він у цей час, через добу... Він не знав, що з ним буде через добу, і не хотів зараз думати про це. Він знав одне: сьогоднішня тиша не безконечна; вона кінчиться вночі або ранком, і тоді почнеться бій. А що буде з ним у цьому бою, він не знав так само, як цього не знали й усі інші люди, які складали полк Серпіліна й сиділи тут, поряд, в окопах, і далі — за кілометр і за два — в землянках та ходах сполучення, і ще далі, в тих щілинах, які вже, напевно, вирив працьовитий Плотников на житньому полі, під німецькими танками.

Ні Синцов, ні Мишко, який встиг уже проскочити дніпрівський міст і в свою чергу думав тепер про Синцова, якого він залишив, — обидва не знали, що буде з ними через добу.

Мишко, схвилюваний думкою, що він лишив товариша на передовій, а сам повертається в Москву, не знав, що через добу Синцов не буде ні вбитий, ні поранений, ні подряпаний, а живий і здоровий, тільки смертельно стомлений, буде без пам'яті спати на дні цього самого окопу.

А Синцов, який заздрихав, що Мишко через добу буде в Москві говорити з Машею, не знав, що через добу Мишка не буде в Москві й не буде він говорити з

Машею, бо його смертельно поранять ще ранком, під Чаусами, кулеметною чергою з німецького мотоцикла. Ця черга в кількох місцях проб'є його велике, дуже тіло, і він, зібравши останні сили, заповзе в кущі біля дороги й, спливаючи кров'ю, буде засвічувати півку із знімками німецьких танків, із стомленим Плотниковим, якого він змусив надіти каску й автомат, з хвацько виструнченим Хоришевим, з Серпіліним, Синцовим і сумним начальником штабу. А потім, скоряючись останньому несвідомому бажанню, він буде знесиленими грубими пальцями дерти на шматочки листи, які ці люди послали з ним своїм жінкам. І шматочки цих листів спочатку всиплять землю поряд з Мишковим тілом, яке вмирає, стікаючи кров'ю, а потім зірвуться з місця й, гнані вітром, перевертаючись на льоту, понесуться по курному шосе під колеса німецьких грузовиків, під гусениці німецьких танків, коли ті повзтимуть на схід.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Федір Федорович Серпілін, у полку якого лишився Синцов, був людиною з одною з тих біографій, що ламаються, але не гнуться. В його послужному списку було позначено багато змін, але, по суті, він усе життя стояв коло одного діла — як умів, по-солдатському служив революції. Служив у німецьку війну, служив у громадянську, служив, командуючи полками й дивізіями, служив, навчаючись в академіях і викладаючи в них, служив, навіть коли доля не з доброї волі закинула його на Колиму.

Він походив із сім'ї сільського фельдшера, батько його був росіянин, а мати — касимівська татарка, яка втекла з дому й вихрестилася, щоб вийти заміж за його батька. Батько Серпіліна і тепер ще служив фельдшером у Тумі, на вузькоколіїці, що перетинала глухі Мещерські ліси. Там Серпілін пробув своє дитинство й відтіля, повторюючи путь батька, вісімнадцятирічним хлопцем поїхав учитись до фельдшерської школи в Рязань. У фельдшерській школі він попав в революційний гурток, виявився на прикметі в поліції й, певно, кінчив би засланням, якби перша світова війна не поголила йому лоба.

Взимку сімнадцятого року фельдшер Серпілін брав участь у перших братаннях, а восени, як виборний командир батальйону, бився з німцями, що наступали на червоний Пітер. Коли організувалась Червона Армія, він так і лишився на стройових посадах, які припадали йому до вподоби, і закінчив громадянську війну, командуючим полком на Перекопі.

Співробітники, що знали його біографію, жартували, позаочі називаючи його фельдшером. Це було так давно, що час би вже й забути, але й сам він при нагоді жартома посилався на свій колишній фак. Скільки пам'ятав Серпілін, після громадянської війни він майже завжди вчився: пройшовши курси перепідготовки, знову командував полком, потім готувався до академії, кінчав її, потім, переучуючись на танкіста, служив у перших механізованих частинах і, знову повернувшись у піхоту та два роки прокомандувавши дивізію, одержав кафедру тактики в тій самій академії Фрунзе, яку п'ять років тому кінчив сам. Але й тут він вчився далі, весь вільний час довбаючи німецьку мову найімовірнішого супротивника.

Коли його тридцять сьомого року раптом заарештували, то, хоч як це дивно, поставили йому за провину навіть цю німецьку мову й оригінали німецьких статутів, відібрані на квартирі під час трусу.

Непосереднім приводом для арешту стали попередження в його лекціях про сильні сторони тактичних поглядів відродженого Гітлером вермахту.

Саме про це він подумав учора, з гіркотою віддавши належне тактиці німців і сумно усміхнувшись своім, не зрозумілим Синцову спогадам.

Після арешту, що приголомшив його, понад перше найбезглуздіше, на його погляд, обвинувачення в пропаганді переваги фашистської армії йому пред'явили вже взагалі чорт знає що! Його свідчення двічі особисто запитував Єжов, і аж півроку три слідчі, які змінювали один одного, дожидалися, щоб він підписав те, чого не було.

Кінець кінцем йому дали, власне, без суду десять років. А ще за півроку, вже в ув'язненні, він без зайвих розмов побив до крові одного з своїх колишніх співробітників на громадянській війні, троцькіста, який помилково обрав його своїм повіреним і поділився з

ним думками про те, що партія переродилася, а революція загинула.

Час ув'язнення в свідомості Серпіліна був перш за все марно втраченим часом. Згадуючи тепер, на війні, ці пропащі чотири роки, він скреготів з досади зубами. Але за всі ці чотири роки він ні разу не звинуватив Радянську владу в тому, що з ним було зроблено: він вважав це за дивовижне непорозуміння, помилку, дурість. А комунізм був і лишився для нього святою і незаплямованою справою. Коли його випустили так само несподівано, як і посадили, він вийшов постарілим і фізично виснаженим, але душа його не була покарбована зморшками старості й невіри.

Він повернувся до Москви в перший день війни й хотів тільки одного — швидше опинитись на фронті.

Його давні товариші, які кілька літ поспіль наполегливо добивалися його звільнення, допомогли йому й тут: він пішов на фронт, не дожидаючись ні перестатації, ні навіть відновлення в партії, — подав документи в парткомісію і поїхав приймати полк. Він ладен був піти хоч і на взвод, аби тільки без зволікання повернутись до свого діла, яке стало тепер із військової служби війною. Він хотів швидше довести, на що він здатний. Довести не заради самого себе: йому вже повернули зброю і звання, його обіцяли відновити в партії і відправили на війну з фашистами, — чого ж йому бажати ще? Але він хотів довести своїм прикладом, що й з багатьма іншими, які ще лишалися там, відкіля він повернувся, заподіяли таке ж безглуздя, як і з ним. Саме — безглуздя.

Це почуття зростало в ньому з кожним днем, прожитим на фронті. Німці були дужчі — про це не могло бути двох думок. Війна була серйозна і після перших невдач оберталася ще крутіше.

Спитати, кому ж перед цією війною треба було позбавляти армію таких людей, як він, Серпілін? Звісно, не тільки світу, що в вікні. Армія виграє війну й без них. Але чому без них? Який у цьому сенс?

Про це він думав сьогодні перед світанком, лежачи на острямку сіна, що приніс ординарець. Перший вдалий бій сповнив його вірою, ні, не в те, що його полк зробить чудеса, хоч хотілося вірити й у це, а що взагалі справа стоїть не так кепсько, як здалося попервах.

Розуміється ж, армія билась краще і завдавала німцям більше втрат, ніж це можна було уявити собі, бачити тільки, як чвалають через твої позиції оточенці. Мабуть, у сотнях місць вона билася так само, як тут у першому бою бився його полк, і якщо німці, незважаючи на те, все ж таки просувалися вперед, оточували й відтискали нас, то це, звісно, давалося їм не просто й коштувало недешево. Величезність театру воєнних дій, введення в бій наших резервів і посилення нашої техніки, яка, чорт її забери, повинна ж з'явитись на фронті в нормальній кількості — все це кінець кінцем на якомусь рубежі спинить німців. Питання тільки, де буде цей рубіж.

Вчорашнє затишшя не тишило Серпіліна. Він розумів, що німці дали йому спокій не тому, що втрагли надію зім'яти його полк, а тому, що вони, на жаль, уміло маневрували своїми силами. Наслідки цього маневру вже давалися взнаки. Вони прорвали фронт і ліворуч і праворуч від Могильова. Це було ясно по звуках бою, що віддалявся на схід. Тільки глухий міг не зрозуміти цього. А він з своїм полком сидів тут склавши руки й чекав, коли черга дійде до нього.

Останній наказ, що надійшов у дивізію перед тим, як урвався зв'язок з армією, був: твердо утримувати позиції. Що ж, для людей, які готові дорого продати своє життя й знають, як це зробити, це був непоганий наказ, надто, якщо за ним не надійде наказ відступати, коли відступати буде вже пізно. Але, спитати, що ж сталося в сусідніх дивізіях і доки будуть тривати безконечні прориви й оточення, від розмов про які аж уха болять!

Думаючи про наступне, Серпілін найбільше від усього боявся одержати запізнаний наказ про відступ. А втім, якщо зранку почнеться бій, то тут уже від німців, якщо й захочеш, не одірвешся. А бій буде. Дивізія прикривала Могильов, сюди сходились дороги, тут був міст через Дніпро — все це разом узяття являло собою такий вузлик, який не лишають у себе в тилу, не спробувавши розв'язати його.

«Чорт його сюди приніс, мабуть, наложить тут головою! — з симпатією подумав Серпілін про Синцова, який спав поряд на траві. — Молодий ще, як мій начальник штабу. Теж, мабуть, молода жінка...» І Серпі-

лін перенісся думками до своєї дружини, яка жила в Москві, в його старій академічній казенній квартирі. Коли його заарештували, їй усе ж таки лишили там одну кімнату: комусь стало совісно. «Ех, стара, стара! — з ніжністю подумав Серпілін. — Зовсім сива стала. Висотала себе на листи, на передачі, на ходіння по співробітниках і начальниках, а яка ж красуня була колись, і скільки гарячих та дурних голів у різних гарнізонах дивувались, навіщо вона вийшла заміж за свого довготелесого потвору і чому не зраджує його».

З заходу гулко й виразно грохнуло: німці поклали одразу кілька снарядів.

«По Плотникову, — відзначив сам собі Серпілін і спокійно подумав: — Ось і почали».

Синцов схопився і спросонку став нишпорити навколо себе, шукаючи пілотку.

— Значить, лишився? — неквапливо стріпуючи з себе стебла сіна, сказав йому Серпілін. — Тепер уже хоч шкодуй чи не шкодуй.

Синцов промовчав.

— Ну що ж, ходім зі мною в батальйони. Хотів бій бачити, зараз побачиш.

Бій, що відновився того ранку на фронті серпілінського полку, тривав три доби, майже не затихаючи.

В середині першого дня німцям майже ніде не вдалося просунутись, незважаючи на сильний артилерійський вогонь, який вони вели, не жаліючи снарядів, та кілька танкових атак з десантами на броні. Перед фронтом полку додалося ще два десятки спалених і підбитих танків і бронетранспортерів. На житньому полі лишилось, як усі казали, п'ятсот і, як доповів у дивізію, не люблячи перебільшувати, Серпілін, триста німецьких трупів. У полку людські втрати були ще більші — і від вогню артилерії й танків, і від вогню німецьких автоматників, які поклали геть-чисто всю роту, що побігла з окопів. У половині рот були забиті командири або політруки, загинув, так і не встигши виспатись, Плотников, на спостережному пункті прямим попаданням міни розірвало на шматки замполіта полку.

У другій половині дня до Серпіліна, до останнього з трьох своїх командирів полку, добувся командир дивізії полковник Зайчиков. Зранку він був за Дніпром

і, зрозумівши, що лишається в оточенні, повернув полк, який стояв там у другому ешелоні, фронтом на схід і тилом до ріки. Потім, переправившись через Дніпро, півдня просидів у полку, що прикривав околицю Могильова: там гарячково працювала німецька артилерія, але атаки були слабші, ніж проти Серпіліна. Мабуть, німці хотіли, не встряваючи в бій на вулицях міста, спочатку знищити Серпіліна й, обійшовши Могильов, вийти до дніпровського мосту. Так принаймні сказав Серпіліну командир дивізії, прийшовши до нього на командний пункт, обливаючись потом від спеки і засунутою під гімнастюрку гарячою рукою притискаючи хворе серце. Після важкого дня, проведеного на позиціях, воно давалося взнаки. Важкий, з набряками під очима, командир дивізії стояв поряд з Серпіліним в окопі, спрагло ковтав повітря і ніяк не міг наковтатись.

— А Глущенко в нас убили, — гірко промовив командир дивізії про свого замполіта, ковтаючи й далі повітря. — Безглуздо вбили, випадковим снарядом біля мосту.

— А кого розумно вбивають? — озвався Серпілін. — Я вам доповідав: у мене теж замполіта вбили, я теж сирота.

— Знаю, — сказав комдив, — і ось заміну тобі привів.

Він повернувся в бік прибулого разом з ним маленького червонолицького, сивобрового батальйонного комісара в товстих окулярах з подвійним склом, якого Серпілін ніколи досі не бачив у дивізії.

— Лектор с самого ПУРСЧА, — все ще задихаючись, уривчасто сказав комдив. — Лекції до нас приїхав читати, а в нас, бачиш, які тут лекції...

— Шмаков, — прикладаючи руку до козирка, сказав батальйонний комісар.

— Бажання піти до тебе в полк висловив сам товариш Шмаков. Обставини йому ясні. Наказом по дивізії віддано, — сказав комдив, — отже, вітаю з комісаром полку.

Серпілін запитливо глянув на Зайчикова.

— Саме так! З комісаром полку, — повторив той. — Останнє, що покійний Глущенко одержав із політвідділу армії, коли зв'язок урвався, — це те, що є указ про відновлення інституту військових комісарів. Хотів з цим сам у полки поїхати, та не встиг, бідолаха...

— А що ж, це добре, — помовчавши, сказав Серпілін. — Якось ще з громадянської звично: ти і комісар. Спогади непогані. І всю серйозність нашого становища підкреслено...

— До вашого відома, товаришу командир полку, — сказав Шмаков, — свого часу, за мобілізацією на Денікіна, був близько року комісаром сорок другої стрілецької дивізії. Але, правда, після громадянської одразу ж відкликали на партроботу і знову ходжу в формі тільки тиждень.

— Він теж ще місяця нема, як одягнув військову форму, — кивнув Зайчиков на Серпіліна. — Теж колись дивізією командував, а я в нього після академії стажував, так що ви обидва попалися тут один одному великі начальники, — пожартував він, але жарт не вийшов: забитий Глущенко ніяк не виходив у нього з голови.

— Чи багато в тебе людей під командою лишилось, га, начальнику? — перемагаючи себе, все ж таки спробував він пожартувати.

Серпілін доповів про втрати.

— У всіх великі втрати, — сказав Зайчиков, — великі втрати! — повторив він і знову подумав про Глущенко.

Коротка передишка кінчилась, і німці знову пішли в атаку раніше, ніж Серпілін устиг до ладу поговорити з Шмаковим. Тільки-но почалась атака, як новий комісар узяв провідника й пішов у батальйони знайомитись.

— Починай з лівофлангового, з третього, — порадив Серпілін. — Він ближче. — А до себе додав: — І тихше там.

Те, що комісар не став одразу тертися на КП, припало до вподоби Серпіліну і тим більше захотілося поберегти його в міру змоги.

Поки тривала ця шоста за день атака, Зайчиков лишився в полку, весь час перебуваючи поруч з Серпіліним. Його присутність у полку не заважала Серпіліну, тим більше, що комдив за весь час віддав тільки дватри накази, і до того ж, такі, які наступної хвилини мав віддати сам Серпілін. Це доводило, що вони одними очима бачать те, що відбувається на полі бою.

В свою чергу командир дивізії, якого два тижні тому, коли Серпілін приймав полк, зовсім не потішило прибуття до нього в підлеглисть чоловіка, що був

старший від нього за званням, зараз, під час бою, забув про це й думати. Хоч він стажувався у Серпіліна багато років тому і вони, власне, не так уже й добре знали один одного, але в тяжкому становищі, що утворилося, довоєнне знайомство багато важило для обох і викликало на взаємну одвертість.

Тільки-но шосту атаку було відбито легше, ніж попередні, — німці, здається, почали видихатися, — комдив поквапився в сусідній полк.

— За тебе, Федоре Федоровичу, я не хвилююся, — прощаючись, віч-на-віч сказав він Серпіліну. — Я, звісно, радий, що тобі в мене полк дали, хоч, як на совість, то нам би з тобою сусідніми дивізіями командувати, принаймні за фланги були б взаємно спокійні, а то воюємо, а флангів нема! Ще вчора ранком хоч з лівим сусідом зіткнувся, а зараз шукай вітра в полі.

— Нічого, — сказав Серпілін, — все, що наше, — з нами, покомандуємо тим, що бог дав. Будемо живі — до генералів дослужимося, а полковниками й комбригами помремо, — які вже є, такими й зариють.

— Фашистів би побільше в землю безкопати, — озвався комдив, — а самим можна б якось і бок святого причастя. Щось авіація сьогодні не літає, — прощаючись з Серпіліним, глянувши на небо, додав він.

Сказав і накликав біду: не минуло й півгодини, як німці завдали важкого бомбового удару по стику Серпіліна з сусіднім полком. Сорок бомбардувальників, пікіруючи один за одним, немов ножем, прорізали цілу смугу до ріки. Суцільна заслона диму закрила північну частину обрію.

А коли минула ще година й бомбування кінчилося, комдива принесли на ношах знесиленого, тяжко пораненого осколком бомби в живіт, і хірург, прибігши з медпункту, разом з хірургічною сестрою довго бабрився над ним, виймаючи під глухий стогін осколок. Командир дивізії одразу після поранення категорично наказав нести себе не на медпункт, а сюди, на КП, до Серпіліна.

Лікар, лаючись у душі, мусив був скоритися. Він був молодий і побоювався, бо полковника Зайчикова в дивізії боялись, як вогню, і це почуття не минуло в лікаря навіть тепер, коли грізний Зайчиков лежав перед ним нерухомий і безпорадний.

Після того, як німецькі бомбардувальники на стику двох полків перевернули дибки увесь простір до самого Дніпра, в ще не розвіяному диму бомбування по тому ж місцю вдарили німецькі танки, прорвались до мосту через Дніпро й встигли захопити його невисадженим. Разом з танками, на броні, прорвались автоматники. Їх було небагато, десь одна рота, але бомбування й танкова атака були такі несподівані й сильні, а вогонь німецьких автоматників, що гримів у темряві, здавався таким суцільним, що ні Серпілін, ні командир одрізаного полку в цю першу годину катастрофи не зважились ударити по тонкому ще ланцюжку німців, які проривалися до Дніпра.

Ввечері не ризикнули: позначились тут і брак досвіду, й перебільшене уявлення про чисельність ворога, а ранком було вже пізно.

Коли Зайчикова принесли на командний пункт полку, Серпіліна там не було. Розминувшись з пораним комдивом, він пішов у свій потерпілий правофланговий батальйон розпорядитись приготуванням до ранкового бою.

Комдив наказав принести себе просто на командний пункт до Серпіліна тому, що рана здалась йому смертельною і він хотів встигнути передати командування дивізією Серпіліну. Коли лікар, чистячи рану, мав дати йому наркоз, він заперечив, боячись хоч на хвилину знепритомніти; йому здавалось, що він так і помре, не встигши передати дивізію Серпіліну...

Про те, що командира дивізії тяжко поранено, Серпілін дізнався ще в батальйоні. Віддавши найпотрібніші розпорядження, він поспішив на медпункт полку, сподіваючись застати там командира дивізії. Але на медпункті не було ні командира дивізії, ні хірурга, викликаного чомусь на командний пункт.

— Товаришу комбриг, — стоячи біля входу в землянку в одягнутому поверх гімнастюрки закривавленому халаті, пошепки казав лікар, — я не винен, я хотів, як належить, обробити в найкращих умовах, але командир дивізії наказав...

— Ех ви, наказали вам! — сердито махнув рукою Серпілін. — Бувають випадки, коли не ми лікарям, а лікарі нам наказують. Ну, що? Буде живий?

— Все, що можна було зробити, зроблено, але поранення тяжке. А умови для подання допомоги...

— Охати пізно! Що-небудь ще можете зараз зробити?

— Поки що більше нічого не можу, — сказав лікар.

— Тоді йдіть, у вас там, на медпункті, поранені в черзі на землі валяються, — сказав Серпілін і ввійшов у землянку.

Зайчиков лежав на ліжку з широко розплющеними очима, в нього сіпалися губи, і він силкувався не стогнати.

Серпілін підсунув під себе дзиглика й боляче вперся гострими колінами в край ліжка.

— Здається, одвоювався, Федоре Федоровичу, — сказав комдив, і з ока його викотилась і поповзла по щоці сльоза. Він витер сльозу й знову поклав руку вздовж тіла на простирadlo. — Накрий мене шинелею, морозить.

Серпілін зняв з цвяха свою шинелю й наклав нею комдива поверх простирadla.

— Що там, німці? — спитав комбриг.

Приховувати істину від пораненого було б марно, та Серпілін і не вважав, що має право це робити. Поранений Зайчиков усе ще лишався командиром дивізії. Серпілін доповів, що німці одрізали його від сусіднього полку, вийшли до Дніпра і, мабуть, захопили міст. Комдив кілька хвилин лежав мовчки, переживаючи цю звістку й збираючись з думками. З думками зібратись було важко, вони розбігалися врізнобіч; якщо німці взяли міст, значить, вони одним ударом одрізали один від одного всі три полки. Він подумав про полковника Юшкевича, свого начальника штабу, який тепер лишився за старшого на тому березі Дніпра.

— Одразу на шматки все, — вголос сказав він.

Юшкевич був, на його думку, хороший начальник штабу, але доля йому перепала зараз — хай їй абищо. Після втрати мосту він опинився між двох вогнів, прибитий до вузької смужки берега, з німцями за спиною. Якщо догадається сьогодні ж уночі спробувати прорватись на схід, може, що-небудь і витягне, а не догадається — пропав!

Майор Лошкар'єв, командир одрізаного тепер полку, що стояв на околицях Могильова, був одчайдушно

хоробрий, але дуже ще зелений як командир полку. Що він не злякається, Зайчиков був певний, але важко було сказати, як Лошкарьов впорається з своїм полком, діючи на свій страх і ризик. Зайчиков навіть пошкодував, що його поранено тут, у Серпіліна, а не там, у Лошкарьова: там він був би потрібніший навіть отаким, як він зараз, лежачим.

Потім він з жалістю до самого себе подумав про свою рану й про свою родину — дружину й дочок. Усе дівчатка й дівчатка, дружина навіть останній раз плакала, що не хлопчик.

«Важко, коли п'ять дочок», — згадав він про свою родину так, немовби його самого вже не було серед живих.

— Слухай, Серпілін, — сказав він, нарешті зібравшись з думками, — готуйся прийняти дивізію. Пиши наказ.

— Буде треба — буду готовий, а з наказом підожди! При живому командирові дивізію не приймають. Перележиш, очуняєш, ти дядько он який здоровий, — і Серпілін обережно торкнувся рукою до його плеча.

Зайчиков скосив на нього очі, промовчав. Та й що було казати? Будь він на місці Серпіліна, він відповів би те ж саме.

— А ти все ж приготуйся, — помовчавши, сказав він і заплющив очі.

Те, що він тепер був у Серпіліна, а не на медпункті, втішало його: там він би вже почував себе тільки пораненим серед інших поранених, а тут він ще командир дивізії. Він пролежав кілька хвилин з заплющеними очима, а коли розплющив їх, то побачив за спиною Серпіліна вчорашнього довготелесого політрука з газети, що підходив до нього в лісі. Політрук був у брудній, вишарованій у землі гімнастборці й з німецьким автоматом.

Синцов майже весь день провів поруч з Серпіліним, спочатку в одному батальйоні, потім у другому; на його очах танки ввірвалися в розташування батальйону Плотникова; один танк в'їхав на залізничний насип, перевернув будку колійного обхідника й довго бив з гармати, стоячи в п'ятдесяти метрах від Синцова; снаряди свистіли просто над головою. Потім Плотников вийшов з окопу й кинув під танк в'язку гранат.

Танк зайнявся, а Плотникова в наступну секунду було вбито кулеметною чергою з другого танка.

Потім Синцов побачив, як побігла одна з рот. Німецькі автоматники стали косити її, а Серпілін, командуючи бійцями, що трапилися поруч, відбив атаку автоматників вогнем і гранатами; при цьому він сам раз у раз прицілювався й стріляв з гвинтівки.

Недалеко від Синцова стріляв з гвинтівки по німцях старий обхідник; а потім, коли Синцов ще раз оглянувся, старий уже лежав на дні окопу мертвий, у німецькому мундирі, розхристаному на сивих закриявлених грудях. Синцов теж стріляв з гвинтівки й застрелив — це він бачив — німця, який вискочив немов з-під землі в десяти кроках від нього.

— Ось і ти свого німця застрелив, — коли відбили атаку, сказав Синцову Серпілін, який, здавалося, все помічав навколо себе. Потім він розпорядився віддати Синцову знятий з убитого німця автомат і дві довгі запасні обойми до нього в полотняному мішку. — Бери, твій, законний!

Все це було давно, вдень, а ввечері, вже в темряві, Синцов пішов з Серпіліним туди, де після бомбування прорвалися німці. Там він загубив Серпіліна, довго шукав, боячись, що його вбили, і дуже зрадів, коли, повернувшись на командний пункт, дізнався, що Серпілін живий і здоровий.

Синцов так з усмішкою і ввійшов у землянку і раптом побачив усе одразу: худу зігнуту спину Серпіліна, який сидів на дзиглику, і лежачого на серпілінському ліжку з заплющеними очима полковника, командира дивізії. Полковник був такий блідий, що першу секунду видався Синцову мертвим. Потім він розплющив очі й довго мовчки дивився на Синцова.

Синцов теж стояв мовчки, не знаючи, що йому тепер діяти й казати. Серпілін відчув, що хтось стоїть за його спиною, і повернувся.

— Ну, як, політрук, навоювався? Тепер не будеш скаржитись, що нема чого писати?

Синцов згадав про свій польовий блокнот у сумці, до якого він так і не доторкнувся ні разу за день. Він був голодний, але спати йому хотілося ще більше, ніж їсти.

— Дозвольте йти, товаришу комбриг, — сказав він

замість відповіді, почувавши не в руках, і не в ногах, і навіть не в усьому тілі, а десь глибоко в середині себе тупу втому від усіх, пережитих протягом дня небезпек.

— Спати хочеш? — зміряв його тямущим поглядом Серпілін. — Іди, ти чоловік вільний.

— Я тут же поряд ляжу, коло землянки, — сказав Синцов, соромлячись, що йому хочеться спати, коли, мабуть, значно стомленіший, ніж він, Серпілін сидить тут і не спить.

Серпілін, не повертаючись, кивнув головою.

— Чого він у тебе тут? — тихо спитав Зайчиков, але Серпілін тільки знизав плечима, не знаючи, що відповісти.

Тільки-но Синцов вийшов, як у землянку зайшов Шмаков; він був теж з німецьким автоматом. Увійшовши, він зняв автомат, поставив його в куток і, стомлено крутячи шиєю, підійшов до ліжка. Йому вже сказали, що Зайчиков поранений і лежить тут; питати не було для чого й нема чого. Він стояв і мовчав.

— Багато автоматів узяли? — подивившись на нього, спитав Зайчиков.

— Двадцять, — сказав Шмаков.

— Щільний у них автоматний вогонь, — сказав Зайчиков. — Ще з фінської стало ясно, що треба їх у масовому масштабі брати на озброєння, а в нас усе чухалися. Так і прочухались до самої війни. У нас добре, якщо десять автоматів на полк, а в них сотні! — В його ослаблomu хрипкому голосі почулося роздратування.

Шмаков почав оповідати, що відбувалося в лівофланговому батальйоні. Серпілін і комдив слухали його: Серпілін — уважно, Зайчиков — з п'ятого на десяте, кожні півхвилини жмураючи очі від болю в животі.

— Просто родити зібрався, — сказав він нарешті, усміхнувшись над силу.

— Я до тебе в землянку перейду, товаришу Шмаков, — сказав Серпілін, — а тут у комдива медичний пост поставимо.

Спочатку Серпілін хотів наполягти, щоб комдива перенесли на медпункт, та потім роздумав. Кінець кінцем, тепер, в оточенні, невідомо, де в полку тил, а де передова. Хай лежить тут, однаково не вмовиш, а

починати суперечку, знаючи, що це нічим не кінчиться, Серпілін не любив.

— Не треба мені ніякого поста, — сказав Зайчиков. — Виходить, я тебе з землянки вижив.

— Треба! — рішуче сказав Серпілін. — У цьому зі мною не сперечайся, я ж у минулому, як би не було, фельдшер, досвід маю.

Зайчиков мимоволі усміхнувся. Він згадав прізвисько Серпіліна Фельдшер і своє стажування в нього в дивізії в далекому тридцять третьому році.

— Якщо зумієш, постарайся задрімати, Миколо Петровичу, — встаючи, сказав Серпілін. — Ми підемо з комісаром, підіб'ємо підсумки дня, а потім повернемось до тебе по накази.

«Де ж пак, потрібні тобі зараз мої накази! — незлостиво й чесно подумав Зайчиков, проводячи очима Серпіліна. — Ти не Лошкар'єв. Обернись у тебе інакше твої справи, ти б тепер дивізією, а то, гляди, й корпусом командував би і сам мені накази давав би... Якби тільки у нас із тобою зв'язок був», — згадав він про перерваний зв'язок з армією й гірко усміхнувся.

В землянці у Шмакова, куди той сам зайшов зараз уперше, сидячи один проти одного на ліжках, — Шмаков на ліжку забитого ранком комісара, а Серпілін на ліжку забитого ввечері начальника штабу, — вони підбили підсумки дня й, як охрімову свиту, латаючи сьогоднішні втрати в полку, обміркували, кого й куди перемістити, щоб затулити всі дірки. Треба було до ночі призначити одного командира батальйону, двох командирів рот і трьох політруків замість вибулих за день із строю. Шмаков поки що познайомився з людьми тільки в одному батальйоні, та й то наспіх; майже всі кандидатури називав Серпілін. Коли діло дійшло до політруків, Серпілін згадав Синцова.

— А що йому, — сказав він, коли Шмаков знизав плечима, — за мною хвостом ходити, поки не вб'ють? Якщо за званням політрук, хай іде політруком роти. Буде не гірший від інших, а якщо буде й гірший, то однаково іншого нема.

Через п'ять хвилин Синцов, якого збудив ординарець Серпіліна, кліпаючи сонними очима, стояв перед Серпілінім і Шмаковим, якого зовсім не сподівався туг стрінуги, й слухав їхнє коротке напучення. Його

відправляли зараз же, поки темно, в роту, до того самого Хоришева, з яким вони вчора сиділи босоніж на залізничному насипу й, гріючись на сонечку, гризли тараню.

— Я тільки не командував ніколи, — непевно відповів він, коли Серпілін поставив йому, хоч і належне, та, мабуть, недоречне в цих обставинах питання: «Ну, як, упорался?»

— А ти покомандуй, — повчально сказав Серпілін. — Зірку на рукаві й три кубики на петлицях носиш — отже, маю право вимагати з тебе відповідно до звання. — Він сказав це все досить сердито, не тому, що насправді сердився на Синцова, а тому, що хотів дати йому відчуття зміну його становища. — Провідників тепер тобі не належить, а не дійдеш — дезертир! — І Серпілін усмінувся, даючи зрозуміти, що останні слова — жарт.

Синцов, усе ще не очунавшись до кінця, потиснув простягнуті йому на прощання руки Серпіліна й Шмакова. Обидва вони були для нього відтепер зовсім іншими, ніж раніше. Ще вчора він був гостем у полку в цього довготелесого комбрига з добрим кінським обличчям, ще недавно він був випадковим фронтовим попутником цього маленького сивого батальйонного комісара, а тепер вони були його командир і його комісар, а він був політрук роти, що перебувала під їхньою командою; і від нього вже не чекали, що він опише, як інші воюють, а чекали, щоб він сам воював, як інші. Ще ніколи в житті з ним не траплялося перетворення блискавичнішого й важчого за це. Він згадав молодшого політрука Люсіна, що не хотів лишатись у танкістів, і з запізнаним розумінням подумав, що Люсіну було тоді не так уже й легко!

Коли Синцов вийшов, Серпілін і Шмаков переглянулись.

— Я з медиків одразу в командири батальйону ступив, — сказав Серпілін, — і нічого — впорався. Так чо-го ж мені в ньому сумніватися? — кивнув він на двері. — Що ж, вони за двадцять три роки Радянської влади гірші від нас стали? Чи ми з ними вміли тільки розмови розмовляти, а людей з них зробити не зуміли? Не вірю! І, незважаючи на всі наші нинішні чорні злигодні, однаково не вірю! Може, і не завжди, як треба, виховували, а все ж нічого, міцно, думаю, міц-

ніше, ніж фашисти своїх! Виховали людей непогано, навіть у тюрмі, бувало, зайвий раз у цьому переконувався. Про тюрму — не дивуєшся?

— Не дивуюся, Зайчиков оповідав мені вашу історію, — відповів Шмаков, що не любив і соромився переходити на «ти».

Та Серпілін зрозумів це звертання на «ви» по-своєму.

— Ось як вам не пощастило, до кого вас доля комісаром закинула, товаришу Шмаков: відповідальність у квадраті, можна навіть вважати в кубі, — сказав він, сам знову переходячи на «ви» й не ховаючи гіркої іронії.

Шмаков міг би сказати, що доля взагалі не закидала його в армію, а він пішов до неї сам. Він міг би відповісти, що попросив Зайчикова використати його на будь-якій посаді не до, а після того, як йому стало відомо становище дивізії. Він міг би, нарешті, відповісти, що ніяк не менше за Серпіліна вірить у Радянську владу і її здатність виховувати відданих їй до останнього подиху людей і саме тому вірить у нього, Серпіліна, як у самого себе.

Але говіркою у звичайний час, професор, а нині батальйонний комісар Шмаков, дуже не любив говорити, коли його до цього примушували. Тим-то, не відповівши нічого з того, що він міг би відповісти Серпіліну, Шмаков помовчав, подивився на нього крізь свої товсті окуляри й сказав тільки одну фразу:

— Товаришу Серпілін, я не вмю швидко переходити на «ти». Прошу вас не надавати цьому аж ніякого значення.

І тільки ледь-ледь підкресливши слова «аж ніякого», дав відчути Серпіліну, що зрозумів і відкидає його докір.

— Якщо я вас добре зрозумів, вам нема діла до мого недавнього минулого, — сказав Серпілін, що не любив йти навпростець.

— Так, ви мене правильно зрозуміли.

— Але я сам його поки що не забув, час від часу, гляди, й згадаю. Це ви розумієте?

— Розумію.

— Як вас зовуть?

— Сергій Миколайович.

— Мене — Федір Фе...

— Ну ось і остаточно познайомились! — засміявся Шмаков, радіючи, що настав кінець напруженій розмові.— А то раптом випало б кому-небудь з нас помирати, і вийшло б дуже незручно: не знали б, які ініціали в похоронній писати.

— Ех, Сергію Миколайовичу, брате мій во Христі й у полковому запрягу! — похитав головою Серпілін.— Вміти помирати — це ще не все військове діло, це щонайбільше — півділа. Треба, щоб німці помирали, ось чого від нас вимагають.— Він підвівся і, потягнувшись усім своїм довгим тілом, сказав, що час іти доповідати комдиву.

— А може, його не чіпати, адже йому погано,— заперечив Шмаков.

— Доповімо, покращає,— сказав Серпілін.— Рана в нього занадто тяжка, щоб просто так лежати й смерті ждати. Поки буде наказувати — буде жити!

— Навряд чи лікарі погодяться з вашим поглядом,— також устаючи, сказав Шмаков.

— А я їхньої згоди не питаю, я сам фельдшер.

Шмаков мимоволі усміхнувся. Серпілін теж усміхнувся з власного жарту, але раптом став знову серйозний.

— Ось ви тут про смерть заговорили, і я вам теж скажу, щоб не повертатись, щоб ви мене до самих печінок зрозуміли. Померти на очах у всіх я не боюсь. Я безвісти пропасти не маю права! Зрозуміли?

Він штовхнув ногою двері й першим вийшов із землянки.

Наступного дня знову з ранку до вечора йшов бій. Поволі більша частина польових і протитанкових гармат була виведена з строю, і німецькі танки, раз у раз прориваючись у глибину позицій, довго повзали між окопами, руйнували гусеницями землянки, били з гармат, зайшовши збоку, на всю довжину поливали з кулеметів окопи й ходи сполучення. Іноді могло здатися, що позиції полку вже захоплено, але німецькій піхоті весь день ніяк не вдавалося прорватись слідом за танками, а без неї танки нічого не могли доробити до кінця: одні, витративши боєприпаси, виходили з бою, інші займалися у глибині позицій, закидані в'язками гранат та пляшками з бензином.

Через нестачу артилерії й снарядів танків спалили менше, ніж у минулі дні, але все-таки дев'ять штук їх згоріло в різних місцях. Один навіть виліз на бліндаж Серпіліна, де тепер лежав Зайчиков; там, на бліндажі, його й спалили, і він стояв над ним, як пам'ятник, завалившись задом в окоп і задерши до неба хобот гармати. Разом за день відбили вісім німецьких атак, що змінювали одна одну.

Синцов, прийшовши ще звечора в роту до Хоришева, за цілу добу тільки двічі глянув на годинника. Йому не було часу думати про те, хорошим чи поганим політруком роти він показав себе; він просто був увесь день в окопах з бійцями і намагався якомога ясніше наказувати тим небагатом людям, які були поблизу від нього, те, що він вважав за конче потрібне в ту чи ту хвилину. Він наказав не стріляти, коли відчув, що треба підпустити атаку німців поближче, й наказав стріляти, коли зрозумів, що час уже стріляти, й стріляв сам, і, певно, убивав німців. Хвилинами йому навіть здавалося, що це не він командує людьми, а його кубики політрука й комісарські зірки на рукавах: їх бачать люди, їх слухають.

Тим-то, коли кінчилась остання, восьма за рахунком, німецька атака, почало темніти й Хоришев з перев'язаною під пілоткою головою підійшов до нього й голосно, як глухому, крикнув на вухо: «Добре діяв, політрук!» — Синцов лише знизав плечима. Він сам не знав, добре він діяв чи погано, він знав одне: вони лишились у тих же окопах, де були зранку, й, мабуть, це й було добре.

Подумавши так, він раптом здивувався, що лишився живий: занадто вже багато людей убито за день і поранено навколо нього. Коли їх убивало й ранило кожного зокрема, він не думав про себе, але зараз, коли після бою згадав усіх їх, поранених і забитих, разом, йому здалося дивним, що всіх їх забито й поранено, а його за весь день навіть не подряпало.

— Як думаєш, завтра знов підуть? — спитав він Хоришева.

Той не розчув і перепитав. Синцов стомлено повторив своє питання, і Хоришев відповів йому так само стомлено, як він питав:

— Звісно, підуть, що ж їм більше робити!

Вже зовсім стемніло, коли Серпілін прийшов у землянку до комдива. Верхній накат у землянці покосився, а одна колода вилізла й краєм звисала вниз. Додівка біля ліжка, на якому лежав Зайчиков, була завалена грудками землі, що обсипалася з-під накатів.

— Мало не задавив мене танк, — усміхнувся Зайчиков. — Уже думав, що німці прийшли, приладнався стріляти. — Він доторкнувся до пістолета, що виглядав з-під подушки. — Що в Лошкарьова чути?

— Останні години нічого не чути, — сказав Серпілін, — тихо!

— Ось і я все прислухався — з другої половини дня почало стихати. Боюсь я за Лошкарьова, — тривожно сказав Зайчиков.

Серпілін промовчав. Він уже більше не боявся за Лошкарьова: там стало так тихо, що боятись було пізно.

— Зараз повернеться комісар, питаємо його, — сказав він. — Там з елеватора дещо вдається розглянути, він мені по телефону сказав, що хоче залізи подивитись.

Минуло півгодини, а Шмакова все ще не було. Нарешті він повернувся, спітнілий від швидкої ходи, в чорній від поту гімнастсьорці. Перше ніж говорити, він випив поспіль два кухлики води з відра, що стояло в кутку землянки: вода була каламутна, з жовтим фусом — у неї нападала глина зі стелі. Наливши третього кухлика, він зняв кашкета, зняв окуляри й вилив воду на міцну, червону, з сивою шетиною шию.

— Перегрілись за день? — напівсерйозно-напівжартома спитав Серпілін.

— Так, духота, роки даються взнаки, — сказав Шмаков винуватим тоном і, сівши на дзиглика, почав оповідати, що німці так жодного разу й не вистрелили по елеватору за весь час, поки він там був.

— Уся башта в пробінах, як решето, — пояснив він. — Мабуть, думають, що ми вже зняли з неї спостережний пункт. Вісті невеселі: праворуч від нас усе тихо, ані пострілу, і годину тому, щоправда, не ручуть за свої спостереження, вже темніло, але бійці стверджують — у них очі кращі за мої, — він зняв окуляри, протер їх пальцями й знову надів, — німці провели з Могильова по шосе на захід колону полонених.

— Чи багато? — спитав Зайчиков.

— Бійці кажуть, чоловік триста.

— Так, кінчився полк Лошкарьова, — сказав Зайчиков і, помовчавши, повторив ще раз: — Кінчився полк Лошкарьова.

У землянці зайшла довга мовчанка. Всі троє мовчали, і всі троє думали про одне й те ж: завтра або позавтра повинна настати їхня черга. Снаряди кінчалися, гранати ще були, але і їм коли-небудь прийде кінець, пляшок з бензином уже не було. Завтра німці почнуть нові атаки, припустимо, що можна протриматися ще день, а що далі? Можна, розуміється, спробувати вночі прорватись на схід, за Дніпро, але як це вдасться, і чи вдасться, і скільки вони при цьому втраять — все це наганяло тяжкі думки. Було жаль, до сліз жаль лишати ці позиції, на яких вони вже кілька днів так успішно відбивались і знищили майже сімдесят німецьких танків. Якщо вилізеш з окопів, багато танків уже не спалиш...

У всіх трьох були майже одні й ті ж думки, але кожний не хотів говорити першим. Серпілін чекав, що скаже командир дивізії. Зайчиков чекав, що скаже Серпілін, а Шмаков, крутячи своєю круглою сивою головою, поглядав на них обох, вважаючи, що йому, новій у полку людині, про такі речі слід, мабуть, говорити в останню чергу. Так ніхто й не заговорив: усі мовчки відклали розв'язання питання до завтрашнього дня.

Серед ночі доносилися звуки великого бою за Дніпром, на ранок бій затих і там. Навряд чи це була нічна атака німців. Серпілін встиг зауважити, що вони звичайно не люблять воювати ночами. «Досить встигають і за день», — гірко усміхнувся він своїм думкам. Найімовірніше, що це Юшкевич пробивався на схід з частинами дивізії, які лишились на лівому березі.

Важко було сказати, чи пощастило йому в цьому. Так чи так, лівий берег затих, усе кінчилося, на ранок п'ятого дня боїв полк Серпіліна лишився зовсім самотній. Серпілін чекав на світанку нових німецьких атак, аніскільки не сумніваючись, що вони з хвилини на хвилину почнуться. Але минула година й дві, а німці все не починали. Навпаки, спостерігачі доповідали, що німецька бойова охорона за ніч зникла, одійшла в ліс. Це було загадково, та минула ще година, і загадка ви-

яснилась. У повітрі з'явилась німецька авіація, яка за чотири попередні дні завдала тільки один удар, коли танки одрізали полк Серпіліна від полку Лошкарьова. Мабуть, вона діяла на інших важливіших напрямках, а тепер Серпілін і його полк мав зазнати на собі всю силу її ударів.

Подарувавши полкові три перші ранкові години тиші, німці весь день надолужували це. Рівно дванадцять годин — з дев'ятої години ранку до дев'ятої вечора — на позиції полку пікірували німецькі бомбардувальники, змінюючи один одного і жодного разу більше ніж на півгодини не перериваючи своєї смертельної молотби. Важкі півтонні й чвертьтонні бомби, бомби вагою на сто, на п'ятдесят і двадцять п'ять кілограмів, касети з дрібними, що сипалися, як горох, три-й двокілограмовими бомбами — все це з ранку до вечора падало з неба на позиції серпілінського полку. Може, німці кинули не так уже й багато літаків — два або три десятки, — але вони літали з якогось зовсім близького аеродрому й працювали безперервно. Тільки-но зникала одна дев'ятка, як на зміну їй з'являлася інша й знову сипала й сипала свої бомби.

Тепер уже було зрозуміло, чому німці відвели бойову охорону: вони не хотіли більше витратити на полк Серпіліна танки й піхоту. У них звільнилась авіація, й вони надали їй роль безкарного вбивці, вирішивши змішати з землею полк Серпіліна без втрат для себе, з повітря, а потім узяти голірuch те, що лишиться від цього полку, який так досадив їм. Певно, вони й завтра ще не підуть в атаку, а будуть далі бомбити й бомбити — ця думка лякала Серпіліна. Нема нічого важчого, як гинути, не платячи смертю за смерть. А саме на те й заходило.

Коли кінчився останній наскок і німці полетіли до себе вечеряти та спати, позиції полку були так перерані залізом, кинутим з повітря, що на них не можна було знайти жодного цілого шматка телефонного дроту завдовжки п'ятдесят метрів. За весь цей час пощастило збити тільки один юнкерс, а втрати в полку були майже такі, як у найкривавіший з усіх днів — учорашній.

До початку боїв полк нараховував дві тисячі сто чоловік. Тепер, за приблизним підрахунком, не ли-

шилося й шестисот. З цією невтішною доповіддю пішов Серпілін у землянку до Зайчикова. Кілька разів за день він уже не сподівався побачити комдива живим: принаймні десять бомб усіх калібрів у різний час вибухнуло навколо землянки, якимсь чудом залишивши її неушкодженою в цьому колі смерті.

— Товаришу комдив, моя думка, — сьогодні вночі спробувати пробиватись, — сказав Серпілін одразу, тільки-но ввійшов. Сьогодні він переконався, що іншої ради нема, а будши переконаний, поспішав висловитись не оглядаючись. — Якщо не прорвемося, завтра будуть і далі знищувати нас з повітря.

Блідий Зайчиков, в якого почала гноїтися рана, сказав помітно ослаблим з учорашнього дня голосом, що він згоден, і вони втрьох зі Шмаковим, який саме надійшов, почали обмірковувати напрям для прориву з виходом до Дніпра.

Через півгодини все було вирішено: Шмаков, володіючи німецькою мовою, пішов до себе в землянку допитати бортстрільця, який скинувся з юнкерса, а Серпілін рушив по окопах. Для зручності керування людьми в нічному бою він надумав звести всіх, хто лишився живий, в один батальйон і, не гаючись, узявся за це тут-таки в окопах, даючи призначення й показуючи пункти зосередження перед проривом. Годі було відкладати ще на добу, а ніч не розтягнеш — вона липнева, коротка. Звівши в роту батальйон Плотникова й призначивши при цьому Хоришева командиром взводу, Серпілін мельки глянув на Синцова, який звільнився від своєї посади, й наказав йому йти за собою.

Вони повернулись на КП, і Серпілін, поминувши землянку Зайчикова, заглянув до Шмакова.

Скуйовджений і злий Шмаков сидів за столом, а насупроти нього стояв виструнчившись високий молодий німець у формі льотчика; у нього нервово тіпалося лице, немов він одганяв мух. Одна щока в нього була бліда, а друга в багрових плямах.

— Ну як, не закінчено? — з порога спитав Серпілін.

— Та ось довелось дати ляпаса й поставити стояти, — сказав Шмаков; по його обличчю було видно, що він незадоволений собою, — а то розсівся, ногу на ногу й став гарантувати, що збереже мені життя в них

у полоні, якщо я особисто проведу його через наші позиції! Так би мовити, послуга за послугу! Здумав за-вербувати мене, нахаба!

— А що дав допит практично?

— Мало. Тутешнього становища майже не знає: їх тільки ранком перекинули з Бреста. Запевняє, що тільки два дні тому бомбив Брест-Литовську цитадель.

Шмаков помовчав якусь мить, і вони схвильовано переглянулись з Серпіліним, ще раз почувши, що добре розуміють один одного.

— Становища не знає: карти не мав, каже, що бортстрільцеві не належить.— Шмаков згадав власного сина й додав:— Здається, так воно і є. Взагалі практично для нас порожнє місце. Зате психологічно...

— А психологічно — нам зараз нема часу, Сергію Миколайовичу, — нетерпляче сказав Серпілін.— Якщо все ясно — час дорогий. Я пішов. Буду чекати в Зайчикова.

Від землянки Шмакова до землянки Зайчикова не було й ста кроків.

— Товаришу комбриг, — скwapно, боячись не встигнути, спитав Синцов, — ви думаєте, це правда про Брест?

Серпілін дуже поспішав, але питання Синцова розсердило його і змусило спинитись.

— Я сам думаю, що це сто разів правда! — різко сказав він.— А ось чому ти в цьому сумніваєшся? Якщо гадаєш, що одні ми тут такі — руки підіймати не любимо, — по-дурному думаєш!

Після цієї відповіді вони обидва пройшли кроків сорок мовчки.

— Ви людина грамотна, — порушивши тягуче для Синцова мовчання, сказав нарешті Серпілін.— Хоч, як бачу, не до кінця. І в цих словах, і в несподіваному звертанні на «ви» прозвучав відгомін ще не зниклого гніву.— Взяв вас із собою, вважаючи, що будете корисні і як ад'ютант, і як писар — усе разом. Коли почнемо виходити з оточення, доведеться вести щодня пильний облік прибулим і вибулим людям, загалом будете при мені.

«Ось воно як, значить, будемо виходити!» — подумав Синцов і пошкодував, що Серпілін забрав його до себе. За два дні він уже звикся з думкою, що буде до

кінця воювати разом з Хоришевим і людьми його роти...

— Через годину рушимо, — входячи разом з Синцовим у землянку, сказав Серпілін.

— Ти рушиш, — сказав Зайчиков, — та ось я не дуже транспортабельний. Буду вам за тягар, сили відбирати... — кволо стиснув він покладений на шинелі кулак.

— Нічого, живі будемо, винесемо... Ви один, а нас шістсот.

— Все ж таки ствердилось, що шістсот?

— Навіть кілька душ понад це, — сказав Серпілін. — Якщо вдало виберемо місце, то пройдемо, кулак є, — додав він.

— Ось що, — сказав Зайчиков, — відкладати більше не можна. Сідай, Серпілін, і пиши наказ про твоє призначення командиром дивізії. Там винесете чи не винесете, а командувати — я вже не командир.

Серпілін знизав плечима.

— Як накажете. — Він не хотів заперечувати, вважаючи, що Зайчиков має рацію, — це вже було час зробити.

— Тим більше, — сказав Зайчиков, — що, коли провемося, можемо зустріти людей з інших частин дивізії, а в оточенні потрібна рука. Як ніде!

Серпілін мовчки кивнув. На його думку, і це було слушно.

— Сідай, пиши наказ, — знову на «ти», немов бажаючи назавжди забути недавню розмову, сказав Синцову Серпілін. Він не хотів писати наказ про своє призначення власною рукою.

— Як його писати? — приладнавшись до столу, спитав Синцов.

— Чорним по білому, — заскреготівши зубами від приступу болю, сказав Зайчиков.

— Я питаю тому, що в мене тільки олівець, — сказав Синцов, виймаючи з кишені гімнастборки олівця і з сумнівом дивлячись на нього, — олівець був поламаний.

— Застружи, — сказав Серпілін, простягаючи йому складаного ножика.

Поки Синцов стругав олівця, Зайчиков лежав і мовчки дивився в стелю. Як тільки Синцов застругав олівця, він зразу ж почав диктувати:

— Наказ номер...— морщачи чоло, він з хвилину згадував, за яким номером ішов останній наказ по дивізії, й, пригадавши, сказав: — Номер одинадцятий. В зв'язку з своїм виходом через поранення з строю, — диктував він, — наказую прийняти командування всіма частинами довіреної мені дивізії командирова п'ятсот двадцять шостою стрілецького полку комбригу Серпіліну. Поставте ініціали!

Синцов дожидав дальшої диктовки, але Зайчиков сказав: «Усе», — і, витерши рукою мокре від кволості чоло, відхилився на подушку.

— Дайте підписати, або ні, почекайте, в мене в планшетці червоний олівець є; дістаньте!

Синцов зняв з стіни землянки почеплений там на цвяха планшет Зайчикова, дістав з нього червоний, гостро заструганий олівець і, поклавши наказ на планшет, підійшов до Зайчикова.

Зайчиков ледь-ледь підвівся на одному лікті й, затиснувши олівець в кволих пальцях, став підписуватись. На другій літері прізвища олівець затремтів і поламався, лишивши на папері небажану червону закарлючку.

— А, чорт, — вилаявся Зайчиков. — Застружіть олівець!

Синцов знову взяв ножика в Серпіліна, застругав олівець, і Зайчиков, з помітним зусиллям тримаючи його в руці, акуратно дописав до кінця своє прізвище і поставив під ним число.

— Візьми, Серпілін, — сказав він.

Серпілін прочитав наказ, склав його вчетверо й сховав у кишені гімнастюрки.

Идучи на фронт командувати полком, він вірив, що прийде час, коли в його житті все остаточно стане на своє місце і йому ще накажуть здати полк і прийняти дивізію. Але хто міг передбачити, що йому доведеться приймати саме цю дивізію та ще за таких обставин!

— Дозвольте йти готуватись до виступу? — прикладаючи руку до козирка, сказав він Зайчикову, не за звичкою, а тому, що саме так і хотів сказати зараз в останній раз.

І Зайчиков добре зрозумів його і замість відповіді вдячно простягнув свою гладку, кволу руку. Серпілін міцно потиснув її і вийшов із землянки.

— Командири рот зібралися? Всі до мене! — почувся вже відтіля, зовні, його високий, владний фальцет.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Був сонячний лісовий ранок. Сто п'ятдесят чоловік, що лишилися від серпільнського полку, йшли густим лісом дніпровського лівобережжя, поспішаючи швидше віддалитись від місця переправи. Серед цих ста п'ятдесяти чоловік кожний третій був легкопоранений. П'ятьох важкопоранених, яких чудом пощастило перетягти на лівий берег, змінюючись, несли на ношах двадцять найздоровіших бійців, яких виділив для цього Серпільн.

Несли й Зайчикова. Він умирав. То він непритомнів, то знов, очунавши, дививсь на синє небо, на верхівки сосон і беріз, що гойдалися над головою. Думки його плуталися, і йому здавалося, що все гойдається: спини бійців, які його несли, дерева, небо. Він з зусиллям прислухався до тиші: то йому вчувалися в ній звуки бою, то раптом, отямившись, він нічого не чув, і тоді йому здавалося, що він оглух, насправді ж це просто була найсправжнісінька тиша.

В лісі було тихо, тільки злегка рипіли від вітру дерева, та чулися кроки стомлених людей, та іноді побрязкували казанки. Тиша здавалася дивною не тільки Зайчикову, але й усім іншим. Вони так одвикли від неї, що вона видавалася їм небезпечною. Нагадуючи про кромішне пекло переправи, над колоною ще курілася легенька, ледве помітна пара від обмундирування, що обсихало на ходу.

Виславши наперед і по боках дозори й лишивши Шмакова рухатись з тиловою охороною, Серпільн сам ішов на чолі колони. Він ледве пересував ноги, але тим, що йшли слідом за ним, здавалося, ніби він іде легко й швидко, певною ходою людини, яка знає, куди вона йде, і готова йти отак багато днів поспіль. Ця хода нелегко давалася Серпільну; він був немолодий, пошарпаний життям і дуже стомлений останніми днями боїв, але він знав, що віднині, в оточенні, нема нічого неважливого й непомітного. Важливо й поміт-

но все, важлива й помітна й ця хода, якою він іде на чолі колони.

Дивуючись тому, як легко й швидко йде комбриг, Синцов ішов слідом за ним, перевішуючи автомат з лівого плеча на праве й навпаки: в нього боліла від утоми спина, шия, плечі, боліло все, що могло боліти. Сонячний липневий ліс був напрочуд гарний! В ньому пахло смолою і нагрітим мохом. Сонце, пробираючись через гойдливе гілля дерев, ворушилося на землі теплими жовтими плямами. Серед торішньої глици зеленіли кущики суніць з веселими червоними крапельками ягід. Бійці раз у раз на ходу нахилились по них. При всій своїй втомі Синцов ішов, весь час відзначаючи красу лісу.

«Живі, — думав він, — все-таки живі!» Серпілін три години тому наказав йому скласти іменний список усіх, що переправились. Він склав список і знав, що живими лишилися сто сорок три чоловіки. З кожних чотирьох, які пішли вночі на прорив, трое загинули в бою або потонули, а лишився живий тільки один — четвертий, і сам він був теж цим четвертим.

Йти і йти б отак цим лісом і надвечір, вже не стри-чаючись з німцями, вийти просто до своїх — от було б щастя! А чому б і не так? Не скрізь же німці, кінець кінцем, та й наші, можливо, відступили не так уже й далеко!

— Товаришу комбриг, як ви гадаєте, може дійдемо сьогодні до наших?

— Коли дійдемо, не знаю, — напівобернувся на ходу Серпілін, — знаю, що коли-небудь дійдемо. Поки що спасибі й на тому!

Він почав серйозно, а кінчив з похмурою іронією. Думки його були прямо протилежні думкам Синцова. Дивлячись на карту, можна було припускати, що суцільним лісом, минаючи дороги, буде ще йти щонайбільше яких двадцять кілометрів, і він сподівався пройти їх до вечора. Рухаючись далі, на схід, доводилося то там, то тут перетинати шосе, а значить, зустрічатися з німцями. Знову заглибитися, не зустрівшись із ними, в лісові масиви, що зеленіли на карті по той бік шосе, було б надто дивовижною удачею. Серпілін не вірив у неї, а це означало, що вночі при виході на шосе доведеться знову вести бій. І він ішов і думав про

цей майбутній бій серед тиші й зелені лісу, що привели Синцова в такий блаженний і довірливий стан.

— Де комбриг? Товаришу комбриг, — спитав і одразу, побачивши Серпіліна, весело закричав, підбігаючи до нього, червоноармієць з головного дозору, — мене лейтенант Хоришев прислав! Наших зустріли, з п'ятсот двадцять сьомого!

— Ти глянь! — радісно озвався Серпілін. — Де ж вони?

— А он, он! — червоноармієць тикнув пальцем уперед, туди, де в хащах показалися постаті військових, які йшли назустріч.

Забувши про втому, Серпілін надав ходу.

Люди з п'ятсот двадцять сьомого полку йшли на чолі з двома командирами — капітаном і молодшим лейтенантом. Усі вони були в обмундируванні й зі зброєю. Двоє несли навіть ручні кулемети.

— Добридень, товаришу комбриг! — спиняючись, хвацько сказав кучерявий капітан в зсунутій набакир пілотці.

Серпілін пригадав, що бачив його якимось у штабі дивізії, — якщо не зраджувала пам'ять, це був уповноважений Особливого відділу.

— Добридень, дорогий! — сказав Серпілін. — З прибуттям у дивізію, тебе за всіх! — і він, обійнявши, міцно поцілував його.

— Ось з'явилися, товаришу комбриг, — сказав капітан, зворушений цією не належною за статутом людською ласкою. — Кажуть, командир дивізії з вами тут?

— Тут, — сказав Серпілін, — винесли командира дивізії, тільки... — Він, не договоривши, перебив себе: — Зараз підемо до нього.

Колона спинилась, усі радісно дивилися на щойно прибулих. Їх було небагато, але всім здавалося, що це лиш початок.

— Рухайтесь далі, — сказав Серпілін Синцову. — До належного привалу, — він подивився на свій великий ручний годинник, — ще двадцять хвилин.

Колона знехотя рушила далі, а Серпілін, запросивши жестом іти за собою не тільки капітана й молодшого лейтенанта, але й усіх червоноармійців, що були з ними, поволі пішов назустріч колоні — поранених несли всередині її.

— Опустіть, — тихо сказав Серпілін бійцям, які несли Зайчикова.

Бійці опустили ноші на землю. Зайчиков лежав нерухомо, заплющивши очі. Радісний вираз зник з обличчя капітана. Хоришев зараз під час зустрічі сказав йому, що командира дивізії поранено, але вигляд Зайчикова вразив його. Лице командира дивізії, яке він пам'ятав гладким і засмаглим, тепер було худе й мертвно бліде. Ніс загострився, як у покійника, а на безкровній нижній губі видно було чорні відбитки зубів. Поверх шинелі лежала біла, квола, нежива рука. Комдив умирав, і капітан зрозумів це одразу, як тільки його побачив.

— Миколо Петровичу, чуєте, Миколо Петровичу, — ледве зігнувши ноги, що нили від втоми, й ставши на одне коліно поряд з ношами, тихо покликав Серпілін.

Зайчиков спочатку понишпорив рукою по шинелі, потім закусив губу й тільки після цього розплющив очі.

— Наших зустріли, з п'ятсот двадцять сьомого.

— Товаришу командир дивізії, уповноважений Особливого відділу Ситін з'явився в ваше розпорядження! Привів з собою підрозділ у складі дев'ятнадцяти чоловік.

Зайчиков мовчки подивився знизу вгору і кволо провів білими пальцями по шинелі.

— Опустіться нижче, — сказав Серпілін капітанові. — Кличе.

Тоді уповноважений, так само, як і Серпілін, став на одне коліно, і Зайчиков, одпустивши прикушену губу, пошепки сказав йому щось, чого той не одразу розчув. Зрозумівши з виразу його очей, що він не розчув, Зайчиков з зусиллям ще раз повторив сказане.

— Комбриг Серпілін прийняв дивізію, — прошепотів він, — рапортуйте йому.

— Дозвольте доповісти, — так і не встаючи з коліна, але звертаючись тепер уже однаково й до Зайчикова, й до Серпіліна, сказав уповноважений, — винесли з собою знамено дивізії.

Одна щока Зайчикова ледь здригнулася. Він хотів усміхнутись, але це йому не вдалося.

— Де воно? — ворухнув він губами. Шепоту не було чути, але очі попросили: «Покажіть!» — і всі це зрозуміли.

— Старшина Ковальчук виніс на собі, — сказав уповноважений. — Ковальчук, дістаньте знамено.

Але Ковальчук уже й без того, не дожидаючись, розстебнув ремінь і, впустивши його на землю й задержавши гімнастюрку, розмотував намотане навколо голого тіла полотнище знамена. Розмотавши, він прихопив його за краї й розтягнув так, щоб командир дивізії бачив усе знамено — зібгане, просякнуте солдатським потом, але врятоване, з добре знайомими, вишитими золотом на червоному шовку словами: «176-а Червонопрапорна стрілецька дивізія Робітничо-Селянської Червоної Армії».

Дивлячись на знамено, Зайчиков заплакав. Він плакав так, як може плакати, вмираючи, знесилена людина, — тихо, не рухаючи жодним м'язом обличчя; сльоза за сльозою повільно котилися з обох його очей, а високий Ковальчук, тримаючи знамено у величезних міцних руках і дивлячись поверх цього знамена в лице командирові дивізії, що лежав на землі й плакав, теж плакав, як може плакати дужий, могутній, зворушений баченням чоловік, — горло його судорожно стискалося від сліз, що підступали, а плечі й великі руки, які тримали знамено, здригалися від ридань. Зайчиков заплющив очі, тіло сіпнулось, і Серпілін перелякано схопив його за руку. Ні, він не вмер: в зап'ястї бився слабкий пульс — це він просто в котрий уже раз за ранок знепритомнів.

— Підійміть ноші й ідіть, — тихо сказав Серпілін бійцям, які, повернувшись до Зайчикова, мовчки дивилися на нього. Бійці взяли за держала ноші і, плавно піднявши їх, понесли.

— Знамено візьміть назад на себе, — звернувся Серпілін до Ковальчука, що все ще стояв з знаменом у руках, — якщо винесли, несіть і далі.

Ковальчук дбайливо склав знамено, обмотав навколо тіла, опустив гімнастюрку, підняв з землі ремінь і підперезався.

— Товаришу молодший лейтенант, приладнуйтеся з бійцями в хвіст колони, — сказав Серпілін лейтенантові, який теж за хвилину до цього плакав, а тепер стояв поруч з ним, ніяково шморгаючи носом.

Коли хвіст колони пройшов мимо, Серпілін притримав уповноваженого за руку й, лишивши між собою

та останніми в колоні бійцями інтервал в десять кроків, пішов поруч з уповноваженим.

— Тепер доповідайте, що знаєте і що бачили.

Уповноважений став оповідати про останній нічний бій. Коли начальник штабу дивізії Юшкевич і командир 527-го полку Єршов надумали вночі прориватись на схід, бій був важкий: проривалися двома групами, наміряючись потім з'єднатись, але не з'єднались. Юшкевич загинув на очах уповноваженого, наскочивши на німецьких автоматників, а чи живий Єршов, який командував другою групою, й куди він вийшов, якщо живий, уповноважений не знав. На ранок він сам пробився й вийшов у ліс з дванадцятьма чоловіками, потім зустрів ще шістьох на чолі з молодшим лейтенантом. Це було все, що він знав.

— Молодець, уповноважений! — сказав Серпілін. — Знамено дивізії винесли. Хто потурбувався, ти?

— Я, — сказав уповноважений.

— Молодець, — повторив Серпілін. — Командира дивізії перед смертю потішив!

— Помре? — спитав уповноважений.

— А ти хіба не бачиш? — спитав у свою чергу Серпілін. — Тим-то й прийняв від нього команду. Піддай ходу, підемо доженемо голову колони. Можеш ходу піддати чи сил уже нема?

— Можу, — усміхнувся уповноважений, — я молодий.

— Якого року?

— З шістнадцятого.

— Двадцять п'ять років, — свиснув Серпілін. — Швидко ж вашому брату звання одважують!

Опівдні, тільки-но колона встигла розташуватись на перший великий привал, сталась ще одна зустріч, що потішила Серпіліна. Все той же очкастий Хоришев, що йшов у головному дозорі, помітив розташовану в густих кущах групу людей. Шестеро спали покотом, а двоє — боець з німецьким автоматом і жінка-військлиця, яка сиділа в кущах з наганом на колінах, — вартували сплячих, але вартували кепсько.

Хоришев пожартував — виліз із кущів просто перед ними, крикнув: «Руки вгору!» — і мало не дістав за це чергу з автомата. Виявилось, що й ці люди теж з їхньої дивізії з тилкових частин. Один із сплячих був

технік-інтендант, начальник продскладу, він вивів усю групу, яка складалася з нього, шести комірників та із-дових і жінки-лікаря, яка випадково заночувала в су-сідній з ними хаті.

Коли їх усіх привели до Серпіліна, технік-інтендант, немолодий, лисий, уже в дні війни мобілізова-ний чоловік, розповів, як ще три ночі тому в село, де вони стояли, ввірвалися німецькі танки з десантом на броні. Він вибрався з своїми людьми поза хатами на городи; гвинтівки були не в усіх, але піддаватись нім-цям не хотілося. Він, сам сибіряк, у минулому черво-ний партизан, взявся вивести людей лісами до своїх.

— Ось і вивів, — сказав він, — правда, не всіх — одинадцять чоловік втратив: на німецький дозор наско-чили. Однак чотирьох німців забили і зброю взяли. Вона одного німця з нагана стрельнула, — кивнув тех-нік-інтендант на лікарку.

Лікарка була молоденька і така крихітна, що здава-лася зовсім дівчинкою. Серпілін і Синцов, який стояв з ним поруч, та й усі, хто був навколо, дивились на неї з подивом і ніжністю. Їхній подив і ніжність ще збільшилися, коли вона, жуючи скоринку хліба, стала у відповідь на запитання розповідати про себе.

Про все, що сталося з нею, вона казала, як про низку речей, кожна з яких їй конче треба було зроби-ти. Вона розповіла, як закінчила зуболікарський ін-ститут, а потім стали брати комсомолок в армію, і во-на, звісно, пішла; а потім виявилось, що під час війни ніхто не лікує в неї зубів, і тоді вона з зубного лікаря стала медсестрою, бо не можна ж було нічого не роби-ти! Коли під час бомбування забило лікаря, вона ста-ла лікарем, бо треба було його заступити; і сама по-їхала в тил по медикаменти, бо треба було їх дістати для полка. Коли ж у село, де вона заночувала, вскочи-ли німці, вона, звісно, пішла відтіля разом з усіма, бо не лишатися ж їй з німцями! А потім, коли вони зу-стрілися з німецьким дозором і почалась перестрілка, попереду було поранено одного бійця, він дуже стог-нав, і вона поповзла перев'язувати його, і раптом прямо перед нею вискочив великий німець, і вона витягла наган і вбила його. Наган був такий важкий, що їй довелося стріляти, тримаючи його обома руками.

Вона розповіла все це швидко, дитячою скоромов-

кою, потім, доївши скоринку, сіла на пенюк і стала нишпорити в санітарній сумці. Спочатку вона витягла відтіля кілька індивідуальних пакетів, а потім маленьку чорну лаковану дамську сумочку. Синцов з висоти свого росту побачив, що в неї в цій сумочці лежала пудрениця й чорна від пороху помада. Запхнувши глибше пудреницю й помаду, щоб їх ніхто не бачив, вона витягла дзеркальце й, знявши пілотку, стала розчісувати своє дитяче, м'яке, як пух, волосся.

— Оце так жінка! — сказав Серпілін, коли маленька лікарка, розчесавши волосся й глянувши на чоловіків довкола неї, якимсь непомітно одійшла й зникла в лісі.

— Оце так жінка! — повторив він, ляснувши по плечу Шмакова, який наздогнав колону й підсів до нього на привалі. — Це я розумію! При такій і боятися соромно! — Він широко усміхнувся, блиснувши своїми стальними зубами, відхилився на спину, склепив очі і тієї ж миті заснув.

Синцов, проїхавши спиною по стовбуру сосни, опустився навпочіпки коло її підніжжя й, подивившись на Серпіліна, солодко, по-дитячому позіхнув.

— А ви одружені? — спитав у нього Шмаков.

Синцов кивнув і, відганяючи од себе сон, спробував уявити собі, як би все це вийшло, коли б Маша тоді в Москві наполягла на своєму бажанні їхати разом з ним до Гродна і це вдалося б їм... Ось вони разом вилізли б з поїзда в Борисові... А що далі? Так, це важко було собі уявити... І все ж таки десь у глибині душі він знав, що в той гіркий день їхнього прощання правда була на її боці, а не на його.

Сила люті, яку він після всього пережитого почував до німців, стерла багато меж, які раніш існували в його свідомості; без думки про те, що фашисти повинні бути знищені, для нього вже давно не існувало думок про майбутнє. І чому ж, власне, Маша не могла почувати те ж саме, що й він? Чому він хотів відняти в неї те право, яке нікому не дасть відняти в себе; те право, яке спробуй лишень одняти в цієї маленької лікарки!

— А діти є чи нема? — перервав його думки Шмаков.

Синцов, який весь час, увесь цей місяць, при кож-

ній згадці уперто переконував себе, що все гаразд, що дочка давно вже в Москві, коротко й похмуро пояснив, що сталося в нього з родиною. Насправді ж, що примусовіш переконував він себе, що все гаразд, то менше вірив він у це.

Шмаков подивився на його обличчя, яке раптом стало хмуре й замкнуте, й зрозумів, що краще було не ставити цього питання.

— Добре, спіть, — сказав Шмаков, — привал короткий, і першого сну дивитись не встигнете!

«Який тепер уже сон!» — сердито подумав Синцов; але, посидівши хвилину з розплющеними очима, раптом закуняв, клянувши носом у коліна, здригнув, знову розплющив очі, хотів щось сказати Шмакову й замість цього, впустивши голову на груди, заснув мертвим сном.

Шмаков заздро дивився на нього й, знявши окуляри, став терти очі великим і вказівним пальцями: очі боліли від безсоння, здавалося, денне світло ріже їх навіть крізь зажмурені повіки, а сон не йшов і не йшов.

За останні три доби Шмаков побачив стільки мертвих однолітків свого забитого сина, що батьківська скорбота по ньому, затиснута силою волі в найглибші надра душі, вийшла з цих надр назовні й розросталася в почуття, яке стосувалося вже не тільки сина, а й тих інших, що загинули на його очах, і навіть тих, чиєї загибелі він не бачив, а тільки знав про неї. Це почуття все росло й росло і нарешті стало таким великим, що із скорботи перетворилося на гнів. І цей гнів душив зараз Шмакова. Він сидів і думав про фашистів, які скрізь, на всіх дорогах війни, на смерть витолочували зараз тисячі й тисячі таких же однолітків Жовтня, як його син, — одного за одним, життя за життям. Зараз він ненавидів цих німців так, як колись ненавидів білих. Більшої міри ненависті він не знав, і, мабуть, її не було в природі.

Ще вчора йому треба було пересилити себе, щоб віддати наказ розстріляти німецького льотчика. Але сьогодні, після жахливих сцен переправи, коли фашисти, як м'ясники, рубали з автоматів воду навколо голів людей, які тонули, були зранені, але все ще не добиті, в його душі перевернулося щось таке, що до

цієї останньої хвилини все ще не хотіло остаточно перевертатись, і він дав собі необмірковану клятву наперед не щадити цих убивць ніде, ні за яких обставин, ні на війні, ні після війни, ніколи!

Мабуть, зараз, коли він думав про це, на його звичайно спокійному обличчі доброї від природи, немолодої інтелігентної людини з'явився вираз настільки незвичний для цього обличчя, що він раптом почув голос Серпіліна:

— Сергію Миколайовичу! Що з тобою? Сталося щось?

Серпілін лежав на траві й, широко розплющивши очі, дивився на нього.

— Анічогісінько.— Шмаков надів окуляри, і лице його знову прибрало звичайного виразу.

— А якщо нічого, тоді скажи, котра година, чи не чус уже? А то ліньки даремно пальцем ворухнути,— пожартував Серпілін.

Шмаков подивився на годинника й сказав, що до кінця привалу лишилося ще сім хвилин.

— Тоді ще сплю.— Серпілін заплющив очі.

Після години перепочинку, який Серпілін, незважаючи на те, що люди страшенно втомлені, не дозволяв затягнути ні на хвилину, рушили далі, поволі звертаючи на південний схід.

До вечірнього привалу до загону приєдналося ще три десятки людей, які блукали по лісу. З їхньої дивізії більше нікого не трапилось. Усі тридцять чоловік, стрінутих після першого привалу, були з сусідньої дивізії, яка стояла південніше на лівому березі Дніпра. Все це були люди з різних полків, батальйонів і тилових частин, і хоч серед них виявилось три лейтенанти та один старший політрук, ніхто не мав уявлення, ні де штаб дивізії, ні навіть в якому напрямі він одходив. Проте з уривчастих і часто суперечливих оповідань все ж таки можна було скласти загальну картину катастрофи.

Як видно з назв місць, з яких ішли оточенці, на час німецького прориву дивізія була розтягнута ланцюжком майже на тридцять кілометрів по фронту. До того ж, вона не встигла або не зуміла як слід закріпитися. Німці бомбили її двадцять годин поспіль, а потім, викинувши в тили дивізії кілька десантів та порушив-

ши управління й зв'язок, одночасно під прикриттям авіацій в трьох місцях почали великими силами переправлятися через Дніпро. Частини дивізії були зім'яті, подекуди втекли, де-не-де запекло бились, але це вже не могло змінити загального перебігу справи.

Люди з цієї дивізії йшли невеликими групами, по двоє, по троє. Половина була зі зброєю, половина без зброї. Серпілін, поговоривши з ними, поставив усіх у стрій, перемішавши з власними бійцями. Неозброєних він поставив у ряди без зброї, сказавши, що доведеться самим добувати її в бою, бо зброї для них не припасли.

Серпілін розмовляв з людьми круто, але не образливо. Тільки старшому політрукові, який виправдувався тим, що він хоч ішов без зброї, та в повному обмундируванні й з партквитком у кишені, Серпілін злісно заперечив, що комуністові на фронті треба берегти зброю нарівні з партквитком.

— Ми не на голгофу йдемо, товаришу дорогий, — сказав Серпілін, — а воюємо. Те, що вам легше, щоб фашисти поставили вас до стінки, ніж своєю рукою комісарські зірки зривати, свідчить про те, що у вас є сумління. Та нам самого цього мало. Ми не ставати до стінки хочемо, а фашистів до стінки поставити. А без зброї цього не вдієш. Ось так воно! Ідіть у стрій, і сподіваюсь, що ви будете перший, хто придбає собі зброю в бою.

Коли зніяковілий старший політрук одійшов на кілька кроків від Серпіліна, Серпілін гукнув його й, одчепивши одну з двох, що висіли в нього при поясі, гранат-лимонок, простягнув на долоні.

— Для початку візьміть!

Синцов, записуючи в ролі ад'ютанта в блокнот прізвища, звання й номери частин, мовчки радів з того, як невтомно, терпляче й спокійно говорить Серпілін з людьми.

Не можна зазирнути в душу людини, але Синцову за ці дні здавалося не раз, що сам Серпілін не зазнає страху смерті. Мабуть, це було не так, але виглядало воно так.

В той же час Серпілін не удавав, ніби не розуміє, як це люди бояться, як це вони могли побігти, розгубитись, кинути зброю. Навпаки, він сміливо давав їм

відчути, що розуміє це, але в той же час наполегливо вкладав їм думку, що страх, якого вони зазнали, й пережита поразка — все це в минулому. Що так воно було, але так більше не буде, що вони втратили зброю, але зможуть придбати її знову. Певно, тому люди не відходили від Серпіліна пригнічені, навіть якщо він говорив з ними круто. Він справедливо не знімав з них провини, але й не валив усю її тільки на їхні плечі. Вони почували це й хотіли довести йому, що він мав рацію.

Перед вечірнім привалом сталася ще одна зустріч, не схожа на всі інші. З бічного дозору, який ішов у самій гуштині лісу, прийшли сержант і червоноармієць, привівши з собою двох озброєних людей. Один з них був низькорослий червоноармієць у потертій шкіряній куртці поверх гімнастюрки і з гвинтівкою на плечі. Другий — високий, вродливий чоловік літ сорока з великим орлиним носом і благородною сивизною, що виднілася з-під пілотки, надаючи поважності його моголажовому, чистому, без зморщок обличчю; на ногах у нього були добрі галіфе й хромові чоботи, на плечі висів новенький ППШ з круглим диском, але пілотка на голові була брудна, замусолена, і такою ж брудною та замусоленою була неоковирна на ньому червоноармійська гімнастюрка, яка не сходилась на шиї й була куца в рукавах.

— Товаришу комбриг, — підходячи до Серпіліна разом з цими двома людьми, скося поглядаючи на них і тримаючи наготові гвинтівку, сказав сержант, — дозвольте доповісти? Привів затриманих. Затримав і привів під вартою, бо не кажуть, хто такі, а також і вигляд їхній... Роззброювати не стали, бо вони відмовились, а ми не хотіли без потреби відкривати в лісі вогонь.

— Заступник начальника оперативного відділу штабу армії полковник Баранов, — уривчасто, підкинувши руку до пілотки й виструнчившись перед Серпіліним та Шмаковим, що стояв поруч нього, сердито, з ноткою образи сказав чоловік з автоматом.

— Вибачаємось, — почувши це й собі прикладаючи руку до пілотки, сказав сержант.

— А чого ви вибачаетесь? — повернувся до нього Серпілін. — Правильно зробили, що затримали, і пра-

вильно, що привели сюди. Так дійте й надалі. Можете йти... Попрошу ваші документи, — відпустивши сержанта, повернувся він до полковника, не називаючи його на звання.

Лице в того сіпнулося, а губи розгублено усміхнулося. Синцов збагнув, що ця людина, певно, була знайома з Серпіліним, але тільки зараз пізнала його й була вражена зустрічю.

Так воно й було. Чоловік, що назвав себе полковником Барановим, і справді носив це прізвище й звання і служив на тій посаді, яку він назвав, коли його підвели до Серпіліна, був такий далекий від думки, що перед ним тут, у лісі, у військовій формі, оточений іншими командирами, може бути саме Серпілін, що в першу хвилину лиш відзначив сам собі, що високий комбриг з німецьким автоматом на плечі дуже нагадує йому когось.

— Серпілін! — вигукнув він, розводячи руки, і важко було зрозуміти, чи це жест крайнього подиву, чи він хоче обійняти Серпіліна.

— Так, я комбриг Серпілін, — несподівано сухим, жерстяним голосом сказав Серпілін, — командир довіреної мені дивізії, а ось хто ви, поки що не бачу. Ваші документи!

— Серпілін, я Баранов, ти що, з глузду з'їхав?

— Втретє прошу вас пред'явити документи, — сказав Серпілін усе тим же жерстяним голосом.

— У мене нема документів, — після довгої паузи сказав Баранов.

— Як це так нема документів?

— Так вийшло, я випадково загубив... Лишив у тій гімнастюрці, коли міняв її ось на цю... червоноармійську, — і Баранов почав мацати свою замусолену, не про його зріст тісну гімнастюрку.

— Лишили документи в тій гімнастюрці? А полковницькі відзнаки теж у вас на тій гімнастюрці?

— Так, — зітхнув Баранов.

— А чому я маю вам вірити, що ви заступник начальника оперативного відділу армії полковник Баранов?

— Але ти ж мене знаєш, ми ж з тобою разом в академії служили! — вже зовсім розгублено пробурмотів Баранов.

— Припустимо, що так, — ніскільки не пом'якшуючись, все з тою ж незвичною для Синцова залізною жорстокістю сказав Серпілін, — але якщо б ви зустріли не мене, то хто б міг ствердити вашу особу, звання й посаду?

— Ось він, — показав Баранов на червоноармійця в шкіряній куртці, що стояв поруч. — Це мій водій.

— А у вас є документи, товаришу боець? — не дивлячись на Баранова, повернувся Серпілін до червоноармійця.

— Є... — червоноармієць на секунду запнувся, не одразу вирішивши, як звертатись до Серпіліна. — Є, товаришу генерал! — Він розгорнув шкірянку, дістав з кишені гімнастюрки замотану в ганчірку червоноармійську книжку й простягнув її Серпіліну.

— Так, — голосно прочитав Серпілін. — Червоноармієць Золотарьов Петро Ілліч, військова частина 22/14. Ясно. — І він оддав червоноармійцеві книжку. — Скажіть, товаришу Золотарьов, чи ви можете ствердити особу, звання й посаду цього чоловіка, разом з яким вас затримано? — І він, як і перше, не повертаючись до Баранова, показав на нього пальцем.

— Так точно, товаришу генерал, це справді полковник Баранов, я його водій.

— Отже, ви засвідчуєте, що це ваш командир?

— Так точно, товаришу генерал.

— Облиш знущатися, Серпілін! — нервово крикнув Баранов.

Але Серпілін навіть оком не повів в його бік.

— Добре, що хоч ви можете засвідчити особу вашого командира, а то під таку годину, гляди, могли б і розстріляти його. Документів нема, відзнак нема, гімнастюрка з чужого плеча, чоботи й бриджі командирські... — Голос Серпіліна з кожною фразою ставав дедалі різкіший. — За яких обставин опинились ви тут? — спитав він після паузи.

— Зараз я тобі все розкажу... — почав був Баранов, та Серпілін, на цей раз напівобернувшись до нього, урвав його.

— Поки що я не вас питаю. Кажіть... — знову повернувся він до червоноармійця.

Червоноармієць спочатку запинаючись, а потім дедалі певніше, намагаючись нічого не забути, почав

оповідати, як вони три дні тому приїхали з армії до штабу дивізії й заночували, як ранком полковник пішов до штабу й одразу навколо почалось бомбування, а незабаром один шофер, приїхавши з тилу, сказав, що там висадився німецький десант і він, почувши це, на всякий випадок поставив на хід свою машину. А ще через годину прибіг полковник, похвалив його, що машина стоїть уже, скочив у неї і наказав скоріш мчати назад, у Чауси. Коли вони виїхали на шосе, попереду була вже велика стрілянина й дим, вони звернули на путівець, поїхали ним, але знову почули стрілянину й побачили на перехресті німецькі танки. Тоді вони звернули на глуху лісову дорогу, з неї прямо в ліс, і полковник наказав спинити машину.

Оповідуючи про все це, червоноармієць іноді скося поглядав на свого полковника, немовби шукаючи в нього підтвердження, а той стояв мовчки, низько схиливши голову. Для нього починалося найтяжче, і він розумів це.

— «Наказав спинити машину», — повторив останні слова червоноармійця Серпілін, — і що далі?

— Потім товариш полковник наказав мені вийняти з-під сидіння мою стару гімнастюрку та пілотку, я саме нещодавно одержав нове обмундирування, а стару гімнастюрку й пілотку при собі лишив — на всякий випадок, якщо під машиною лежати. Товариш полковник зняв свою гімнастюрку й кашкета і одягнув мою пілотку та гімнастюрку, сказав, що тепер доведеться пішки виходити з оточення, і звелів мені облити машину бензином та підпалити. Та тільки я, — шофер запнувся, — та тільки я, товаришу генерал, не знав, що товариш полковник забув там документи, в своїй гімнастюрці, а то б я, звісно, нагадав, якщо б знав, а то так усе разом з машиною й запалив.

Він відчував себе винним.

Серпіліна пересмикнуло.

— Ви чуєте? — повернувся він до Баранова. — Ваш боець жаліє, що не нагадав вам про ваші документи. — В голосі його прозвучало глузування. — Цікаво, що сталось би, якби він вам про них нагадав? — Він знову повернувся до шофера. — Що було далі?

— Далі йшли два дні, ховаючись. Поки вас не зустріли...

— Дякую вам, товаришу Золотарьов, — сказав Серпілін. — Занеси його в списки, Синцов. Доганяйте колону й ставайте в ряди. Харчі дістанете на привалі.

Шofer був рушив, але потім спинився й запитливо подивився на свого полковника, але той, як і перше, стояв, опустивши очі в землю.

— Ідіть! — владно сказав Серпілін. — Ви вільні.

Шofer пішов. Зайшла важка тиша.

— Навіщо вам треба було при мені допитувати його? Могли б спитати мене, не компрометуючи перед червоноармійцем.

— А я спитав його тому, що більше довіряю оповіданню бійця з червоноармійською книжкою, ніж оповіданню переодягнутого полковника без відзнак і документів, — сказав Серпілін. — Тепер мені принаймні ясна картина. Приїхали в дивізію з наказом простежити, як виконують накази командуючого армії. Так чи не так?

— Так, — уперто дивлячись у землю, сказав Баранов.

— А замість цього втекли при першій небезпеці! Все кинули й утекли. Так чи ні?

— Не зовсім, — сказав Баранов.

— Не зовсім, а як?

Але Баранов мовчав. Хоч як дуже ображеним почував він себе, але заперечувати не було чого.

— Скомпрометував, бач, я його перед червоноармійцем! Ти чуєш, Шмаков? — повернувся Серпілін до Шмакова. — Це ж просто смішно! Він перелякався, зняв з себе при червоноармійцю командирську гімнастюрку, кинув документи, а я його, виходить скомпрометував. Не я вас скомпрометував перед червоноармійцем, а ви своєю ганебною поведінкою скомпрометували перед червоноармійцем командний склад армії. Якщо мене не зраджує пам'ять, ви були членом партії; що, партійний квиток теж спалили?

— Все згоріло, — розвів руками Баранов.

— Ви кажете, що випадково забули в гімнастюрці всі документи? — тихо спитав, вперше вступаючи в цю розмову, Шмаков, у якого від люті побіліли вилиці.

— Випадково, — сказав Баранов.

— А на мою думку, ви брешете. Як на мене, то,

коли б ваш водій і нагадав вам про них, ви б однаково позбулись їх при першій слушній нагоді.

— Для чого? — спитав Баранов.

— Це вже вам видніше.

— Але ж я зі зброєю йшов, — сказав Баранов.

— Якщо ви партійний квиток спалили, коли справжньої небезпеки навіть і близько не було, то зброю кинули б перед першим німцем.

— Він зброю лишив собі тому, що в лісі вовків боявся, — сказав Серпілін.

— Я проти німців лишив зброю, проти німців! — нервово вигукнув Баранов.

— Не вірю, — сказав Серпілін. — У вас, у штабного командира, ціла дивізія напохваті була, а ви з неї втекли! Як же вам самому з німцями воювати?

— Федоре Федоровичу, про що довго говорити. Я не хлопчик, усе розумію, — раптом тихо сказав Баранов.

Та саме ця раптова покора, немов людина, яка допіру вважала за потрібне щосили виправдуватись, раптом вирішила, що йому корисніше заговорити по-іншому, викликала в Серпіліна гострий наплив недовір'я.

— Що ви розумієте? — спитав він.

— Свою провину. Я змию її кров'ю. Дайте мені роту, нарешті, взвод, все ж таки не до німців ішов, а до своїх, цьому ви можете повірити?

— Не знаю, — сказав Серпілін. — Як на мене, то ви ні до кого не йшли. Просто йшли залежно від обставин, як обернуться...

— Я проклинаю ту годину, коли спалив документи, я шкодую... — знову почав Баранов, але Серпілін перебив його.

— В те, що зараз шкодуєте, — вірю. Зараз шкодуєте, що поквапилися, бо до своїх попали, а якби вийшло інакше — не знаю, чи шкодували б. Як, комісарє, — звернувся він до Шмакова, — дамо цьому колишньому полковникові під команду роту?

— Ні, — сказав Шмаков.

— Взвод?

— Ні, — сказав Шмаков.

— На мою думку, теж. Після всього, що вийшло, я швидше довірю вашому водієві командувати вами, ніж вам ним! — сказав Серпілін і вперше на півночі

м'якше від усього сказаного досі звернувся до Баранова: — Підіть і станьте в ряди з цим вашим новеньким автоматом і спробуйте, як ви кажете, змити свою провину кров'ю... німців, — після паузи додав він. — А як буде треба — і своєю. Даною нам тут з комісаром владою ви розжалувані в рядові доти, доки ми не вийдемо до своїх. А там ви поясните свої вчинки, а ми — своє самоуправство.

— Все? Більше вам нема чого мені сказати? — підвівши на Серпіліна сердиті очі, спитав Баранов.

Щось здригнулося в обличчі Серпіліна при цих словах; він навіть на секунду заплющив очі, щоб приховати їхній вираз.

— Скажіть спасибі, що за блягузтво не розстріляли, — замість Серпіліна одрубав Шмаков.

— Синцов, — сказав Серпілін, розплющуючи очі, — занесіть у списки частини бійця Баранова. Підіть з ним, — він кивнув у бік Баранова, — до лейтенанта Хоришева й скажіть йому, що боєць Баранов іде в його розпорядження.

— Твоя влада, Федоре Федоровичу, все виконаю, але не чекай, що я тобі це подарую!

Серпілін, заклавши за спину руки, хрюснув ними у зап'ястях і промовчав.

— Ходімо зі мною, — сказав Баранову Синцов, і вони стали доганяти колону, що пішла вперед.

Шмаков пильно подивився на Серпіліна. Сам схвилюваний сценою, що допіру відбулася, він почував, що Серпіліна все це потрясло ще більше. Видимо, комбриг важко переживав ганебну поведінку давнього тотариша по службі, про якого, напевно, раніш був зовсім іншої, високої думки.

— Федоре Федоровичу?

— Що? — немов очутившись спросонку й навіть здригнувши, озвався Серпілін: він заглибився в свої думи й забув, що Шмаков іде поруч нього, пліч-о-пліч.

— Чого розхвилювався? Довго разом служили? Добре його знав?

Серпілін подивився на Шмакова неуважним поглядом і відповів з неподібною на нього ухильністю, що здивувала комісара:

— Та хіба мало хто кого знав! Давай краще піддамо ходу до привалу!

Шмаков, який не любив нав'язуватись, замовк, і вони обидва, піддавши ходу, до самого привалу йшли поруч, не кажучи жодного слова, кожний захоплений своїми думами.

Шмаков не вгадав. Хоч Баранов справді служив з Серпіліним в академії, але Серпілін не тільки не був про нього високої думки, а навпаки, щонайгіршої. Він вважав Баранова за неозабавленого здібностей кар'єристом, який цікавився не користю армії, а тільки власним просуванням по службі. Викладаючи в академії, Баранов ладен був сьогодні підтримувати одну доктрину, а завтра іншу, називати біле чорним і чорне білим. Спритно пристосовуючись до того, що, як йому здавалося, могло подобатись «нагорі», він не гидував підтримувати навіть очевидні помилки, спричинені незнанням фактів, які він сам прекрасно знав.

Його коником були доповіді й повідомлення про армії можливих супротивників; вишукуючи справжні й уявлювані слабкості їх, він догідливо замовчував усі сильні й небезпечні сторони майбутнього ворога. Серпілін, незважаючи на всю тодішню складність розмов на такі теми, двічі вилаяв за це Баранова віч-на-віч, а третій раз публічно.

Йому потім довелося згадати про це за зовсім несподіваних обставин; і один бог тільки знає, яких труднощів коштувало йому тепер, під час розмови з Барановим, не висловити всього того, що раптом сколихнулося в його душі.

Він не знав, має він рацію чи не має, думаючи про Баранова те, що він про нього думав, але зате він твердо знав, що зараз не час і не місце спогадів, — хороших чи поганих, — однаково!

Найважчою в їхній розмові була мить, коли Баранов раптом запитально і люто глянув йому просто в вічі. Але, здається, він витримав і цей погляд, і Баранов пішов заспокоєний, як можна було міркувати принаймні з його прощальної зухвалої фрази.

Що ж, нехай так! Він, Серпілін, не бажає і не може мати ніяких особистих рахунків з підлеглим тепер бійцем Барановим. Якщо той буде хоробро битись, Серпілін подякує йому перед строем; якщо той чесно наложить головою, Серпілін доповість про це; якщо той перелякається й побіжить, Серпілін накаже роз-

стріляти його так само, як наказав би розстріляти будь-кого іншого. Все це так. Але як важко на душі!

Привал зробили коло людського житла, що вперше за день трапилося їм у лісі. Край зораної під город пустовщини стояла стара хата лісника. Тут же неподалеку була й криниця, якій так зраділи стомлені спекою люди.

Синцов, одвівши Баранова до Хоришева, зайшов у хату. Вона була з двох кімнат, двері в другу були зачинені; відтіля чувся протяжний, ниючий жіночий плач. Перша кімната була обклеєна по колодах пожовклими газетами. В правому кутку висіла божниця з бідними, без риз іконами. На широкій лаві, поруч з двома командирами, що зайшли в хату раніше від Синцова, нерухомо й мовчки сидів строгий восьмидесятилітній дід, одягнутий в усе чисте — білу сорочку й білі штани. Все лице його було посічене зморшками, глибокими, як тріщини, а на худій шії висів на стертому мідному ланцюжку натільний хрест.

Маленька вертка бабця, мабуть, однолітка діда, але яка видавалась далеко молодшою за нього через свої швидкі рухи, зустріла Синцова вклонившись, зняла з завішеного рушником мисника ще одну гранчасту склянку й поставила її перед Синцовим на стіл, де вже стояли дві склянки й дійниця. До приходу Синцова бабця частувала молоком командирів, що зайшли в хату.

Синцов спитав у неї, чи не можна зібрати чого-небудь поїсти для командира й комісара дивізії, додавши, що хліб у них є свій.

— Чим же пригостити тепер, хіба що молочком тільки.— Бабця скрушно розвела руками.— Хіба що піч розпалити, картоплі зварити, якщо час є.

Синцов не знав, чи стане часу, але зварити картоплі на всякий випадок попросив.

— Стара картопля лишилась ще, торішня...— сказала бабця й почала поратися коло печі.

Синцов випив молока з холодної, вкритої синявою склянки; йому хотілося випити ще, та, заглянувши в дійницю, в якій лишилось менше як половина, він посоромився. Обидва командири, яким теж, мабуть, хотілося випити ще по склянці, попрощались і пішли. Синцов лишився з бабцею і дідом. Пометушившись коло

печі й підклавши під дрова скіпочку, бабця вийшла в сусідню кімнату й за хвилину повернулася з сірниками. Обидва рази, коли вона відчиняла й зачиняла двері, голосний ниючий плач сплесками вихоплювався відтіля.

— Що це у вас, хто плаче? — спитав Синцов.

— Дунька голосить, — сказала бабця, — онучка моя. У неї хлопця забили. Він сухорукий, його на війну не взяли. Погнали з Нелідова колгоспну череду, він з чередою й пішов, а як шосе переходили, по них бомби кинули та й убили. Другий день вие, — додала бабця.

Вона розпалила скіпочку, поставила на вогонь чавунчик з уже заздалегідь, мабуть, для себе помитою картоплею, потім сіла поруч свого старого на лаві й, обіпершись на стіл, зажурилась.

— Всі у нас на війні, — дивлячись на Синцова, сказала вона. — Сини на війні, онуки на війні. А чи скоро німець сюди прийде, га?

— Не знаю, — сказав Синцов.

— А то приходили з Нелідова, казали, що німець уже в Чаусах був.

— Не знаю. — Синцов і насправді не знав, що відповісти.

— Мабуть, скоро, — сказала бабця. — Череди вже п'ять днів як стали зганяти, дарма б не робили. І ми ось, — показала вона сухенькою рукою на дійницю, — останнє молочко п'ємо. Теж корову віддали. Нехай женуть, дасть бог, колись і назад приженуть. Сусідка казала, в Нелідові народу мало лишилось, усі йдуть...

Вона казала все це, а старий сидів і мовчав; за весь час, відколи Синцов був у хаті, він так і не промовив жодного слова. Він був дуже старий, і здавалося, хотів померти тепер же, не дожидаючись, коли слідом за цими людьми в червоноармійській формі до його хати зайдуть німці. І такий сум охоплював, коли дивитись на нього, така туга чулася в ниючому жіночому риданні за стіною, що Синцов не витримав і вийшов, сказавши, що зараз повернеться.

Тільки-но він зійшов з ганку, як побачив Серпіліна, що йшов до хати.

— Товаришу комбриг... — почав він.

Але, випередивши його, до Серпіліна підбігла ота прибула сьогодні лікарка й, хвилюючись, сказала,

що полковник Зайчиков просив зараз же підійти до нього.

— Потім зайду, якщо встигну,— махнув рукою Серпілін Синцову, відповідаючи на його прохання зайти відпочити в хаті, й свинцевими кроками рушив за маленькою лікаркою.

Зайчиков лежав на ношах у тіні під густими кущами ліщини. Його щойно напоїли водою; мабуть, він ледве ковтав її: комір гімнастюрки й плечі були в нього мокрі.

— Я тут, Миколо Петровичу,— сказав Серпілін, сідаючи на землю поряд з Зайчиковим.

Зайчиков розплющив очі так поволі, немов навіть цей рух вимагав від нього неймовірної напруги.

— Слухай, Федю,— пошепки сказав він, уперше звертаючись так до Серпіліна.— Застріли мене, га? Сил нема мучитись, зроби ласку.

— Не можу,— тремтячим голосом відповів Серпілін.

— Якби я тільки сам мучився, а то ж усіх обтяжую,— сказав Зайчиков, ледве видихаючи кожне слово.

— Не можу,— повторив Серпілін.

— Дай пістолет, сам застрілюсь.

Серпілін мовчав.

— Відповідальності боїшся?

Не можна тобі стріляти,— зібравшись нарешті з духом, твердо мовив Серпілін,— не маєш права. На людей вплине. Якби ми з тобою вдвох ішли...

Він не доказав фрази, але Зайчиков не тільки зрозумів, але й повірив, що коли б вони вдвох були, Серпілін не відмовив би йому в праві застрелитись.

— Ох, як я мучусь,— сказав він, склепивши очі,— як мучусь, Серпілін, якби ти знав, несила мені! Усипи мене, накажи лікареві, щоб усипила, я її просив — не дає, каже, нема. Ти перевір, може, бреше?

Тепер він знову лежав непорушно, заплющивши очі й міцно стуливши губи. Серпілін підвівся й, одійшовши набік, підкликав до себе лікарку.

— Безнадійно? — спитав він тихо.

Вона тільки сплеснула своїми маленькими ручками.

— Що ви питаєте? Я вже тричі думала, що він зовсім умирає. Кілька годин лишилось жити, це щонайдовше.

— Чи є у вас що-небудь, щоб усипити його? — тихо, але рішуче спитав Серпілін.

Лікарка перелякано подивилась на нього великими дитячими очима.

— Цього не можна! — скрикнула вона.

— Я знаю, чого не можна, відповідатиму я, — наполягав Серпілін. — Є чи нема?

— Ні, — сказала лікарка, і йому здалося, що вона сказала правду.

— Не можу дивитись, як людина мучиться, — промовив він, — немає сили...

— А в мене, думаєте, є сили? — відповіла вона й несподівано для Серпіліна заплакала, по-дитячому розмазуючи сльози по обличчю.

Серпілін одвернувся від неї.

Він знову підійшов до Зайчикова й сів поруч нього, вдивляючись в його обличчя.

Перед смертю Зайчиков спав з лиця, і від худини помолодшав. Серпілін раптом згадав, що Зайчиков аж на шість років молодший від нього й на кінець громадянської війни був ще молодим комвзводу, коли він, Серпілін, уже командував полком. І від цієї далекої згадки гіркота старшого, в якого вмирає на руках молодший, охопила душу одного, вже немолодого чоловіка, над тілом другого.

«Ах, Зайчиков, Зайчиков, — подумав Серпілін, — не хапав ти зірок з неба, коли був у мене на стажуванні, служив по-різному: і краще, і гірше від інших, потім воював на фінській, мабуть, хоробро: два ордени дарма не дадуть, та й під Могильовом не злякався, не розгубився, командував, поки стояв на ногах, а тепер ось лежиш і помираєш тут, у лісі, і не знаєш та й ніколи не дізнаєшся, коли й де кінчиться ця війна... на якій ти з самого початку зазнав такого лиха...»

— Хоч би номер дивізії зберегти, — раптом розплющивши очі й помітивши, що поруч сидить Серпілін, прошепотів Зайчиков.

Ні, він не був у забутті, він лежав і думав про те саме або майже про те саме, про що думав Серпілін.

— А чому б його не зберегти? — упевнено мовив Серпілін. — Винесемо знамено, вийдемо зі зброєю, доповімо, як воювали. Чому ж не зберегти? Ми його не

заплямили й не заплямуємо, даю тобі комуністичне слово...

— Все б нічого, — заплющивши очі, сказав Зайчиков, — тільки боляче дуже. Йди, в тебе справи! — зовсім уже тихо, над силу промовив він і знову закусив від болю губу.

О восьмій годині вечора загін Серпіліна підійшов до південно-східної околиці лісу. Далі, як видно було по карті, йшло ще два кілометри перелісків, а за ними пролягала шосейна дорога, яку ніяк не можна було проминути. За дорогою було село, смуга ріллі, і тільки потім знову починалися ліси. Не доходячи до перелісків, Серпілін розташував людей на спочинок, передбачаючи бій і нічний перехід одразу після бою. Людям треба було підкріпитися й поспати. Багато хто вже давно ледве волочив ноги, але йшли з останніх сил, знаючи, що коли вони до вечора не вийдуть до шосе й вночі не перетнуть його, то всі їхні попередні зусилля марні — їм доведеться ждати наступної ночі.

Обійшовши розташування загону, перевіривши дозори й пославши до шосе розвідку, Серпілін, дождаючи її повороту, надумав відпочити. Але це не одразу вдалось йому. Тільки-но він уподобав собі місце на травці під тінистим деревом, як Шмаков підсів до нього й, витягнувши з кишені галіфе, сунув йому в руку зжухлу, певно, вже кілька днів пролежалау в лісі німецьку відозву.

— На, поцікався. Бійці знайшли, принесли. Мабуть, з літаків скидають.

Серпілін протер злиплі від безсоння очі й сумлінно прочитав відозву, всю, від початку до кінця. В ній повідомлялося, що сталінські армії розгромлено, що в полон узято шість мільйонів чоловік, що німецьке військо здобуло Смоленськ і підходить до Москви. За цим ішов висновок: дальший опір даремний; а за висновком обіцянка «зберегти життя для кожного, хто добровільно здається в полон, в тому числі й командного та політичного складу, а також годувати полонених тричі в день і утримувати їх в умовах, загальноприйнятих у цивілізованому світі». На зворотному боці відозви була надрукована розмашиста схема; з назв міст на ній були тільки Мінськ, Смоленськ і Москва, але за загальними масштабами північна стрілка наступальних

німецьких армій заскакувала далеко за Вологду, а південна попадала кінцем кудись між Пензою й Тамбовом. Середня стрілка, проте, мало що не сягала Москви — захопити Москву укладачі відозви все ж не відважилися.

— Та-ак, — глузливо протягнув Серпілін і, згорнувши відозву навпіл, повернув Шмакову. — Навіть тобі, комісарє, виявляється, життя обіцяють. Як, може, здамося, га?

— Денікінці й ті розумніше такі папірчики майстрували, — озвався Шмаков і, повернувшись до Синцова, спитав, чи лишилися в нього сірники.

Синцов витягнув з кишені сірники й хотів спалити простягнуту йому Шмаковим відозву, не читаючи, але Шмаков спинив його:

— А ти прочитай, вона не заразна!

Синцов прочитав відозву з якоюсь байдужістю, що здивувала навіть самого його. Він, Синцов, позавчора й учора спочатку з гвинтівки, а потім з німецького автомата своїми руками вбив двох фашистів, може, й більше, але двох забив — це точно; він хотів і далі вбивати їх, і ця відозва не стосувалась до нього...

«Зберегти життя для кожного...» «Для кожного!» Так по-російському не пишуть», — подумав він і, почиркавши сірником по непросохлому коробку, підпалив ріжок листівки, що закрутився спіраллю.

Тим часом Серпілін по-солдатськи, не витрачаючи марно часу, улаштувався відпочити під деревом, що сподобалось йому. На подив Синцова, серед багатьох найпотрібніших речей у польовій сумці Серпіліна виявилась вчетверо складена гумова подушечка. Смішно надимаючи худі щоки, Серпілін надув її і з насолодою підклав під голову.

— Всюди вожу з собою, подарунок дружини! — усміхнувшись, сказав він Синцову, який дивився на ці готування, але не додав, що подушечка була для нього особливо пам'ятною: прислана кілька років тому з дому від дружини, вона промандрувала з ним на Колиму й назад.

Шмаков не хотів лягати спати, поки спатиме Серпілін, але той умовив його.

— Однаково у нас з тобою сьогодні по черзі не вийде, — сказав Серпілін. — Вночі обом треба не спати,

гляди, ще воювати доведеться. А воювати без сну ніхто не може, навіть комісари! Отож хоч на годину, а, будь ласкавий, заплющи очі, як курка на сідалі.

Наказавши збудити себе, як тільки повернеться розвідка, Серпілін блаженно витягнувся на траві. Трошки поперевертавшись з боку на бік, заснув і Шмаков. Синцов, якому Серпілін не дав ніяких наказів, ледве перемиг спокусу теж лягти й заснути. Якби Серпілін просто сказав йому, що можна спати, він не витримав би й ліг, але Серпілін нічого не сказав, і Синцов, борючись зі сном, почав міряти кроками туди й назад маленьку галявину, на якій під деревом лежали комбриг і комісар. Раніш він тільки чув, що люди засинають на ходу, тепер він зазнав цього на собі, іноді раптом спиняючись і втрачаючи рівновагу.

Товаришу політрук, — почув він в одну з таких секунд неголосний знайомий голос.

Перед ним стояв Хоришев.

— Що сталося? — спитав Синцов, з тривогою помітивши ознаки глибокого хвилювання на звичайно незворушно веселому хлоп'ячому обличчі лейтенанта.

— Нічого. Гармату в лісі виявили. Хочу комбригові доповісти.

Хоришев, як і перше, говорив неголосно, але, мабуть, Серпіліна збудило слово «гармата». Він сів, спираючись на руки, оглянувся на сплячого Шмакова й тихо та швидко підвівся, давши знак рукою, щоб не доповідали на весь голос, не будили комісара. Обсмикнувши гімнастюрку й поманивши за собою Синцова, він ступив кілька кроків у глибину лісу. І тільки тут нарешті дав Хоришеву змогу доповісти.

— Ну, що там за гармата? Німецька?

— Наша. І при ній п'ять бійців.

— А снаряди?

— Один снаряд лишився.

— Небагато. А далеко відціля?

— Кроків п'ятсот.

Серпілін поворушив плечима, стряхуючи з себе рештки сну, й сказав, щоб Хоришев провів його до гармати.

Синцову хотілося дорогою дізнатись, чому у завжди спокійного лейтенанта таке схвильоване обличчя;

але Серпілін ішов усю дорогу мовчки, й Синцову було незручно порушити цю мовчанку.

Через п'ятсот кроків вони справді побачили сорокап'ятиміліметрову протитанкову гармату, яка стояла в гущавині молодого ялинича. Біля гармати на грубом шарі рудої глици сиділи впереміж бійці Хоришева й ті п'ятеро артилеристів, про яких він доповів Серпіліну.

Коли з'явився комбриг, усі встали; артилеристи трошки пізніше за інших, але все ж таки раніше, ніж Хоришев успів подати команду.

— Здрастуйте, товариші артилеристи! — сказав Серпілін. — Хто у вас за старшого?

Наперед виступив старшина в кашкеті зі зламаним навіпіл козирком і чорною артилерійською околичкою. Замість одного ока в нього була запухла рана, а верхня повіка другого ока смикалася від напруження. Але стояв він на землі міцно, немовби ноги в рваних чоботах були прибиті до неї цвяхами; і руку з одірваним і пропаленим рукавом підніс він до поламаного козирка, як на пружині; і голосом, густим і сильним, тільки трошки дзвінким від хвилювання, доповів, що він, старшина 9-го окремого протитанкового дивізіону Шостаков, є тепер старшим по команді, вивівши з боями решту матеріальної частини з-під міста Бреста.

— Відкіля, відкіля? — перепитав Серпілін, якому здалося, що він не дочув.

— З-під міста Бреста, де в повному складі дивізіону прийнято перший бій з фашистами, — не сказав, а просурмив старшина.

Зайшла тиша.

Серпілін дивився на артилеристів, міркуючи, чи може бути правдою те, що він допіру почув. І що далі він на них дивився, тим ясніше ставало йому, що саме ця неймовірна історія і є найчистісінька правда, а те, що пишуть німці в своїх відозвах про свою перемогу, є тільки правдоподібна брехня, і більш нічого.

...П'ять почорнілих, позначених голодом облич, п'ять пар стомлених, натруджених рук, п'ять подертих, брудних, вистьобаних гілками гімнастборок, п'ять німецьких, добутих у бою автоматів і гармата, остання гармата дивізіону, не по небу, а по землі, не чудом, а солдатськими руками перетягнута сюди з кордону,

за чотириста з лишком верст... Ні, брешете, панове фашисти, не буде на ваше!

— На собі, чи що? — спитав Серпілін, проковтнувши кім'яшок у горлі й кивнувши на гармату.

Старшина відповів, а інші, не витримавши, хором підтримали його, що бувало всяко: йшли і на кінському тяглі, й на руках тягнули, і знову розживалися кіньми, і знову на руках...

— А як же через водні перешкоди, тут, через Дніпро, як? — знову спитав Серпілін.

— Плотом, позаминулої ночі...

— А ми ось жодної не переправили, — раптом спохмурнів Серпілін, але хоч він обвів при цьому поглядом усіх своїх, вони почули, що він дорікає зараз тільки одній людині — самому собі.

Потім він знову подивився на артилеристів.

— Кажуть, і снаряди у вас є?

— Один, останній, — винувато, немов він недоглянув і вчасно не відновив боекомплекту, сказав старшина.

— А де передостанній витратили?

— Тут, кілометрів за десять. — Старшина ткнув рукою назад, туди, де за лісом проходило шосе. — Минулої ночі викотили до шосе в кущі, на пряму наводку, і по автоколоні, в головну машину просто в фари дали!

— А того, що ліс прочешуть, не побоялися?

— Набридло боятися, товаришу комбриг, нехай нас бояться!

— Так і не прочісували?

— Ні. Тільки мінами навколо все закидали. Командира дивізіону на смерть поранили.

— А де він? — швидко спитав Серпілін і, не встигши договорити, вже сам збагнув де.

Осторонь, там, куди повів очима старшина, під величезною, старою, геть до самої верхівки головою сосною, жовтіла шойно насипана могила: навіть німецький широкий тесак, яким різали дерен, щоб обкласти могилку, ще не витягли, і він стримів із землі, як непроханий хрест.

На сосні над могилою ще стікала смолою груба, хрест-навхрест зарубка. І ще дві такі ж лихі зарубки були на соснах зліва й справа, як виклик доли, як мовчазна обіцянка вернутися.

Серпілін підійшов до могили й, смикнувши з голови кашкета, довго мовчки дивився в землю, немов силкуючись побачити крізь неї те, чого вже нікому й ніколи не дано було побачити, обличчя людини, яка з боями довела від Бреста до цього задніпровського лісу все, що лишилось від її дивізіону: п'ять бійців і гармату з останнім снарядом.

Серпілін ніколи не бачив цієї людини, але йому здавалося, що він добре знає, який це чоловік. Такий, за яким солдати йдуть в огонь і у воду, такий, чие мертве тіло, жертвуючи життям, виносять з бою, такий, чий накази виконують і після смерті. Такий, яким треба бути, щоб вивести цю гармату й цих людей.

Але й ці люди, яких він вивів, варті були свого командира. Він був таким, бо йшов з ними...

Серпілін надів кашкета й мовчки по черзі потиснув руку кожному з артилеристів. Потім показав на могилу й урочисто спитав:

— Як прізвище?

— Капітан Гусєв.

— Не записуй, я й так не забуду до смертної години, — сказав Серпілін, побачивши, що Синцов узявся за планшет. — А втім, усі ми смертні, запиши! І артилеристів внеси в стройовий список! Спасибі за службу, товариші! А ваш останній снаряд, гадаю, випустимо ще сьогодні вночі, в бою.

Серед бійців Хоришева, що стояли разом з артилеристами, Серпілін давно вже помітив сиву голову Баранова, але тільки зараз зустрівся з ним поглядом — очі в очі — й, здригнувшись від зневаги, прочитав у цих очах страх перед думкою про наступний бій.

— Товаришу комбриг, — з-за спини бійців з'явилась маленька постать лікарки, — вас полковник кличе!

— Полковник? — перепитав Серпілін. Він зараз думав про Баранова і не зразу збагнув, який полковник його кличе. — Так, ходім, ходім, — сказав він, зрозумівши, що лікарка каже про Зайчикова.

— Що сталося? Чого ж мене не покликали? — зашмучено стиснувши перед собою долоні, вигукнула лікарка, помітивши людей, які стовпилися над свіжою могилою.

— Нічого, ходімо, пізно вас кликати було! — Серпілін з грубуватою ніжністю поклав їй на плече свою

велику руку, майже силоміць повернув її і, все ще тримаючи руку на її плечі, пішов разом з нею.

«Без віри, без честі, без совісті, — думав він далі про Баранова, йдучи поруч лікарки. — Поки війна здавалась далекою, кричав, що шапками закидаємо, а як прийшла — перший же побіг. Якщо він перелякався, якщо йому страшно, значить, уже все програно, вже ми не переможемо! Коли б пак! Крім тебе, ще капітан Гусев є і його артилеристи, і ми, грішні, живі й мертві, і ось ця лікарка маленька, що наган у двох руках тримає...»

Серпілін раптом відчув, що його важка рука все ще лежить на худенькому плечі лікарки, та й не тільки лежить, але й спирається на це плече. А вона йде собі і немовби не помічає, навіть, здається, навмисно піднесла трохи плече. Іде й гадки не має, мабуть, що бувають на світі такі люди, як Баранов.

— Ось бачите, руку у вас на плечі забув, — глухуватим ласкавим голосом сказав він лікарці й зняв руку.

— А ви нічого, ви обіпріться, якщо стемілись, — відповіла вона. — Я, знаєте, яка сильна.

«Так, ти сильна, — подумав сам собі Серпілін, — з такими, як ти, не пропадемо, це правда». Йому хотілося сказати цій маленькій жінці щось ласкаве й упевнене, що було б відповіддю на його власні думки про Баранова, але що саме сказати їй, він так і не знайшов, і вони мовчки дійшли до того місця, де лежав Зайчиков.

— Товаришу полковник, я привела, — тихо сказала лікарка, перша стаючи навколішки й нахилиючись до самого обличчя Зайчикова.

Серпілін теж став навколішки поруч неї, і вона відсунулася вбік, щоб не заважати йому нахилитись ближче до обличчя Зайчикова.

— Це ти, Серпілін? — невиразним шепотом спитав Зайчиков.

— Я.

— Слухай, що я тобі скажу, — ще тихше промовив Зайчиков і замовк.

Серпілін чекав хвилину, дві, три, але йому так і не судилося дізнатись, що саме хотів сказати новому командирові дивізії її колишній командир в останню секунду свого життя.

— Помер, — ледве чутно сказала лікарка.

Серпілін звільна зняв кашкет, з хвилину постояв навколішках з непокритою головою, з зусиллям розігнувши коліна, підвівся на ноги і, не зронивши й слова, пішов назад.

Розвідники, повернувшись, доповіли, що на шосе німецькі патрулі й рух машин у бік Чаус.

— Ну, що ж, як видно, доведеться воювати, — сказав Серпілін. — Підійміть і виладнайте людей!

Зараз, дізнавшись, що його припущення ствердились і шосе навряд чи пощастить перейти без бою, він остаточно стряхнув почуття фізичної втоми. Він був сповнений рішучості довести всіх цих людей, що підіймалися після сну зі зброєю в руках, туди, куди він повинен був їх довести, — до своїх! Ні про що інше він не думав і не бажав думати, бо ніщо інше його не влаштовувало.

Він не знав і не міг ще знати тієї ночі повної ціни всього того, що вже звершили люди його полку. І, подібно до нього та його підлеглих, повної ціни своїх діл ще не знали тисячі інших людей в тисячах інших місць, де билися на смерть з упертістю, яку не запланували й не передбачали німці.

Вони не знали й не могли знати, що генерали німецької армії, яка переможно наступала ще на Москву, Ленінград і Київ, через п'ятнадцять років назовуть цей липень сорок першого року місяцем обдурених надій, успіхів, що не стали перемогою.

Вони не могли передбачити цих майбутніх гірких визнань ворога, але майже кожний з них тоді, в липні, доклав рук до того, щоб усе це саме так і сталося.

Серпілін стояв, прислухаючись до неголосних команд, які долітали до нього. Колона безладно ворухилася в темряві, що зійшла на ліс. Над його зубчастими верхівками підіймався плаский багровий місяць. Кінчалась перша доба виходу з оточення...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Після серпневих і вересневих, вдалих для нас, наступальних боїв під Єльнею на Західному фронті встановилось відносне затишшя. Танкова бригада підпол-

ковника Климовича стояла в лісах південніш від Єльні; її розвідувальний батальйон на правах піхоти займав на передньому краї чотирикілометрову оборонну дільницю.

Перед початком війни Климович командував танковою бригадою, яка стояла під Слонімом. З людей, з якими він почав війну, в рядах лишилося чоловік сімдесят. Одні загинули, поки бригада пробивалась лісами з оточення на Слуцьк та Бобруйськ, інші полягли, прикриваючи Могильов, треті вибули з лав уже тут — під Єльнею.

Перед єльнинськими боями бригаду укомплектували наполовину старими танками — БТ-7, а наполовину новими — Т-34, або, як їх усі зразу стали називати, тридцятьчотвірками. Тридцятьчотвірки показали себе першокласними машинами, але саме через це на них випав під Єльнею головний тягар боїв. У кожному батальйоні був великий некомплект, але бригаду не відводили в тил, обіцяючи днями знову поповнити просто на позиціях людьми й танками, на цей раз самими тільки тридцятьчотвірками. Полюбивши ці машини під час єльнинських боїв, Климович чекав їх приходу нетерпляче, що може зрозуміти тільки танкіст, який уже двічі з початку війни чудом вибирався з палахкотілих, як сірникові коробки, БТ-7. Те, що в цих легких танків при великій швидкості була слабка броня й слабке озброєння, стало ясно ще на кінець халхин-гольських подій. І все ж таки, не діждавшись обіцяної заміни їх тридцятьчотвірками, Климович зустрів на західному кордоні війну саме з цими застарілими танками.

На п'ятий день війни він мало не розстріляв перед строем свого командира роти, який в нападі безсилої люті став кричати в присутності бійців, що з цими сірниковими коробками воювати не можна, а через годину пішов у бій і, підбивши німецький танк, сам згорів на очах у Климовича.

Під Єльнею Климович зазнав подвійного почуття: гордоців за своїх танкістів, які на нових машинах кололи, як горіхи, німецькі танки, й гіркоти від того, що в нього з самого початку війни не було жодної такої машини і йому доводилося віддавати два і три танки за один там, де він міг би віддати один за два.

Тепер, під час затишшя, він відремонтував усі БТ-7,

які лишалися в бригаді, й уперто втовкмачував підлеглим, що можна воювати й на цих машинах, але в душі чекав нових танків так гаряче, як ще нічого досі не ждав на світі.

Він і раніш був з тих, кого називають «вояцькою пороодою», але тепер, коли військова служба стала із служби військовою, вона захопила його геть усього. Він думав про свою бригаду і ні про що інше, бо нічого іншого в нього не було.

До війни в нього було чотири душі, разом з якими він жив; три він любив, про четверту вважав за свій обов'язок дбати; це були його дочка, його син, його дружина й мати його дружини. На третій день війни всіх чотирьох забито бомбою в машині на шосе, коли він уже гадав, що вони врятовані. Коли йому сказали про це, був бій, і він не зміг поїхати подивитись, як будуть ховати те, що від них лишилося.

Йому було тільки тридцять років, і якби кому-небудь спало на думку спитати його: «Так, з тобою сталося таке, страшніш від чого не буває, але в тебе попереду життя, невже ж у нього не буде нічого взамін втраченого?» — мабуть, незважаючи на всю силу свого горя, він чесно відповів би: «Ні, буде». Але за всі ці місяці нікому з тих, хто чув його твердий голос і бачив вираз його замкнутого на замок обличчя, не спадало на думку спитати його, як він, залишившись один, думає жити після війни. А сам він теж не думав про те, як буде жити після війни. Він сам був — війна, і, поки тривала війна, тепер, після загибелі сім'ї, в душі його не лишилося нічого й нікого, крім війни та її прямих інтересів і потреб.

Ввечері першого жовтня Климович сидів у себе в штабі бригади, в хаті, зовні похилений і брудний, а всередині дочиста вишкрябаній — він був педант і любив чистоту, — і читав «Нові оповідання бравого солдата Швейка», які написав фронтовий сатирик. Більшість фронтовиків читали ці оповідання залюбки, але Климовичу вони не подобалися. Поки що німці били нас частіше, ніж ми їх, отже, й сміятись над ними, на його думку, було ще рано. Однак він усе ж таки читав ці оповідання, бо мав звичку прочитувати геть усю фронтову газету, шукаючи, чи нема в ній чогось практично корисного для служби.

На столі затріщав телефон. Склавши газету так, щоб місце, до якого він дочитав, було на згині й не треба було б потім шукати його, Климович узяв трубку. Телефонував командир розвідбату й доповідав про надзвичайні обставини: перед фронтом батальйону, в тилу у німців, виник частий кулеметний, автоматний і гвинтівковий вогонь, чути було вибухи гранат. Климович, однявши трубку від вуха, штовхнув стулки вікна й прислухався. Звичне вухо вловило ледве чутні відголоски далекого бою.

— Виїжджаю до вас. Дождайте, — сказав Климович.

На передньому краї лісу було темно й вогко, допіру пройшов короткий дощ. Висланий назустріч командирів бригади лейтенант ішов поперед Климовича; лікті його покладених на автомат рук відстовбурчувались під намоклою плащ-палаткою. Проходячи повз замаскований у глибокому окопі танк БТ-7, Климович знову подумав про те, про що безнастанно думав завжди: «Швидше б одержати тридцятьчотвірки!»

Спостережний пункт містився на самому узліссі. Вдень відціля було добре видно некошену луку, що спадисто спускалась до струмка, й таку саму луку, що так само положисто підіймалася до лісу, вже на тому, німецькому боці. На ній поряд стояли два горілі танки: наш БТ-7 і німецький Т-4. Вони стояли так майже місяць, нерозлучні, як близнята.

Попереду над німецьким лісом у різних місцях злітали білі й червоні сигнальні ракети й виблискували спалахи вибухів. Кулеметна й гвинтівкова стрілянина тепер була вже не за півтора кілометра за переднім краєм німців, як доповідав командир розвідбату півгодини тому, а зовсім близько. Відціля до німецької передової було чотириста метрів, а стрілянина точилася десь у п'ятисах метрах позад неї, там, де, за даними розвідки, проходила друга лінія німецьких окопів.

Климовичу передалося хвилювання, яке охопило всіх, що зібрались на спостережному пункті, і всі вони думали про одне й те ж, самі боячись повірити своїй здогадці.

— Іванов, екіпажі до танків! — наказав Климович командирів розвідбату, вислухавши доповідь про зроблені за останні півгодини спостереження.

— Єсть, екіпажі до танків! — сказав Іванов і не втримався від питання: — Що, вдаримо назустріч, товаришу полковник?

— Побачимо по обставинах, робіть!

Климович зайшов у бліндаж і наказав телефоністові зв'язатись із штабом армії.

Він зателефонував до армії ще перед від'їздом сюди, але зараз прийшов час телефонувати знову. Телефоніст ще не встиг крутнути ручку, як назустріч почувся дзвінок: штаб армії сам викликав командира бригади.

— Що ви там бачите? Доповідайте! — сказав голос командуючого.

Климович доповів, що бачить ракети й спалахи вибухів, що в тилу у німців відбувається бій і що відділя до місця бою вісімсот-дев'ятсот метрів.

— Ваш сусід зліва доповідає те ж саме. Але бій іде справа від нього, все відбувається просто перед вами, на вузькому фронті. Як оцінюєте становище і що дуваєте робити?

Климович відповів те, що думав він сам і що думали всі люди в розвідувальному батальйоні: що на їхній дільниці через німецьку передову з боєм проривається, виходячи з оточення, частина. Він просив дозволу, підтягнувши танки, зробити розвідку боєм лівіш і правіш від дільниці, на якій у тилу в німців, чулося, йшов бій.

Трубка кілька секунд мовчала, потім командуючий сказав, що, за його відомостями, в ближчому тилу в німців уже давно нема ніяких оточених частин і що, можливо, це недурна провокація, мета якої спочатку змусити нас кинутись назустріч, потім здолати нас і на наших же плечах увірватись в наше розташування.

— Зважаю на таку можливість, товаришу командуючий. Вживаю заходів перестороги, лишаю в засаді тридцятьчетвірки.

— Скільки їх у тебе тепер у строю, одинадцять? — перервав Климовича командуючий.

Кожна тридцятьчетвірка була в ті дні коштовністю в масштабі всієї армії, тим-то командуючий пам'ятав їх за рахунком.

— Одинадцять, — ствердив Климович. — Але все ж

таки, якщо це наші пробиваються, не можна ж не допомогти їм, товаришу командуючий.

У трубці знову зайшла мовчанка. Климович чув голоси, але не розбирав слів: мабуть, командуючий тут-таки, коло трубки, говорив з членом Військової Ради або начальником штабу.

— Дій, — через хвилину сказав він. — Доповідай кожні півгодини.

Климович поклав трубку й, не гаючись, став готуватись до атаки: знову брав трубку, говорив з командирами батальйонів, віддавав накази, а бій попереду все гримів і гримів, пересуваючись то вліво, то вправо, то наближаючись, то тривожно віддаляючись. Ні, це не могло бути провокацією; там, у восьмистах метрах від ціля, між першою і другою лінією німецьких позицій, ішли, вмирали, проривались і відкочувалися назад люди, звідусіль стиснуті кільцем німецького вогню, який теж рухався й з кожною хвилиною ставав щільнішим. Здавалося, там, між німецькими позиціями, металося живе, що струменіло кров'ю, серце, яке звідусіль кололи спалахи пострілів, протикали автоматними чергами, рвали мінометними залпами...

Якби командуючий заборонив Климовичу виступити на допомогу цим оточеним, що, мабуть, пройшли сотні кілометрів, а зараз умирали в двох кроках від своїх, це був би найчорніший день у воєнному житті Климовича. Якби йому наперед сказали, що, подавши їм допомогу, він сам неодмінно загине, він пішов би на цей бій, не вагаючись ані хвилини.

І коли це зранене, пошматоване серце там, серед німецьких позицій, останнім одчайдушним кривавим поштовхом товкнулося вперед ще на двісті метрів до передових ліній німецьких окопів, а вісім танків БТ-7 і півтораста бійців розвідбату рвонулись йому назустріч, у темряву, на німецькі позиції, це була не просто смілива нічна атака, а одностайний і непохитний душевний порух усіх людей, що складали поріділий в довгих боях розвідувальний батальйон.

Задум Климовича — вдарити лівіш і правіш від тої смуги, де проривались з німецького тилу наші, виявився слушним і одразу дав наслідки.

Німці, стягнувшись по окопах і ходах сполучення

до гаданого місця прориву, щоб живою затичкою за-
ткнути його вузьку шийку, почувши з двох боків ревін-
ня танкових моторів і вигуки «ура», стали знову по-
спішно переміщатися вправо і вліво. Таке двократнє
пересування в нічний час не може обійтись без сум'ят-
тя: це сум'яття виникло з тим більшою силою, що й
прорив з тилу, й атака з фронту були для німців по-
двійною несподіванкою.

Бій припинився через годину. Він інколи ще спала-
хував то тут, то там, потім зовсім вщухав, і знову десь
у темряві, як у порожнє відро, стукотіли запізнілі ав-
томатні черги. Климович втратив два танки, які піді-
рвалися на німецьких мінах, і п'ятнадцять чоловік по-
лягли під вогнем на обох берегах струмка. Зате навіть
за грубим нічним підрахунком цілий батальйон — по-
над триста чоловік — у сум'ятті бою прорвався через
позиції німців, і зараз очманілі від щастя люди, обі-
рвані й голодні, здорові й поранені, все ще не випус-
каючи зброї з рук, розтікалися по окопах і землянках
танкістів.

Радіостанції всього світу стежили за тим, як криго-
лами й літаки шести країн рятували з крижини два-
надцять чоловік експедиції Нобіле; газети всього світу
писали про те, як льотчики вивозили з крижаного по-
лону людей з «Челюскіна»; десятки мільйонів людей,
затамувавши подих, чекали звісток, коли одразу три
експедиції йшли до крижин «Північний полюс», щоб
зняти з неї чотирьох чоловік.

Те, що сталось цієї ночі на дільниці розвідбату
17-ї танкової бригади, зайняло лиш півсторінки у
фронтовому оперзведенні й навіть не попало в зведен-
ня Інформбюро, але найвище від усіх доступних люди-
ні радостей — радість людей, які врятували інших лю-
дей, була від цього аніскільки не менша. І ця радість
усю ту ніч гриміла в серцях, сяяла на обличчях, горіла
в потисках рук у кожній землянці та бліндажі танко-
вої бригади Климовича, всюди, де врятовані й рятівни-
ки сиділи поруч, обіймалися, цілувалися, перебиваючи
один одного й безладно оповідаючи, як усе це сталося,
досхочу їли хліб, кашу, м'ясні консерви й непробудно
засипали на ліжках та нарах, на долівці, на колючих
віттях глиці.

Командир групи, що пробивалася, комбриг Серпі-

лін, в останньому бою був поранений в обидві ноги. Ад'ютант і два автоматники втягли його на шинелі в хату Климовича й поклали на застелене стьобаною блакитною ковдрою сільське ліжко. Серпілін лежав, привалившись до високих білих подушок, довгий, брудний, неголений, із збитим на полисілій голові сивим волоссям, але одягнутий він був за всією формою, при ордені Червоного Прапора на гімнастсьорці та з ромбами на брудних петлицях: на одній — справжнім, з облупленою емаллю, на другій — жестяним, вирізаним з околички кашкета.

Ноги Серпіліна в розрізаних вище від колін галіфе лежали на блакитній ковдрі й кровоточили крізь уболочені бинти.

Автоматники, поклавши його на ліжко, вийшли з хати разом з ординарцем Климовича, який квапився скоріше повести їх і нагодувати, ад'ютант же Серпіліна — дуже високий виснажений політрук — стояв, як ангел-охоронець, у головах свого командира й, спершись на бильце ліжка, згори вниз невідривно дивився йому в лице.

Климович присів на стілець поряд з ліжком.

— Товаришу комбриг, я викликав лікаря, з хвилини на хвилину прибуде. Дозвольте, перше ніж говорити, зробити вам перев'язку.

— Відставити лікаря, підполковнику, — ледве ворухачи губами, тихим, але дужим голосом сказав Серпілін. — Відправиш просто в медсанбат: тут однаково операції не зроблять. Але спочатку зв'яжи мене з командуючим армією. У тебе є зв'язок?

— Є.

— Хто у вас командуючий?

Климович назвав прізвище комадуючого.

— Сергій Пилипович? — спитав Серпілін, і на його змученому обличчі майнула тінь усмішки.

— Так.

— Мій однокашник по академії, — сказав Серпілін. — З'єднуй!

Климович, не заперечуючи, став дзвонити командуючому. Йому однаково треба було доповідати, він і так, запалившись, прострочив десять хвилин.

— Доповідає підполковник Климович, — сказав він, коли командуючий підійшов до телефону. — Внаслідок

бою в моє розташування зі зброєю в руках вийшла група до трьохсот чоловік. Командир групи хоче взяти трубку.

— Дай, — сказав у телефон командуючий.

Обходячи стіл і витягаючи шнур з-під його ніжок, Климович став переносити телефон у голову. Комбриг закинув голову, побачив над собою лице ад'ютанта і зробив очима рух, який той одразу збагнув: підіткнув подушку й допоміг комбригові трохи підвестись.

— Товаришу командуючий, — сказав поранений у телефонну трубку, вже не тихо, як він говорив з Климовичем, а гучно, на весь голос, — доповідає комбриг Серпілін! Вивів у ваше розташування довірену мені сто сімдесят шосту стрілецьку дивізію... Здоров, Сергію Пилиповичу, Серпілін говорить...

І тільки тут, при цих останніх словах, голос його піддався, спазм ридання перехопив йому горло, і він одвалився набік разом з подушками, які від несподіванки не встиг утримати ад'ютант. Трубка впала на підлогу. Підіймаючи її, Климович почув слова, які казав командуючий, думаючи, що його слухає Серпілін.

— Серпілін, який Серпілін?.. Це ти, Федоре Федоровичу? — казав командуючий у трубку, яку зараз притискав до свого вуха Климович, бо Серпілін лежав непритомний.

Лікар, що вбіг, нахилившись над ним, уже розрізав ножицями брудні бинти, а сестра сквапно розкладала на стільці коробки з шприцом та ампулами.

— Чого ж ти мовчиш, Серпілін? Це ти чи ні? Який Серпілін? Чого ти мовчиш? — кричав у трубку командуючий, а Климович дивився на непритомного Серпіліна, забувши, що вже давно час сказати командуючому, що його слухає не Серпілін, а він, Климович.

Товаришу командуючий, — нарешті сказав він, одриваючи очі від Серпіліна, якому сестра перед уколom протирала руку ватою з ефіром. — Це підполковник Климович, я взяв трубку, комбриг поранений, він не-притомнів...

— Який він собою? — питав у трубку командуючий. — Високий, худий, лисуватий?

— Так точно, — відповів Климович, не дивлячись у цю хвилину на Серпіліна.

Він уже запам'ятав на все життя і те, що Серпілін

високий, худий і лисуватий, і те, що в нього один ромб з обляманою емаллю, а другий зроблено з околички кашкета, і що на грудях у нього орден Червоного Прапора, і що він такий чоловік, з яким армія завжди буде армією, навіть якщо вона відступала від кордону до Єльні, — такий чоловік, на якого не треба дивитися двічі, щоб зрозуміти й запам'ятати, що це за людина.

— Він, Серпілін! — зраділо вигукнув командуючий у телефон. — Відкіля ж він узявся? Він же... — командуючий зопалу мало не сказав того, що Климовичу зовсім не обов'язково було знати, і додав, що зараз сам приїде в бригаду.

— Лікар є в тебе там? Що він каже?

— Є, товаришу командуючий, зараз спитаю. — Климович повернувся до лікаря: — Командуючий зараз приїде сюди, питає вас, який стан комбрига.

Лікар стояв над Серпіліним, тримаючи руку на його пульсі.

— Не можна сюди приїжджати, — на подив Климовича, промовив він, навіть не повернувши голови. — Зараз накладемо йому джгут, і треба везти в медсанбат, прямо на стіл. Кожна хвилина дорога, передайте командуючому.

— Товаришу командуючий, — сказав Климович, узявши знову трубку. — Лікар доповідає, що комбрига треба зараз же прямо на стіл в медсанбат.

Командуючий зітхнув прямо в трубку й тихо та гірко вилаявся.

— Тоді скажи лікареві, хай везе. Передай, що сам приїду в медсанбат, може, встигну ще до операції... Або ні, не кажи; ще, гляди, будуть нервуватись, заріжуть. Скажіть, приїду в медсанбат одразу після операції. Про все інше, коли відправиш, зателефонуєш начальникові штабу. У мене все.

Через десять хвилин внесли носі й поклали на них Серпіліна. Климович вийшов до санітарної машини провести. Слідом за ним вийшов ад'ютант Серпіліна. Він хотів лізти в машину слідом за лікарем і сестрою, але лікар попередив, що нема місця та й нема потреби.

— Як хочете, товаришу військлікар, а я поїду, — сказав ад'ютант і взявся рукою за борт «санітарки».

— Товаришу підполковник! — звернувся військлікар по підтримку.

Але Климович несподівано для лікаря підтримав не його, а ад'ютанта. Він вважав за цілком звичайне, що той хоче їхати в медсанбат разом із своїм комбригом.

— Нічого, політрук, лізьте! Місце знайдеться. А потім повернетесь тою ж «санітаркою».

— Це як комбриг накаже, — озвався політрук.

— Зрозуміло. Але якщо повернетесь, приходьте просто до мене.

— Товаришу підполковник, скажіть нашому комісарові Шмакову, що я повіз комбрига! — вже на ходу з машини крикнув політрук.

«Санітарка» пішла.

Мельки подумавши, що він, здається, десь бачив раніш цього довготелесого політрука, Климович повернувся до хати, переніс на старе місце телефон і зателефонував помічникові по тилу, щоб з радощів не перекодували виснажених людей і не давали горілки.

— Танкістську гостинність в рамки не заведеш! — спробував той пожартувати по телефону.

— А ви заведіть, — одрубав Климович. — І за ніч помийте їх усіх, оце буде гостинність!

Після цього він зателефонував комісарові бригади й спитав, чи нема в нього зараз комісара групи Шмакова, що вирвався з оточення.

— Тут. Його трохи оглушило. Поруч міна рвонула. Але вже одлежався, зараз вечеряти будемо.

— Гарзд, починайте, зараз я теж до тебе прийдю, — сказав Климович і, віддавши розпорядження своєму ординарцеві на той випадок, якщо політрук повернеться ночувати, вийшов з хати.

По небу, гнані вітром, бігли низькі, сірі, рвані хмари; крізь них мигтіли бліді осінні зірки. Над фронтом стояла така мертва тиша, немов ніколи й не було ніякого бою.

А Синцов у цей час трясся на машині по вибитій лісовій дорозі, сидючи навпочіпки в головах Серпіліна.

На півдорозі Серпілін опритомнів, але мовчав далі, тільки іноді крізь зуби покрекував на вибоїнах.

Потім нарешті спитав:

— Куди ідемо? В медсанбат?

І, пізнавши голос Синцова, сказав йому, щоб він, доїхавши до місця, повертався в дивізію. Так він два з лишком місяці уперто називав групу людей, що

виходили разом з ним з оточення, так називав їх і тепер.

— Не хотів би лишати вас, — сказав Синцов, думаючи про медсанбат і наступну операцію.

Але Серпілін зрозумів його по-іншому.

— Е-е, голубе, так ти зі мною до Уралу доїдеш. Хіба мало де мене тепер лікувати будуть! А коли ж воювати? Зараз тільки саме війна й піде!

— Я тільки хотів дочекатись, поки операція... — в голосі Синцова прозвучала образа.

— Ну, ну, дочекайся! — зрозумівши тепер його, сказав Серпілін. — Як на моє фельдшерське розуміння, то рани неважкі, тільки препогано, що крові багато витекло. — Він зітхнув і раптом спитав: — Пам'ятаєш, як наша лікарка плакала, що пораненому в оточенні не можна було кров переливати? І кров би люди дали, і руки в неї золоті, а переливати немає змоги! Ні інструменту, ні лабораторії... Так, голубе, кепсько беззбройним бути, нема нічого гіршого на світі! Ти, до речі, про неї там не забудь, потурбуйся!.. І Шмакову скажи, і сам... — Серпілін при цих словах торкнувся руки Синцова своєю крижаною від втрати крові рукою.

— Товаришу комбриг, — відчувши цей дотик, затремтілим зненацька голосом сказав Синцов і не знав, що додати.

Він ще нікого на цій війні так не боявся втратити, як Серпіліна, але не будеш же вголос просити його: «Товаришу комбриг, не вмирайте!»

Медсанбат був увесь на ногах. Туди ще до Серпіліна привезли багато важкопоранених. В приймально-сортувальному відділі та в передопераційній не було де ступити.

Нощі з Серпіліним сквапно витягли з машини й, одігнувши брезент, внесли в намет приймального покою.

Синцов протиснувся за ношами й при кволому жовтому світлі ламп востаннє на півхвилини побачив синьо-біле, знекровлене лице Серпіліна.

— Не бійся, не помру, не для того йшов, — мовби відповідаючи на мовчазне прохання Синцова, обіцяв Серпілін.

Стомлені санітарки тримали ноші на зв'язаних а

обмоток заплічних лямках, їхні плечі здригались, і разом з ними здригалося обличчя Серпіліна.

Назустріч несли когось накритого простирадлом, здається, мертвого. Санітарки відійшли на проході, тряхнувши ноші, перехопили руки й понесли Серпіліна в операційну.

Синцов майже дві години тривожно товкся навколо операційної; нарешті військлікяр, який привіз Серпіліна з танкової бригади, вийшов і сказав, що комбригові зробили переливання крові й витягли з ніг дві кулі. Серце витримало, й тепер прямої загрози, можна вважати, нема.

— На даний момент, — педантично додав військлікяр, але цього Синцов уже не дочув. Він зрозумів одне: вижив!

І мов каменем пригнічена досі тривогою за Серпіліна радість повороту до своїх сповнила через вінця всю його душу.

Він умовив військлікяря затриматись на десять хвилин і пішов до командира медсанбату, щоб одразу ж зателефонувати Шмакову.

Командир медсанбату хотів відмовити йому: командир танкової бригади підполковник Климович уже додзвонився сюди, і йому все сказано, і в армію теж усе доповіли! Але Синцов, як глухий, стояв на своєму, і йому кінець кінцем все ж таки розшукали Шмакова, манівцями зв'язавшись з танкістами через штаб тої стрілецької дивізії, до складу якої входив медсанбат.

Він доповів по телефону Шмакову, який уже чув один раз про все це від Климовича, як минула операція і в якому стані зараз Серпілін. Потім, не заспокоївшись на цьому, додав, що зараз приїде й зможе ще раз доповісти все це особисто.

— Добре, але давайте краще відкладемо до ранку, — делікатно збив його порив Шмаков, — я вже, грішний, чоботи зняв, хочу лягти, та й вам час би вгамуватись.

Та Синцов уже не міг заспокоїтись.

Нашвидку насъорбавшись гарячого чаю з галетами, він ехопився, сказавши, що поспішає, але, прощаючись, раптом узяв командира медсанбату за рукав і ще аж п'ять хвилин щасливо пояснював йому, що за чоловік комбриг Серпілін і як це добре, що він лишився живий.

Потім, усе ще в тому ж піднесеному стані, він, немовби його прорвало, всю дорогу назад оповідав військлікореві, що вже куняв, як вони виходили з оточення.

Навіть коли він дістався до хати Климовича, то й там його не одразу потягло на приготоване для нього ліжко.

Самого Климовича не було. Сонний ординарець недоволено сказав, що підполковник поїхав на передній край — особисто перевірити, як потемки витягнуть підірвані на мінах танки.

Синцов у своєму радісному збудженні, що все ніяк ще не минало, спочатку чомусь надумав дождатись повернення підполковника, потім, заходивши по хаті, почав розпитувати ординарця, чи довелось їхній танковій бригаді теж виходити з оточення й відкіля. І, нарешті, попросив його дізнатись, чи топлять ще лазню й чи не можна встигнути в ній помитись оце зараз, не відкладаючи до ранку.

«Яка тобі зараз, чортові худезному, лазня? Лягав би швидше, поки з ходушок не звалився!» — подумав ординарець, але вголос нічого не сказав, а тільки повернувся спиною, крикнувши, зняв з цівяха пілотку й пішов дізнаватись.

Коли він повернувся, Синцов спав мертвим сном, сидючи на ліжку й звисивши голову на плече.

Похитавши головою, ординарець стягнув з політ-рука мокрі, блаженські чоботи, розмотав чорні, як сажка, онучі й, узявши за плечі, повалив головою на подушку.

Коли Синцов прокинувся, в хаті було світло. Климович у чоботях, галіфе й натільній сорочці, з заткнутим за комір вафельним рушником, доголював голову, сидючи на ослінчику перед дзеркальцем, що висіло на стіні.

— Нарешті прокинулись, — сказав він, напівобертаючись з бритвою в руках. Голова його була наполовину виголена, а наполовину покрита мильною піною.

— Товаришу підполковник, — спускаючи ноги з ліжка й уважно дивлячись на свого господаря, сказав Синцов. — Я вчора не помилився: ваше прізвище Климович?

— Так, а що?

— А я Синцов. Не впізнаєте?

Климович мовчки поклав бритву на підвіконня, ще відтіля, немов в останній раз перевіряючи, чи може це бути, зміряв коротким поглядом худого, широкоплечого чоловіка, що підіймався з ліжка, й швидко пішов йому назустріч.

Вони обійнялись, а в Синцова навіть набігла сльоза — наслідок утоми й збудження.

— А я ж ото подумав учора, що десь бачив цього політрука! — поспішив усміхнутись, хоч і не визнавав сентиментів Климович.

— А я, коли б не прізвище, з цією голоною головою тебе взагалі б не впізнав!

— Голоною, та недоголоною! — захопився Климович і пішов назад до дзеркала доголюватись.

Може, за інших обставин вони й більше б зраділи один одному, але вчорашня зустріч у бою була вже сама собою щонайбільша радість, яку здатні відчувати люди.

По-справжньому щасливі вони обидва були вчора, а зараз їм було просто приємно, що вони зустрілись і, не бачившись із шкільних літ, все ж таки впізнали один одного й що їхня розмова одразу сама собою перейшла на близькі стосунки.

— З твоїм комбригом усе гаразд, — сказав Климович, наново милячи перед тим, як голитись, голову. — Вже забрали його з медсанбату, а там, кажуть, на літак — і в Москву! Вже й штаб фронту про нього запитував, і мало не Ставка! Командуючий сам у нього зранку був. А він чому ж комбриг? Атестувати не встигли?

— Не встигли, — не вдаючись у подробиці, відповів Синцов. Він чув про минуле Серпіліна, але зараз, після двох місяців боїв, йому не спадало на думку ні згадувати, ні казати про це. — Так, лишилася, значить, поки що наша дивізія без командира...

— Була б дивізія, а командира знайдуть! — озвався Климович. — Ти що, з самого початку в ній?

Синцов двома словами, так коротко, що навіть сам здивувався, розповів свою історію до приходу в дивізію Серпіліна.

— Значить, прибудився й солдатом став, — схвально сміючись, сказав Климович. — Я теж нахапав таких

приблуд, поки з оточення йшов, і є такі бойові, що вже не уявляю собі, як без них жив!

На душі в Синцова потепліло від цієї побічної похвали, і він сказав те, про що багато разів думав, поки йшли з оточення, — що проситись назад у газету вже не буде, лишиться в дивізії.

— Якщо тільки збережуть її, а не порозсовують вас усіх. Тут уже і з армії, і з фронту приїхали розбиратися з вами, не знаю, який там у них настрій...

— А що з нами розбиратися? Ми вийшли ж як військова частина: в формі зі зброєю, з знаменом.

— Та коли б не так, з вами взагалі інша розмова була б. Відправили б рабів божих на належну за законом перевірку та й висотували б душу: хто, відкіля, навіщо в оточення попав, навіщо вийшов? — При останніх словах Климович невесело усміхнувся.

— Є чому усміхатись! — раптом розсердився Синцов. — Що ж це, добре, чи що?

— Та вже що тут доброго! Добре було б, якби ми тепер не під Єльнею, а під Кенігсбергом бились, а німці замість нас із оточення виходили б! А взагалі цілком можливо, що ваш Серпілін і доведе, що треба за дивізією лишити номер і людьми поповнити, а не розтягати те, що залишилося. Цілком можливо, — повторив Климович. Йому захотілося потішити помітно спохмурнілого Синцова. — Тим більше, що ви з знаменом вийшли. Нещодавно тут у газеті писали про одних, як вони з оточення без усього, з самим знаменом вийшли, такий галас із цього зчинили!

— А що ж тут поганого? — образливо спитав Синцов.

— А що особливо хорошого? — і собі спитав Климович. — Треба старатись, щоб, крім знамена, ще й з танками, з гарматами виходити, з людьми, які ще воюватимуть! А знамено ти завжди повинен винести, якщо сумління не втрагив! Ми теж з-під Слоніма знамено винесли, але в заслугу собі цього не ставимо, бо як же ще інакше? Та ще й тому, що з сімома танками з ста сорока вийшли, хвалитись нема чим! А цей, з газети, розписав: «Знамено, знамено!» — а що вони, крім знамена, винесли й скільки живих людей вивели, хоч би словечко промовив! Наче до цього й байдуже!

Набалакав йому якийсь балаклій з радощів, що живий лишився, а той і пішов рядки гнати...

— Бачу, ти не любилаєш газетярів, — сказав Синцов.

— А чого їх любити? Зазнав би він на своїй шкурі, що на душі діється, коли, хоч і з знаменом виходиш, а без танків, надісь, по-іншому б описав!

— Ну, я, наприклад, зазнав на своїй шкурі, — сказав Синцов.

— Про тебе тепер нема мови, ти тепер солдат, — одрубав Климович і, витягнувши з-під столу зв'язані мотузкою нові, з запахом дьогтю чоботи, кинув їх під ноги Синцову: — На, примірай.

Чоботи виявились малі, і Климович подосадував: інших чобіт у нього не було.

— Ач, які здоровенні підставки викохав! — він кинув на босі ноги Синцова. — Тільки в піхоті й тюпати.

— А я нічого, потюпавав...

— А я, думаєш, не тюпав? — сказав Климович. — Коли без танків лишився, гай-гай скільки тюпав. Одне слово, «Батьківщино, ти моя безкрая...». Якби мені хто тридцять дев'ятого року, після Халхин-Голу, сказав, що так буду тюпати, — за глум би взяв, душу б з нього витрусив! Та нічого. — Він намочив рушник одеколоном, витер ним після гоління голову та лице і, розставивши ноги, мов викликаючи когось на бій, стояв перед Синцовим маленький широкоплечий, з випнутими з-під натільної сорочки залізними м'язами. — Не переживай, почекай, ще в'їду в Німеччину на своїй тридцятьчотвірці. І тебе на броню посаджу, якщо, звісно, нам до цього не випаде з тобою «єо святими упокой» і фанерна пам'ять з зірочкою. Хаустов, принесли сніданок? — почувши, що за спиною рипнули двері, спитав Климович.

— Так точно! — сказав ординарець, опускаючи на стіл чайника й дві, поставлені одна на одну, накриті рушником тарілки.

— А як лазня, вільно там?

— Не можна сказати, щоб вільно, товаришу підполковник...

— Коли чаю поп'ємо, проведете політрука помітись. Пару білизни взяли йому?

— Так точно! Тільки боюсь, що...— ординарець, не показавши, оглянув недовірливим поглядом довгу постать Синцова.

— Давай зразу поснідаємо,— сказав Климович, натягаючи гімнастюрку,— а то й мені часу нема, та й тобі треба помитись, бороду зняти. На одинадцятую годину начальство збирає ваш командний склад. А ти заріс, як піп, тільки наперсного хреста бракує.

За сніданком Климович уже не повертався до серйозної розмови й взагалі квапився.

Порадивши Синцову після голодування їсти повільніш та ретельніш пережовувати, він сам нашвидку випив дві склянки чаю і встав.

— Вибач, час вийшов. Якщо хочеш своїм домашнім написати, що Христос воскрес, напиши й одразу Хаустову, ординарцеві, віддай, він з нашою польовою поштою сьогодні ж надішле.

— Слухай, а як у тебе сім'я, де вона? — раптом немов тхось потягнув його за язика, не влад спитав Синцов.

— Нема в мене сім'ї,— швидким і дивним, кам'яним голосом відповів Климович і вийшов, не прощаючись.

Синцов не одразу зрозумів, що це означає, і ще якусь мить мовчки дивився на двері, що грюкнули за Климовичем.

«Чому він відповів таким дивним голосом? Що в нього там у родині: драма, зрада, розлука?» — питав себе Синцов і, тільки стрінувшись з докірливо-похмурим поглядом ординарця, раптом зрозумів, що Климович казав не про драму, не про розлуку і не про зраду, а про смерть.

У великому наметі політвідділу бригади зібралось тридцять командирів та політпрацівників, що вийшли з оточення разом з Серпіліним. Всі за ніч поголили бороди, помились, почистились. Деякі, що вийшли напередодні в зовсім уже розтерзаному вигляді, були те пер у сірому танкістському обмундируванні: серце ж бо не камінь — з наказу Климовича його помічник по тилу розщедрився на десять комплектів.

Всі, входячи в намет і радісно вітаючись, не впізнавали один одного. Було важко собі уявити, що тіль-

ки одна проведена в людських умовах ніч, лазня та гоління можуть до такої міри одмінити людей.

Батальйонний комісар Шмаков відрекомендував начальника, що приїхало, своїх товаришів по оточенню й поклав на стіл список на триста дванадцять чоловік, які пробилися крізь німців.

Начальників, що приїхали, було троє: полковий комісар з політвідділу армії — чорнявий, добродушний, ласкавий чоловік, який не виспався і весь час позіхав; підполковник з фронтового відділу формування — немолодий, що сидів рівно, як ціпок («Чисто тобі сухар», — з першого погляду подумав про нього Синцов), і маленький майор із Особливого відділу, чомусь у формі прикордонника, з замкнутим обличчям і суворо ступеними губами.

Ранкова розмова з Климовичем насторожила Синцова. Замість того щоб, як йому мріялося, перш за все урочисто вишикувати всіх їх, що вийшли з оточення зі зброєю в руках, з знаменом і подякувати за службу, їх чомусь зібрали в наметі, окремо від бійців... Синцов раптом здалося, що все неодмінно відбудеться образливо, не так, як хотілось.

Але розмова, навпаки, почалась зовсім необразливо.

Ласкавий полковий комісар з політвідділу армії, який заговорив перший, сказав, що робити урочисте шикування тут, поблизу передової, недоцільно. Це не пізно буде зробити і прибувши на місце, в район Юхнова, куди їх усіх сьогодні ж перекинуть. Товариші командири й політпрацівники, яких він від імені командування поздоровляє з виходом з оточення, повинні зрозуміти, що розв'язання питання про те, чи буде збережено номер за їхньою дивізією, чи лишиться вона й буде поповнюватись як така, — це питання, яке вже поставив перед ним товариш Шмаков, розв'язується не за один день, і до того ж розв'яже не він і навіть не командування армії. А поки це питання не розв'язано там, угорі, доводиться розглядати всіх, що вийшли з оточення, не як військову частину, а як тимчасово сформовану в умовах оточення групу, що вже виконала як така свої завдання. А якщо так, то тепер як група вона вже не існує, а ті, кому належить цим цікавитись, будуть віднині розглядати питання про кожного

з них окремо, враховуючи їхні звання, посади і те, як кожний проявив себе в оточенні.

— Тим більше, — додав полковий комісар, — що, за попередніми даними, в групі з самої сто сімдесят шостої дивізії виявилось тільки сто сім чоловік, а решта дві третини приєднались з різних частин у різний час.

Поки він усе це казав, Шмаков, кінчиком хусточки витираючи під окулярами очі, які сльозились від безсоння, весь час уважно дивився на полкового комісара; до цієї загальної розмови в них була вже одна, попередня, і Шмаков з тривогою чекав, що тепер казатиме полковий комісар, — так чи не так, як треба було б, на думку його, Шмакова.

Потім полковий комісар повернувся до підполковника з відділу формування, і підполковник сказав рипучим, дерев'яним голосом, що коли люди прийдуть до них на місце і вступають в їхнє розпорядження, то там з ними й буде дальша розмова, а зараз товариші командири повинні вишикувати людей, довести їх під своєю командою до машин — машини стоять за кілометр відділя, в ліску, і розсадити по машинах, з розрахунку двадцять бійців і два командири на кожную. Місце призначення — село Людково, під Юхновом, відстань — сто сорок кілометрів, маршрут руху — на південний схід по дорозі Єльня — Шуя, а потім по Юхновському шосе на схід. Інтервал руху між машинами — тридцять метрів, в разі наскоків авіації слід розосередити людей подалі від дороги. Він сам поїде на легковій машині на чолі колони. Відтарабанивши все це, підполковник замовк і, здається, нічого не збирався додавати до сказаного.

Коли підполковник закінчив свою промову, полковий комісар звернувся з запитанням до майора-прикордонника з Особливого відділу:

— Як, товаришу Данилов, у вас будуть корективи чи будемо рухатись?

Майор з суворо стуленими губами, явно не кваплячись з відповіддю, кілька секунд мовчав, нарешті все ж таки розтулив губи й сказав жорстким баском, що ніяких корективів у нього нема, але є питання до старшого групи. При цих словах він повернувся до Шмакова:

— Задача зброї вже зроблено?

— Якої зброї? — спитав Шмаков.

— Трофейної зброї, що є в особового складу.

— А чому нам її здавати? — спитав Шмаков.— Трофейна вона чи не трофейна — це наша зброя, ми з нею пробились, з якої ж речі нам її здавати?

Всі захвилювались і загомоніли. Прикордонник перечекав шум і сказав, не підвищуючи голосу, що нашої або вашої зброї в армії нема, а є зброя, яка належить за штатом і видається на руки тоді, коли її належить мати на руках. Військовослужбовцям, яких направляють на сортування й формування, мати зброю на руках взагалі не належить, а вже щодо трофейної, то й поготів. Її треба здати, а не тягти з собою в тил. Тут нема про що й говорити.

— Це ще невідомо, чи є про що, чи нема про що говорити! — різко сказав Шмаков.— Ми ще подамо рапорта про те, щоб була збережена наша дивізія.— В цю хвилину він зовсім забув, що сам ніколи не лічився в штатах цієї дивізії.

— Ми це питання не будемо тут з вами дискутувати, товаришу батальйонний комісар, — сказав прикордонник.— Не буде дивізії чи буде дивізія — не нам з вами розв'язувати, але, незалежно від того, як буде розв'язано це питання, всю трофейну зброю поки що треба здати.

— Крім командирської, особистої! — зовсім несподівано для всіх гучно і навіть з викликом сказав досі безстрашно мовчазний, дерев'яний підполковник з відділу формування.

Видимо, цього сухого чоловіка щось глибоко особисто зачепило в цій розмові.

— Образливо все це, — сказав Шмаков, підводячись і гнівно стискаючи кулаки.— Образливо! — повторив він голосно, і голос його задзвенів.— Дуже образливо, перед людьми соромно! А вам хіба не соромно? — раптом в очі крикнув він прикордонникові.

Той теж підвівся і, трошки збліднувши, повагом застібнув спочатку одну, потім другу кнопку на планшетці.

— Є вказівки, — вимовив він дуже тихо, і відчувалося, що цей тихий голос дається йому великим напруженням волі, — з приводу яких було зроблено запит, і є пояснення, що треба виконувати ці вказів-

ки, через те треба здати трофейну зброю, товаришу батальйонний комісар.

В розпалі цієї суперечки до намету ввійшов Климович, який надовго, майже з самого початку, зник.

— Товаришу полковий комісар, дозвольте доповісти. Мене викликав до проводу командуючий і наказав передати вам, що урочисте вишикування групи, яка вийшла під командуванням комбрига Серпіліна, та короткий мітинг у зв'язку з її виходом Військова Рада армії наказує провести тут, у розташуванні довіреної мені частини.

Всі присутні переглянулися. Полковий комісар у душі був задоволений: він сам ранком, перед виїздом, доповідав начальникові політвідділу свою думку, що вишикування й мітинг треба провести на місці, в танковій бригаді, але начальник політвідділу заявив йому, що робити це поблизу передової не час і не місце, ще, гляди, розбомблять!

«А все ж таки не на його вийшло, а на моє; значить, перевірили у Військовій Раді!» — подумав полковий комісар.

Підполковник з відділу формування та майор Данилов були підлеглі фронтові й не мали прямих вказівок, де і як проводити мітинг; але сперечались з командуючим, перебуваючи в розташуванні його армії, не випадало. Вони тільки мовчки презирнулися.

Зате Шмаков одверто тріумфував.

— Дозвольте, товаришу полковий комісар? — звернувся він, перше ніж хтось встиг відповісти на слова Климовича.

— Так, слухаю вас.

— Капітане Муратов! Політрук Синцов! Розпорядіться вишикувати... дивізію! — Зробивши маленьку паузу, він усе ж таки уперто додав це слово, яке залізло, в'їлося в їхню загальну свідомість.

— Оце добре! — сказав Климович, сідаючи до столу. — Я, правда, вже розпорядився, але хай покvapлять, часу у нас нема, командуючий наказав: провести, але не бабратись!

Сідаючи, він співчутливо подивився на повеселілого батальйонного комісара; йому подобався упертий старий, як він сам собі називав сивого, без єдиної чорної волосинки Шмакова. Саме душевне розуміння того

болю за своїх людей, який переживав зараз Шмаков, і змусило Климовича проявити ініціативу. Він збрехав, що командуючий викликав його до проводу. Ні, він сам вийшов відділя й зателефонував командуючому, прохаючи дозволу провести на місці, в бригаді, урочисте вишикування й короткий мітинг. «Розуміється, — сердито сказав командуючий; здається, він був дуже зайнятий. — Вже послали до вас замначполітвідділу. Чого ви втручаєтесь? Що, він сам додуматись не може?» — «Не знаю, товаришу командуючий, — сказав Климович, — видимо, в нього інші вказівки». — «Які там ще інші вказівки? Проводьте! Тільки без тяганини».

— Ну, так, — сказав полковий комісар, спираючись кулаками об стіл. — Які ще питання?

— Питання давнє, щодо зброї, — сказав Шмаков.

— Товаришу підполковник, — перервавши його, звернувся прикордонник до Климовича. — Командуючий не віддав наказу про нездачу трофейної зброї?

— Ні, — відповів Климович.

— Тоді рішення залишається попереднім, — поспіхом сказав полковий комісар, не допускаючи, щоб знову виникла суперечка. — Після вишикування й мітингу здасте трофейну зброю — й вантажтесь на машини!

— Одну хвилинку, товаришу полковий комісар, — підвівся дерев'яний полковник з відділу формування. Він подивився на Шмакова й, сухо пристукнувши серед тиші кісточкою вказівного пальця по столу, сердито сказав: — Попрошу вас, товаришу батальйонний комісар, не вживати на мітингу поняття «дивізія», оскільки питання про збереження номера не розв'язано й ви являєтесь не дивізією, а групою, що вийшла з оточення й складається з бійців та командирів чотирьох інших дивізій та інших окремих частин.

«Сухар ти чортів!» — хотів крикнути йому Шмаков, але стримався і сказав:

— Слухаюсь!

Найголовніше виходило так, як він хотів: зараз вишикуємо й подякуємо людям, а решта — чорт з ним! — з рештою розберемося потім.

Він підвівся з-за столу й пішов до виходу слідом за іншими, але майор-прикордонник раптом опинився поряд з ним і злегка доторкнувся до його рукава:

— Прешу зазриматись на два слова, товаришу батальйонний комісар!

— Слухаю вас, товаришу майор, — сказав Шмаков з відтінком подиву: йому здавалося, що говорити більше нема про що.

— Питання таке. — Майор терпляче дочекався, поки всі вийшли й вони лишилися в наметі вдвох із Шмаковим. — Поки що ми ваших людей ще не знаємо, а ви знаєте. Як, на вашу думку, — він підкреслив слова «на вашу думку», даючи можливість зрозуміти, що ця думка для нього ще далеко не остаточна, — чи можете ви цілком відповідати за кожного з людей, які вийшли з вами?

— Відповідати? — перепитав Шмаков швидким, різким голосом. — На мою думку, вони самі вже відповіли на ваше питання тим, що не лишилися у німців, а з боем вийшли до своїх.

— Я це розумію, товаришу батальйонний комісар, — сказав майор, вислухавши, відповідь Шмакова. — Те, що вони вийшли до своїх, для мене такий же факт, як і для вас. Але у вас люди йшли під командою, а в цих умовах буває, що разом з іншими виходить людина, яка сама не збиралася виходити з оточення, але, опинившись під командою, мусила виходити разом з усіма. Однак вона з тих чи тих причин усе ж не викликає довір'я в командування. Нема у вас таких?

— По-перше, на мій погляд, нема, — швидко сказав Шмаков, — а по-друге, ми перейшли фронт, ми нарешті вдома, і не розумію, що вас хвилює.

— Мене нічого не хвилює, товаришу батальйонний комісар, — удаючи, що він не помічає гарячковості Шмакова, відповів терпляче прикордонник, що свідчило про незвичайну витримку. — Мене, як людину, що відповідає за свою справу, цікавить ще одне питання: чи не може виявитись серед людей, які з вами вийшли, осіб, що приєднались до вашої групи з своєю метою і частково досягли своєї мети, перейшовши разом з вами фронт, а в дальшому можуть досягнути її цілком, зникнувши дорогою, до всякої перевірки. Я не знаю, чи є такі особи у вас, але досвід підказує, що вони можуть бути. І краще подумати це тепер, ніж потім, коли це буде пізно.

— Нема в мене таких осіб, — уперто повторив

Шмаков. — Одного падлюку виявили й рєзстріляли, не дожидаючись ваших порад. Другий падлюка сам застрелився. А щодо того, рано чи пізно... — Він хотів сказати: «Ех, дорогий товаришу, ми з вами останній час занадто часто й занадто рано почали думати, що людина не викликає довір'я, а потім занадто пізно похоплювалися, що вона все ж таки викликає його!» Хотів сказати, але обірвав себе на півслові й замість цього сказав, що сам свого часу рік працював в органах ВЧК і не гірше, як товариш майор, знає, що таке пильність... — Якщо, розуміється, бачити в ній меч, а не помело!

— Як це зрозуміти? — сухо спитав прикордонник.

— А так, — все ще не остигаючи, сказав Шмаков, — що в своїх людей вірити треба. А без віри це вже не пильність, а підозріливість, паніка!

В словах Шмакова був виклик, але прикордонник не захотів прийняти його на свій карб і холоднокровно відповів, що все це так, але на сьогоднішній день доводиться рахуватися з обставинами, а обставини винятково складні, і не можна заплішувати на це очі.

— А я не заплішував і не заплішую!

— Тоді в мене все, — сказав прикордонник. — Я поїду в колоні, замикаючи рух. У моїй емці є два вільні місця. Можу запропонувати вам, — раптом додав він, немов підкреслюючи цією несподіваною для Шмакова пропозицією, що він, майор Данилов, робить тут своє діло, вважає, що правда на його боці, й не надає жодного значення всій цій суперечці з запальним батальйонним комісаром.

Прорубана через віковий сосновий ліс просіка йшла далеко до самого обрїю. Осіннє сонце, проглядаючи крізь шари, тьмяними плямами лягало на сиру післю вчорашнього дощу глицію. Там, де подекуди з-під глиці виступав пісок, він був після дощу весь у дрібному рябятинні. Коли повівав вітерець, з сосон сипались рештки вчорашнього дощу, що застрягли на вітах, і люди, стоячи в рядах, пересміювались, їжачились, лізли пальцями за коміри гімнастєворок...

Люди щойно вишикувались, начальство ще не з'являлося, і вони стояли за командою «вільно».

За ніч і ранок до медсанбату відправили ще чоловік тридцять, які вчора зопалу вважали себе в строю. Уздовж просіки вишикувано двісті вісімдесят два чоловіки — рівно половина того списочного складу, який був учора ввечері перед боєм.

Усі вишикувані були при збрві. Десь у п'ятдесяті чоловік були наші гвинтівки, інші за два з половиною місяці боїв поволі обросли німецькою зброєю — гвинтівками й автоматами. У деяких за поясом стирчали німецькі гранати з довгими держаками.

На лівому фланзі стояло шість винесених з оточення ручних кулеметів — два наші й чотири німецькі, а ще далі, на крайньому фланзі, стояв великий німецький полковий міномет і поряд нього лежали дві невтрачені міни. Коло міномета стояла його обслуга — троє з тих артилеристів, що йшли з-під Бреста й приєднались до Серпіліна ще в перший день оточення. Як вони винесли вчора з цього кромішнього пекла, де під кінець взагалі було важко що-небудь зрозуміти, здоровенну трубу, плиту й навіть міни, лишалось їхньою таємницею, але зараз вони були горді з цього й стояли, не криючи своїх почуттів.

На правому фланзі, на півголови вищий від усіх, стояв усе такий же могутній, яким він колись постав перед колишнім командиром дивізії полковником Зайчиковим, старшина Ковальчук. Двічі легко й один раз відчутно поранений за час оточення, він стояв з перев'язаною чистим бинтом головою, широко, по-богатирському розправивши плечі й тримаючи розгорнуте, з приставленим до ноги держалном знамено дивізії. Хоч би там що, а він від початку й до кінця ніс його власноручно й виніс!

Коли півгодини тому, одержавши наказ щикуватися, почали розшукувати Ковальчука, його знайшли на узліссі; він сидів на пні й складаним ножом дотесував нове держално. Тепер він стояв із знаменом, прикріпленим до шойно виструганого держална, і всі могли прочитати на цьому поруділому, пропотілому, притертому полотнищі ті ж самі слова, що два з половиною місяці тому прочитав на ньому покійний Зайчиков: «176-а Червонопрапорна... Робітничо-Селянської Червоної...»

Як і всі інші, Синцов, нетерпляче чекаючи початку,

стояв неподалеку від знамена й радісно розмовляв з чоловіком, якого щонайменше сподівався тут зустріти.

Климович задалегідь, ще до дзвінка командуючого, на всякий випадок викликав для участі в церемонії командира свого розвідбату разом з танкістами, що відзначилися в нічному бою. Комбат приїхав на грузовику; прибули з ним бійці посипалися з кузова, а він, вискочивши з кабіни, наштовхнувся на височенного, худого політрука з німецьким автоматом на шиї. Обидва вони — капітан-танкіст і політрук — кілька секунд мовчки дивились один на одного.

— Під Бобруйськом, так? — нарешті перший сказав Синцов — перший тому, що зустріч ця запам'яталася йому більше, ніж капітанові. — Ви мене затримали, а мого молодшого політрука в себе лишили, Люсіна... І льотчик у вас лишився...

— Так точно! — весело озвався капітан. — Шкода, що ви не лишилися, а то разом би воювали!

— Я тоді поранений був, — нагадав Синцов.

— А тепер загоїлось?

— Загоїлось.

— А більше не додали?

— Поки не додали.

— Ну, тоді щастя ваше. А мені за цей час вони й в лопатку цвиркнули, й від с..., вибачте на слові, шматок одірвали.

— А ви і тоді, й тепер весь час у цій бригаді? — спитав Синцов.

— Авжеж, аякже?

— Виявляється, ваш командир, — Синцов хотів сказати «мій шкільний товариш», але сказав замість цього: — мій давній знайомий.

— Ну ось, бачите, — усміхнувся танкіст, — а я якраз з ним тоді при вас по телефону розмовляв. Що ж ви не сказали? Я б вас одразу з'єднав.

Та ви такі, що з'єднали б! Наставляй кишені! — засміявся Синцов.

— Усе можливо, — усміхнувся капітан. — Коли становище скрутне, то й самому гайки підкручувати доводиться. Зате тут я зустрів вас з розпростертими обіймами, просто на мій розвідбат вийшли!

— А ви, здається мені, були тоді пєм по тилу?

— Ет!.. — махнув рукою капітан. — Коли через нім-

ця пробиваєшся, забудеш, де перед, де зад. То в морду його б'єш, то, як кинь, копитом брикаєшся. Був пом по тилу, а став розвідником, а проте, що вам пояснювати, ви самі з оточення вийшли... І зухвало вийшли, зухвало! З місяць ніхто не виходив, і вже вважали, ніхто не вийде. Командир, видимо, у вас зухвалий! — схвально додав він. — Кажуть, поранили його?

Синцов кивнув.

— Шкода!

— Слушайте, — сказав Синцов, знову згадавши про Люсіна. — А як той мій товариш, що у вас лишився?

— А, молодший політручок? У хвацькому кашкетіку? — засміявся танкіст. — Між іншим, цікава особа. Спочатку не хотів лишатись, брикався. Потім, коли побачив, що не викрутиться, три дні воював цілком пристойно, а на четвертий, коли становище трошечки стабілізувалось, одразу до начальства з рапортом: мовляв, силomicь, самоуправно і таке інше. І поїхав у свою редакцію. Ми за ті дні боїв його навіть до медалі предстали. Ну, а як змотався, звісно, відкинули.

— А льотчик, майор? — спитав Синцов.

— Ось цього не знаю, — знизав плечима танкіст, — цього на другий день поранили, і де він тепер — у небі, на землі чи під землею, — мені невідомо.

— А вас, значить, як і перше, звуть Іванов і на вас уся Росія держиться?

— Не на мені, а на моєму прізвищі! — усміхнувся танкіст. Він дружньо ляснув Синцова по плечу й, відступивши кроків на три назад, склавши на грудях руки, довго з захопленням дивився на знамено, яке тримав у руках старшина Ковальчук.

— Оце так! — сказав він, помовчавши. — Аж дрижаки беруть!

Коли, вийшовши на середину просіки, Шмаков подав команду «струнко», здвоєна шеренга підрівнялася, брязнула зброєю й завмерла. На правому її фланзі з інтервалом у два кроки стали танкісти з розвідбату на чолі з своїм командиром.

Вперед виступив полковий комісар і негучним, ласкавим голосом сказав, що від імені й з доручення Військової Ради армії поздоровляє їх з відважним виходом з оточення зі зброєю в руках і при знамені. Він не сказав ні «дивізія», ні «група», обминувши це, і почав

просто: «Товариші! Поздоровляю вас...» У відповідь на поздоровлення в рядах нескладно, але щиро крикнули: «Служимо Радянському Союзу!»

Потім полковий комісар ступив крок назад, а підполковник Климович ступив крок уперед.

Полковий комісар, що промовляв до нього, не сказав нічого особливого, просто кілька добрих і справедливих слів, але коли Климович, перед тим як почати говорити, обвів очима ряди, він несподівано для себе побачив на багатьох обличчях сльози.

— Товариші бійці й командири! — сказав він своїм гучним, ясним голосом. — Сімнадцята танкова бригада ніколи не забуде вашого подвигу й нашого братерства в нічному бою коло знака двісті одинадцять, де ми подали один одному руку бойової дружби. А наш розвідбат, — він показав рукою на капітана Іванова, який стояв попереду своїх напружених від хвилювання танкістів, — завжди буде пишатися, що ви вийшли до своїх на його бойовій дільниці. Капітане, салют на честь бойової дружби!

Танкісти підкинули гвинтівки й дали залп.

Зайшла тиша. Ніхто не знав, що там ще скаже цей маленький підполковник, який раптом виявив свою поетичну душу. Але він виждав ще секунду мовчання й сказав єдине, що, на його думку, лишалося сказати:

— Смерть фашистським окупантам!

Третім говорив Шмаков. Йому випав найтяжчий жереб: і закінчити урочистий мітинг, і сказати останні, цілком прозаїчні слова — про задачу зброї і порядок вирушення в тил. Йому хотілося сказати багато чого, але він стримав себе і саме завдяки цьому справився з завданням. Тільки один раз, коли, простягнувши руку до знамена, він сказав, що вони під командуванням тимчасово вибуло́го з рядів комбрига Серпіліна і ось під цим самим знаменом 176-ї Червонопрапорної дивізії ще пройдуть назад усі ті дороги, по яких відступали, голос йому на мить зірвався. Але він зусиллям волі повернув собі голос, бо сльози були тут ні до чого, і з якогось натхнення загонисто крикнув ту саму фразу, яку через рік сказав Сталін: «Буде ще й на нашій вулиці свято, товариші!»

В рядах прозвучало нескладне «ура» впереміш з сльозами хвилювання.

Зробивши паузу, Шмаков, зовнішньо дуже спокійний, хоч внутрішньо цей спокій давався йому з великими труднощами, оголосив як про щось таке, що само собою розумілося, — в зв'язку з тим, що їх відправляють у фронтовий тил, треба перед відправкою здати всю наявну трофейну зброю, а також боеприпаси до неї. Після відпочинку й переформування всіх озброять, як належить, а трофейна зброя потрібна тут, на фронті.

— А списки всього, що ми передали, ми, товариші, збережемо, — весело, підкреслено гучним голосом, бо він відчував у рядах розгублений шерех, додав Шмаков, — щоб пам'ятати, хто кого роззброював, поки ми йшли з оточення: німці нас чи ми німців.

Потім він сказав, що грузовики для відправки в тил уже прибули, одразу після здачі зброї почнеться вантаження і подав команду «вільно». Командири рот і взводів розійшлися, щоб заходитись коло здачі зброї, а Шмаков, обернувшись, глянув на полкового комісара. «Ну як? — питав його погляд. — Усе зроблено, як домовились?»

Той кивнув.

— А все ж таки про дивізію не втримались — сказали! — докірливо проскрипів дерев'яний підполковник.

— Не про дивізію, а про знамено дивізії! — огризнувся був Шмаков, але тут же змінив гнів на ласку й усміхнувся: — Ви краще не зв'язуйтеся зі мною, товаришу підполковник. Я старий діалектик. Навіть учене звання щодо цього маю; почнемо сперечатись про формулювання — обкручу навколо пальця!

Здача трофейної зброї забрала годину. Одні бійці здавали її байдуже: якщо належить, значить, належить, інші сумували й упівголоса матюкалися; треті приховували трофейні пістолети: з ними особливо шкода розлучатися.

Синцов, у якого не було пістолета, а тільки самий автомат, здав його і лишився зовсім без зброї. В такому ж становищі, як він, опинилось і багато інших командирів, які під час виходу з оточення не вважали пістолет за серйозну зброю, віддаючи перевагу автоматів або карабину.

— Покваптесь, товариші! — раптом підходячи до Шмакова, сказав Климович. До нього самого щойно

підбіг оперативний черговий і сказав щось таке, що різко змінило його настрій. — Покваптесь! Щоб через п'ять хвилин вас тут не було! — закінчив він.

Не вдаючись у дальші пояснення, він потис руку Шмакову, відкозиряв іншим і покликав Іванова:

— Ходім, капітане!

Синцов догнав його, щоб попрощатися.

— Товаришу підполковник! — гукнув він Климича.

Климович круто спинився, повернувся до нього й коротко потиснув руку.

— Прощай, Ваню! Їдь, не барись! А мені, вибач, нема часу. — І пішов далі.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Колона з тринадцяти грузовиків та двох емочок — на чолі й у хвості — вже другу годину їхала по лісовому грейдеру, який, за словами знавців, десь попереду виходив на Юхновське шосе.

Після вчорашнього дощу знову стояла суха вітряна погода. Обабіч дороги кілометри жовтого й червоного осіннього лісу чергувалися з смугами осінніх сірих полів, що простяглися далеко до обрію. Гнане вітром зашкарубле листя весь час перебігало дорогу під колесами машин. Іноді крізь хмари проглядало сонце і ставало зовсім тепло й весело.

Синцов ще до того, як почали вантажитись на машини, здаючи зброю, спитав у Шмакова, які тепер будуть його обов'язки й на яку машину йому сідати.

Втративши так несподівано Серпіліна, в якого він був за все разом — і за ад'ютанта, й за ординарця, й за писаря, — він почував себе незвично вільним.

— А, не квапся! — ласкаво, на «ти», сказав йому Шмаков, душа якого після мітингу пом'якшала й подобришала до всіх навколо. — Доїдемо — розберемося. В яку завгодно машину сідай. Ще встигнеш, накомандуєшся!

І Синцов сів у першу, що трапилась йому, машину всередині колони.

Поруч нього в кузові опинився червоноармієць Золотарьов, той самий, що колись вийшов їм назустріч

разом з полковником Барановим. На Золотарьові була навіть та сама шкірянка, тільки тепер уже геть зовсім до дір протерта й завожена. І гвинтівка в нього була та сама, з якою він прийшов до них. Поки були в оточенні, він не поласився на трофейну зброю й тепер на цьому виграв.

Поруч Золотарьова, з другого його боку, сидів шофер з танкової бригади, який попросився доїхати з ними до тилової рембази, де стояла його полуторка.

Спочатку розмова йшла про одне — про здану трофейну зброю. Шофер з танкової бригади невтомно жартував на цю тему.

— Звісно, — казав він, — на міномет ваш трофейний і на кулемети, та хоч би ви навіть гармату взяли, на них ніхто не зазіхне. А ось за автомати ціла війна буде. І як це воно ваше командування таку багатющу трофею погодилося здати? Якби я вами командував — ніколи в житті не віддав би!

— А що ж їх, у тил везти? Вони на фронті потрібніші, — з деяким насильством над собою, більше для годиться, ніж щиро, заперечив Синцов.

— На фронті! Так і ви ж не в Сибір їдете, ще з'явитесь і на фронт!

— З'явимося, та не зразу.

— А ви правильно пояснюєте, товаришу політрук, — зовні шанобливо, але з вогником-глузування в лукавих очах відповів шофер. — Та тільки я б сам ніколи в житті не здав! Ох, і війна ж буде через ці ваші автомати!.. Наш командир бригади лапу накладе — це безумовно: лиши бригаді! З тилу армії приїдуть, безумовно, скажуть: дай! З сусідньої дивізії під'їдуть, по-сусідському чемненько попросять: може, чимось поступитесь? Ну, а з штабу армії — ці вже всіх причавлять! Приїдуть і заберуть! Тим більше, скажуть, ви, танкісти, під Єльнею і без того розжились на деякі трофеї. А взагалі кажучи, з цією, з Єльнею... бої були міцні, а трофеїв небагато... Ні, небагато...

Розмова перейшла на недавні бої під Єльнею, в яких, як зрозумів Синцов, шофер, що їхав з ними, сам не брав участі, але, мабуть, повторюючи розмови, які він чув, розмашисто оповідав, що під Єльнею в німців було до восьми дивізій, ціла армія, і їм загалом добре дали дужу, та під кінець трохи сплохували. За словами

шофера, якби «сусіди» не підвели (які саме «сусіди» і чим вони підвели, він не уточнював), то можна було б усіх німців запечатати в пляшку.

Всі, хто сидів у машині, уважно слухали, підстрибуючи на вибоїнах, пропускаючи слова й фрази й перепитуючи один одного.

— Значить, все ж таки впустили? — сумно спитав хтось, коли шофер сказав про пляшку.

— Не сказати, щоб зовсім впустили, — відповів шофер, — але техніку вони повитягали... Я ж кажу, трофеї не особливі.

І всі, хто слухав його, хоч і тішилися з того, що німців під Єльнею натовкли, та ще вісім дивізій, але одночасно сприймали як особисту образу, що не довело діла до кінця, не запечатали їх у пляшку. Дуже вже хотілося всім, хто їхав у машині, щоб німці опинилися в оточенні, побували в їхній шкурі.

Потім, після мовчання, хтось спитав, чи великі були втрати в боях під Єльнею.

— Та як сказати... — невизначено відповів шофер з танкової бригади. — В кого як, та й знову ж таки, якщо людські взяти втрати або в матеріальній частині, то теж буде, як рахувати.

І Синцов зрозумів, що втрати були великі, але шоферові не хочеться зараз говорити про це.

— А як авіація? — знову спитав хтось.

— Бачиш, нема! — одірвав руку від кузова й, показавши на небо, озвався шофер. — Ідемо — і нічого. А то, бувало, із щілин носа не висунеш. А зараз, я сказав би, навіть занадто сміливо ідемо. Щоправда, останні дні тихо, зовсім мало літають. Навіть тривога бере: чого це вони?

— Ну, а як, коли взяти втрати? — уперто перепитав той же боєць, що питав перший раз. — Ось у вас, скажімо, в бригаді: скільки вас було на початку війни і скільки вас тепер є?

— Так це ж як сказати... — знову ухилився шофер. — У перших боях людей втратили, потім з оточення пробивалися, знову втрати були. Щоправда, і до нас дорогою люди прибивалися...

— Ну, це і до нас теж, — озвалося одразу кілька голосів.

— Ну, і від нас хто одбився, міг до інших при-

йти, — розсудливо від далі шофер. — Отже, тут виходить баш на баш. Потім переформувалися — знову новий рахунок. Потім під Єльнею бої, а тепер знову поповнення дожидаємо... Як тут рахувати? Я ось, приміром, з перших днів у бригаді, з Слоніма.

— А чи багато таких, як ти?

— Не рахував, не знаю, — огризнувся шофер.

І Синцов знову подумав: «Небагато!»

— А листи тепер як, одержуєте? — спитав він. — Польова пошта добре працює?

— Та як сказати... Листи йдуть, не скажу, швидко, не скажу, поволі, а загалом, зважаючи, де в кого рідня. У вас, приміром, де, товаришу політрук?

— Не знаю! — похмуро сказав Синцов. Йому не хотілося розводитись на цю тему. Але, виявляється, і в його співбесідника теж не було такого бажання.

— Оце воно саме так, що гірше нема, коли не знаєш, — озвався він, зітхнув і замовк.

«Може, і в нього пропала сім'я? — подумав Синцов, почувши це зітхання. — А може, навпаки, в нього пропала, а в мене за цей час знайшлася? Адже не самі ж тільки нещастя на війні, буває й щастя!..»

І він, спершись на борт машини й дивлячись униз, на сіру стрічку дороги, яка неслась під колесами, став думати про те, що чекає його тепер, щастя чи нещастя? Як дочка? Може, теща все ж таки повернулася з нею до Москви, коли він був уже на фронті? Або вони лишилися там, у Гродні, й, значить, нічого не відомо й не буде відомо... І як Маша? Пішла чи не пішла в армію? Сьогодні вранці він, так і не встигши написати їй, вирішив зробити це увечері, коли вони доберуться до місця.

— А все ж таки?.. — спитав Синцов. — Якщо сім'я в Москві, як воно — за тиждень дійде відділя лист?

— Тижня за півтора.

— А, наприклад, до Вязьми? — знову спитав Синцов.

— До Вязьми довше, — сказав шофер. — Хоч і близько, а йде навколо, через Москву... Вязьма ж Смоленської області, а Смоленськ у фріців!

Синцов мало не перепитав: «Що?» Слово «фріци» він чув уперше.

— Фашистів тепер так звано — «фріци», — помітив-

ши подив, що майнув на обличчі Синцова, охоче пояснив шофер. — Не чули там, в оточенні?

— Не чули, — замість Синцова озвався Золотарьов.

— Значить, зовсім одірвались від світу, — засміявся шофер.

— Оце ти точно кажеш, що відстали від світу, — лягнувши по коліну шофера з танкової бригади, сказав Золотарьов. — Взяти, приміром, мене — я вже майже три місяці за баранку не тримався.

— Хіба мало хто за що три місяці й більше не тримався! — озвався в кутку кузова чийсь тонкий веселий голос. — І то поки що не скаржимося. Ідемо та терпимо. А він за свою баранку сльози ллє...

В грузовику засміялися, підкинули ще кілька фраз, тепер уже крутіших, розмова розгорілася, ставши на кілька хвилин загальною, а потім знову стихла.

— Нудьгую за баранкою, — гнув і далі на своє, шоферське, Золотарьов, притримуючи за рукав шофера з танкової бригади. — Отак би сів зараз, — він кивнув на кабінку, — та й поїхав!

— На вантажній працював?

— Ні, на легковій. Ёмочка була новенька, тільки перед війною обмежувача зняв.

— Що ж, розбомбили чи кинули?

— Спалив... Такий наказ був...

— А кого возив? — спитав шофер з танкової бригади.

— Так, одного... — сказав Золотарьов і, зустрівшись очима з Синцовим, нічого не додав.

Через збіг обставин вони обидва були свідками того, як помер чоловік, якого Золотарьов не хотів зараз називати.

Вже на другий місяць оточення Синцов якось увечері причвалав своїми довгими ногами у взвод Хоришева з черговим наказом від Серпіліна.

Обставини в той вечір склалися приблизно так само, як і в першу добу оточення. Вночі хоч-не-хоч треба було переходити шосе і, ймовірно, від усього, мав бути бій.

Поговоривши з Хоришевим, Синцов, перед тим як повертатись назад, сів перекурити. Хоришев виявив чудо щедрості — одсипав йому на одну закрутку махорчаної потерті, змішаної з розтертим сухим листям.

Навколо в кущах розташувалися бійці взводу; ті, в кого зі зброєю було гаразд, відпочивали, інші чистили її, готуючись до бою.

Золотарьов сидів поруч Синцова й чистив гвинтівку, скаржачись, що протирати цівку сухим, без рушничного мастила, це однаково, що людині дерти пельку сухою коркою.

Кроків за двадцять від них сидів на купині Баранов і бабрався з трофейним парабелумом.

Синцов з доручення Серпіліна саме питав Хоришева про Баранова, і Хоришев невдоволено відповів, що Баранов воює, як мокре горить. Все шукає, де легше...

— Нещодавно зміняв в одного бійця шило на швайку — автомат на парабелум, — пояснив свою думку Хоришев. — Важкий йому, бачиш, автомат! Та хіба б я зміняв або ти? Та я б луснув, а не зміняв! Хто до крєві битись думає, хіба змінє путню річ на цяцьку?

І ось Баранов сидів на купині оддалік від інших і бабрався з цим самим парабелумом.

Синцов ще подумав: чому окремо? І відповів собі: мабуть, тому, що так і не змірився із своїм становищем, не визнав, що після всього, що він зробив, так воно й повинно бути. А люди відчувають це й цураються.

Отак він подумав про Баранова, потім затягнувся, глянув на Золотарьова й, побачивши, як той від спокуси навіть дивиться в інший бік, передав йому самокрутку:

— На, потягни!

Золотарьов обережно, двома пальцями прийняв самокрутку, затягнувся глибоко, але коротко, так, щоб не потягти зайвого, й віддав самокрутку назад Синцову.

І в цей час клацнув постріл.

— Хто стріляє? — схопившись на ноги, злим, шиплячим голосом закричав Хоришев. Вони спинилися за надто близько від шосе, щоб можна було дозволяти собі таку розкіш.

Але виявилось, що питати вже не було в кого: Баранов лежав мертвий. Постріл був з його парабелума, і цей постріл прямо в лице, впритул, зніс йому півголови.

Синцов подумав тоді, що Баранов застрелився, сто-

мившись від щоденних небезпек, або боячись наступного бою, або ще чомусь — хто його знає, в нього ж уже не питаєш...

Проте Серпілін, коли Синцов доповів йому про це, похитав головою.

— Не вірю, щоб застрелився, — сказав він. — Постріл випадковий, хоч і у випадків бувають причини: занепап, махнув на себе рукою; і чистив теж абияк, а зброя не знайома. От тобі і куля в лоб. Думай, як хочеш: випадково чи не випадково.

Синцов лишився при своїй думці, а взагалі недовго думав про це. Важкий нічний бій, в якому загинуло багато людей, одразу затулив собою цю подію.

Синцов, як це він робив при всіх втратах, викреслив із списків ім'я Баранова. Та й по всьому...

І тільки зараз, зустрівшись з Золотарьовим поглядом, вони обидва згадали сухий тріск пострілу в лісі, який урвав життя людини, чие прізвище не хотів називати Золотарьов.

— А ось моє село, ось мій рідний дім! — весело гукнув шофер-танкіст, уставши в кузові й постукавши в дах кабіни.

Шофер грузовика висунувся з кабіни.

— Чого?

— Притримай, мені тут на рембазу повертати.

Шофер потиснув руку Золотарьову, помахав іншим — «Бувайте здорові, живіте багато» — і, тільки-но полуторка затримала рух, переступаючи через сидячих, дістався до заднього борту й зіскочив на дорогу, спритно вивернувшись з-під коліс грузовика, який мало не наїхав на нього позаду.

Там, де він зіскочив, у ліс заглиблювалась щойно наїжджена дорога. На узліссі в квадратних ямах, затягнутих маскувальними сітками, стояли зенітні гармати, а по дорозі в глибину лісу, ричачи й лишачучи за собою подвійні рубчаті шви, повзли два танки Т-34.

«Мабуть, випробовують хід після ремонту», — подумав Синцов, згадавши слова шофера про рембазу.

Вони проминули просіку й поїхали далі, розминувшись з колоною новеньких зелених грузовиків, набитих снарядними ящиками. Другу колону таких же грузовиків вони зустріли раніше, ще при виїзді. Зенітки теж трапились їм не вперше: півгодини тому вони

мелькнули в гаю біля одного з мостів, через який вони переїжджали.

Де-не-де над лісом курилися димки. В одному місці Синцов помітив батарею важких гармат. Коло мостів стояли вартові.

Віско над головами на захід пропливли три дев'ятки наших бомбардувальників у супроводі винищувачів.

І якби спитати зараз Синцова, що найбільше від усього заспокоювало його душу після пережитого в оточенні, він би, напевно, відповів, що йому давали душевне заспокоєння саме ці вписані в мирний пейзаж прикмети армії й військового ладу; вони немовби обіцяли: те, чому він і його товариші були свідками, більше не повториться, армія стала тут, стала давно й міцно і вже не відступить від німців.

Згадуючи про німців, Синцов хотів зараз тільки одного: щоб ми зробили з ними все, що вони зробили з нами, — так само гнали їх, як вони гнали нас, так само бомбили їх і розстрілювали з повітря, так само обходили й чавили танками, так само оточували й душили без їжі та патронів, так само вели в полон і так само були нещадні. Цього він хотів, і хотів з такою силою, що засміявся б в очі людині, яка посміла б сказати йому зараз, що колись помста його буде задоволена, а ненависть минеться.

Він їхав і думав про наш майбутній наступ: адже буде ж він коли-небудь!

А поряд з цим було й інше почуття — почуття відпочинку й бездумного щастя. За два з половиною місяці він надивився і на землю, і на небо, і на сосни й берези, і на лісові галявини й прогалини, і на цей густий ялинник, що підбігав зараз до самої дороги. І тиша в оточенні часом бувала така, що чулося дихання... Та, видимо, все ж таки там, у тилу німців, усе це було не так і не те: і не ті берези, і не ті сосни, і не та земля, і навіть не та тиша...

А зараз усе це, мелькаючи довкола, тішило й давало щастя. Щастям було все: машина, на якій вони мчали, розметані на вітрі знайомі льняні кучері Хоришева, який висунувся з кабіни грузовика, що йшов попереду, сині ялини, жовті берези, переліски й поля, димки з димарів, люди, зенітки, свої літаки в небі, уривки пісні, що долинали з передньої машини...

Синцов купався в усьому цьому щасті, спрагло дивився на все почервонілими від вітру щасливими очима й безпричинно усміхався, почувавочи, як осінній холодок залізає за комір шинелі.

І точнісінько так само, як він, інколи мовчки усміхаючись своїм думкам, їхав на задньому сидінні між майором Даниловим і маленькою лікаркою в емці, що замикала колону, і дивився в бічне скло батальйонний комісар Шмаков. Часом, одриваючись від бічного скла, він коротко дивився вперед, на широкі спини прикордонників — шофера й ординарця, що сиділи на передньому сидінні.

У Шмакова, якщо й не зовсім щезла, то, в усякому разі, вивітрилась ранкова образа через здачу трофейної зброї; вивітрилась і тому, що це було вже в минулому і зараз не здавалося таким важливим, та й тому, що, коли діло дійшло до здачі зброї, бійці поставились до цього спокійніше, ніж думав Шмаков. А через те, що найголовнішим, за що він ліз битись, був страх образити людей, то й на душі в нього якось само собою одлягло.

Маленька лікарка, яка за все оточення жодного разу не охнула, раптом сьогодні ранком почула себе хворою і всю дорогу спала гарячковим, як у лихоманці, сном, згорнувшись калачиком і забившись у куток. А Шмаков їхав, дивився у вікна й з насолодою курив одну за одною цигарки «Казбек» з портсигара, яким кожного разу ввічливо клацав перед ним Данилов.

Спочатку, коли прикордонник запропонував йому сісти в емку, Шмаков хотів відмовитись — так ще сильно кипіла в ньому образа. Потім, коли вони вже сіли й поїхали, він хотів був і далі посперечатись з Даниловим щодо справжньої пильності й марних підозр, та відклав, бо вони були не самі: з ним була лікарка, а з майором двоє бійців. А ще через півгодини йому й самому розхотілося сперечатись.

Що далі їхали вони, то більше й більше росло в його стомленій душі й стомленому тілі почуття радості й навіть розчулення від того, що вони якимсь чудом вийшли живі й цілі після всього, що було, вийшли з боєм і з честю.

Нарешті наприкінці першої години їзди він остаточно перестав сердитись на Данилова й урвав мовчан-

ку. Вона зайшла в машині з його ініціативи, але його ж першого і почала гнітити.

— Далеченько у вас фронтові тили, — сказав він.

— Чому далеченько? — заперечив Данилов, задоволений тим, що батальйонний комісар, який подобався йому ранком своїм чесним запалом, нарешті перестав ображатися. — Нормально! Фронт великий, ми на фланзі. Якщо тилові установи розмістити ближче до одного флангу, то від другого будуть далеко.

— Ну, бог з ними, з тиловими установами, — сказав Шмаков, даючи зрозуміти цим вигуком, що про тили він сказав просто так, аби було з чого почати. — Скажіть краще, як Москва живе. Чи дуже її понівечили?

— Сам не був, — сказав Данилов. — Але два дні тому чув від самовидця. Руйнування невеликі. Не допускають!

— Оце чудово! — зрадів Шмаков. — Знаєте, коли я попав на фронт у середині липня, я сам москвичів, та й не тільки москвичів, заспокоював: ні, мовляв, не літають, а будуть літати — не пустимо! А потім за час оточення начитався всяких відозв... Кому ж їх усі несуть, коли знайдуть? Комісарові!.. Ось і начитався! — усміхнувся він. — І часом так страшно бувало за Москву! За їхніми словами, вони каменя на камені не лишили. Розумів, звісно, що брешуть, але ж до якої міри брешуть?

— До дуже великої міри, — сказав Данилов. — Кажуть, що й двох процентів руйнування нема в Москві.

— Так, це чудово! — радісно повторив Шмаков.

Почавши з питання про Москву, він тепер уже не спиняючись, став засипати Данилова всякими іншими питаннями: про тил, про фронт, про втрати, про настрій — про все, що спадало на думку й про що він не встиг наговоритися за сьогоднішню майже безсонну ніч у танковій бригаді.

— Ви мене просто, можна сказати, приступом узяли, навіть у бойову готовність не дали себе привести, — нарешті не витримав й усміхнувся несхильний до усмішок Данилов.

— Нічого, терпіть! — весело сказав Шмаков. — Я довше терпів. За два з половиною місяці я, крім фашистської брехні, жодного друкованого слова не бачив!

Він задав Данилову ще кілька питань, останнє про те, як довго йде лист на фронт і з фронту. Всі люди є люди, всіх хвилює одне й те ж...

І раптом, коли, відповівши на останнє питання, Данилов, зсунувши кашкета на ніс і почухуючи потилицю, дожидав наступного, він замість голосу почув негучне, стомлене хропіння. Шмаков, як підрубаний, заснув одразу, на півслові. Щаслива втома нарешті повалила і його...

— Ану, вилазьте, вилазьте, прокидайтесь!..

Шмаков чув крізь сон голос, але ніяк не міг прокинутись.

— Та прокидайтеся ж!..

Він розплющив очі. Машина стояла. Шофера й ординарця попереду не було, лікарки теж не було, а Данилов, стоячи назовні й одчинивши дверцята, силоміць тягнув його за руку.

— Давайте в кювет!.. Літаки! — сердито, а втім, без особливого хвилювання кричав Данилов.

Шмаков виліз на дорогу й зіскочив у кювет. Лікарка вже сиділа там і, винувато усміхаючись, терла кулаком очі. Спросонку вона не могла уявити собі, скільки вони проїхали й скільки вона спала.

Навколо був ліс. Уся колона спинилася на дорозі й завмерла. Людей на машинах не було: вони встигли розбігтися по узбіччях. Тільки попереду двох чи трьох ще перебігали дорогою.

З заходу йшли літаки; вони були високо й близько, але ще не над самими головами.

— Може, наші повертаються? — переважно для того, щоб заспокоїти лікарку, невпевнено сказав Шмаков, хоч знайоме тягуче, уривчасте гудіння вже казало йому, що це не так, а лікарка зовсім не хвилювалась.

— А ось зараз побачимо, — іронічно сказав Данилов. — Може, присядемо?

З усмішкою подивившись на Шмакова, він перший присів навпочіпки й, ледь-ледь торкнувшись при цьому землі, акуратно струснув прилиплі до пальців піщинки.

Минуло ще кілька тягучих секунд; літаки були німецькі, але тепер вони були вже просто над головою і якщо й могли скинути бомби, то мимо. Шмаков сказав про це Данилову.

— Так, якщо не повернуться, помітивши нас, — від-

повів Данилов.— Краще почекати ще три-чотири хвилини.

Але літаки не повернулись; вони йшли в попередньому напрямі й на попередній висоті, і відкілясь попереду по них стали не часто, але досить точно бити зенітки. Білі кульки зенітних розривів спочатку розтанули кількома хмаринками нижче від літаків, потім з'явилися згори й збоку. Далі один із літаків закурив і по довгій косій лінії, чимраз дужче курячись, пішов убік. А білі кульки розривів знову заплигали в небі, але тепер уже далеко позад літаків.

— Ах ти, мимо! Куди вони дивляться? — розчаровано скрикнула лікарка й перша вискочила з кювету. Вираз щастя на її обличчі по-дитячому швидко змінився на вираз досади.

— Ач, яка ненаситна! Одного покарали — і то хліб! — сказав Данилов.— Ну, що ж, можна й по машинах!

Він зняв з голови свій зелений кашкет і став махати, щоб люди сідали.

— Знаєте що... — сказав Шмаков, який після того, як з'явилися німецькі літаки, вийшов з стану безхмарної радості й знову почув свою відповідальність за людей.— Я вас покину. Поїду на грузовику де-небудь у центрі колони. Полковий комісар попереду, ви позаду, а я в центрі. Так буде краще. А товаришку лікарку лишаю вам на опіку, — усміхнувся він і побіг уздовж машин, на які вантажилися люди.

Синцов уже сидів у машині, коли Шмаков пробіг повз їхній грузовик, пробіг по-спортсменському, рівним кроком, кремезний, сивий, прудкий не про його роки.

— Серце поки що не здає, нічого, — весело, не задихаючись, крикнув він Синцову й усім іншим, хто дивився на нього з грузовика.— Дарма, що п'ятдесят два.

Він пробіг ще повз один грузовик і поліз у дальший, не в кабіну, а в кузов, на втіху бійцям, що там сиділи. Здається, йому під кінець усе ж таки стало жарко, бо, коли машини рушили, Синцов увесь час бачив попереду його сиву круглу голову без кашкета; вона здавалася здалека ще більшою, ніж завжди, тому що після вчорашньої дряпини була навскоси перехоплена бинтом.

Уже коли колона була знову в путі, земля й повітря кілька разів здригнулися від розривів бомб десь попереду.

Всі чекали нових розривів, але їх не було.

— Не схоже на те, щоб одбомбилися,— сказав Золотарьов.— Так тільки, капнули! Як на вашу думку, товаришу політрук?

Синцов був тої ж думки. Настрій людей не зіпсувався. Те, що стріляли свої зенітки й на очах усіх збили літак, урівноважувало тривогу, викликану появою німецьких бомбардувальників.

Через кілька кілометрів сталася затримка. Колона дійшла саме до того місця, де нещодавно впали бомби. Розлучені втратою, німці скинули кілька бомб на позиції зенітної батареї, що стояла біля мосту через вузьку річку.

Зенітки лишились неушкоджені, але одна з бомб упала біля самого мосту, зіпсувавши під'їзд до нього та силою вибухової хвилі знісши поручні й частину мостовин.

Спочатку колона спинилася, але потім Синцов здав лека побачив, як через міст першою обережно проїхала емочка, а далі один за одним стали переїжджати грузовики.

Коли їхня машина під'їхала майже до самого мосту, Синцов, підвівшись у кузові, зацікавився, як переїжджають передні. Зараз через міст їхав якраз грузовик Шмакова.

Всю відстань, де були зірвані мостовини — завдовжки з чотири метри, — грузовик ішов просто по двох грубих дерев'яних брусах, що лежали в основі мостовиння, йшов поволі й точно. Варто було переднім або заднім колесам зійти хоч трохи вбік, і грузовик провалився б.

Саме це і сталося з дальшим грузовиком, у кабіні якого їхав Хоришев. Шофер, мабуть, не такий досвідчений, як інші, ледь-ледь повернув кермо не туди, заднє колесо засковзалося по брусу, і грузовик провалився, повиснувши карданом на одному з брусів, на щастя, зачепившись передніми колесами за другий брус.

Ніхто не постраждав, тільки один з бійців від поштовху вилетів через борт, упав у річку й тепер, мокрий з ніг до голови, вилазив з неї під сміх товаришів.

Через хвилину Хоришев уже порядкував на мосту, і люди, які вискочили з його грузовика та з грузовика, де їхав Синцов, прилаштувались, як би його спритніше, спільними зусиллями знову поставити грузовик на бруси.

Шмаков, склавши рупором руки, питав з того боку, почекає чи ні? Але Данилов, який об'їхав по узбіччю грузовики й уже стояв біля самого мосту, відповів йому, розмахуючи своїм зеленим кашкетом, що не треба: навіщо робити зайве скупчення?

— Ідьте! Тут до Юхновського шосе небагато лишилося: через п'ять кілометрів перехрестя, звернете ліворуч, а ми за вами. Та там емка йде попереду, вона покаже! — кричав він.

Шмаков сів у машину й поїхав уперед, доганяючи інші грузовики, а на мості ще чверть години тривала робота.

Нарешті грузовика витягли нагору, і він щасливо переїхав міст. Данилов наказав, щоб з інших машин злізли всі, крім шоферів, і пропустив їх по одній, під власним наглядом.

Тільки коли останній грузовик опинився на тому боці, він поїхав слідом за ним на своїй емоції. Машина рушила далі, до Юхновського шосе, наздоганяючи голову колони, яка пішла вперед.

Ні полковий комісар з політвідділу армії, ні підполковник з відділу формування, ні Шмаков, які їхали на чолі й всередині колони, ні Данилов, що замикав колону, — ніхто з них не знав, що вже кілька годин тому на півдні й на півночі від Єльні німецькі танкові корпуси прорвали Західний фронт і, чавлячи наші армійські тили, розвивають прорив на десятки кілометрів у глибину.

Ніхто з них ще не знав, що вимушена зупинка біля мосту, яка розрізала їхню колону на дві частини, власне, вже розділила їх усіх або майже всіх на живих і мертвих.

Шмаков не міг знати того, що грузовик, на який він пересів, буде останньою машиною, яка щасливо повернула з єльнинського грейдера на Юхновське шосе.

А Данилов не міг знати, що цей грейдер, який ішов паралельно фронту, через десять хвилин приведе хвіст їхньої колони до перехрестя з Юхновським шосе саме

в той момент, коли туди прорветься через наші тили головний загін німецьких танків і бронетранспортерів.

Він не знав цього і спокійно їхав уперед, назустріч гибелі.

— Зараз проїдемо ще кілометрів чотири до перехрестя, і буде третина дороги, — сказав Данилов, звертаючись до лікарки. — Як ви себе почуваете?

— Нічого, — сказала лікарка, торкаючись до гарячого чола, — просто трошки температуру, але це минеться. Нічого, ви куріть, — додала вона, помітивши, що Данилов, який висунув був портсигар, знову сунув його в кишеню. — Я не курю, але люблю дим, — з звичайною самопожертвою збрехала вона й, щоб майор не вагався, заплющила очі, хоч спати їй уже не хотілося.

Лікарка їхала, заплющивши очі, а Данилов курив і ще раз обмірковував сам з собою ранкову суперечку з Шмаковим. Порядок є порядок, і якщо його встановлено, то в армії його не порушують, хоч, чесно кажучи, в даному разі йому самому було не до серця одбирати цю зброю. Він у думках ставив себе на місце Шмакова: поміняйся вони місцями — і йому ранком теж було б не гаразд. Одна річ, коли виходять поодиноці, вдвох, утрюх, без форми, без документів, та інша річ, коли проривається ціла військова частина зі зброєю в руках, з документами, з відзнаками. Тут уже було б цілком сумлінно лишити людям їхні трофеї, хай навіть і в тил їдуть; однаково — хай їдуть і пишануться! А потім — це вже діло наше, попрацювати, як належить, перевірити, не зачіпаючи самолюбства, і вилучити, якщо серед них несподівано виявиться яка-небудь сволота.

Сьогоднішня історія була Данилову не по душі, як і дещо інше, з чим йому доводилося стикатися з того часу, як він з прикордонників попав у особовці. Хліб не солодкий.

Пройшовши школу довгої прикордонної служби, зраний на Халхин-Голі, тепер одійшовши з рештками свого загону з-під Ломжі, зіркий, пам'ятливий, в'їдливий, що вмів довіряти й недовіряти, Данилов був одним із тих людей, яким в Особливих відділах якраз було місце. Далекий від зарозумілості, він, однак, і сам чув, що опинився там на місці, і розумів свою перевагу людини, яка багато років ловила справжніх шпигу-

нів і диверсантів, над деякими з своїх співробітників, що не вміли відрізнити факту від вигадки, а траплялося, навіть і не дуже клопотались про це. З такими співробітниками Данилов, як він сам висловлювався, «собачився» і за коротку службу в Особливому відділі вже встиг непримиренно вивести одного такого на чисту воду.

І ось тепер саме він, майор Данилов, не знаючи того, віз назустріч смерті людей, які щойно вирвалися з її лап.

— Зараз буде те перехрестя, про яке я казав, — оглянувшись на лікарку й побачивши, що вона не спить, сказав Данилов, відчиняючи скло.

В цю мить розірвався перший снаряд, і Данилов побачив німецькі танки, що йшли просто по полю, наміряючись перетнути Южновське шосе. Повертати машину було пізно, та й однаково Данилов не став би рятуватись сам, кинувши колону. Рвонувши дверцята, він перший вискочив на дорогу з автоматом, який завжди був у нього з собою в машині. За ним, теж з автоматами в руках, вискочили його прикордонники.

— Вилізьте! — крикнув Данилов лікарці й за руку витягнув її з машини.

На дорозі вже діялось щось неймовірне. Передній грузовик горів, ставши поперек дороги. Решта гальмували, наскакуючи один на одного. Снаряди рвалися на дорозі й коло дороги; люди викидалися з грузовиків, падали на шосе, в кювети, бігли по полю. Танки били по них з гармат і кулеметів. Один, виїхавши просто на дорогу, пішов уздовж колони, з тріском перекидаючи в кювет грузовик за грузовиком і чавлячи людей, що стрибали з машин. А з бронетранспортерів, які йшли за танками, вже вискакували німецькі автоматники й, розбігаючись віялом урізнобіч, строчили від живота з автоматів по всьому живому.

Зібрати на три чверті беззбройних людей, прийняти над ними команду було вже пізно й неможливо; лишалося тільки в міру сили прикрити вогнем тих, що бігли, й подорожчє продати власне життя. Це і зробив Данилов з двома своїми прикордонниками.

Він заліг у кювет позад мишини, радіючи — якщо в таку хвилину можна говорити про радість — тільки одному: що німці, сп'янілі від легкої перемоги, пови-

скакували з бронетранспортерів і, коли вони підбіжать ближче, він покладе хоч би кілька їх.

Данилов оглянувся. Позаду, за дорогою, починались кущі. Кілька чоловік уже добігло до них під пострілами.

— Біжіть назад, у кущі, будете цілі! — сказав Данилов, штовхнувши ліктем у плече лікарку, яка лежала поруч нього в кюветі. — Мерщій, бо пізно буде!

Але лікарка тільки мовчки глянула на нього й одвернулася; вона не хотіла нічого: ні бігти, ні бути цілою, — вона хотіла встигнути вистрілити з свого нагана по німцях, а потім умерти й уже не знати та не бачити більше нічого — з неї досить!

Тоді Данилов підняв її за плечі, повернув і викинув з кювету.

Опинившись нагорі, вона безпорадно оглянулася: повз неї пробігло два червоноармійці, і вона, підхопленна загальним потоком, побігла слідом за ними.

Не дай боже нікому в останні хвилини перед смертю бачити те, що бачив Данилов, і думати про те, про що він думав. Він бачив, як металися по дорозі розстрілювані впритул німцями беззбройні люди, яких він, Данилов, роззброїв. Тільки деякі, перше ніж упасти мертвими, давали по два, по три одчайдушні постріли, але більшість умирала беззбройні, позбавлені останньої гіркої людської радості — вмираючи, теж убивати. Вони тікали, і їх убивали в спину. Вони підіймали руки, і їх убивали в лице.

Годі придумати навіть у найстрашнішому сні відповідальність нещаднішу, ніж та мимовільна, але від цього не менш страшна відповідальність, яка випала зараз Данилову; його чесне й хоробре серце краялося від такого нестерпучого горя, проти якого сама смерть була проста й не страшна.

І він прийняв її, цю смерть, без страху. Викинувши з кювету лікарку, він відкрив по німцях вогонь і застрелив п'ятьох із них, перше ніж німецька куля розтщила йому голову.

Останнє, що він почув у житті, була автоматична черга, яку впритул, з трьох кроків, дав по німцях, на мить переживши його, ординарець.

А ще через кілька секунд німецькі автоматники вже стояли над трьома трупами, що лежали в кюветі,

і німецький обер-лейтенант з розірваною кулею щокою, притискаючи до неї набряклу кров'ю хусточку, нахилившись, розглядав яскраво-зелені петлиці мертвого російського майора, що лежав біля його ніг.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

На третій вечір після всього, що сталося на Юхновському шосе, три чоловіки йшли густим лісом, кілометрів за п'ятдесят від місця катастрофи. Точніше сказати, йшли своїми ногами тільки двоє з них: політрук Синцов і червоноармієць Золотарьов. Третя їхня супутниця — військлікар Овсянникова, маленька лікарка, як її звали в загоні Серпіліна, або, ще простіше, Таня, як тепер у путі став звати її Синцов, — сьогодні з полудня остаточно не могла рухатись сама. Двоє чоловіків, міняючись, тягли її на гиргошах у плащ-палатці, як у великому заплічному лантусі.

Зараз була черга Синцова. Він ішов, низько згинаючись і рахуючи сам собі останню тисячу кроків, що лишались до привалу. Він накрутив ріжок плащ-палатки на кулак, щоб не випустити його з ослаблих пальців і не впустити лікарки. Її голова, що пашіла в гарячці, лежала в нього на плечі, штовхаючись, як нежива, кожного разу, як він оступався. Іноді, нахилиючись, щоб стерти кулаком гарячий піт, який заливав очі, він бачив у себе під правим ліктем звислі з плащ-палатки ноги лікарки: одну в чоботі, а другу, звихнуту, без чобота, босу; вона була зовсім маленька, як у дівчинки. В інший час ця ноша не здавалась би страшною і самому Синцову, але зараз двоє ослаблих чоловіків уже після чотирьох годин такого ходіння почували себе знесиленими, і Синцов шкодував, що вони з самого початку не спинились, щоб вирубати їй зв'язати ноші. Однаково доведеться робити це на привалі!

Всім, хто врятувався в перші хвилини там, на шосе, тепер кожний крок у той чи той бік обіцяв нові випадковості й небезпеки, друге життя і другу смерть.

Ті, що забились у гущавину лісу, ліворуч від дороги, щоб діждатись там ночі, були при заході сонця розстріляні автоматниками, які прочісували ліс. Може, в іншому випадку німці і взяли б полонених, але чиясь

випадкова або, навпаки, напрочуд холоднокрівна куля поклала на смерть командира танкового полку СС, який спостерігав бойовище з башти свого танка, і німці нещадно розплачувались за цю несподіванку.

Навпаки, ті, що втекли, здавалося б, у найнебезпечніше місце — в рідкі кущі праворуч від дороги, — лишилися живі: німці не шукали їх там, і вони тої ж ночі вийшли до своїх за зовнішній бік німецького кільця.

Кілька бійців, що зібралися через годину після катастрофи круг лейтенанта Хоришева, не гаючись, пішли під його команду назад і надвечір зустріли танкістів, разом з якими їм тепер випадало виходити з нового оточення.

Ті, хто, попавши в ліс, рушили через нього навпростець на північ, сподіваючись піти далі від німців, навпаки, попали саме в смугу руху танкових і піхотних колон, які квапились замкнути велике кільце навколо Вязьми. Синцов був у їхньому числі; зіскочивши з машини, він кинувся в ліс і першу годину після порятунку йшов не спиняючись, бажаючи тільки одного — встигнути піти якомога далі! В першу хвилину, коли він почув постріли, побачив танки й німців, що зіскакували з бронетранспортерів, його руки схопились за повітря, там, де звичайно висів на грудях автомат... Та автомата не було, взагалі нічого не було, навіть нагана. Тоді він стрибнув з борту машини й побіг у ліс.

Золотарьова він зустрів через годину. Пробігши й пройшовши кілька кілометрів, він нарешті спинився, притулився до старої сосни, щоб віддихатись, і в цю хвилину до нього підійшов Золотарьов у своїй рваній шкірянці й, що найголовніше, з гвинтівкою за плечима.

— Які накази будуть, товаришу політрук?

Ці перші слова Золотарьова краще від усіх інших слів на світі могли привести до пам'яті пригнобленого й беззбройного чоловіка, який уже на цілу годину забув, що він не тільки був, а й мусить лишатися командиром.

— Зараз вирішимо, — відповів Синцов, намагаючись видаватися спокійним і дивлячись у цю хвилину не стільки на Золотарьова, скільки на його гвинтівку.

«Ось уже нас двоє, і у нас є принаймні гвинтів-

ка», — подумав він і, щоб остаточно заспокоїтись, запропонував Золотарьову:

— Сядьмо перекуримо.

Вони сіли тут-таки, під сосною. Синцов витягнув з кишені ледве почату пачку «Казбеку», і вони закурили.

З наказу Климовича, його пом по тилу під час здачі зброї видав цей «Казбек» командирам, що вийшли з оточення...

— Заможно живемо, товаришу політрук, — задоволено затягуючись, сказав Золотарьов.

— Так, куди вже заможніше! — сказав Синцов. — Гвинтівка на двох.

— А у вас і пістолета нема? — спитав Золотарьов.

— Розписочка на автомат є від начбоепостачання! — все ще сердито сказав Синцов. — В разі чого, буду з неї стріляти!

— Нічого, як-небудь розживемося, товаришу політрук! — співчутливо відповів Золотарьов і пояснив, що він уже з півгодини йде слідом за Синцовим; куди товариш політрук туди й він, тільки підійшов не одразу, а трохи згодом.

Поки вони сиділи й курили, Синцов знову згадав, як вони обидва так само сиділи тоді, коли півтора місяця тому курили й дивились на Баранова.

«Ось і знову випало бійцеві удвох з начальством виходити, — подумав він про Золотарьова з почуттям вимушеної гіркої відповідальності за вчинки цього проклятого Баранова. — А чому, власне, вдвох? — майже одразу ж подумав він. — Не самі ж ми в лісі, може, ще до ночі зберемо цілу групу».

Однак надії виявились марними. Через півгодини після перекуру вони натрапили на маленьку лікарку, але більше до ночі так і не стріли жодної людини.

«Так, тут уже справді є про кого подбати!» — згадав Синцов слова Серпіліна, коли побачив маленьку лікарку.

Та, видно, в усякої людини коли-небудь надходить кінець усім даним їй силам; так було й тепер з цією маленькою невтомною жінкою. Скільки ж вона зробила за час оточення, скільки виповзала землі, перев'язуючи поранених там, де й голову страшно було підвести!.. А зараз ледве йшла кульгаючи і лице в неї було змарніле й червоногаряче від жару. І навіть наган, що,

як завжди, висів у неї при боці, здавався зараз хтось зна-
яким тягарем. Шмаков ще ранком хотів відправити її
в медсанбат, але вона добилася свого — поїхала разом
з усіма. От тобі й добилася!

Побачивши Синцова й Золотарьова, вона зраділа
й зашкутильгала їм назустріч так швидко, що мало не
впала.

— Ой, яка я рада! — по-дитячому повторювала во-
на, тримаючи Синцова за край шинелі. — А більше ні-
кого? Тільки ви двоє? Більше нікого не бачили?

— А ви? — і собі спитав Синцов.

— Я — ні, — сказала вона. — Тільки як розбігалися
по лісу. А потім у мене нога підвернулася, і я одна
йшла. Як добре, що Шмаков вчасно на грузовик пере-
сів! — раптом радісно вигукнула вона.

— Те, що він пересів, добре, а ось що ви не пере-
сіли...

— Він би не пересів, якби знав, — сказала лікарка,
мовби лякаючись, що Синцов може кепсько подумати
про комісара.

— Це зрозуміло, — усміхнувся Синцов. — Якби зна-
ли, взагалі б... — він одмахнувся рукою від гірких дум-
мок і сказав, що, в усякому разі, добре, що вона жива
й що вони стрілися.

— Що ж тут доброго! — сказала вона, показуючи
на свою ногу. — Ось ногу підвернула, та й температу-
ра в мене. — Вона приклала долоню Синцова до свого
чола. — Відчуваєте?

— Нічого, сестричко! — сказав Золотарьов, якому
військліквар Овсянникова здавалася занадто молодень-
кою й маленькою, щоб звати її лікаркою. — Нічого,
сестричко! — повторював він зворушено. — Хоч на гир-
гошах, а приставимо! Після всього, що ви на наших
очах людям зробили, собака буде той, хто вас не ви-
тягне!

І ось сьогодні, на третю добу, все вийшло саме так,
як від щирого серця накликав Золотарьов. Удень лі-
карка оступилася на підвернуту ногу, звихнула гомі-
лку, і вони вже п'яту годину, міняючись, несли її на
гиргошах.

Щоправда, вона й після звиху хотіла все ж таки
йти, змусила зняти з себе чобіт і сказала Синцову,
щоб той спробував вправити їй звих. Вона сіла, схо-

пившись руками за коріння, що стирчало з землі. Золотарьов охопив її позаду за пояс, а Синцов робив те, що вона казала: обливаючись потом від напруги, повертав і тягнув їй ногу. Та, незважаючи на всі її вказівки, які вона давала здавленням від болю шепотом, він так і не зміг виправити звих — не зумів. Усі старання пішли на марне; довелось пристосувати плащ-палатку й узяти лікарку собі на спину.

І ось він ішов і ніс її, рахуючи кроки, а їх лишалося до призначеного привалу все менше — триста... двісті... сто п'ятдесят.

А вона, почувавши, як важко йому йти, очутившись з напівзабуття, гаряче шепотіла йому в саме вухо:

— Киньте мене!.. Чуєте, киньте... Мені гірше, що ви через мене мучитесь!.. Мені легше, якщо я сама лишуся...

І годі було налаяти її за ці слова, бо вона казала правду й навіть зараз думала про інших більше, ніж про себе.

Нарешті вони зробили привал. Золотарьов розіслав на пригорку шинелю Синцова, яку ніс наопашки, поки Синцов тягнув лікарку, й допоміг йому звільнитися від ноші.

Хвора заворушилась. Поки її несли, як лантух, у неї затерпло все тіло.

— Що, ночувати будемо? — тихо спитала вона.

— Поки що ні, — сказав Синцов. — Полежте. Обміркуємо, як бути.

Він поманив Золотарьова, й вони одійшли вбік.

— Що робити? Дарма ми вдень поквапились. Треба було зразу ноші зв'язати.

— Де вже там поквапились, товаришу політрук? — заперечив Золотарьов. — Якраз же дорога проглядувалась, та й машини йшли. Якби спинились там ноші ладнати, дивись, нам би фашисти вже «гут морген» сказали.

— Та це так, — сказав Синцов. — А тепер як? Треба все ж таки ноші зв'язати.

— Не ноші в'язати, товаришу політрук, а швидше до ночі дійти до людей і в людей її лишити, — переконано сказав Золотарьов. — А понесемо далі — помре.

— А німці? — сказав Синцов. — До трьох сіл уже виходили — і скрізь німці їздять.

— Ну що ж, підемо лісом і далі. Може, якесь житло і в лісі буде, не порожній же він.

— Страшно лишати саму.

— Не саму, а з людьми.

— Однаково страшно.

— А як помре на руках — не страшно? — спитав Золотарьов і, прислухавшись, додав: — Гукає.

Так і не домовившись, вони повернулися до лікарки. Вона лежала, підвівшись на ліктях, лице її пашіло, вона бентежно дивилася на них.

— Чого ви раптом пішли? — спитала вона.

— Та куди ж ми підемо від вас, Таню?! — сказав Синцов.

Але вона не думала про те, про що подумав він, не це її бентежило.

— Чому ви без мене вирішуєте? — сказала вона. — Якщо разом ідемо, давайте разом і вирішувати.

— Гаразд, давайте, — сказав Синцов, раптом вирішивши бути з нею цілком одвертим. — Ми говорили з Золотарьовим щодо нош, як вас далі нести, а потім подумали, що ви не витримаєте довгої дороги.

— Ну й правильно, — сказала вона, ще не розуміючи, чого вони хочуть, але вже готуючись полегшити їм будь-яке вирішення.

— Вирішили так: знайдемо людей, щоб лишити вас у них, а самі підемо пробиватись далі.

Вона зітхнула.

— Ну й дурна ж, будь ти проклята, дурна, ну просто дурепа проклята!..

Це вона лаяла себе за те, що звихнула ногу й не може йти з ними. Вона розуміла, що вони мають рацію, але зараз навіть умерти здавалось їй не таким страшним, як лишитися без них. Вони передихнули, пішли далі й, коли вже небагато лишалося, щоб зайшла темрява, натрапили на малонаїжджену дорогу, що вела в глибину лісу...

Синцов надумав звернути, і вони пішли, не спускаючи дороги з ока, але на всякий випадок тримаючись на відстані від неї.

Через годину дорога привела їх до лісової галявини, з кількома будинками й довгим баракком тартака. На галявині не було ні машин, ні людей. Тартак не працював. Але стоси кругляка й дощок свід-

чили, що недавно ще робота йшла тут на повний хід.

Золотарьов пішов на розвідку, а Синцов лишився з лікаркою.

— Іване Петровичу, — сказала вона тихо. — Тільки якщо люди погані, не лишайте мене. Краще віддайте мені мій наган, я застрелюся. Буде краще, — повторила вона.

— Чому погані? — сердито відповів Синцов. — Усі погані, тільки ми з вами хороші, так, чи що?

— Та ви з Золотарьовим хороші, — сказала вона. — Он скільки мене тягнете. Навіть соромно.

— Та облиште ви! — так само сердито сказав Синцов. — Кому б казали, тільки не мені! Ми вас три місяці бачили, яка ви є. Ви нам очі не замилюйте! Якби не ви, а я ногу звихнув, так, надісь, потягли б?

— Вас важко, ви он який довгий! — сказала вона й усміхнулася, не тому, що Синцов довгий, а тому, що цей довгий і найчастіше похмурий політрук говорить зараз з нею так сердито тільки від доброти й більше ні від чого.

— А ви одружені? — помовчавши, спитала вона. — Давно у вас хотіла спитати, але ви все такий сердитий...

— А зараз що, добрий став?

— Ні, просто надумала спитати.

— Одружений. І дочку маю. Звуть, як вас, Танею, — похмуро сказав він.

— А чого ви так сердито? — спитала вона. — Я ж за вас не сватаюсь.

Почувши це, він довгим поглядом подивився на її вимучене лице, подумав про те, як часто люди отак не розуміють думок одне одного, і сказав, як малій дитині, спокійно й лагідно:

— Ой, дурненька ж ви, ой, дурненька!.. Просто я не знаю, де моя дочка й де моя дружина; дружина скоріш від усього на фронті, як ви. І я все це разом згадав. А про вас я думаю, що ви найкраща в світі жінка і найлегша, — додав він, усміхаючись. — Думаєте, вас тягти важко? Таж у вас і ваги взагалі ніякої нема!

Вона не відповіла, тільки зітхнула, і в куточку ока в неї з'явилась маленька сльозинка.

— Отакої, — сказав Синцов. — Я думав, розважу вас, а ви... А он і Золотарьов іде.

Золотарьов ствердив те, що здалося їм здаля: німців не видно, але люди на тартаку є. За чверть години, коли він, спостерігаючи, пролежав на узліссі, з крайнього будиночка двічі виходив інвалід на милицях і поглядав на небо, прислухаючись до літаків. Потім вибігла дівчинка й знову забігла в будинок.

— А більше нікого не видно!

— Що ж, ходім, — сказав Синцов.

Він підняв лікарку на руки разом з плащ-палаткою й, не ставши прилаштовувати її за спиною, поніс, як дитину.

— Може, я ще в будинок зайду, розвідаю, — остерігся Золотарьов.

Але Синцов затався:

— Якщо німців нема, ходім просто. Ми люди чи не люди?

Йому раптом здалося принизливим іти ще в якусь розвідку в себе, на власній землі, в будинок, куди раніше, до війни, він і будь-яка інша людина, не вагаючись, у першу-ліпшу хвилину внесла б на руках хвору жінку.

— Не вірю, щоб там сволота була, — сказав він. — Ну, а якщо сволота, то на сволоту в нас гвинтівка є.

Отак, з лікаркою на руках, він дійшов до крайнього будинку й постукав ногою в двері.

П'ятнадцятилітня дівчинка, перелякано одсунувши клямку, побачила високого, широкоплечого чоловіка з худим розлюченим обличчям, який тримав на руках загорнуту в плащ-палатку жінку. Його великі руки тремтіли від втоми, а на обох руках, — це одразу впало їй в очі, — були червоні комісарські зірки.

Позад високого чоловіка стояв другий — низенький, у рваній шкірянці й з гвинтівкою.

— Проведи, дівчинко, — сказав високий владним голосом, — покажи, куди покласти! — і, побачивши її перелякані очі, додав м'якше: — Бачиш, яка біда у нас!

Дівчинка розчинила двері, і Синцов з лікаркою на руках ввійшли до хати, окинувши її швидким поглядом: кімната була напівсільська-напівміська: російська піч, широка лава вздовж стіни, буфет, стіл, накритий цератою, стінні полиці з паперовим мереживом...

— Крім тебе, чи є тут хто? — спитав він дівчинку, все ще тримаючи лікарку на руках.

— Є, як не бути, — почувся за його спиною хриплавий голос.

Синцов напівобернувся й побачив у дверях, які вели до другої кімнати, того самого одноногого, на милицях, про якого оповідав Золотарьов. Він був уже немолодий, огрядний, з неохайно скуйовдженим волоссям і густою русавою щетиною на брезклому виду.

— Здрастуйте! — промовив він хрипло й непривітно.

І, побачивши, що Синцов хоче класти лікарку на лаву, спинив його жестом:

— Стривай... Ленко, піди візьми в світлиці матрац з ліжка, та тільки ковдру з простирадлом лиши, самий матрац візьми!.. Та жвавіш! Бачиш, тримати воно не легко!

Синцов подивився в очі непривітному господареві, і, мабуть, вираз його обличчя відбив те, що діялося в нього на душі, — рішучість, незважаючи на війну й оточення, вимагати тут сповна все, що належить одержати від радянської людини другій радянській людині, яка опинилась у біді.

— Чого дивишся? Не радію вам? — спитав господар. — А чого радіти! Наїдуть німці — дорога тут пряма, і буде нам з вами капець. Що тоді робити? З дому не виженеш — совість не дозволяє... Сюди, сюди, на цей край, а в головах підгорни, довжини стане, — повернувся він до дівчинки, яка сквапно уклала на лаву матрац.

Синцов опустил лікарку й ледве розігнувся. Йому здавалося, що він витягнув у себе всі жили.

— А ви сміливий! — уже на «ви», напівглузливо-напівшанобливо сказав господар, помітивши зірки на руках Синцова. — Навколо другий день німці, а ви ще комісарите... Ленко, принеси води напитись! Бачиш, люди стомились, пити хочуть!.. Що ж, сідайте, гостями будете. — Він приставив до стінки милиці й, хапаючись рукою за стіл, сів перший, важко заскрипівши дзигликом. — В підпілля б вас сховати, та я такий: або вже боюсь, або вже не боюсь! Заночуєте?

Синцов кивнув.

— А потім?

Синцов сказав, що на світанку вони підуть проби-ватися до своїх, а хвору — лікарку — хотіли б лишити тут; у неї гарячка й покалічено ногу; їй треба відле-жатись; якщо навіть прийдуть німці, то жінка не може викликати особливої підозри, тим більше не поранена, а хвора.

— Лікарка, значить, — сказав господар. — А я поду-мав був, жінка ваша.

— Чому? — спитав Синцов.

— Так не всякий і не всяку отак на руках буде перти. Лікарка, значить, — повторив господар і, взявши милиці, підійшов до голови лежачої. — Ач, як вас схо-пило! — сказав він і поклав їй на чоло свою руку. — Горите вся... Не тиф?

— Ні, застуда, певно, запалення легенів, — проковт-нувши кім'яшок, ледве відповіла лікарка.

— А хоч би й тиф, я тифу не боюся. Всі тифи пе-рейшов. А з ногою що?

— Звихнула.

— З ногою завтра подивимось, може, її попарити треба. З ногами жартувати не можна. Я сам одного ра-зу пожартував — і шкандибаю відтоді. Будемо знайо-мі: Бірюков Гаврило Романович. Батька Романом зва-ли, а прізвище до нашої лісової місцини підігнав, — усміхнувся він і потиснув гарячу руку лікарки, потім привітався за руку з Синцовим та Золотарьовим.

Ввійшла дівчинка з відром і кухликом.

— Спочатку їй... — з грубим піклуванням, що по-значалося на всій його поведінці, кивнув господар на лікарку. — Відкіля йдете? Котрий день?

Гірко усміхнувшись з власної долі, Синцов сказав, що йдуть вони, якщо все рахувати, сімдесят третій день.

І у відповідь на питання — як же це так? — корот-ко пояснив, як це вийшло.

Бірюков навіть свиснув.

— Так! Лиха ваша доля! Тільки-но, можна сказати, вдома опинились — і знову все шкереберть. Чуєш, Лен-ко, знаєш що, — роздобрившись, сказав він, — матрац тут лиши, а сама з нею ляж у світлиці, а ми, чоловіки, тут розташуємося.

Дівчинка радісно кинулася притьмом готувати по-стіль. Вона пишалася вирішенням батька, і вже через

кілька секунд Синцов переніс лікарку в сусідню кімнату на велике, широке, двоспальне ліжко, з сіткою й периною.

— Ой, як добре, навіть не віриться! — прошепотіла лікарка.— Дівчинко, допоможи мені роздягтись! — Їй здалося, що чоловіки вже вийшли з кімнати, але вони були ще там і вийшли, тільки почувши ці слова.

— Ленко, вийди сюди на хвилину! — крикнув Бірюков, коли вони повернулися в кухню.

— Ну, що? — нетерпляче висунулася з дверей дівчинка.

— Не нукай, а вийди сюди! І двері за собою причини!

Дівчинка підійшла до нього.

— Будеш роздягати її, якщо білизна солдатська, теж зніми. Візьми материну сорочку. І все, що на ній солдатське, збери й однеси в дровітню. Знаєш куди? Куди цього, що вчора був, обмундирування однесли. А то й не подивляться, що жінка. Документи виймеш — мені віддаси, я сам збережу. Або, може, з собою візьмете? — повернувся він до Синцова.

— Краще хай будуть з нею. Можуть потім знадобитися.

— Ну, це як сказати! — усміхнувся Бірюков.— Тут учора через мене йшов один... Звання згадувати не буду — чорт з ним... Навіть поїсти не попросив, тільки щоб переодягтись клопотався! Вийняв з кишені гроші, всі, які були, і мені під ніс: «Ось усе твоє, тільки дай за це, що подірявш буде!..» Дав я йому сорочку та штани, правда, цілі, подраних, як на те, не було, та й пустив на чотири вітри — хай іде, куди хоче. Що з чоловіка візьмеш, коли він з страху губами лепече, а звуку нема! Сховав його обмундирування разом з документами. Ну, а ви отак і думаєте йти?

Синцов кивнув.

— Ну, а якщо німці?

— Приймемо бій,— сказав, досі не вступаючи в розмову Золотарьов.

— Багато ти тепер нею навоюєш! — кивнув господар на приставлену до стінки гвинтівку.— А все ж таки, примічаю я, дуже бояться німців, дуже бояться.

— Так воно ж страшно! — сказав Синцов.

— Це правда,— замислено промовив господар.—

І зблизька страшно, а здалеку ще більше.— І крикнув дівчинці, яка пробігла через кімнату, щоб вона, коли впорається з лікаркою, принесла поїсти.

Поки дівчинка бігала туди й сюди, а потім завішувала мішками вікна та збирала на стіл, Синцов і Золотарьов почули від господаря коротку, як він сам висловився, «повість його життя».

— ...Наче ви і не маєте права питати, хто я та що? — сказав він, сам почавши цю розмову.— Не я у вас, а ви в мене в домі. Але людину тут лишаєте. Значить, совість вимагає знати, на кого. Так, чи що?

Синцов сказав, що саме так.

— Он воно як! Навіть «саме так!» — усміхнувся господар.

Він оповідав про своє життя уривками: то про одне, то про друге. З життям у нього не витанцювалось, а людина — натерпілася.

Колись, у громадянську війну, він воював і звільнився в запас командиром взводу. Був у партії, довго працював прорабом на лісозаготівлях. Там же, будиши п'яний, одморозив і втратив ногу. Хірурга не було, а фельдшер одпиляв ногу, як колоду. Потім, не переживши каліцтва, пустився берега, став пиячити, рєзтринькав усе, що було, вилетів з партії... Навіть почав по базарах тинятись. І ось шість років тому попав сюди, до вдови колишнього товариша по роботі...

— Її мати,— кивнув він на стінку, за якою була дівчинка.— Двоє дітей, і обоє нерідні.

Жінка витягла його з ями, в яку він опускався без вороття, і він лишився жити з нею, став механіком на цьому тартаку і названим батьком двох чужих дітей.

Чотири дні тому в них у родині сталася біда. Наслухавшись від бійців, що працювали на тартаку, розмов про війну, чотирнадцятилітній пасербок господаря раптом зник. Мабуть, прибився до частини, що проходила в той день повз них. Мати побивалася по ньому день, а вночі, нікому не сказавши, пішла слідом, щоб повернути сина.

— А тепер он воно як усе обернулося! Навколо німці, а її нема третій день. Коли ви до дверей торкнулися, думав, що вона. Скільки часу не пив, а вчора хильнув з горя. Від солдатів літра лишилася. Ленка стала одніматися, і я — в пам'яті задержалося — навіть

вдарив її... Сп'яну. Вона не каже, але почуваю, вдарив. А вона до цього незвична... Ну що, Ленко, давай, давай; та в літрі там трохи горілки лишилося, ти вчора одібрала...

В літрівці справді лишилося трохи. Чоловіки випили по половині гранчатої склянки й закусили холодною, добре посоленою картоплею.

— А як там вона? — спитав господар, кивнувши на двері. — Їй ти понесла їсти?

— Раніш, ніж вам, — відповіла дівчинка.

— Ну, ну, добре... Це ти правильно зробила, — сказав господар.

Золотарьов, випивши й закусивши, задоволено крехнув і, багато не кажучи, поклавши біля себе гвинтівку та накрившись шкірянкою, ліг спати коло стінки на сіно, що принесла дівчинка. Синцов хотів провідати лікарку, але дівчинка стримала його в дверях: хвора допіру заснула.

Синцов повернувся й сів за стіл.

— Може, ще чого-небудь з'їсте? — спитав господар.

— Спасибі. Боюся з голоднечі зайвого.

— Та це правда.

Бірюков прикрутив трохи гнота й поклав лікті на стіл.

— Скажіть мені, товаришу політрук: що ж це таке діється? Ось ти сидиш зараз переді мною, Робітничо-Селянська Червона Армія, і якщо ти форми не зняв, то я тебе поважаю, але з тебе ж і питаю. Що ж таке діється й доки воно буде так? Не думайте, не з вами з першим говорю. І з бійцями розмовляв, і старший лейтенант тут жив, за розпилюванням дерев стежив, та він, правда, мало що знав... І генерал був, дивізією командував. Якраз у наших лісах стояла, поки на фронт не кинули. Генерал бойовий, нічого не скажеш, від кордону з людьми пробився, і знову дивізію зібрав, і на фронт пішов... От я його й питаю: «Товаришу генерал, те, що вам і не снилось, не думалось, не гадалось аж сюди доходити, це ви мені не кажіть, це я і сам знаю, що не думали! Але вийшло не на ваше. А ось що ви зараз думаєте, скажіть щиро: відціля не підете? Тут, у моєї хаті, німець не буде?»

При цих словах Бірюков підвів голову й повільно, немов прощаючись з нею, обвів очима хату.

— А що він відповів? «Ще б чого? Ми, — каже, — завтра вперед у бій підемо, самі його налупцюємо і для першого випадку з Єльні виб'ємо». І що ж? Правда, пішли, і налупцювали, і з Єльні вибили! А тепер що? Генерал від мене вперед пішов, Єльно здобув, а німці вчора вже за нас зайшли! Та ще куди зайшли! Вчора, кажуть, телефоністка з Угри в Знам'янку дзвонила, а там їй уже по-німецькому чешуть, а це від нас ще на схід півсотні верст!

— Не може бути! — сказав Синцов.

— От тобі й не може бути! Генерал Єльно здобув, а німці в Знам'янці. Де ж тепер цей генерал? Скажи мені?

— Де, де!.. — раптом розсердився Синцов. — Б'ється десь в оточенні. І ми теж, якби не зненацька... Сяк-так, а від Могильова до Єльні дійшли. Було де і перед ким зброю скласти, а ось не склали ж! А інші що, гірші за нас, чи що?

— Може, й не гірші, а німець знову ж вас оточив! А чи треба ж було цього дождитись? Може, самим треба було його захоплювати і відціля, й відтіля? А то стоїмо та ждемо, поки він перший затопить у пику! А тут ще питання: чи встоїш? А не встоїш — так він же й лежачого б'є! От ти з бійцем своїм — хто ви? Ви ж і є лежачі.

— Ні, сказав Синцов.

— Ну, повзучі...

— Ні, ми й не повзучі, ми йдемо до своїх і дійдемо до них.

— А як німця стрінете?

— Уб'ємо.

— А як танк стрінете? Теж уб'єте?.. А як на мене, то краще не зустрічайте вже нікого, йдьте собі тихо, поки до своїх не дійдете. Тому що коли стрінете, то швидше не ви вб'єте, а вас уб'ють.

— Не знаю. — Синцов мовчав, у думці окидаючи поглядом усе, що пережив з того дня, як переїхав могольовський міст і лишився в Серпіліна. — Знаю одне: може, й мало, але скільки змогли їх убити — вбили.

— Це ти знаєш. А чого не знаєш? Почав же з «не знаю».

— А не знаю, де вся наша техніка. Немовби її корова язиком злизала і з землі, і з неба!

— А їхні літаки, — помовчавши, сказав Бірюков, —

через нас на Москву гудуть і гудуть. Ввечері — туди, серед ночі — відтіля. Вийду на ганок і слухаю: чи багато назад іде? Який гул у небі?.. Ну що ж, спи! Не осуди, що розмовою дійняв, але, може, ти останній політрук, з яким я говорю, а завтра мені вже з німцями говорити доведеться. Дійдеш до наших, будеш доповідати, передай від мене так: може, у вас плани до Москви відступати — як у Кутузова, але й про людей теж думати треба. Звісно, не в кожній щіліні, не всякий тарган Радянську владу любить, та я не про тарганів, я про людей. Сказали б мені правдиво, що підете, що план такий, я б теж знявся й пішов. А тепер що? Тепер мені тут жити та перед німцями лазаря співати? Що я, мовляв, такий-сякий, хороший, з партії вигнаний, з Радянською владою незгодний... Так, чи що? Навіщо ж мене під таку фортуна кидати? Я б краще пішов. Так і скажи, політрук! Ех, та не скажеш ти! Дійдеш і скажеш: прибув, мовляв, у ваше розпорядження. От і вся твоя мова.

— Чому?

— Тому. А за лікарку не турбуйся. Одну на смерть не віддам.

— Я не боюся, я вірю вам, — сказав Синцов.

— А вам нічого більше й не лишається, — сказав Бірюков з понурою усмішкою, що повернулась до нього, і, зовсім прикрутивши ламповий гніт, важко ліг на лаву, трохи поперевертався й гучно захропів.

Синцов лежав, дивився в стелю, і йому здалося, що ніякої стелі нема, а він бачить чорне небо і в ньому чує уривчасте гудіння бомбардувальників, які йдуть на Москву. Він уже почав був засинати, як раптом його обличчя торкнулася дитяча рука.

— Товаришу політрук, — присівши навпочіпки, пошепки сказала дівчинка. — Вас кличуть.

Синцов підвівся й, не взуваючи чобіт, босоніж пройшов за дівчинкою в сусідню кімнату.

— Ну, що ви? — спитав він, нахилившись над маленькою лікаркою. — Погано вам?

— Ні, мені краще, але я боюся, раптом забудусь або засну, а ви, не попрощавшись, підете.

— Не підемо, не попрощавшись. Попрощаємося, — сказав Синцов.

— Ви мені мій наган лишіть. Щоб він у мене під

подушкою був. Добре? Я б вам віддала, та він мені теж потрібний.

Але Синцов, не вагаючись, відповів, що наган він їй не віддасть, бо йому наган справді потрібний, а її він може тільки погубити.

— Ви самі подумайте: обмундирування ваше сховали, навіть переодягли вас в іншу сорочку, а під подушкою наган! Якщо не прийдуть німці — він вам не потрібний, а якщо прийдуть, це загибель для вас... і для ваших господарів, — додав Синцов і цим стримав її від заперечень. — Спіть. Правда, вам краще?

— Правда... Серпіліна якщо побачите, розкажіть про мене. Добре?

— Добре.

Він тихенько потиснув її вогненну руку.

— На мою думку, у вас ще дужчий жар.

— Пити весь час хочеться, а так нічого, — сказала вона.

— Товаришу політрук, — спинила його на порозі дівчинка. — Я вам щось хочу сказати... — вона замовкла й прислухалась до хропіння батька. — Ви не бійтесь за Тетяну Миколаївну. Ви не думайте про батька, — вона сказала саме «батька», а не «вітчима», — що він такий злий. Він за маму та брата мучиться... Ви не бійтесь, не слухайте, що він каже, що він з партії виключений, — це все коли там було, я вже й не знаю коли! А він, коли війна почалась, одразу в райком пішов проситись, щоб його назад прийняли. Його вже на бюро в лісгоспі розбирали, а потім усі в армію пішли, так зборів і не було. Ви не бійтесь за нього!

— А я й не боюсь.

— І я теж зроблю все! — знову гаряче зашепотіла дівчинка. — Я Тетяну Миколаївну видаватиму, що вона наша родичка! Ми вже з нею домовились. Даю вам слово комсомольське.

— А ти вже комсомолка? — спитав Синцов.

— Так, з травня місяця.

— А де ж твій квиток?

— Показати? — з готовністю спитала дівчинка.

— Ні, не треба, — сказав Синцов. — Добре було б якого-небудь фельдшера знайти, ногу їй вправити. Я не зумів, тут треба вміти.

— Я знайду, приведу! — з тою ж готовністю сказала дівчинка. — Я все зроблю!

І Синцов повірив, що вона справді і знайде, і приведе, і все зробить, і життя віддасть за цю маленьку лікарку.

Він знову ліг і на цей раз заснув миттю, без жодної думки в голові.

Його збудило світло. Крізь сон йому здалося, що розвиднілось, але коли він розплющив очі, в хаті було, як і перше, темно. Він знову хотів заплющити очі, але у вікні метнулася широка прудка смуга світла. Це могло бути тільки одне: фари машини, що в'їжджала на тартак.

Синцов скочив і, ще не натягаючи чобіт, розштовхав Золотарьова й господаря. По вікну знову чиркнуло світло.

— Німці їдуть! Дочекались! — хрипко сказав Бірюков. — Тікайте!

Підскакуючи на одній нозі й перехоплюючись по стіні руками, він дістався до вікна, що виходило в двір, і, вронувши раму, відчинив її навстіж.

— Гайда! Через двір, а там городами в ліс вийдете. Не побачать. Скоріш!

У відчинене вікно було чути шум кількох машин. Синцов пропустив першим Золотарьова й, так і не встигнувши взути чоботи, прихопивши їх у руку разом з онучами, переліз через підвіконня.

І саме вчасно. Інші машини ще рухалися, а одна вже спинилась біля дому; чулося гучну німецьку мову. Машина була повнісінька людей.

Поминавши город і перебігши між стосами дерева до узлісся, Синцов і Золотарьов присіли, щоб віддихатися. Синцов, взуваючись, дивився назад, туди, де, світячи фарами врзнобіч, повертали німецькі машини. В домі, з якого Синцов і Золотарьов пішли п'ять хвилин тому, спочатку в одному вікні, а потім у другому засвітилося світло. Воно пробивалося з-під мішковини, яка нещільно прикривала вікна, і його було видно навіть відцїля.

Побачивши це світло, Синцов відчув гостре почуття безсилля. Ще годину тому вони хоч якось могли боронити жінку, що лежала там, ось цією гвинтівкою і наганом. А тепер вона була полишена без уся-

кого захисту, сама, на совість людей і на ласку ворога.

Про те ж саме думав і Золотарьов.

— Хоч би в гарячці не прохопилася чим-небудь! — сказав він і додав: — Може, закуримо, га, товаришу політрук? Душа мечеться.

— Як би не побачили!

— Нічого, не побачать. Шинеллю накриємося.

Так вони лишилися уже не втрюх, а вдвох і йшли вдвох ще шість діб, поки доля й їх двох не розкидала в різні сторони.

За ці шість діб вони зазнали всього, що може випасти на долю двох людей у формі й зі зброєю в руках, які йшли до своїх крізь чужий озброєний табір. Вони зазнали і холоду, і голоду, не раз страху смерті. Вони кілька разів були на волосинці від загибелі або полону, чули в двадцяти кроках від себе німецьку мову й брязкіт німецької зброї, ревіння німецьких машин і запах німецького бензину.

Чотири рази вони, дубіючи від холоду, ночували у вогкому лісі й двічі заходили на ночівлю в доми.

В одному їм були раді, а в другому перелякалися, не їх самих, а того, що буде, коли німці дізнаються про їхню ночівлю. Та в обох домах, де вони ночували, люди звернули особливу увагу на те, що вони йдуть у формі. В першому домі — з гордістю за них, а в другому домі — з страхом за себе.

І коли вони на світанку вийшли з першого дому, Золотарьов сказав Синцову:

— Оце справжні російські люди! Правда, товаришу політрук?

І Синцов сказав:

— Правда!

А коли вони пішли на світанку з другого дому, Синцов сказав Золотарьову:

— Так ні ж, до самої смерті не знімемо форми, хоч би для того, щоб вона таким шкурникам очі колола!

А Золотарьов відповів, що дарма політрук погодився дати їм за харчі сто карбованців. Їм би замість цього в морду плюнути!

— А я й плюнув, — сказав Синцов, — тим, що дав ці сто карбованців. Хай утруться ними!

— А кажуть, що син у них в армії! — не заспокоювався Золотарьов. — Недобра йому випала доля — за таких батьків кров проливати!

— Крім батьків, є ще й Радянська влада, — сказав Синцов.

— Та воно так, а все ж таки тяжко! — не погодився з ним Золотарьов.

І ця розмова мало не стала останньою їхньою розмовою, бо через півгодини, піднявшись з крутої лісової балки, впритул зіткнулися з двома німецькими зв'язківцями, що тягли дрот на жердинах. Зустріч була однаково несподівана для тих і тих, але двоє росіян, які чуйно, як звірі, йшли з оточення, все ж таки швидше дали собі раду, ніж німці, що допіру випили ранкову каву й посвистували пісеньку на ситий шунок.

Золотарьов підкинув гвинтівку й вистрелив у німця, перше ніж той встиг зірвати з плеча свою. А другий німець, перелякавшись, побіг через кущі, і Синцов біг за ним, стріляючи на бігу з нагана й поклавши його на смерть тільки сьомим, останнім патроном.

Потім вони взяли одну гвинтівку та підсумок і побігли через ліс, щоб опинитись якомога далі від місця перестрілки, й бігли доти, доки не впали, знесилені, в густих чагарях. І тільки тут, лежачи, стали згадувати, як усе це вийшло.

«Ось і вбили», — подумав Синцов, згадавши запитання там, на тартаку: «Ну, а як німця стрінете?» — і свою відповідь: «Якщо зустрінемо — вб'ємо!»

— Ходім, — сказав Золотарьов, — а то як би ліс не стали прочісувати, одійшли ж бо ми недалеко...

— Добре, — сказав Синцов і, повисивши на плече німецьку гвинтівку, додав: — Тяжкою здається. Так давно без гвинтівки йду, що одвик.

Тоді Золотарьов порадив йому кинути наган, однаково ж він перевів усі патрони. Але Синцову було шкода, він усе-таки зберіг наган, сказавши, що патрони ще знайдуться.

А потім він знову лишився з одним цим, тепер уже порожнім наганом. Вони переправлялись уночі через ріку вблід, і він, ідучи по горло в воді, провалився в глибоку яму і від несподіванки втопив і шинелю, й німецьку гвинтівку, які, зав'язавши разом ременем, три-

мав над головою. І хоч як потім пірнав і нишпорив, він не міг знайти ні того, ні того. Так у них лишилась одна гвинтівка й одна шкірянка на двох.

Всяко траплялося з ними за ці шість днів, не було тільки одного: вони ніяк не могли дійти до своїх; скільки б вони не забирались усе глибше на схід, та виявлялося, що німці пішли ще глибше.

Під кінець мрія дійти до лінії фронту почала видаватись їм нездійсненою. Самотність гнітила їх найбільше від усього, і, коли вони говорили про це між собою, тяжкий час, коли вони йшли від Могильова до Єльні разом з Серпіліним, починав видаватись їм щасливим проти того, що вони пережили тепер. Хоч би зустріти яку-небудь частину, що пробивається з боями, і йти з нею разом!

Щоправда, одного разу підвечір їм зустрівся старший лейтенант у формі з сімома озброєними бійцями; Синцов і Золотарьов хотіли приєднатись до них, і старший лейтенант не перечив проти цього. Але за ніч він передумав; може, в нього виклиало недовіря оповідання Синцова, що вони йдуть з оточення вже з липня місяця. Під ранок Золотарьов почув тільки, як удаліні похрустують прибиті раною памороззю кущі. То піднялися вісім і, не збудивши їх, пішли самі.

— Що, доженемо? — спитав Золотарьов Синцова.

Але той сказав:

— Якщо не довіряють, хай ідуть.

А частини, яка б виходила з боєм і до якої можна було б приєднатись, усе не було й не було. Як видно, війська, що виходили з-під Вязьми, пробивались іншими дорогами...

Останній раз вони заночували в лісі. Узлісся огинало шосейну дорогу, по якій ішов майже безперервний потік німецьких машин.

Вони, дівравши момент, перебігли по шосе, заглибились у ліс ще кілометра на два, наламали ялинового гілля і заїзали в цю гушавину, накрившись дірввою шкірянкою Золотарьова. Досі стояли сухі дні, а сьогодні вперше підвечір пройшов дощ. Спати було мокро й холодно, хоч вони тісно притулились один до одного, щоб зігрітись. До того ж, їх мордував голод: ранком кінчилась остання їжа, взята з останньої ночівлі під дахом.

Обом не спалося.

— Шкода, ремінь утопив, — невесело усміхнувся Синцов. — Хоч би пузо зтягнув — легше було б.

— Дарма ми в тих німців не пошукали по ранцях, чи нема харчів.

Золотарьов уже не вперше шкодував про це.

— Дорога, яку ми перейшли, кругляком забрукована, — помовчавши, сказав Золотарьов. — Що б це за дорога могла бути?

— Скидається на те, що на Верею, — сказав Синцов. — Мединь на південь лишилася. Можливо, що це саме і є дорога з Медині на Верею.

— А скільки ж від цієї Вереї до Москви?

— Близько ста, — сказав Синцов.

— Так... — замислено сказав Золотарьов. — Значить, без малого сто кілометрів до Москви не дійшли, а все ще крізь німців ідемо. Розум не хоче вірити... — Він прислухався до важкої низької смуги гулу, що прокотилася по небу. — На Москву! Не здобули, виходить, її, якщо літають!

Вони знову полежали кілька хвилин мовчки.

— Ваню, чуєш, Ваню! — покликав Золотарьов. Вони були людьми одного покоління: політрукові Синцову йшов тридцятий, а червоноармійцеві Золотарьову — двадцять сьомий; їх збратаła біда, і серед того життя, яким вони тепер жили і яке, як це їм хвилинами здавалось, лишило їх двох на всю землю, вони стали звати один одного та «ти», самі не помітивши цього.

— Ну що?

— А все ж таки лишили з тобою лікарку, не врятували!

— А як ти її врятуєш? Якби тонули, над головою її підняли б. А так що зробиш? Померла б у дорозі, краще було б!

— Це так, — погодився Золотарьов і, зітхнувши, повторив: — А все ж таки лишили!

— Ну, що ти хочеш? — невдоволено відгукнувся Синцов.

— Що з того, що хочу... Хочеш, а не можеш. Ось що образливо... А знаєш, що я хочу?

— Ну, що?

— От сказали б мені: «Золотарьов, чи згоден ти, ми скинемо тебе замість бомби на Гітлера, але тільки

так: його вб'єш і сам лиш бризнеш?!» Я б тільки спитав: «А влучите?» Якщо обіцяли б: «Влучимо»,— сказав би: «Скидайте!» Віриш?

— Вірю.

— Я ще інколи думаю: чому я такий нещасний, що в шофери пішов? Цілком міг би і на танку справитись!

— Ну й що?

— Нічого. Хоч би раз хотів не з гвинтівки, а з гармати по них ударити, сам особисто. Розбити що-небудь на друзки своєю силою: танк або машину! Коли вийдемо, я не піду більше в шофери. Ну його к бісу!...

— Дізнаються, що шофер, відправлять.

— Приховаю! Ваню, га, Ваню!

— Що?

— Скажи, візьмуть Москву німці?

— Не знаю.

— Ну, а як думаєш?

— Не вірю.

Через небо котилася нова смуга низького гулу.

— Полетіли...

— Ваню, а де ти вчився?

— Спочатку в семирічці, а потім в ФЗУ.

— І я теж. Ти в якому?

— В деревообробному. А ти?

— А я на слюсаря, при «Ростсільмаші». А потім?

— Потім працював. Потім учитись пішов.

— Куди?

— В КІЖ.

— Це що — КІЖ?

— Комуністичний інститут журналістики.

— А я весь час працював. На тракторі й на вантажній, тільки вже в армії на легкову перейшов. А як ти думаєш, Серпілін видужає?

— Не знаю. Лікар сказав, що видужає.

— Добре було б знову до нього в частину потрапити. Га?

— Що ж, як вийдемо, напишемо.

— Ти мені казав, що працював раніш у Вязьмі? — раптом спитав Золотарьов.

— У Вязьмі,— сказав Синцов і довго мовчав після цього. Він сам уже не раз згадував про Вязьму і зараз, прикинувши думкою, скільки до неї кілометрів відціля, вирішив, що, коли їм не вдасться пробитись,

треба повертати на Вязьму, шукати там знайомих людей і йти в партизани.

І він, і Золотарьов думали цієї ночі, що Вязьма, яка лишилась далеко в тилу німців, уже давно здобута. Мабуть, їм обом, незважаючи ні на що, все ж таки було б легше знати те, що відбувалося там насправді.

Кільце круг Вязьми і в цю ніч усе ще стискалося й стискалося й ніяк не могло стиснутись до кінця; наші оточені війська гинули там в останніх одчайдушних боях з німецькими танковими й піхотними корпусами. Та саме цих корпусів, які затримались під Вязьмою, через кілька днів бракувало Гітлерові під Москвою.

Трагічне своїми масштабами жовтневе оточення й відступ на Західному й Брянському фронтах було в той же час безперервним ланцюгом разючих своєю упертістю оборон, які, мов пісок, що сипався під колеса то дрібками, то горами, так і не дали німецькому броньованому катку з ходу докотитися до Москви.

І двоє людей, які лежали тої ночі в лісі під Вересею і почували себе маленькими та нещасними й майже беззбройними, незважаючи на все це, були теж ще двома піщинками, кинутими своєю власною волею під колеса німецької військової машини.

Вони теж не дали німцям дійти до Москви, хоч саме тієї ночі вони якраз здригалися від думки, чи не здамо ми її, ще не знаючи, що вона ніколи не буде здана.

Їх збудили під ранок звуки великого й близького бою. В лісі ледве синіло. Вони підвелися й пішли назустріч цим звукам, знаючи одне: якщо це бій — значить, там не тільки німці, а й наші і, якщо пощастить, є шанс вийти до своїх.

Війна міряє речі своєю міркою, і вони йшли на смертельні звуки вибухів і кулеметної тріскотняви так само нетерпляче, як в інший час ідуть люди на голос життя, на маяк, на вогник у степу, на житло серед снігів.

— А може, там і є передова? — спитав Золотарьов.

Синцову теж хотілося повірити в це, але він подумав і сказав, що навряд! Якби тут проходила передова, то вночі не стояла б така тиша. Певно, це наші пробиваються через німецькі тили.

Вони йшли вперед, і бій, здавалось, ішов їм назуст-

річ: уже можна було відрізнити, що не якийсь кулемет, а саме наш «максим» б'є зовсім недалеко короткими чергами.

— Патрони економлять, — сказав Золотарьов.

Синцов кивнув.

Вони пройшли ще двісті кроків. У лісі дедалі світлішало, і вони стали йти обережніш, боячись наскочити на німців раніше, ніж на своїх.

Раптом у ста метрах від них розірвався снаряд, потім другий. Вони перебігли й лягли в ще задимлену вирву, а снаряди почали рватись один за одним і круг них, і далеко лівіш та правіш.

Спочатку Синцов подумав, що німці не розраховали й б'ють по порожньому місцю. Радіючи з цього, він на хвилину забув про небезпеку.

Але снаряди й далі методично лягали все в тій же смузі, і Синцов зрозумів, що німці ставлять тут заслонний вогонь, перетинаючи нашим путь до прориву в цей бік.

— Як, перележимо чи підемо? — спитав він Золотарьова.

Попереду, як і перше, чулися кулемети.

— Ходім, — відповів Золотарьов.

Вони стали перебігати, лягаючи то у вирву, то в рівчачок, то просто втикаючись головою в землю.

— Невже правда дійдемо до своїх? Навіть не віриться, — задихаючись від швидкої перебіжки, сказав Синцов, коли вони ще раз упали біля підніжжя великої сосни.

І це було останнє, що від нього почув Золотарьов.

Розірвався снаряд. Коли Золотарьов підвівся, він побачив, що політрук лежить, розкинувши руки, а голова й чоло в нього залиті кров'ю.

— Ваню, Ваню! — затермосив він Синцова за плечі. — Ваню!

Але Синцов не відгукувався.

Тоді Золотарьов завдав на плечі його непритомне тіло й пішов уперед на стукіт кулемета.

Через сто кроків він упав, не витримавши ваги, підвівся, знову завдав Синцова на плечі й знову впав. Він лежав і почував, що йому однаково не дотягти до своїх цієї ноші.

А секунди летіли, і йому здалося, що звуки кулеметної стрілянини стали віддалятися.

Тоді він вирішив швидше добігти до своїх, взяти кого-небудь на допомогу й разом повернутися сюди.

Його пальці тремтіли, коли він сунув собі в кишеню документи Синцова, і він, секунду повагавшись, швидко за рукави стягнув з політрука його рвану, з обірваними гудзиками гімнастюрку.

Він вирішив повернутися сюди, якщо дійде до своїх, але він міг і не дійти і не хотів, щоб фашисти, пізнавши політрука по гімнастюрці, знущались би над ним, ще живим або вже мертвим.

Відбігши двісті метрів, він швиргонув гімнастюрку в гущавину дрібного ялинника, а ще через триста метрів вискочив просто на чотирьох чоловік, які перебігали, котячи за собою «максим». Троє з них були в танкістській формі, а четвертим був лейтенант Хоришев власною персоною з своїм білим чубом з-під збитої набік пілотки.

Золотарьов наскочив на свого взводного якраз у ту секунду, коли той, перебігши, розпоряджався повернути кулемет. Він перший від усіх побачив Золотарьова, що набіг на них, і без подиву, з усмішкою, немов тільки й чекав цього, крикнув:

— Ну, ось і Золотарьов з'явився, з неба звалився! Патрони є?

— Є!

— Тоді лягай, веди вогонь! Зараз фріци знову з'являться.

Повз них пробігли й залягли між деревами ще кілька бійців у танкістському та загальновійськовому обмундируванні. Всі напружено вдивлялися назад, у гущавину лісу, туди, куди Хоришев повернув хоботом свій кулемет.

Не дивлячись на Золотарьова, він спитав:

— Сам?

— З Синцовим ішли.

— А де політрук?

— Він тяжко поранений. Тут, недалеко. Ви дайте мені кого-небудь. Ми повернемося, витягнемо.

— А де ти його лишив?..

Золотарьов показав пальцем приблизно туди, де він, за його розрахунком, лишив Синцова.

— А куди поранено? — мабуть, уже прикидаючи в думці, як краще витягти політрука, спитав Золотарьова взводний, але, перервавши себе на півслові, упав на землю поряд з кулеметом: над їхніми головами по деревах, збиваючи іржаве листя, застукотіли автоматні черги.

— Ви нас на переляк берете, а ми вас на мушку! — вилаявшись, закричав Хоришев і дав першу чергу, раніш ніж Золотарьов побачив ціль, по якій він стріляв.

Потім її побачив і Золотарьов: метрів за двісті між деревами перебігали німці.

Тільки-но застукотів кулемет, поряд застукотів ще один, ручний, далі, правіш, — станковий.

А над головою били по гілках німецькі автоматні черги.

Золотарьов встиг кілька разів вистрелити по німцях, що перебігали. Потім німці залягли.

Хоришев подав сигнал перебігати. Вони перебігли метрів на півтора і знову зайняли позицію.

Німці й тут не дали довго себе ждати: між деревами стали розриватися легкі ротні міни, а попереду знов стало видно, як перебігають постаті.

Кулемети Хоришева та інші, праворуч від нього, знову відкрили вогонь і, притиснувши німців до землі, знову змінили позиції.

— Як же бути? — підповзаючи до Хоришева, спитав Золотарьов. — Дайте мені бійця, я сходжу знайду політрука...

— Куди ти тепер сходиш? — обірвав його Хоришев. — Дурна голова! Ну, куди, покажи куди?!

І Золотарьов безнадійно показав рукою, вже й сам бачачи, що тепер по ходу бою між ними й тим місцем, куди він гадав піти, об'явилися німці.

— Одразу тягти треба було, а тепер що ж!.. — сердито сказав Хоришев.

— Тоді я сам піду! — сказав Золотарьов.

— Самовбивцю ти з себе не корч! Давай веди вогонь! Бачиш, фріци йдуть!

І справді, німці знову забігали серед дерев, цього разу ближче, ніж раніш, і Золотарьов з одчайдушністю в душі, але холоднокрівно й уміло, як усе, що він робив у своєму солдатському житті, став вести вогонь по зелених постатях, що перебігали попереду.

Лейтенант Хоришев з десятком своїх бійців та десятком танкістів лиш прикривав на одній маленькій дільниці фланг танкової бригади Климовича, яка проривалася тієї ночі через німецькі тили.

Бригада Климовича і сама була лиш частиною тих військ Західного фронту, які, пройшовши по німецьких тилах і зібравшись у кулак, встеляючи своїм і чужим трупом поля Підмосков'я, рвали всю цю ніч, весь наступний день і половину наступної ночі німецьке кільце й кінець кінцем, втративши половину людей, все ж таки прорвали його.

Вони зробили це чудо, якому нема назви, малим вогнем, великою кров'ю і мужністю, але коли вони пробились, їх не відправили відпочивати й поповнюватись, а лишили там, куди вони вийшли.

Передова, все одсуваючись і одсуваючись до Москви, в ці дні то тут, то там рвалася під ударами німців. І одну з цих дір одразу ж заткнули частинами, які щойно вийшли з оточення, нашвидку підкинули їм харчі, гранати і патрони.

Увечері того ж дня, коли вони вихопилися з оточення, ці люди знову бились, але тепер уже не фронтом на схід, а фронтом на захід, і Москва була не перед ними, а за ними, і в них знову було небагато артилерії і сусіди справа й зліва. І, незважаючи на втому, що переживала всілякі людські сили, вони були раді цьому.

Але Золотарьов почував себе нещасним, і хоч він був маленька людина, тільки й того, що рядовий боєць, та все ж таки на другий ранок після виходу з оточення він довів, що йому треба з'явитись до командира танкової бригади підполковника Климовича.

Климович, вискочивши щойно цілком випадково неушкодженим з-під безперервного обстрілу, повернувся із спостережного пункту на командний і стояв коло понівеченого снарядами будинку сільської школи. Знявши шолом, він з помітним задоволенням, немов під душ, підставляв свою круглу голену голову під осінній дощик, що сівся з хмар.

— Таких дощів тиждень, і гляди — дороги розмило. Усім погано, та німцям гірше, — казав він капітанові-танкісту, що стояв поруч нього, і скоса подивився на Золотарьова.

— Що у вас?

Золотарьов доповів. Він почував, що командирові бригади нема часу довго з ним розмовляти, і тому заздалегідь приготувався. Але Климович слухав його, не виявляючи нетерплячки, він перебив тільки раз, коли Золотарьов сказав, що, як це він чув від політрука, той був знайомий з товаришем підполковником.

— Про знайомство — це пусте! — урвав його Климович. — І за знайомих, і за незнайомих, не розбираючись, тисячі людей щодня накладають головами! Які на війні знайомства?!

І була в його голові гіркота людини, на очах якої загинуло стільки хорощих людей, що він уже не міг більше жаліти за кимось більше, ніж за іншими, не через нечулисть, а заради справедливості.

І ще сказав він, і теж лише кілька слів, коли Золотарьов кінчив говорити й вийняв з гімнастюрки документи Синцова:

— Сумління мучить, що не повернулися за ним?

— Так, — сказав Золотарьов.

— А як ішли, думали, повернетесь?

— Так.

— Ну і нема чого себе винуватити. Хотіли зробити як краще, а вийшло так, як війна наказала! Буває так, що й сам бог не вгадає! — Климович згадав у цю хвилину, що, якби він сам не вирішив зробити як краще й не відправив родину із Слоніма в Слуцьк машиною, вони не попали б під бомбу, а поїхали б через шість годин поїздом і були б живі, як багато інших родин.

— Давайте!

Він узяв з рук Золотарьова документи Синцова і сказав, передаючи документи капітанові, що стояв поруч:

— Поклади, Іванов, де наші лежать.

Він не пояснив при цьому, що мав на увазі. Це було зрозуміло їм обом: у залізну скриньку, яка мандрувала з ними весь час, поки вони пробивались із оточення, лягали, як у братську могилу, один за одним документи всіх тих, хто наложив головою в бою...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Синцов не знав, скільки він пролежав непритомний, п'ять хвилин чи годину. Але перше почуття, якого він зазнав, очутившись, було почуття тиші.

Він підніс голову, обіперся на руки й сів, стираючи долонями кров, що заліпила йому очі. Потім оглянувся. Навколо нікого не було.

— Золотарьов! — кволо крикнув він і вдруге голосніше: — Золотарьов!

Він подумав, що Золотарьова вбито, і, сидючи на землі, став шукати його очима. Але ніде навколо не було видно ні живого, ні мертвого Золотарьова.

Синцов поторкав голову. Голова була геть уся закривавлена, але боліла тільки з одного боку, над скронею. Він обережно зачепив пальцями здерту шкіру й скрикнув. По чолу заструменіла кров.

Він підвівся і став. Його хитало, але він почував, що не такий уже й кволий і може йти. Інстинктивним рухом притиснувши долоні до грудей і перелякано одірвавши їх, він спочатку побачив дві криваві печатки на брудній натільній сорочці й тільки потім збагнув, що на ньому нема гімнастьорки.

Йому не спало на думку те, що сталося насправді. Він подумав інше: що сам у нестямі стягнув з себе гімнастьорку й кудись запропастив її разом з документами. Він багато разів думав про те, що, коли смерть буде неминуча, треба встигнути розірвати або сховати документи. Може, це привиділось йому в нестямі.

Він опустився на землю, почав нишпорити навколо й побачив стежку чорних плям, що тяглись на в'ялій траві. Це була його кров. Не підводячись з землі, перебираючи руками дрібні куці навколо, він подався назад цією стежкою з власної крові. Але в куцях не було ні гімнастьорки, ні викинутих документів — нічого.

Нарешті він дістався до сосни, яку пізнав незаперечно: отут він упав, коли розірвався снаряд. Ось воно, це місце! І ось велика пляма крові, що її вже увібрала земля. Він знову притиснув руку до грудей, немовби йому тільки приверзлося, що він у самій натільній сорочці. Але гімнастьорки не було.

«Може, це Золотарьов вирішив, що я вбитий, і

зняв її з мене...» — вперше невпевнено подумав Синцов.

Вдалині почулися звуки бою. Там ще стріляли. Треба було йти туди! Він знову прислухався, похитнувшись, став на ноги й побачив двох німців, що йшли йому назустріч. Один з гвинтівкою був кроків за тридцять, а другий, з направленим на нього автоматом, зовсім близько:

— Хальт!

Синцов побачив лютий, до ушей роззявлений рот німця, ладного вистрелити йому в живіт, відчужено подумав про давно порожній наган, що лежав у штанях, і підніс руки, почувачуки, що, коли його змусять довго стояти так, він упаде.

З того часу, як Синцова приглушено й поранено, минуло вже понад годину, і німці методично прочісували ліс після бою, який прокотився тут і пішов на схід.

Німець з гвинтівкою та інші німці, яких видно було ще далі, все рухалися через ліс, а німець з автоматом повів Синцова назад, у той бік, відкіля вони ранком ішли з Золотарьовим.

Синцов ішов повагом, хоч німець невдоволено покрикував на нього й навіть один раз насильно ткнув його в поперек автоматом.

Голова Синцову макітрилася вже менше, й він міг би йти трохи швидше, але не йшов, бо не боявся цього німця, що ступав позад нього. «Чорт з ним, хай застрелить», — майже байдуже думав він, прислухаючись, як віддаляються чимраз більше звуки бою.

Німець з автоматом підвів Синцова до групи інших полонених, які сиділи на узліссі під вартою двох літніх німців з гвинтівками, і щось сказав їм, показуючи на нього. Один з цих двох німців з гвинтівкою дістав зошита й спочатку поставив там хрестика, а потім щось записав, може, прізвище того німця, який привів Синцова, і той німець пішов, ще раз оглянувшись. А літній німець з зошитом подивився на закривавлену голову Синцова й сказав йому:

— Зетц діх!

І Синцов сів поряд з іншими чотирма полоненими: один з них був поранений у руку, в другого була забинтована шия, третій весь час плював кров'ю: в нього були розірвані кулею щока й рот.

Обличчя пораненого в руку бійця видалося Синцову знайомим; так воно й було.

— Товаришу політрук, — підсунувшись до нього, пошепки сказав боєць. — Ось де довелось побачитися! Добре, хоч гімнастурку оту зняти встигли!

— Сам не пам'ятаю, як зняв, — сказав Синцов.

— А чого там, ну й зняли, — все тим же співчутливим шепотом сказав боєць. — Навіщо задарма під розстріл іти!

Потім Синцову ще не раз довелось згадати ці слова.

— А ми вже мріяли, що зовсім врятувались! — помовчавши, казав далі боєць. — І ось тобі маєш!

Виявляється, він тоді на шосе повернувся з Хорисевим до танкістів і дев'ять днів виходив з оточення разом з ними. А сьогодні в бою він через рану, поки перев'язував її, відстав і попав до німців...

— Далеко відціля?

— Кілометрів три.

«Значить, усе ж таки Климович вивів своїх танкістів з-під Єльні», — з повагою й гіркою заздрістю подумав Синцов.

— Я вас не буду більше за вашим званням звати, — знову зашепотів боєць. — А то вони прислухаються!

Німці і справді прислухались, хоч, здається, нічого не розуміли.

— Швайген! Швайген! — намагаючись здаватися грізним, нагримав один з них.

Вони не хотіли, щоб полонені розмовляли між собою.

Через три години на узліссі зібрали всіх, когось взяли в полон у цьому лісі після прориву росіян, і погнали колоною спочатку по лісовій дорозі, а потім по шосе, в бік Боровська.

В колоні було сорок чоловік, з них половина легкопоранених. Таких, яких довелось би нести, не було жодного. Як оповідали, перешіптуючись між собою, полонені, всіх лежачих німці пристрелили на місці, в лісі. Якщо не рахувати цього, конвоїри не виявляли особливої жорстокості, тільки квапили колону та покрикували: «Швайген! Швайген!» — коли помічали, що хто-небудь розмовляє.

Можливо, тут уже почав діяти супровідний зошит з

хрестиками, а головне, з загальною цифрою полонених. Цей зошит перекочував тепер від літнього німця-солдата до теж немолодого німця-лейтенанта з довгими, журавлиними ногами, який супроводив колону й, не дивлячись ні на конвоїрів, ні на полонених, ішов собі по узбіччю.

— Ось так проженуть до вечора, до їхньої сортувалки, — шепотів, шкутильгаючи поруч Синцова, хоробливого вигляду боєць, з горлом, замотаним брудним бинтом. — А потім вишукують і почнуть: «Ніхт офіцір? Ніхт політрук? Ніхт юде?...» Це єврей по-їхньому.

— А ти це відкіля знаєш? — запитав Синцов.

— Був уже в них один раз. Утік, та знову попався! І доти, доки всіх не перепитають, нічого не дадуть жерти.

Цей боєць з перев'язаною шиєю був одним з тих чотирьох, до яких підвели Синцова в лісі. Там, поки вони сиділи, Синцову пощастило непомітно витягти з кишені й засунути під коренище сосни свій порожній наган, який разом зі знятою гімнастёркою міг би виявити його. Але чи не зрадить його хтось із цих чотирьох людей? Один з них знає, що він політрук, а троє інших чули, як він там, у лісі, звертався до Синцова за званням.

Синцов подумав про це тільки тепер, коли боєць з перев'язаною шиєю раптом заговорив про сортування; подумав і тут же відігнав од себе цю думку: «Не скажуть, і цей з перев'язаною шиєю теж не скаже. Він не через те про сортування казав, а, навпаки, попереджав мене, щоб я мався на обачності».

Після двох годин путі колона звернула з шосе на бічну дорогу, а потім звернула і з неї. Дорога була перетята протитанковим ровом, і зараз цілий натовп жінок під вартою засипав цей рів лопатами й руками.

— Так, не жаліють людської праці! — вигукнув хтось у колоні.

— Караять! — теж голосно озвався другий. — Мовляв, самі рили проти нас, а тепер руками закопуйте!

— Швайген!

Жінки, відриваючись від своєї підневільної праці, через плече поглядали на полонених, а їхні конвоїри, помітивши це, кричали їм щось грубими, застудженими голосами.

— Матюкаються, мабуть, по-своєму, — сказав Синцов боєць з перев'язаною шиєю.

Через кілометр після протитанкового рову конвоїри спинили колону біля дуже розбитого артилерією порожнього села, край якого стояв майже неушкоджений кам'яний будинок з написом: «Роддом».

Незважаючи на війну й на все руйнування довкола, в будинку ще лишилося щось невловимо нове. Мабуть, його закінчено навесні або на початку літа, перед самою війною.

Виявляється, колону спинили біля цього дому, щоб погодувати й перев'язати поранених. І те, й те робилося російськими руками. На кухні роддому, на підлозі, навалено кучугури картоплі та буряку. Дві жінки варили на плиті юшку у відрі та великому емальованому тазі. В кухні пахло лушпинням, землею і димом. Тут готували не для полонених, а для людності, пригнаної на земляні роботи; але, як видно, лейтенант, що супроводив колону, був у курсі справ і примарширував своїми довгими ногами разом з колоною просто сюди.

На кухні було тільки десять алюмінієвих мисок; полонені виладнались у чергу, й кухарка наливала по одному ополонику бурди з недовареною, напівсирою картоплею та буряками в кожную миску, а коли бачила серед людей, які підходили, занадто виснажених, кожного разу голосно, на всі груди схлипувала з жалю.

Вариво було гаряче, як вогонь, але всі їли сквапно й обпікаючись, щоб не затримати товаришів. А німець стояв коло кухарки й стежив, щоб не наливала зайвого й щоб ніхто з полонених не підійшов удруге.

Синцов, обпікаючись, вихлебтав свою миску супу, і його мало не занудило. Закривши рота рукою, він ледве проковтнув нудоту, що підступала до горла, й пішов у сусідню з кухнею кімнату, де перев'язували поранених.

Певно, раніш це була палата для породіль, але тепер стояли тільки стіл та два дзиглики. Біля одної стіни на застеленому брудними простирадлами сіні лежало кілька будь-чим накритих тіл. Хтось протяжно стогнав. Здається, це була жінка.

Поранених перев'язували двоє: стара, кривобока, інвалідка-сестра й лікар, величезний, старий, з лев'ячим

обличчям і руками, ще дужими та вмілими, проте час від часу здригаючись, чи то від старості, чи то від того, що й тут, як у кухні, над душею стояв німець. Тільки той німець казав: «Генуг! Генуг!», а цей повторював: «Шнелер! Шнелер!»

— Терпи,— сказав лікар Синцову, коли той сів на дзиглика й підставив голову.

Хлюпнувши на рану закипілим перекисом водню, він грубо, зачіплюючи за обривки шкіри, кількома змахами ножиць вистриг волосся на краях, потім мазонув йодом так, що Синцов завив від болю, поклав щось зверху, ще раз боляче натиснув на рану пальцями й, підштовхнувши Синцова, щоб пересідав на другого дзиглика, сказав сестрі:

— Бинтуй!

А на місце Синцова вже сів другий з роздробленими пальцями руки.

Сестра, кульгаючи на коротку ногу й виляючи плечем, стала перев'язувати Синцову голову, пошепки сердито щось примовляючи. Спочатку Синцов не міг зрозуміти, а потім збагнув, що вона лає німців за те, що вони стоять над душею Миколи Миколайовича й не дають йому спокійно працювати. Мабуть, обоє старі — і лікар, і сестра — цілу вічність працювали разом, і вона зараз переживала за свого хірурга ще більше, ніж за поранених.

Синцов тепер побачив обличчя хірурга, яке не міг бачити, поки сам сидів у нього на дзиглику, й зрозумів, яку муку переживає цей чоловік, змушений діяти як коновал. Німець не буде чекати, а він хотів пропустити більше поранених через свої мимоволі жорстокі, але вмілі руки. Його лев'яче обличчя з сивими бровами, широким розчавленим носом і жорсткими вусами, що стирчали по-котячому, було спітніле від напруги, нещасне й люте. Якби в нього була змога, він, мабуть, не дригнувшись, шмагонував би по горлу своїм скальпелем цього проклятого німця, який, мов автомат, торочив йому: «Шнелер! Шнелер!...»

Рівно через годину колону знову вишикували. Частину поранених не встигли перев'язати, але лейтенант з журавлиними ногами нетерпляче подивився на свого годинника, і після цього все інше вже не мало значення. Конвоїри поспішали довести полонених до призна-

ченого місця; вони дедалі лютіше покрикували й прискорювали ходу.

Але раптом усе це одразу кінчилось і колона надовго стала. Попереду, на дорозі, збилась ціла валка німецьких машин, і відціля здавалося, що їй не буде кінця. Колона полонених могла, звісно, звернути й обійти, та в цьому місці ліс з обох боків щільно підходив до шляху, й, здається, лейтенант з журавлиними ногами не мав охоти обходити машини лісом.

— Ось і стали! — сказав Синцову боєць з перев'язаною шиєю; вони знову йшли поруч.

— А тебе не перев'язали, не встигли? — спитав Синцов.

— А в мене не рана, в мене чиряк... Тепер будемо стояти, — казав він далі. — Думаєш, порядок у них? Ніякий у них не порядок, теж безладдя. Коли минуло го разу до табору гнали, за два дні, поки не втік, такого розгардіяшу в них надивився і кожного разу думав: де тільки наша авіація? — Він помовчав і сказав мрійно: — Ех, закурити б зараз з горя!

Синцов нічого не відповів, але сусідові його не мовчалося:

— Коли тебе перев'язували, бачив, лежали люди на підлозі?

— Бачив, — сказав Синцов. — Одна, на мою думку, жінка...

— Не одна, а всі! Мені кухарка, коли суп наливала, сказала. То всі жінки, і все з руками одірваними. Наші коло протитанкового рову замінувати встигли, так вони жінок змусили міни руками викопувати. В роддомі тільки деякі лежать. А які тяжчі або забиті... тих там, у рову, прямо й закопали.

Увесь день, з перших хвилин полону, Синцов перебував у стані крайнього пригнічення, але зараз йому знову стало не байдуже, розстріляють чи не розстріляють його німці, дійде він чи звалиться дорогою і буде пристрелений... Йому знову захотілося, хоч би там що, врятуватись, і не просто врятуватись, а врятуватись, щоб потім убивати німців за цей протитанковий рів, який руками засипають жінки, за ці одірвані жіночі руки...

Коли перші два Іли з ревом пронеслися над дорогою, ні Синцов, ні інші полонені ще не збагнули, що

сталося. Вони зрозуміли це наступної секунди, дивлячись на німців: німці почали плигати в кювети просто з бортів машин, конвоїри кидалися на землю, а над шосе проносились і проносились усе нові літаки...

Хтось пронизливо передсмертно закричав, частина полонених потрапила на дорогу, а кілька інших стояли й далі і дивилися в небо як зачаровані.

— Нідер! Цу боден! Легт ойх!..— кричав полоненим, розпластавшись на землі, німецький лейтенант.

З нього злетів увесь його спокій, він кричав і метушливо смикав з кобури парабелум, який там зачепився за щось. Мабуть, йому було страшно й ганебно лежати, як хробакові, на шосе в той час, як ці полонені стояли на весь зріст у нього над головою. Та літаки мелькали й далі, строчачи з кулеметів, і йому несила було змусити себе встати або змусити цих полонених лягти. Ні, він змусить їх лягти!

— Цу боден!..— закричав він і став стріляти з парабелума в гурт полонених, які все ще стояли на шосе.

— Товариші, тікаймо! — несподівано для самого себе крикнув Синцов, побачивши, як, схопившись за голову, впав до його ніг боець з перев'язаною шиєю.— Тікаймо! — крикнув він ще раз, перескочив через кювет і, ламаючи кущі, кинувся в ліс, чуючи, як ще кілька чоловік теж біжать, ламаючи гілля. Над головою лунало стрекотання кулеметів, а позаду чулися вибухи й автоматні черги.

Синцов так і не дізнався, скільком з них пощастило врятуватись тоді; вони розбіглися по лісу врізнобіч і вже не стрілися один з одним. Він ішов, ішов, майже не зупиняючись, лиш іноді на кілька хвилин присідаючи, щоб віддихатись, ішов усю решту цього короткого жовтневого дня, поки остаточно не смерклося, і йшов усю ніч. Він ішов через ліс, через якусь дощенту спалене село й знову через ліс, перебивався через два протитанкові рови й через кинуті окопи. В одному з них він наштовхнувся на трупи, й це врятувало його: інакше він замерз би. Він зняв з одного мертвого гімнастюрку й майже нову ватянку, тільки по краях трохи забруднену кров'ю, а коло другого підібрав ушанку, що звалилася з мертвої голови, і, зціпивши зуби, насунув її собі на голову поверх бинтів. Він хотів був узяти гвинтівку, що валялася тут же,

але вона була без затвора, і він, хоч як нишпорив навколо, так і не знайшов його. Потім він перейшов дві дороги, одна була порожня, а по другій рівно через хвилину після нього проїхала колона німецьких мотоциклів.

Він почував запах згарищ, бачив заграви й чув стрілянину то зліва, то справа. А в якусь мить вона, здавалось, біла звідусіль. Йому тоді привиділось, ніби він переходить фронт, і це справді так і було...

Але коли на світанку він, знесилений, повалився на землю в гущавині лісу, то знову почув гуркіт розривів не праворуч, не ліворуч від себе і не позаду, а далеко попереду. Від утоми він погано міркував, і йому не спало на думку, що ці далекі розриви могли бути німецьким бомбуванням у нас у тилу. Навпаки, він подумав, що йому раніш тільки здалося, ніби він перейшов фронт, а насправді лінія фронту, як і перше, попереду.

Вирішивши врятуватись хоч би там що і не бажаючи ризикувати, він випив кілька пригорщей болотяної води й заліз у кущі. Краще дочекатись присмерку й спробувати перейти фронт уночі; він більше покладався на ніч, ніж на день. Вирішивши так, він на кілька годин заснув як мертвий і прокинувся, коли в повітрі вже почало ледь-ледь сіріти.

Він устав, і знову пішов, і йшов кілометрів п'ять по лісу, який усе ніяк не кінчався. Одного разу йому причулися голоси, і навіть пролунав недалеко постріл, що змусив його здригнути. Якби він пішов на ці голоси й на цей постріл, він попав би просто в розташування медсанбату, який стояв тут. Але він усе ще вважав, що не перейшов фронт, і що й ці голоси та цей постріл німецькі, і що йому треба йти далі.

Нарешті, коли майже зовсім смерклося, він вийшов з лісу на перекопане протитанковим ровом поле. Він перебрався через цей рів і дійшов до якогось висілка — трьох будинків з тинами, що тяглися позад них. Він зійшов на узгірок і підійшов до крайнього будинку.

Навколо було тихо. Будинок видався йому нежитловим, але коли він підійшов ще ближче, з-за рогу будинку назустріч йому вийшов немолодий боєць з відром у руці.

І саме це й було як чудо! Саме те, що боєць ішов

так запросто з відром у руці до криниці, не лишало сумніву: вийшов до своїх.

Синцов дивився на бійця, а боєць дивився на Синцова. Синцов був молодший від бійця з відром — тому було на вигляд літ сорок, але Синцов не уявляв собі, як тепер виглядає він сам. Тим-то його здивувало, коли боєць з відром, пильно подивившись на нього ще дві або три секунди, спитав:

— Тобі чого, батечку?

Синцов знав, що в нього за ці дванадцять днів виросла борода, але він не уявляв собі, що борода напівсива.

Він мовчки ступив два кроки назустріч бійцеві з відром, так що той навіть позадкував і спитав:

— Ти до кого?

Але Синцов так само мовчки простягнув обидві руки й став трясти руку бійцеві разом з відром, яке брязкотіло в ній.

— Вийшов!.. — тільки й вимовив він нарешті.

— Вийшов то вийшов, — сказав боєць, у руці якого все ще метялося відро, бо Синцов і далі тряс її. — Вийти то вийшов, та схибив дуже! Від нас до передової ще кілометрів двадцять. Отак до мене нікого й не стрів?

— Ні, — сказав Синцов. — Я вночі йшов, а вдень у лісі лежав. Гадав, ще ніч іти...

— А ви ж хто за званням будете? — раптом переходячи на «ви», спитав боєць, пильніше вдивляючись у напівсиву синцовську бороду. — Чи не полковник часом? Або бери вище?

В очах у нього навіть зайнялась іскорка задоволення: чи не генерал часом, справді, просто на нього особисто з оточення вийшов?.. Хоч яке тяжке було загальне становище, але така історія його б неабияк потішила.

Але Синцов розчарував його:

— Я політрук.

— Так ви, товаришу політрук, або підждіть, я зараз до криниці сходжу, або мене вже проведіть, а потім я вас до нашого старшого політрука приставлю. Якраз ви до його хати й вийшли!

Синцов пройшов з ним до криниці, почекав, поки він набере води, і, все ще остаточно не вірячи, що

це правда, що він вийшов до своїх, пішов назад до хати.

— Так... Бороду запустили підходящу.— Боець увів Синцова в сіни, поставив відро і відчинив одні з двох дверей, які виходили в сіни:

— Товаришу старший політрук, дозвольте звернутись! Привіт до вас товариша політрука, допіру з оточення вийшов!

У хаті за столом сидів середнього віку чоловік і хлебтав суп з поставленого на газету казанка. Чоловік був, мабуть, однолітком того бійця, що стрів Синцова: йому теж було під сорок. Він сидів і хлебтав свій суп, якось зажурившись, по-жіночому підперши рукою щок, і отак, все ще підпираючи щок, повернувся до дверей. Обличчя в нього було лагідне, м'яке, трошки жіноче, а петлиці з одною шпалою були блакитні, авіаційні, з чого Синцов зробив висновок, що він попав у льотну частину.

Одна нога в старшого політрука була в чоботі, а друга у вовняній шкарпетці. Чобіт лежав на підлозі, а до столу був приставлений саморобний, майстерно вирізаний ціпок.

«Цей боець, мабуть, йому вирізає»,— чомусь подумав Синцов, хоч були тисячі інших, куди важливіших речей, про які він міг би зараз подумати.

— Що ж, заходьте,— сказав старший політрук і, трохи підвівшись, подав руку.— Ач, як підтягло вас! — сказав він співчутливо.— Голодний?

— Головне б — чаю! — сказав Синцов: хоч він уже другу добу не їв, йому найбільше від усього хотілося зігрітись.

— Чай хоч так, хоч так буде,— кивнувши на чайник, що стояв на столі, сказав старший політрук.— А ось поки що поїжте.— І, витерши хлібом ложку, посунув по столу казанок разом з газетою.

Синцов узяв ложку й почав їсти, а старший політрук сидів напроти й дивився на нього, не на те, як він їв, а саме на нього.

Не доївши кількох ложок, Синцов піймав цей погляд і згадав, що сидить у шапці. Тоді, ледве одірвавшись від ложки й казанка, він обома руками взявся за шапку й, охнувши від болю, зняв її. В одному місці вона трохи прилипла до бинтів.

— Поранені? — спитав старший політрук, побачивши бинт з темною плямою крові.

Але Синцов доїв останні дві ложки й тільки після цього відповів:

— Не дуже. Приглушило так, що ледве очунав; а сама рана — тільки шкіру з волоссям зідрало...

— А де перев'язувались? — старший політрук налив і присунув Синцову кухлик чаю.

Запитання було природне: Синцов ішов, не знімаючи шапки, й бинти лишилися майже свіжими. Він розповів, де і як його перев'язували, й, почавши з цього, розповів і все інше.

Старший політрук, який сидів перед ним, теж у червні та липні виходив з оточення з самого кордону, потім лежав у госпіталі і, достроково виписавшись, тільки три дні, як знову попав на фронт. Він співчутливо слухав Синцова й не бачив в його оповіданні нічого дивного, крім того хіба, що людина, з якою все це сталося, сидить зараз перед ним жива й загалом здорова.

— Ось уже не думав, що на двадцять кілометрів фронт перемахну й просто до льотчиків вийду! — сказав Синцов, одсуваючи від себе порожнього кухлика.

Старшому політрукові, видно, не вперше доводилось мати справу з таким непорозумінням, він посміхнувся:

— Не дивіться на петлиці. Це я на початку війни комісаром БАО був. Ми не льотчики, ми будбат. Попередніх командира й комісара німці одною бомбою списали. Мене просто з госпіталю, а нового командира з райвійськкомату прислали. Третій день риемо день і ніч. Один рубіж, що в перший день рили, вже залишили. — Він сердито похитав головою. — А як на мене, то ніж отак рити й залишати, то краще б у бій за Москву як піхоту кинули! Воно, правда, не в кожного гвинтівка є, на трьох одна. Десь вони лежать, а ми по них плачемо!

— Значить, тяжко під Москвою? — з стражданням у голосі спитав Синцов: уже скільки разів за цю війну йому здавалося, що найтяжче лишилося позаду, а воно знову виникало попереду! Та й самі слова, які він зараз вперше голосно вимовив: «Під Москвою», — раптом вразили його, хоч і були сказані його власним

голосом. Під Москвою?.. Де ж там уже страшнішого шукати!

— Ми, звісно, кроти, наше діло землю рити, але, видимо, тяжко,— помовчавши, неохоче вимовив старший політрук і, подивившись на бліде обличчя Синцова, на пов'язку в нього на голові, додав: — Тут медсанбат недалеко.

Синцов похитав головою.

— Ні, я битись хочу, коли вже таке діло! Якщо дозволите, пересплю десь у вас, а ранком піду.

— Куди?

— На фронт, з будь-яким поповненням. На більше без документів поки не сподіваюсь, а бійцем, гадаю, візьмуть!

Старший політрук не здивувався: він уже з середини оповідання Синцова чекав такого визнання, бо ті, хто виходив з оточення з документами, звичайно починали з того, що гордовито показували їх. Синцов розповів, як саме він опинився без документів. Розповів — і раптом відчув, що його співбесідник вперше за весь час дивиться на нього з недовір'ям, немовби кажучи: «Ну, що ти верзеш? Ну, розірвав і закопав, коли німці підійшли. Ну, зрозуміло!.. І так буває. А навіщо ж брехати?»

— Що ж,— сказав старший політрук голосно.— Як що так, ночуйте тут з бійцем, що вас зустрів, з Єфремовим. А я поїду. Полуторка вже, чую, приїхала по мене.

За вікном справді кілька хвилин тому загула й стихла машина.

— Тут у нас роботи вистачає: тут рови, там завали... Та й як же інакше...— Він хотів казати далі, але спинився: після того, як Синцов сказав йому щось, у що він не повірив, його не тягло більше до дальшої щирості.— Поспіть,— повторив він.— А ранком ми з комбатом відправимо вас за командою... Єфремов, чуєш, Єфремов!..

— Слухаю вас, товаришу старший політрук! — сказав той, виростаючи на порозі.

— Допоможи, будь ласка, чобіт узутти... Після поранення — ціла процедура.— Ця фраза була адресована вже Синцову. Старший політрук соромився, що йому доводиться звертатись по допомогу.

Єфремов, нахилившись, притримав чобіт, і старший політрук, кривлячись від болю, ввіткнув туди ногу. Потім узяв приставлений до столу ціпок і вийшов шкутильгаючи.

Синцов пішов за політруком, але той тільки сказав кілька слів Єфремову і, вже не обертаючись, вліз у кабіну полуторки.

— Небезпечною голитесь? — спитав Єфремов, провівши поглядом машину.

— Голюсь, — сказав Синцов.

— А то, може, поголити вас?

У Синцова не було ні сил, ні бажання відмовлятися. Дивне почуття сидіти на дзиглику, відкинувши назад голову, й почувати, що тебе голять!

Єфремов голив його, а Синцова дедалі більше хлило на сон, і він, ледве міркуючи, крізь сон, чув, що батальйон уже третій рубіж будує, а ми все задкуємо, і що це добре, що він, Синцов, натрапив на комісара, а не на комбата, і що німці бомбили протитанковий рів і покалічили там двадцять чоловік, хоч і обмежено придатних: бомба, вона не розбирає, для неї всі придатні...

Потім Синцов раптом зовсім заснув, сіннувши головою, і його боляче різнуло по вилиці.

— Отакої! Засипати не можна, так і зарізати можу, — докірливо сказав Єфремов і, одщипнувши клаптик від газети, що лежала під казанком, приклеїв його до порізу.

Він доголив Синцова, вийшов у двір і там злив Синцову на руки кілька кухликів води. Синцов умився, намагаючись не намочити пов'язки.

— Може, наново перев'язати? — спитав Єфремов.

Але Синцов відмовився:

— Боюсь зрушити. — І стомлено позіхнув.

Сон не проходив: для того щоб він пройшов, треба було, мабуть, спати добу поспіль. Вони зайшли до комірчини, де було складено якісь пожитки й припаси, мішки з картоплею і капустою, а на вузькій лаві застелено матрац, що звисав з неї.

— Лягайте, — сказав Єфремов, показуючи Синцову на лаву.

— А ви?

— А моє діло солдатське, може, ще комбат приїде.

Синцов заснув раніше, ніж доніс голову до лави, й прокинувся глухої ночі.

— Вставай, ну, вставай же! — термосив його Єфремов, не вважаючи за потрібне звертатись на «ви» до чоловіка, який ще не прокинувся. — Вставайте! — одразу перейшов він на «ви», тільки-но Синцов спустив з лави ноги. — Комбат вас до себе вимагає!

Синцов став взувати чоботи, а Єфремов вийшов у сусідню кімнату.

— Ваш наказ виконано! — донеслося до Синцова, вже коли він проходив через сіни.

— Гарзд. Хай заїде, — почувся молодий невдоволений голос. — І так стомився, як собака, а тут ще...

За столом біля газової лампи сидів маленький огрядний старший лейтенант з круглим блідим обличчям, гарними, немов намальованими бровами й трохи витрішкуватими очима. На плечах у нього була мерзкло накинута брудна, забризкана до коміра шинеля. На другому дзиглику навпроти лежав кашкет, теж уболочений.

— Дозвольте ввійти? — спитав Синцов, розминувшись у дверях з Єфремовим, якому старший лейтенант зразу ж сказав: «Можете бути вільним». — Здрастуйте!

— Зверніться, як належить! — швидко й сердито сказав старший лейтенант.

Синцов мовчки подивився на нього, зняв з дзиглика його кашкет, перекинув його на стіл і сів.

— Встати! — закричав старший лейтенант.

Синцов сидів і мовчки дивився й далі на нього.

— Встати! — знову закричав старший лейтенант.

Синцов сидів далі.

Старший лейтенант схопився рукою за кобуру з пістолетом.

— Не лякайте — ляканий, — не ворухнувшись, сказав Синцов. — Я політрук, за званням я рівний вам, а стояти мені важко. Ось я і сів. Тим більше, що ви теж сидите.

— Де ваші документи?

— Нема в мене документів.

— А поки нема документів, ви для мене не політрук! Встати!

Так почалася їхня розмова, не віщуючи нічого доброго. Вони довго дивились один на одного, і, здається,

старший лейтенант зрозумів, що може і стріляти цього чоловіка, але змусити його встати — йому несила.

— Я тут зустрів свого комісара, — нарешті першим одвівши очі, недбало, немов про підлеглого, сказав старший лейтенант. — Протилежно до нього я Хома невірющий. Повторіть, мені свої байки!

Це було так несподівано, що Синцов навіть не одразу збагнув.

— Добре, я повторю вам свої байки, — після довгої паузи, з тихою люттю сказав він. На щастя, він вчасно згадав, що все ж таки вони обидва військовослужбовці і він вийшов в розташування частини, яка перебуває під командою саме цього старшого лейтенанта. Хоч він і розповів уже все комісарові частини, та командир має право зажадати, щоб йому повторили це. Зробивши над собою зусилля, Синцов сумлінно повторив усе від початку до кінця.

Синцов оповідав, а старший лейтенант сидів і не вірив. Він був молодий, недобрий і розгублений. І, як це часто трапляється, із слабкими і самолюбними людьми, злісне небажання вірити іншим випливало в нього від невпевненості в самому собі. Він сам просився на фронт, але, попавши в цю страшну халепу під Москвою, в перший же день під бомбуванням у відкритому полі зазнав такого жаху, якого не міг позбутись уже три доби. Він щосили намагався, як і перше, триматися так, як до цього зобов'язувала його військова форма, й, ховаючи власний переляк, цитював і дорікав за боягузтво своїм підлеглим. Та самого себе він не міг обдурити. І зараз, сидячи перед Синцовим, він у глибині душі почував, що ніколи б не витримав усього того, про що розповідав йому цей чоловік: не витримав би трьох місяців оточення, не йшов би до останньої години в комісарській формі, не побіг би поранений під пострілами з полону. І, знаючи, що не зробив би цього сам, він з почуття самозахисту не хотів вірити, що на це здатні інші.

Старший лейтенант слухав Синцова й не вірив, не тому, що Синцову не можна було повірити, а тому, що, навпаки, йому дуже хотілося запевнити себе, що цей чоловік, який сидить перед ним, бреше, ба навіть — що це, може, німецький диверсант і цього диверсанта затримає не хтось інший, а саме він, старший лейтенант

Крутиков, який тільки три дні як попав на фронт, але вже вміє розбиратися в обставинах краще від декого іншого, що побував і на фронті, і в госпіталях. Він уже не раз за ці дні, долаючи внутрішнє тремтіння, їздив під добродушним, але тямущим поглядом свого комісара й був радий нагоді взяти над ним гору хоч би тут, ось зараз, своєю проникливістю, суверістю, тим нещадним службовим запалом, на який особливо щедрі люди такого гатунку в хвилини, коли вони не обтяжені страхом за своє власне життя.

Кілька разів він перебивав Синцова одверто недовірливими запитаннями.

— Як же так, жодного документа? Що ж це, стільки йдете, а ватянка майже новенька!

Синцов і цього разу стримався й терпляче пояснив, що зняв ватянку з забитого.

Але коли старший лейтенант раптом сказав йому:

— Дивна історія: поранення в голову, впали непритомні, а після цього мало не сорок кілометрів пройшли! — Синцов не витримав.

Він підвівся на весь зріст, не кваплячись, скинув ватянку й задер на собі гімнастюрку та натільну сорочку.

— Бачили? — Він ткнув пальцем у білий подвійний шрам у себе на боці. — Це я спеціально для вас цвяхом проткнув. А це, — він показав на забинтовану голову, — теж для маскуванню. Там нічого нема. Розв'язати?

— Я вам не лікар, не клейте дурня! — розгублено сказав старший лейтенант перше, що спало йому на язика.

Синцов, подивившись ще кілька секунд вичікувально на нього, сказав: «Ех, ви!» — і, опустивши гімнастюрку, став одягати ватянку так само поволі, як і знімав.

Старший лейтенант не так уже й легко одігнав від себе зненацька виниклу чесну думку, що все, що досі казав йому цей чоловік, є щира правда. Відігнав тому, що ця думка була йому неприємна. Він не бажав вірити, й Синцов почував це.

— Гарзд, ідіть спить. Завтра розберемося з вами! — нарешті похмуро й значуще сказав йому старший лейтенант.

Синцов підвівся, мовчки, з висоти свого зросту подивився на нього, докірливо похитав головою й, не прощаючись, вийшов за двері.

Лишившись сам, старший лейтенант Крутиков підвівся, з хвилину постояв у тиші, прислухаючись, як Синцов укладається там, за стіною, й заходив по кімнаті, обмірковуючи, як діяти далі.

Треба було зараз же послати Єфремова з запискою в сусіднє село, де саме сьогодні, потіснивши будбат, у двох крайніх хатах розташувався Особливий відділ дивізії, яка почала підходити на цей рубіж. Треба послати туди Єфремова просто зараз, щоб особовці ще вночі прийшли за цим типом!

Розуміється, все це цілком можна було відкласти й на завтра, але диявол марнославства, поєднаний з тією ж таки клятою невпевненістю в собі, підштовхував старшого лейтенанта Крутикова: надто вже хотілося йому швидше переконатися в правдивості своїх припущень! Він узяв зі столу планшет, вийняв книжку, написав записку особовцям і, склавши аркушика, покликав Єфремова.

Єфремов, що задрімав був на дзиглику в сінях, увійшов заспаний і невдоволений. Ще до того, як задрімати, він почув, що старший лейтенант затіває щось недобре, коли бігає з кутка в куток по кімнаті.

Вислухавши наказ і взявши записку, Єфремов зітхнув і сказав: «Єсть!» — вважаючи всю цю витівку за марну, несхвально глянув на старшого лейтенанта, підкинув на плече гвинтівку й, сердито грюкнувши дверима, вийшов на вулицю.

А старший лейтенант, набігавшись по кімнаті, сів за стіл і впустив на планшет свою круглу стомлену голову.

Він уже три доби майже не спав і, знемагаючи в боротьбі з почуттям страху, все ж таки ретельно робив завали, і рив окопи та рови, і ставив протитанкові їжаки, і стомився, як стомлюються всі люди, й, заплющивши тільки на одну мить очі, одразу заснув міцним, молодим сном.

І в голові в нього, в стомлених снах не було ні окопів, ні їжаків, ні бомб, що розривалися в нього перед очима, ні худого політрука з сердитим лицем, який пропонував зірвати з голови бинти. В його снах мель-

кало й повторювалося все одне й те ж гарненьке й безпорадне, перелякане раптовою розлукою жіноче лице, і він бурмотів щось неслухняними сонними губами. Він бачив уві сні це обличчя й, пригортаючись до столу пухкою щогою, усміхався, і його власне обличчя зрозуміло не було подібне на те, яким бачив його Синцов...

— Дозвольте доповісти, товаришу старший лейтенант.

Перед старшим лейтенантом, який здригнувся спроекту, стояв Єфремов з прикладеною до ушанки рукою і з гвинтівкою на плечі. Він стояв виструнчившись, але в лагідних очах його стрибали глузливі іскорки.

— Дозвольте доповісти! Отож вони сказали, що коли сам прийшов, то навряд чи втече, нехай у нас у самих до ранку буде. І потім сказали, що в них своїх справ багато. Якщо хочемо, хай завтра приставимо, а не хочемо, нехай буде, як хочемо. «У вас, — кажуть, — своє начальство є, до нього по команді й звертайтеся!» І ще сказали: «Передайте своєму товаришеві старшому лейтенанту, — тут глузливі іскорки в очах Єфремова застрибали вже зовсім одверто, — що на диверсантів цей випадок не схожий, хай спить спокійно, не боїться!»

— Можете йти! — сердито сказав старший лейтенант.

Але Єфремов усе ще не йшов. Він, не поспішаючи, зняв шапку, вийняв відтіля той самий аркушик з польової книжки, який дав йому старший лейтенант, і поклав на стіл.

— Папір звеліли повернути. Кажуть: «Нехай ваша канцелярія підшиває, у нас своїх стає!»

— Ідїть, вам сказали! — чуючи в словах Єфремова глузування, але не маючи змоги спіймати його на цьому, крикнув старший лейтенант Крутиков.

Єфремов вийшов у сїни, посміхнувся в темряві й зайшов до своєї комірчини.

«Ось би політрукові розповісти! Комедія! — думав він, посміхаючись далі. — Шкода, що спить!..»

Але Синцов не спав. І коли Єфремов, поступившись йому лавою і влаштуваючись поряд на підлозі, відтіля, знизу, глузливим шепотом повідомляв подробиці свого ходіння в Особливий відділ і своєї доповіді старшому лейтенантові, Синцова це аж ніяк не тішило.

Лежачи з розплющеними очима, Синцов думав про

Золотарьова: живий він чи забитий — ніхто, крім нього не скаже, що ж було тоді в лісі, коли я знепритомнів? Чи він потурбувався за мене, чи сам я зробив це в нестямі — зняв, зарив, а потім не знайшов? Або було ще щось, чого я не знаю і про що навіть не можу догадуватись?.. Але що ж тоді казати людям, які не вірять, що мені?.. Казати те, що я знаю, чи вигадувати те, чого не знаю?..»

Він запитував себе, а в глибині його пам'яті ворушилася все одна й та ж фраза Серпіліна після переправи в перший день оточення, яка назавжди, мабуть, врізалася в пам'ять: «Легше стати до стінки, ніж самому з себе зірвати комісарські зірки».

Він згадав бійця там, в перші часи полону, і його слова: «Зняти встигли?»... Потім згадав, як саме в цьому місці його оповідання стали раптом недовірливими очі старшого політрука; потім згадав з люттю, яка все ще не миналася, запитання старшого лейтенанта і з спокійною рішучістю, що виникла в глибині душі, — іти не відступаючи, подумав, що Особливий відділ це і є саме те місце, куди й треба прийти, якщо йому не вірять. Розмова з старшим лейтенантом так шмагнула його по обличчю, що вже поза власною волею йому ввижались інші обличчя, інші недовірливі запитання, інші безглуздо тріумфальні очі: «Ага! Зараз я тебе піймаю». Ні, він піде саме туди, де з обов'язку служби повинні перевірити все від початку до кінця, й піде зараз же, не відкладаючи! Хай перевіряють! Якщо зможуть. А якщо не зможуть, хай пошлють у стрій і перевірять у бою.

Він спустив ноги з лави, взув чоботи, надів ватянку й шапку й, переступивши через Єфремова, який мирно посвистував уві сні, вийшов у сіни. З других дверей на підлогу лягала тоненька смужка світла. Синцов рішуче смикнув двері і ввійшов у сусідню кімнату. Старший лейтенант спав ницьма, уткнувшись у подушку, поклавши брудні чоботи на клапотъ газети. Ремінь з кобурою лежав поряд нього на дзиглику, а планшетка на столі. Лампа ще світила, закоптивши все скло.

— Старший лейтенанте! — гукнув Синцов і, не знижуючи голосу, повторив: — Старший лейтенанте!

Але старший лейтенант спав як убитий.

Спочатку Синцов хотів збудити його й сказати, що він сам має намір зараз же, негайно йти до Особливого відділу, — з вартою чи без неї, — це вже як заманеться товаришеві старшому лейтенанту. Але, гукнувши його двічі й не збудивши, передумав. Підійшовши до столу, він, не поспішаючи, відкрив планшетку, вирвав аркушка з польової книжки, що лежала там, вийняв відтіля ж з вушка дбайливо заструганого олівця, написав кілька слів і, взявши з дзиглика той самий пістолет, за який під час розмови з ним не раз хапався старший лейтенант, поклав пістолет поверх записки. Вже підійшовши до дверей, він ще раз оглянув глузливим поглядом усю цю картину: старшого лейтенанта, що спав без задніх ніг, лампу, що догорала, і записку з покладеним поверх неї пістолетом...

«Так, трапився б тобі справжній диверсант, кепсько б тобі випало!»

Надворі вже розвиднялося. Дорога підіймалася від висілка вгору по косогорку, і там версти за півтори сіріли крайні хати села. Єфремов саме розповідав про те, як він у темряві тюпав на цю гору; вагались, куди йти, не доводилося.

Пройшовши з кілометр, Синцов збочив, щоб пропустити полуторку, яка мчала назустріч.

«Може, якраз до старшого лейтенанта», — подумав він, усміхнувся тому, яка зчиниться веремія, коли встане старший лейтенант, і пішов далі.

Єфремов прокинувся, почувши, як біля дому гуде машина. Він потягнувся, спросонку схопився, відкинув мішка, яким було завішане вікно — за вікном було вже видно, — й, обернувшись, побачив, що політрука нема на місці. Він заглянув у сусідню кімнату: чи не зайшов політрук до старшого лейтенанта. Але старший лейтенант, який теж почув гудок, лежав у кімнаті сам, ще бурмочучи крізь сон, і двома кулаками протирав очі.

Єфремов вискочив на вулицю, подумавши, що, може, саме в цю хвилину політрук вийшов до вітру, обійшов дім, навіть гукнув кілька разів неголосно: «Товаришу політрук, товаришу політрук!» Але ніхто не відповідав йому.

Тоді, трохи постоявши в сінях, але недовго, бо однаково доведеться доповідати, він ввійшов у кімнату.

Старший лейтенант сидів на ліжку й усе ще протирив очі.

— Ну, що, прийшла машина? Мені не почулося?

— Нема політрука, — виструнчившись, сказав Єфремов.

— Як нема?

— Нема! І на вулиці нема, ніде нема, — сказав Єфремов.

— Ось воно! А ще називається особовці! Втік! Утік, сволота, диверсант!.. — триумфуючи від почуття своєї правоти, закричав старший лейтенант Крутиков, і лице його в цю мить було настільки ж щасливим, наскільки нещасним виглядало обличчя Єфремова...

В цю мить вони обидва не помітили записки Синцова.

Записку було виявлено, коли жорстоко облаяний Єфремов уже вийшов з кімнати, а старший лейтенант Крутиков похопився, де пістолет. Розгублено одсунувши його вбік, він кілька разів поспіль прочитав записку, радіючи тільки з одного: що Єфремов, дякувати богові, вже вийшов. В записці було тільки чотири слова: «Пішов до Особливого відділу», — але покладений зверху власний пістолет Крутикова був такою ущипливою приміткою до цієї записки, що старший лейтенант мало не заплакав від приниження.

А Синцов ішов і йшов собі по дорозі. Незважаючи на ранню годину, він зустрів кілька військових, але ніхто на нього не звернув особливої уваги, бо він ішов одягнутий так, як і інші. На ньому була ушанка з зіркою, з-під якої тільки ледь-ледь біліла збоку смужка бинта, ватянка й дуже стоптані чоботи, але ж не у всіх чоботи були нові. Він був без гвинтівки, але не в усіх були гвинтівки. Одне слово, він мало чим відрізнявся від інших військових людей, що йшли і їхали в той час по дорозі.

Велике діло — твердо щось вирішити. Навіть хода, незважаючи на втому, змінюється від цього... Село, куди йшов Синцов, якщо дивитись від висілка, здавалося, стояло просто при дорозі, а насправді було трохи остеронь. Попереду був розбитий бомбою місток і об'їзд. За об'їздом дорога йшла далі прямо, а до села треба було звернути праворуч.

Синцов підійшов до об'їзду саме в ту хвилину, ко-

ли там у вибитій грузовиками глибокій колії загрузла емочка, яка нещодавно випередила його.

З емочки вискочили шофер і командир і почали виштовхувати її: шофер — одчинивши дверцята й одною рукою вивертаючи кермо, а командир — схопившись за задній буфер.

— Гей, боєць! — обернувшись і помітивши Синцова, закричав командир. — Давайте сюди! Допоможіть витягнути! Ану швидше!..

Синцов мимоволі послухався цього владного окрику й, підійшовши, взявся за задній буфер. Вони напоягли разом, і машина виїхала з ковдобини.

— Гаразд, спасибі, — сказав, розгинаючись і стряхуючи поли шинелі, командир.

Синцов теж розігнувся, і вони стрілися очима.

Перед ним стояв Люсін, живий, здоровий, точнісінько такий же, як був раніш, Люсін, але тільки не з двома, а з трьома кубиками на петлицях шинелі!

Вони обидва були здивовані, і, здається, Люсін навіть більше за Синцова.

— Люсін! Здоров!

Вони потиснули один одному руки, все ще дивуючись.

— А ми тебе вже списали безвісти пропавшим...

— І жінку повідомили?

— Оцього вже не знаю... Де ти був?

— Тільки вчора вийшов з оточення... Куди їдеш? В редакцію? Де вона тепер?

Люсін нарешті пустив руку Синцова. Відтінок першого хвилювання зник з його обличчя й змінився почуттям переваги.

— Коли їхав на передову, була в Перхушкові.

— Так це ж під самою Москвою! — вигукнув Синцов, навіть і зараз усе ще остаточно не усвідомлюючи, як наблизився фронт до Москви.

— Авжеж!.. А де ж іще? А ось пробув п'ять днів на передовій, і вночі в політвідділі армії сказали, що редакція вже не в Перхушкові. Чи то в Москві, в «Гудку», чи то навіть мало не за Москвою, на Горьковській. Ми останній час були у поїзді, отже, можливо, поїзд і перегнали. А може, й у Москві. От які справи! — бадьоро сказав Люсін.

Бадьорість ця походила від того, що він кілька днів

поспіль сидів на передовій, і тепер, відпочиваючи від почуття небезпеки, стряхнувши, як горобець, пір'ячко, їхав назад до редакції з планшетом, повнісіньким матеріалу.

— А ти куди зараз ішов? — спитав Люсін і, вдивившись у змарніле обличчя Синцова, додав: — Так, можна сказати, що від тебе половина лишилась!

— Куди? — перепитав Синцов. — Тепер, якщо я вже тебе зустрів, то туди ж, куди і ти, — в редакцію. Довезеш?

Ще яких п'ять хвилин тому він був цілком певний, що його путь лежить ось до цих двох крайніх будинків села, що вже виднілися, і більше нікуди, а зараз йому здався б дивним усякий інший намір, крім наміру їхати до своєї власної редакції разом з Люсіним, що мов з неба звалився. Зустріч з Люсіним була сама фортуна, й, розуміється, фортуна щаслива. Хто б у цю хвилину на його місці сумнівався, що це так?

— Звичайно. Сідай, — на якусь маленьку, крихітну частку секунди запнувшись, сказав Люсін. — Правда, емка не моя, з політвідділу армії, але підвезе... Правда, тут шоферам цими днями видано драконівський наказ: нікого не підсаджувати, ну та, я гадаю, нічого, га?.. — звернувся він до шофера, який стояв поруч, витираючи ганчіркою руки.

— Та хай уже, гаразд! — радіючи щастю цього чоловіка, якого вони раптом зустріли, усміхнувся шофер. — Тим більше, якщо в разі чого, ви на себе все візьмете! — додав він і, одчинивши дверцята машини, звільнив для Синцова місце поряд з дорожніми пожитками, які займали половину заднього сидіння.

Шофер сів за кермо, Люсін поруч нього, а Синцов, поворушивши плечима, всунувся на заднє сидіння; з купи накритих плащ-палаткою речей випали йому на коліна казанок з рештками пригорілої каші, ложка й автомобільна фара.

— Ви під ноги штовхніть, — обернувшись на гуркіт, сказав шофер. — Тут одну машину розбомбило, так я дещо розкуркулив з неї.

Вони їхали досить швидко, і Синцов подумав, що так години через три вони можуть опинитися в самій Москві. Тепер здавалася просто неймовірною відстань, яка в його ж власній свідомості відділяла його від

Москви яких двоє дів'ятому, коли ранком, саме в цей час, він опинився в полоні... А тепер через три години вони будуть у Москві... Це було майже неймовірно, так само, як і те, що поперед нього сидів Люсін і що машина везла їх в їхню власну редакцію.

У нього навіть з'явилася, мабуть, нездійсненна надія, і все ж від неї його затрясло, як від лихоманки: ану ж Маша нікуди не поїхала, ану ж вона в Москві й він сьогодні ж, буквально через кілька годин, побачить її?

— Слухай! — гукнув Синцов Люсіну. Хоч, власне кажучи, вони знали один одного раніше тільки якусь неповну добу, але все пережите відтоді на війні додало до цієї доби ту силу давності, що вона з першої ж хвилини змусила їх обох казати один одному «ти». — Слухай! — Синцов у таких справах був усе життя прямилоїнийний. — Ти не образився на мене тоді, під Бобруйськом?

Він сам пройшов відтоді через багато випробувань, щоб заднім числом почувати себе неправдивим перед Люсіним, але тепер він краще, ніж тоді, розумів, як Люсіну важко довелось там, під Бобруйськом, і не хотів лишати між собою та ним навіть тіні образи.

Люсін зареготав, не повертаючись до Синцова: він реготав, щоправда, трохи довше, ніж слід було людині, яка справді аніскільки не була ображена.

— Знайшов про що говорити! — сказав він крізь сміх. — По-перше, я і забув давно: в таких халепах був з того часу! А по-друге, навпаки, завдяки тобі я дістав бойове хрещення.

Ці словечка — «завдяки тобі!» — саме і були ознакою незабутньої образи, але Синцов у цю хвилину не звернув на них уваги.

— А знаєш, я потім зустрів того капітана-танкіста.

— Сміливий дядько, але чортяка! — перебив Люсін.

— Ні, ти слухай! Він казав навіть, що вони тебе до медалі представили, але потім, коли ти в редакцію повернувся, потурили.

— Ну й наплювати! — сказав Люсін, хоч йому було зовсім не наплювати. І, обернувшись до Синцова, розкинув борти шинелі. — Бачив?

На грудях у нього була новенька медаль «За відвагу».

— І без їхньої допомоги одержав!

— За що?

— За єльнинські бої. З початку до кінця в одній дивізії просидів. І вгадав: саме вона Єльню і взяла. Командирів дивізії Героя, а мені — медаль!

Він мимоволі сказав про командира дивізії й про себе так, немовби тільки про них двох і варто говорити.

— Отже, не лаяли мене танкісти? — все-таки не витримав і повернувся Люсін до приємної для нього теми.

— Ні.

— А що вони ще казали?

— Та більше нічого. Розмова про тебе так, мельки, зайшла, — сказав Синцов, не помітивши, як цим «мельки» зачепив Люсіна. — Не встигли поговорити, як через дві години знову в оточення попали.

І він став впереміж оповідати про два свої оточення — про перше й про друге.

Люсін кілька разів перебивав його через плече запитаннями та зауваженнями і, тільки коли Синцов сказав про листи, відправлені з Мишком Вайнштейном, знову повернувся до нього.

— Та ну? Так ось де він був, виявляється? А його потім шукали, шукали... Ніяких слідів! Пропав!

— Пропав... — глухо, як луна, повторив Синцов, на секунду виразно, як живого, побачивши перед собою Мишка, який дбайливо засував у кишені гімнастборки того листа, що, виходить, не дійшов. Пропав... А тоді здавалося, що все буде навпаки...

— Пропав! — повторив Люсін. — А ти що, не знаєш?

— Відкіля ж я знаю?..

— Ну та звісно.

— Ну гаразд, бог з ними, з моїми байками! — раптом серед оповідання перервав себе Синцов, згадавши слова старшого лейтенанта, й полегшено подумав про зміну в становищі, яка сталась між тим Синцовим, що сидів уночі в хаті й вислуховував підозрілі запитання старшого лейтенанта, і тим Синцовим, що їхав зараз разом з Люсіним у Москву.

— Розкажи, що в редакції, а головне, що на фронті діється, і в Москві, і взагалі...

— На фронті, наскільки я розумію, б'ються, — ска-

зав Люсін. — Німці тиснуть, а ми б'ємося. Що ж нам більше робити?

Хоч становище в армії, з якої він повертався, насправді було важке й вона відступала під ударами німців, але Люсін, провівши останні дні на передових, незважаючи ні на що, повертався в редакцію в кращому настрої, ніж від'їздив. Він від'їздив уперед, у невідоме, у вир чуток про катастрофу, що сталась, і тяжка дійсність відступу зблизька все-таки виявилась відраднішою від того, що він уявляв собі здалека. Крім того, він повертався живий і здоровий... Він відповів Синцову правду, хоч і висловив її з деякою розв'язністю людини, яка квапиться підкреслити, що і вона була в бувальцях.

— А що в Москві, не знаю. Можливо, дехто і в штани наклав, були такі настрої, коли я виїздив. Приїдемо, побачимо, — додав він з інтонацією ревізора.

Тим часом вони проїхали міст, по боках якого заривали в землю бетонні коробки дотів, потім поминули протитанковий рів і смугу зварених з рейок рога-ток, яка відходила за обрій, потім кілька рядів кілків, приготованих під колючий дріт, і знову ще не вриті в землю бетонні коробки дотів.

— Скрізь будують. Я теж учора з оточення просто на будбатівців вийшов, — сказав Синцов.

Невідомо, як би обернулася справа, коли б він не почав цієї розмови, але він почав її, а почавши, неминуче дійшов до того місця, з якого Люсіну стало остаточно ясно, що він везе з собою в Москву людину без документів.

Звичайно, Люсіну, який попав на фронт в перші дні війни, такі випадки були не новина, але зате йому за новину було те, що саме він, Люсін, а не хто-небудь інший, і саме тепер, коли німці під Москвою, на свою відповідальність везе в Москву чоловіка, який вийшов з оточення без усяких документів. Власне кажучи, думка про таку можливість виникла в нього одразу, в першу ж секунду, коли Синцов спитав: «Довезеш?» — і цією думкою й була викликана та крихітна пауза, яку зробив Люсін, перше ніж сказати: «Звичайно!» Але тоді, коли вони сідали в машину, в нього не стало духу одразу спитати про це; в поведінці Синцова було щось таке впевнене, що язик не повертався. А тепер

Синцов сам запросто розповів, що в нього нема ніяких документів. Та ще лаяв цього старшого лейтенанта, який, на думку Люсіна, може, і був придуркуватий, але загалом діяв цілком правильно.

Синцов розповідав далі, не помітивши того, що шия Люсіна попереду раптом стала не гнучка, дерев'яна. Люсін перестав повертати голову, а в паузах замість попередніх вигуків і запитань ледве виціджував із себе короткі «так-так»...

А Синцов усе ще не помічав того й оповідав далі. Те, що в нього нема документів, особливо після вчорашньої історії з старшим лейтенантом, видавалось йому великою бідою, з якою ще треба буде викручуватись. Але сам факт, що він зараз їхав з Люсіним, який у противагу старшому лейтенантові знав, хто він і відкіля, їхав до редакції, де його теж знають і де він, можливо, служив би й досі, якби не забули його в госпіталі в Могильові, — все це, разом узяте, помітно притамовувало в ньому почуття справжніх розмірів біди, яка спіткала його.

Він усе ще говорив і говорив, захопившись і абсолютно не помічаючи, що Люсін перестав реагувати. Він і гадки не мав, про що зараз думав Люсін. А тим часом Люсін думав про речі, що стосувались усієї майбутньої долі Синцова.

Один КПП вони проїхали ще до початку розмови про документи, проїхали без докладної перевірки. Боєць з прапорцями тільки глянув на машину, коли вона загальмувала, побачив, що в ній усі військові, й пропустив.

Але зараз попереду, на дев'ятнадцятому кілометрі, вони мали спинитись на першому, вже, власне, московському КПП, що визначався особливою суворістю.

Люсін пам'ятав це ще з свого виїзду з Москви й зараз жорстоко лаяв себе за ту легковажність, з якою він забрав у машину Синцова. «От дурень. Треба було одразу спитати, — мордувався він, ладний стукнути себе кулаком по чолю. — Спитати і не взяти, порадити, куди з'явиться, і пообіцяти повідомити в редакцію! А тепер що?»

— Товаришу політрук, — немов відповідаючи його думкам, сказав шофер, збентежений і оповіданням Синцова, й ще більше похмурою фізіономією Люсі-

на. — Двадцять другий проїхали, зараз двадцять перший промахнемо, а там на дев'ятнадцятому й КПП...

Люсін, нічого не відповівши, ще з півкілометра проїхав мовчки, борючись із собою, і раптом строго сказав:

— Спиніть машину! Давай лишень вийдемо на хвилинку, — повернувся він до Синцова.

Синцов вийшов, дивуючись, чому вони спинилися саме тут. Якраз у цьому місці на шосе нікого не було. Праворуч виднівся ліс, ліворуч — поля й дачні будинки. Він силкувався пригадати, як зветься це підмосковне місце, але не міг.

— Одійдемо он туди, подалі. — Люсін узяв його під руку й одвів на кілька кроків від машини; він не хотів розмовляти при шоферові, бо хоч і вважав, що правда на його боці, але в глибині душі соромився наступної розмови.

— Слухай! — ніяково почав Люсін. — Становище під Москвою напружене, зараз буде КПП, а в тебе нема документів.

Але Синцов уже зрозумів усе, перше ніж Люсін договорив фразу.

Люсін сподівався, що Синцов хоч що-небудь відповість, але Синцов тільки дивився йому в очі своїм важким поглядом, лишаючи йому, якщо він захоче, говорити далі, а як не захоче, спинитись на сказаному.

— Ну, що ти мовчиш? — сказав нарешті Люсін.

— А що мені казати? — спитав Синцов.

— Якби ти мені хоч зразу, коли сідав у машину, сказав, що в тебе нема документів...

Синцов мовчав, і в нього було таке обличчя, що Люсіну здалось: ось зараз розмахнеться і вдарить!

Люсін навіть ледь-ледь одсунувся, переступив з ноги на ногу і тільки після цього спитав:

— Ну так що?

— Добре, — глухо сказав Синцов, — доведи мене на КПП, і я злізу.

— Тут уже недалеко, — запинаючись, сказав Люсін. — Я, розуміється, можу підвезти тебе ще трохи, але перед самим КПП не можна, треба хоч за півкілометра...

— А чому за півкілометра, чому не на КПП? —

Синцов уже починав розуміти, чому не на КПП, але в нього не було підстав щадити Люсіна.

— Тому що...— Люсін запнувся. Тепер мало бути найтяжче.— Тому що суворо заборонено возити сторонніх, тим більше без документів. Ти сам подумай, і водія ми підводимо, і мені будуть безглузді прикрасі. А тебе однаково затримують, зі мною чи без мене, однаково спинять на цьому КПП. А я везу матеріали. Мені не через себе, а через них треба поспішати! А мені просто тут, на місці, можуть п'ять діб дати за те, що я везу тебе отак, без документів... Ім дано такі права! А тобі — доїдеш ти чи не доїдеш — яка різниця?..

— Подумати, велике діло п'ять діб! — Синцов від зневаги навіть усміхнувся, незважаючи на всю скрутність свого становища.— На твою думку, нема різниці, а на мою, велика різниця: з тобою я приїду на КПП, ти мене здаси чи я сам, пішки приїду з оточення! Чорт його знає, як це я раптом отут під самою Москвою опинився! Відкіля йшов? Чому? Піди поясни, що ти не дезертир!

— Нічого! — сказав Люсін.— Поки тебе затримують і почнуть вияснити, я буду вже в редакції, ми зв'яжемося по проводу прямо з цим КПП...

— Та ти такий, що зв'яжешся! — зневажливо сказав Синцов.— Гаразд, їдь! — одрубав він. І, більше не дивлячись на Люсіна, втопив очі в землю.

— Ну що ти справді? — спробував поліпшити становище Люсін.

— Брати мене не треба було, — не дивлячись на нього, як і перше, ледве витиснув із себе Синцов.— А як узяв — вези. Не бійся п'яти діб. А боїшся — не треба було брати...

Зараз Люсін не думав, що Синцов ударить його. Але Синцов саме зараз був близький до цього.

— Сволота ти! Той старший лейтенант хоч не знав мене, а ти... Просто дрібна сволота! Шкура!

Він на секунду підвів ненависний погляд на Люсіна, одірвав, повернувся спиною й, кинувши за спину руки, до хрускоту стиснув їх.

— Ну, то як собі хочеш! — не знайшовши, що відповісти, в нужденній запальності крикнув Люсін,

крикнув так, немов він пропонував Синцову якийсь вибір, а Синцов не погоджується вибирати.

Люсін вліз у машину, тріснув дверцятами, і машина рушила. Синцов, стоячи спиною, чув, як вона від'їздить.

Ніколи ще в житті його не руйнувалося за одну хвилину стільки надій!

Він повернувся й, тримаючи й далі руки за спиною, довго дивився вслід машині, поки вона не зникла з очей...

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Школа зв'язку, в якій Маша Артем'єва вчилась уже три місяці — з середини липня, містилася на дачах колишньої лісової школи, на тридцятому кілометрі старого Калузького шосе.

Підвечір шістнадцятого жовтня Машу і її подругу Ньюсу Журавську пустили переночувати в Москві, щоб узяти вдома дещо з носильних речей. Речі могли знадобитися їм у тилу у німців.

Було холодно й вітряно; обидві жінки всю дорогу проїхали в кузові грузовика, який ішов у Москву по продукти. Вони лежали в кузові на соломі, натягнувши поверх себе товстий брезент, яким звичайно накривали вантаж. Маша пригрілася, і їй у темряві під брезентом здавалося, що це не грузовик, який їде по продукти в Москву, а той нічний літак, на дні якого, так само лежачи в темряві, вона перетне фронт і буде викинута з парашутом у тилу німців. Курс навчання кінчився тиждень тому, і зараз вона з ночі на ніч чекала останнього інструктажу й відправлення.

Вона вже знала, що буде викинута разом з своєю рацією на одну з трьох можливих точок поблизу Смоленська і що їй доведеться потім іти в місто на агентурну роботу. За легендою, яку склали для неї на додаток до паспорта на чуже ім'я, вона бувала в Смоленську в дитинстві разом з матір'ю, а тепер, не встигнувши поїхати з Вітебська, втративши під час бомбування матір та проскитавшись кілька місяців, шукаючи пристановища, надумала дістатись до Смо-

ленська до тітки, що жила там. Адреса цієї тітки — живої людини зі справжніми, а не липовими, як у Маші, ім'ям та прізвищем — і була тією явкою, яку мала вона завчити в останню мить перед вильотом.

Маша лежала в кузові грузовика, притискаючись грудьми до теплої Нюсиної спини, й, ледве чутно ворухачи губами, повторювала: «Вероніка, Вероніка...»

Вероніка було ім'я тої дівчини, за яку Маша мала видавати себе, і це ім'я їй не подобалось. Їй здавалося, що вона ніколи не зможе відгукнутись на нього так просто, без усякого подиву. «Вероніка, Вероніка...» — нечутно повторювали її губи.

З тої секунди, коли сьогодні після вечірньої перевірки командир роти скомандував: «Усім розійтись! Артем'єва і Журавська, до мене!» — Маша відчула, як майбутнє насунулось і стало з майбутнього теперішнім.

Вона не помилилася. Командир роти дав їм звільнювальні посвідки до ранку з тим, щоб вони взяли в себе на квартирах у Москві «цивільний», як він висловився одяг. Це значило, що не тільки Машу, але й Нюсю закинуть на агентурну роботу; радисток, яких закидали в партизанські загони, посилали в обмундируванні й кожушках.

«Надарма її туди...» — подумала Маша про свою подругу. Вона думала про це вже кілька разів. Їй здавалося, що Нюся, занадто тендітно вихована й занадто недосвідчена, ще нічого не бачила в житті і тому непридатна для агентурної роботи. До того ж, вона занадто впадала в очі своєю зовнішністю, на неї могли одразу звернути увагу... Про себе Маша не думала цього. Вона найбільше від усього боялася самого польоту, надто з того часу, як тиждень тому в неї під час тренувального стрибка не розкрився парашут і вона ледве встигла висмикнути кільце запасного.

Вона перевернулася на соломі, пригорнулася до Нюсі холодною спиною й ледь відсунула брезент, щоб хоч одним оком бачити небо, яке летіло над грузовиком. Це було вечірнє осіннє холодне небо, без сонця, без місяця й зірок, без хмаринок і хмар, сіре й рівне, таке, що, скільки не дивись, однаково ні на ньому, ні кризь нього нічого не побачиш.

«Є ж на світі люди, які хоч що-небудь знають, по-

гане чи добре! — подумала Маша. — Ось Нюся знає, що її батько був в оточенні, вийшов і тепер провідний хірург польового госпіталю на Західному фронті; він пише їй листи, і вона пише листи на його польову пошту... А її брата поранено, в нього відтяли стопу, і він лежить у госпіталі в Казані й теж пише їй листи... І багато інших людей пишуть і одержують листи або зустрічають людей, які чи самі бачили, чи хоч би щось чули про тих, про кого в них питають... А я про своїх не знаю нічогосінько — ні поганого, ні доброго, жодного слова... Не знаю про дочку, не знаю про матір, не знаю про чоловіка, і на мою долю лишається тільки невідступно думати: живі вони чи ні?»

Перший тиждень перебування в школі Маша наївно, як це вона тепер розуміла, попросила, щоб, коли вони пройдуть курс, її, якщо це можливо, використали в районі Гродна.

— Це навіщо ж? — спитав комісар школи. Він знав з анкети та автобіографії всі обставини Машиного життя, але вважав у таку хвилину непотрібним і навіть шкідливим щадити її почуття. — Навіщо? — повторив він. — Щоб свою сім'ю власноручно рятувати? Це і без вас постараються зробити, а ви своєю появою можете тільки погубити їх, та й самі... Нічого собі ідея! — сердито посміхнувся він. — Жінці політрука, що прожила з чоловіком півтора року в Гродні, тепер повертатися туди на підпільну роботу! Ви що, з родинних міркувань, чи що, до нас у школу пішли? Тоді надарма.

— Ні, розуміється, — сказала Маша, частково кажучи неправду, бо безглузда надія, що вона, перебравшись через фронт, зможе якщо не знайти матір і дочку, то хоч щось дізнатись про них, також зіграло якусь роль, коли вона вирішила піти саме туди, в цю школу.

З того часу минуло три місяці, і кінець кінцем вона при всьому трагізмі цієї думки все-таки звикла до того, що мама і Таня «там» і що, коли вони живі, вона дізнається про них дуже нескоро; але зате думка, що вона полетить у тил до німців, так нічого й не дізнавшись про чоловіка, лишалась, як і перші, незвичною і нестерпучою.

Справді, важко було уявити собі, що тоді, в червні, на вокзалі, він потиснув через ґрати її руку, намотав

ремінь польової сумки, скочив на ходу у вагон... Потім, затуливши його, скочив ще хтось... І на цьому все, абсолютно все обірвалося...

Вона тричі писала запитання, на які не одержала жодної відповіді, і двічі, завдяки своїй настирливості, пробивалася в політуправління: одного разу після того, як її зачислено в школу, ще в липні, вдруге — вже недавно, у вересні, спеціально для цього одержавши звільнювальну посвідку на дванадцять годин.

Перший раз, у липні, їй сказали, що в них тимчасово нема відомостей про дислокацію армійської газети «Бойовий прапор», в якій служить її чоловік. І ця відповідь не тільки стурбувала, але одночасно й заспокоїла її: вони нічого не знали не тільки про Синцова, але й про всю редакцію, а вся ж редакція не могла щезнути! Не знають, але будуть знати! Вона лишила номер поштової скриньки школи й просила батальйонного комісара, який приймав її, щоб він написав їй хоч два слова, як тільки будуть перші відомості про редакцію. Батальйонний комісар обіцяв, але за два місяці нічого не надіслав.

Крім батальйонного комісара, вона лишила свою адресу товаришеві покійного батька Зосиму Івановичу Попкову, що жив у їхньому домі. Старий Попков узяв у неї ключ від поштової скриньки і обіцяв через день навідуватись до них у під'їзд і, якщо прийде який лист, одразу надіслати їй. Але за весь цей час їй не прийшло з фронту жодного листа.

Коли у вересні вона вдруге прийшла в політуправління, вже до іншого батальйонного комісара, — той, перший, пішов на фронт, — новий батальйонний комісар сказав: «Так-так, редакція «Бойового прапора» щасливо вийшла з оточення й нині діє в належному їй місці, і редактор у ній колишній, що був до війни, Гурєєв, але, на жаль, у відповідь на запитання відтіля надійшла офіційальна відповідь, що секретар редакції політрук Синцов з відпустки до місця служби не перебув».

Два місяці тому Маша, напевно, стала б переконувати батальйонного комісара, що цього не може бути, що вона сама проводила чоловіка, коли він їхав у Гродно... Але тепер, у вересні, вже зрозумівши багато дечого з того, чого вона не розуміла, та й не могла розу-

міти в червні й у липні, вона тільки зітхнула й пішла геть, забувши навіть попроситися.

«Не прибув з відпустки — значить, не доїхав. А що означає «не доїхав»? Якби попав у госпіталь або воював у якійсь іншій частині, написав би. Значить, десь в оточенні... Що ж ще?»

Так вона думала, заспокоюючи себе, думала, намагаючись бути твердою й не вірити ні в які інші можливості. Але разом з тим у душі її жило щемливе почуття, майже материнське, майже таке, якого вона знавала, згадуючи про дочку. І коли вона слабнула й давала волю цьому почуттю, чоловік — велика, дужа, широкоплеча людина — здавався їй меншим від малої дитини...

І земля, і війна здавались їй тоді неймовірно великими, і на цій війні загубилась одна, нікому не відома, нікому не потрібна, крім неї, маленька людина — її чоловік... І те, що з цієї неосяжної даліни якась нитка раптом зв'яже його, загубленого там, з нею, що лишалася тут, у такі хвилини видавалася їй чудом.

Це почуття було в неї і тепер, коли вона дивилася на величезне сіре небо, що летіло над грузовиком. Це небо не хотіло відповісти їй на жодне її питання, хоч, здавалося, знало все. Маша не знала, але ж хтось та знав, де зараз він, що він робить, де лежить, що думає, де він!.. Головне, де він?

«Кохання... — раптом подумала Маша. — А що таке кохання? Чи те, що нам було добре з ним, чи те, що я тужу по ньому і, буває, плачу ночами? Що не хочу дивитись ні на кого іншого? Або що пишу йому листи, які нема куди відправляти? Так, усе це так, і все ж таки всього цього так мало проти того, що я відчуваю, що я хочу і не вмію сказати! Не знаю, не знаю... А чого я хочу зараз найбільше від усього? — знову спитала вона себе. — Найбільше від усього я хочу...» — Вона замислилась і твердо відповіла собі, що найбільше від усього вона хоче зараз бути там, де він...

«А якщо там страшно і мене можуть убити? Однаково хочу! А якщо нас поранить? Однаково хочу, хай ранить обох! А якщо вмремо? Однаково, хай разом умремо...»

І, хто знає, може, саме ці думки і були зараз, у

пожежі війни, відповіддю на те головне питання, заду-мавшись над яким, вона допіру шепотіла: «Не знаю... Не знаю...»

...Маша знову наглухо прикрилась брезентом од вітру, що залітав у кузов, і ще раз перевернулася на другий бік. Думки про чоловіка змусили її зітхнути просто в ухо подрузі, і та, витягнувши з рукавички руку, погладила вухо: їй стало лоскітно...

— Хитра: грієшся об мене! — сказала Нюся й селодко позіхнула. — Добре, якби газ горів, зайшли б до мене, помились...

— А що ж, може, і горить, — сказала Маша.

— Навряд. А зведення яке, просто жах!

І хоч вона сказала «жах», і хоч їх обох, так само як і інших курсанток, які прочитали вчорашнє зведення з словами: «Становище на Західному напрямі фронту погіршало», — жахнули й вразили ці слова, та все ж таки всього жаху цього зведення вони ще не зрозуміли.

Їхня школа жила замкнутим життям, жила думками, скерованими в недалеке й небезпечне майбутнє там, за лінією фронту. Загортаючись на ніч у шорстке бязеве простирадло та строкату казармену ковдру, Маша думала завжди про одне й те ж — про те, як кінчатся ці тихі дні в лісовій школі, з навчанням коло дошки, зі збиранням і розбиранням радіопередатчиків, з сніданками, обідами й вечерями у встановлений час, з нічним шепотом про майбутнє, і почнеться саме це майбутнє там, за лінією фронту. Вона думала про те, як уперше прийде на явку й якими будуть ті люди, з якими їй доведеться працювати: вірними, надійними чи раптом хтось із них виявиться зрадником? Вона думала про те, що коли попаде в руки до німців, то її будуть мордувати, і вона, хоч би що з нею робили, повинна мовчати про все, що дізналася тут, у цих тихих будинках дитячої лісової школи, яка давно вже не лісова і не дитяча...

Логіка їхнього життя була така, що ці думки часом мимоволі відтискали вбік і в Маші, і в її подруг думки про те, що сьогодні діється на фронті. Вони перш за все і з особливою увагою прочитували повідомлення з-за лінії фронту про те, як товариш С. або товариш К. зі своїм партизанським загonom знищили в лісах ось стільки фашистів, або вчинили наскок на фашистський

штаб, або підпалили цистерну з паливом, або мінували дорогу, або спалили будинок, в якому оселився, повернувшись, поміщик — барон фон Бідерлінг... Їхні думки більше, ніж на зведеннях фронту, були зосереджені на тому, що діється там, за його лінією, де вони незабаром опиняться. І частка егоїзму, яка проявлялася в цьому, мабуть, була така, що її можна було простити, коли подумати про все, що перед ними лежало...

Грузовик круто загальмував. Над самим вухом у Маші за бортом почулася знайома фраза: «Прошу пред'явити документи». Начхоз школи, інтендант третього рангу Бурилін, який їхав у кабіні, зашелестів паперами, потім цими ж паперами зашелестів і той, хто взяв їх у руки, і сухий голос, що спочатку наказав пред'явити документи, тепер спитав:

— А що у вас у кузові?

— В кузові двоє моїх військовослужбовців, але я старший по команді.

— Це нічого не значить, — сказав той же голос.

Маша й Нюся сіли, відкинувши над головою гримлячий брезент.

Через борт грузовика заглядав високий лейтенант з худими, обтягнутими вилицями. За спиною його стояв не один, а аж троє патрульних.

— Ваші документи! — сказав лейтенант.

Маша й Нюся дістали свої відпускні квитки й показали йому. Він уважно проглянув їх, повернув і, навіть не спинивши погляду на Нюсі, що бувало надзвичайно рідко, одвернувся.

— Можете їхати.

— Дивись, який сердитий! — сказала Нюся.

— Аж четверо, — сказала Маша, дивлячись назад.

Вона знову згадала про вчорашнє вечірнє зведення з словами: «Становище на Західному напрямі фронту погіршало». І це зведення, і четверо патрульних замість двох, що стояли тут у вересні, — все це бентежно кольнуло їй в серце.

Вдвож узбіччя шосе лежали гори зварених з двотаврових брусів протитанкових їжаків. Потім грузовик проскочив повз барикаду, яка лишала на шосе вузький проїзд тільки для одної машини. В останні дні в школі вже знали, що Москву зміцнюють і навіть будують барикади, але знати — це було одне, а бачити ці барика-

ди — та ще на самому в'їзді в Москву — було зовсім інше.

— Лягай, а то холодно, — сказала Нюся, що вже встигла лягти на дно грузовика.

Маша ледве одірвала очі від шосе й, накрившись брезентом, знову лягла поруч Нюсі.

Важко сказати, на краще чи на гірше це було, але через те, що вони, угрівшись, пролежали під брезентом ще півгодини, поки грузовик їхав від застави до Пироговської, вони так і не побачили по-справжньому ні околиць Москви, ні того, що відбувалося на них у цей вечір.

Грузовик спинився.

— Ну що, тут вас скидати? — спитав Бурилін, починавши кабінку й постукавши долонею по кузову.

Маша й Нюся одна за одною вилізли з-під брезенту й, ставлячи ноги на колесо, зіскочили на землю.

Повз них бруком проходила врозтіч, не в ногу, колона штатських, озброєних гвинтівками людей. Це були люди різного віку, одягнуті будь-як: хто в пальті й кепці, хто в ушанці та ватянці. Вони йшли понуро, без пісень, деякі на ходу курили.

— Отакі, дівчата, справи! — не вилазячи з кабінки, зітхнувши, сказав Бурилін. Хоч, звернувши з старого Калузького шосе, вони проїхали тільки кілька вулиць, він встиг побачити те, чого не бачили, лежачи в кузові під брезентом, курсантки.

— Отакі-то справи, дівчата! — повторив він і подумав про власну сім'ю: дружину й двох дітей, які жили на тому кінці міста, біля Семенівської застави, й про те, що треба встигнути всунути їх за ніч в який-небудь поїзд, який їде на схід. — Одержу продукти на складі й завтра о сьомій нуль-нуль під'їду сюди; будь-те готові, ждїть просто на вулиці.

Грузовик поїхав, лишивши Машу й Нюсю самих на тротуарі, на розі переулка.

— Підемо одразу до мене, га? — мерзлякувато їжачись на холодному вітрі, попросила Нюся. — Адже в тебе нікого нема.

Маша і далі стежила очима за безладною колоною штатських людей, що йшли в далечінь по бруку, й, захоплена своїми тривожними думками, не одразу відповіла Нюсі.

— То як? — повторила Нюся.

Машин будинок був поряд, за рогом, а Нюсин — через п'ять кварталів, і Нюсі дуже не хотілося йти самій.

— Ні, я спочатку зберу речі, а потім прийду до тебе, — сказала Маша.

— Гаразд, я почекаю.

— Ні, ти не чекай, а йди, я потім прийду.

Маша не хотіла одразу йти ночувати до Нюсі не тому, що їй треба було зібрати свої речі неодмінно вчора, а тому, що вона не могла лягти спати, не зайшовши перед цим до старого Попкова й не дізнавшись, чи нема їй листа. Але вона не хотіла пояснювати цього Нюсі; пояснювати — значило б говорити про чоловіка, про свою тривогу за нього, значило б шукати душевної підтримки в людини, яка сама потребувала цієї підтримки, бо була не дужча, а кволіша за неї, Машу.

— Добре, я піду, — покійно сказала Нюся, що побоювалась Машиної твердості. Сказала, але все ще немовби дожидаючи, що Маша передумає, нервово закурила цигарку. Вона стояла перед Машею, болячись розлучитися з нею, висока, вродлива й струнка навіть у своїй непідігнаній солдатській шинелі й занадто широким кирзовим чоботом.

А Маша уважно дивилась на неї й почувала, як крає її серце ніжна жалість до цієї Нюсі з її гарним і, як Маші здавалося, безвільним обличчям, з її довгою і гнучкою — воднораз і сильною, і кволою — дівочою поstattю.

Дивлячись зараз на Нюсю, Маша подумала про те, що думала вже не раз: що вона старша й дужча від Нюсі, старша й дужча ще й тим, що вона заміжня, що в неї є чоловік, дитина... Так, є, хоч вона нічого не знає про них.

Дивлячись зараз на Нюсю, Маша подумала про те, про що і Нюся, і інші дівчата іноді згадували в розмовах між собою: що їх чекає, якщо там, у тилу, вони попадуть у руки німців живі, не встигши покінчити з собою? Маша мало не скрикнула від цієї думки, але стрималась і замість усього, що подумала, сказала своїм чистим і спокійним голосом, який пролунав сумно:

— Яка ти гарна, Нюсю! — і згадала, як саме ці слова казав їй Синцов, казав, милуючись нею, зовсім не такою

гарною, як Нюся, казав їй навіть тоді, коли вона ось-ось мала породити Таню й коли вона — Маша це напевне знала — була зовсім не гарною. І, згадавши це, вона затривожилася вже не про Нюсю, а про себе, про свій майбутній політ у тил до німців, і розсердившись на себе за цю боязку думку, різко сказала Нюсі:

— Ну йди, чого ти стоїш? — сказала й пішла в свій переулок.

Поминувши знайоме парадне, вона мельки помітила, що двері розчинені навстіж, і ввійшла у двір. У дворі не було ні душі, а всі вікна були сліпі від чорних полотнищ маскувального паперу. Коло дальнього сьомого під'їзду, де на горішньому поверсі жив Попков, Маша мало не впала, спіткнувшись об викинутий у двір матрац.

На сходах було чорно, як у димарі. Діставшись до горішнього поверху, вона довго шукала кнопку дзвінка, але так і не знайшла й почала стукати в двері. За дверима не відповідали. Потім почувся голос Попкова:

— Хто там?

— Це я, Зосиме Івановичу, Маша, — сказала жінка.

Вона досі, за дитячою звичкою, ніяковіла перед сварливим старим.

Старий нічого не відповів, кроки його зачовгали в кімнати й назад до дверей. Він довго морочився із засувом і ланцюжком і нарешті відчинив двері.

— Заходь. Я сам, нездужаю.

В коридорі світла не було, і Попков одразу провів Машу в їдальню. В цій же їдальні стояло велике нікельоване ліжко з пожмаканою постіллю. Після смерті дружини Попков разом з ліжком перебрався в цю кімнату, а в другу пустив жити одруженого сина.

— Сідай! Чого стоїш? — сказав Попков і, мимохідь поправивши постіль, сам перший сів за стіл, притримуючи коло горла стару, колись вихідну шубу з витертим смушевим коміром, одягнуту поверх білизни.

Маша сіла навпроти нього за знайомий стіл. Скільки вона пам'ятала себе, такий же стіл стояв і у них у квартирі. Машин батько й Попков в один час і в одному магазині купили два таких обідніх розсувних столи, коли разом вселялися наприкінці двадцятих років у ці перші робітничі квартири.

— Ну, що скажеш? — спитав Попков, дивлячись на

Машу й погладжуючи долонею свою голену голову з помітно одрослим по боках лисини сивим їжачком: у квартирі було холодно, і голова в нього мерзла.

— Що ж я скажу? — Маша знизала плечима. — Думала, може, ви мені що скажете.

— Сказав би, та нема чого. Порожня твоя скринька, вчора виходив, дивився.

Маша зітхнула так, немов задула вогник.

— Що зітхаєш? — буркотливо промовив Попков і сам глибоко зітхнув. — Тижнів два в твою скриньку не дивився: в лікарні лежав із защемленням грижі, а вчора подивився. Порожня, — повторив він.

— А де ваші? — спитала Маша.

— Поїхали. Завод же евакуювали...

— А ви що ж?

— Кажу тобі: з грижею лежав! Трохи попідіймав зайвого — от і нажив...

Попков вийшов на пенсію ще три роки тому, але з початку війни повернувся в цех.

— Що ж тепер, з ними поїдете? — спитала Маша.

Але старий похитав головою:

— Ждати та доганяти — немає гіршого. Де-небудь тут улаштуюся, в якому-небудь залишеному заводіку, міни точити. Раніш би поїхав, а зараз душа не хоче. Втікачів з Москви і без мене багатенько. Та ти сама по вулицях ішла, бачила. Ранком вийшов хліба купити, подивився на цю втечу і плюнув: тьху ти, господи!..

Попков любив називати речі своїми іменами.

— Надворі — соромно сказати — матраци валяються, пух летить, як під час єврейського погрому. Ні, я тепер з Москви ані кроку, з принципу! — Він закашлявся, поліз рукою під шубу й потер груди.

— Ви, на мою думку, і зараз нездужаєте, Зосиме Івановичу, — сказала Маша.

— Так, застудився чогось. Тільки виписався і одразу ж застудився. Одне до одного... Поїхав завод у місто Міасс, — сказав він, помовчавши. — Є, кажуть, таке місто в Челябінській області, син приходив, казав, коли я в лікарні лежав. А де точніше, кат його знає, по карті шукав, шукав, та так і не знайшов. Ось до чого довели! Споконвічний завод наш московський в отаку дірку закинуло, що навіть на карті її нема... А ти чого прийшла? — раптом підвів він очі на Машу. — Якщо по

листи, то я, коли будуть, — відправлю. Навтіки не подамся, не бійся. Як у дощі цвях іржавий, буду сидіти тут, поки переможемо й подолаємо... Чи, думаєш, німець Москву візьме?

— Що ви, Зосиме Івановичу! — Маша навіть скрикнула від несподіваності цього питання, і старий зрозумів, що таке не спало їй на думку.

— А що, дуже навіть просто, — радіючи її упевненості, але, за звичкою, дратуючи її, сказав Попков. — Подивилась би, як сьогодні вдень тут деякі навтікача махали! Я одного спинив, спитав — дебелий такий чоловік: «На від'їзд дозвіл маєш?» Так він одразу за всі свої кишені схопився, папірцями півтротуару всіяв. А хто я йому? Чому перелякався? Значить, нема у нього нічого за душею, крім дрижкаків у жижках!

Старий витягнув з-за пазухи руку й сердито махнув нею по столу, немов згрібаючи невидиме оку сміття...

— Ну, а ти? Не по листи, а чого ж?

— Днями нас відправляють на фронт, зайшла деякі речі взяти, — додержуючись правил школи: ні з ким не ділитися своїми таємницями, але в той же час бажаючи відповісти старому ближче до істини, сказала Маша.

— Значить, і вас на фронт? А хто ж ви є такі?

Маша мовчки дивилась на нього.

— Гаразд, не відповідай, коли не маєш права! — не образившись, сказав Попков. — Тільки в одному мене заспокой: що ж це у вас весь такий батальйон, жіночий, як за Керенського? Чи й чоловіки є?

— Є, — сказала Маша і мимоволі усміхнулася.

— Ну й слава богу! Значить, до цього у нас діло ще не дійшло. — Попков зітхнув і довго мовчав, немов загався, чи здійсмати йому мову з цим дівчам, яке ще мало що бачило й знало в своєму житті, про те найважливіше для нього, про що він невідступно думав увесь останній час. Але говорити про це зараз, крім Маші, не було з ким, а мовчати він більше не міг. — Я з одним полковником у лікарні лежав, хоч він і з фронту, а не поранений, теж, як у мене, просто грижа. Виявляється, це і на фронті не скасовується... Питаю я його: «Ну скажи ти мені, що це за така «раптовість»? Де ж ви були, — я йому кажу, — військові люди? Чому товариш Сталін про це від вас не знав хоч би за тиж-

день, ну за три дні? Де ж ваша совість? Чому не доповіли товаришеві Сталіну?»

— І що ж він вам сказав? — спитала Маша, яка сама вже багато разів ставила собі це дошкульне питання, але ще ніколи не ставила його голосно, так просто й безстрашно, як це робив зараз Попков.

— Що сказав? А нічого не сказав. Нагрубіянив мені, старому. А тобі, мабуть, усе зрозуміло, — усміхнувся Попков. — Мене тут одна молода дівчиця з нашого двору минулого місяця за довгий язик виховувала: все їй зрозуміло було. А сьогодні з чемоданом у руках так через двір бігла, бідолаха, аж ноги підломлювались. Якщо й тобі про все зрозуміло, тоді бог з тобою, краше мовчи.

— Не знаю я, Зосиме Івановичу, — сказала Маша. — Адже ми півтора року прожили майже на кордоні, в самому Гродні, і хто ж з нас не думав там про війну?! Звичайно, всі думали! А потім немовби засліплення якесь: перед самою війною маму з Танею там лишити! Я не знаю, як інші, я просто про себе і про чоловіка думаю: як ми могли це зробити? Не знаю. Навіть гублюся, коли думаю про це.

— А тепер я тобі скажу, як я розумію, — після довгого мовчання суворо і навіть урочисто сказав Попков. — Яка така була «раптовість», я не знаю — не могу розуму діло. Коли за стінкою гості прийдуть, стіл накривають, то й то людям чути! А як це так, щоб під боком ціле військо зібрали — й не чути, не знаю! Та я скажу інше. Що ми не знали, яка в німців сила, — це правда. Що сила в нього величезна — теж правда. Тимто він і пішов просто з кордону трошити нас. — Попков поклав руки перед собою на стіл і всім тілом посунувся до Маші. — Ти вже не маленька, дещо пам'ятаєш і на своєму віку. Скажи мені хоч би про свій вік: хоч як тяжко нам було, а чи пожаліли ми коли-небудь чого-небудь для Червоної Армії? Чи було коли таке, що треба на Червону Армію дати, а народ би не дав? Ні, ти відповідай! Було таке чи не було?

— Не було, — сказала принишкла Маша.

— А тепер я так розумію, що не все є в Червоної Армії, що повинно бути! Подумати тільки, скільки часу не можемо фашиста спинити! А тепер і я питаю і прошу за це до відповіді: а чому ж нам не сказали?

Та я б на самий що не є крайній випадок і цю квартиру віддав би, в одній кімнаті прожив би, я б на восьмушці хліба, на баланді, як у громадянську, жив, тільки б у Червоної Армії все було, тільки б вона з кордону не задкувала... Чому не сказали по совісті? Чому промовчали? Правду я кажу чи ні?

Маша не знала, правду чи неправду казав, ні, вже не казав, а кричав про все це Попков, який сидів перед нею. Але, незважаючи на всю гіркоту того, про що він кричав їй, вона почувала в його душі таку силу, яка змушувала її і себе почувати дужою, готовою на все — на баланду, на восьмушку хліба, та що там на восьмушку хліба! — на будь-який бій, на будь-яку смерть, тільки б виправити, переробити все по-іншому, щоб не німці йшли на нас, а ми йшли б на німців!

— Нічого, Зосиме Івановичу! — радіючи почуттю, що нахлинуло на неї, майже весело сказала Маша. — Ми ще скрутимо фашистам в'язи, неодмінно скрутимо!

— От тобі й маєш! — невдоволено відгукнувся Попков. — Я їй про Хому, а вона мені про Ярему! Хто, кінець кінцем, згори буде, а хто під низом — я не гірше від тебе знаю! А ось чому зараз уже котрий місяць під низом?..

— Але чому, чому під низом? — сказала Маша, навіть розгубившись від нового натиску старого. — Йдуть бої, звичайно, важкі...

— Що йдуть бої, це я в зведеннях читаю, — гнув і далі свої Попков. — Тут їх побили, тут полонили, там спинили... І при всьому цьому позавчора Брянськ і Вязьму віддали! Так як же це виходить згори чи під низом, як це по-вашому, по-військовому? Ти військова — ось і відповідай!

Маша нічого не встигла відповісти йому: за вікном разом близько вдарили зенітки.

— А я думав: чого це вони сьогодні припізналися? — спокійно сказав Попков і, подивившись на старі, ще дореволюційні ходики на стіні, спитав: — Підеш у сховище?

— А ви?

— Та ну його! — сказав Попков. — Як глухар у казані, сидиш, а вгорі молотять і молотять. Вирішив: краще вдома бути... То як, підеш чи ні?

— Ні, я тут з вами перечекаю, — сказала Маша після

маленького вагання. Вона вагалась не тому, що хотіла йти в сховище, а тому, що вирішила була піти до себе додому, але потім передумала: чого вона там не бачила?

— Тоді давай світло погасимо, а штору підтягнемо, — сказав Попков, зрадівши з того, що Маша лишилась. — Я тут минулої ночі сидів коло вікна, дивився. Цікава картина!

Притримуючи біля горла шубу, він дійшов до вимикача, погасив світло й, човгаючи в темряві ногами, підняв паперову штору.

Маша присіла на підвіконня, поряд зі старим. Квартира була на верхньому поверсі, будинки навколо стояли невисокі, і перед очима відкривалося все небо, в якому клекотіло, гриміло й стукало тисячами молотків. Це небо було немов одне величезне, чорне, натягнуте над усім містом простирадло, яке щосекунди з тріскотом уривалося в тисячі різних місць, і скрізь, де воно уривалося, спалахували кульки зенітних розривів.

Зовсім близько, за домом, гуркотливо біла зенітна батарея, перекриваючи час від часу своїм гуркотом усі інші звуки, а між її залпами, немов у зіпсованому радіо, уривками чулося високе гудіння літаків. Кілька разів будинок здригався від розривів бомб, і десь у гущину Москви спалахували й гасли язики полум'я.

Потім Маша раптом почула, як щось брязкнуло зовсім поряд.

— Осколок від снаряда, — сказав Попков. — Об балкон. — І, повернувшись до Маші, додав: — Може, одійдеш, а то залетить, як би ще скло не порізало...

Маша, нічого не відповівши, дивилась і далі в небо.

— Так, зенітна оборона серйозна, дурно крізь неї не проб'ється, — промовив в один з моментів відносної тиші Попков, і, немов на підтвердження його слів, високо в небі, між жовтими кульками зенітних розривів, спалахнула велика, незвичайно жовта пляма, потім зробилась з безформної жовтим кутом, потім напівхрестом і, розвалюючись на маленькі плями й згасаючи, полетіла вниз, у темряву...

— Збили! — закричав Попков.

Зенітний вогонь почав затихати, жовті кульки тріскались дедалі рідше, а схрещені на куполі неба руки

прожекторів стали одна за одною одвалюватись до обрію.

— Одна хвиля пройшла, — сказав Попков, і далі дивлячись у вікно. — Ось так уночі здається содом і гоморра, а ранком вийдеш на вулицю — тільки де-не-де куриться. Тут дім, там дім, а Москва ціла!

При цих словах Попков опустив штору, і вони на хвилину лишилися у цілковитій темряві.

— Ну, гаразд, війна — це діло минуще, — сказав Попков і засвітив світло. — Може, чаю з тобою по-п'ємо?

Маша подякувала й відмовилася. Нюся жде і, мабуть, навіть хвилюється. Треба швидше захопити речі і йти до неї ночувати.

— Спасибі, Зосиме Івановичу! Я іншим разом колись!

— А коли іншим разом? — суворо спитав старий.

Вона низала плечима.

— Не знаю.

Пустивши комір шуби, Попков на прощання раптом з незвичайною для нього ласкою підняв руку й погладив Машу пошерхлою долонею по голові.

— Гаразд, іди! — він пристукнув за Машею двері й заgrimів ланцюжком.

Маша знову перейшла через двір і ввійшла у свій під'їзд. Віяв вітер, і стулки дверей, закладені внизу цеглинами, терлись об них і сиротливо скрипіли. І Маша подумала: «Ану ж там, нагорі, на другому поверсі, в поштовій скриньці на дверях їхньої квартири, за круглими дірочками лежить і чекає її лист, що прийшов не вчора, а тільки сьогодні, але це лист не від Синцова, а про те, що його вбито?..»

Навпомацки, тримаючись за поручні, вона зійшла темними сходами, дістала з кишені гімнастюрки ключа й стала намацувати замкову шпаринку. Але рука її наштоткнулась на щось таке, що несподівано забрязкотіло. Вона здригнулась, спочатку одсмикнула руку, а потім намацала залізне кільце зі зв'язкою ключів. Кільце було простромлене в ключ, який стирчав у замковій шпарині. Маша потягнула за дверну ручку, і незамкнуті двері, лякаючи, прочинились. Маша хвилину нерухомо простояла в тиші, холодіючи від незрозумілого страху перед цими дверима й ключами, і, розсердив-

шись на себе, різко розчинила двері і ввійшла в квартиру. Спочатку їй здалося, що скрізь тихо, але потім вона почула уривчасте дихання, що доносилося з другої кімнати. Вона переступила поріг спальні і рвучко витягнула з шинелі кишеньковий ліхтарик.

На ліжку, на голому матраці, ницьма, звівши голову, спав Синцов, в ушанці, ватянці й рваних чоботах. Він спав мертвим сном, не ворушачись, тяжко, застуджено дихаючи. Вікно було незатемнене. Погасивши ліхтарик, вона навпомацки кинулась опускати паперові штори в обох кімнатах, потім побігла на кухню, опустила штору й там, вибігла на сходи, витягнула з дверей зв'язку ключів, знову ввійшла, зачинила за собою двері й, клацаючи по черзі всіма вимикачами, завітала дві, що лишилися, лампочки — в передпокої та в кухні.

Тільки після цього вона повернулася до спальні. Через одчинені двері з передпокою падало кволе світло. Синцов усе ще лежав ницьма, звівши голову з матраца. Опустившись навколішки, Маша підняла голову чоловіка й переклала її на подушку. З-під міцно насунутої на голову ушанки видно було краєчок брудного бинта, і Маша побоялася зняти її. Синцов не прокидався. Маші здалося, що він у гарячці. Вона приторкнулася губами до його скроні, але скроня була не гаряча, а волога, в краплинках поту. Тоді Маша, з гаряковою швидкістю скинувши з себе ушанку та шинелю й знявши чоботи, немов вона, гупаючи ними, могла збудити цю людину, що спала без пам'яті, побігла в кухню, запалила газ, який ледь-ледь кволим лілуватим світлом блимав у пальнику, зняла з цвяха великий жерстяний таз, налила в нього води й поставила на плиту.

Потім вона одімкнула ключем шафу в їдальні, дістала білизну, шкарпетки, рушник, два простирадла, ковдру і знову підійшла до ліжка. І тільки тут, усім тілом потягнувшись до чоловіка, обійнявши його плечі й притиснувшись грудьми до його спини, гірко й щасливо заплакала, схлипуючи, шморгаючи носом, то одриваючись від нього на секунду, то знову судорожно стискаючи його в обіймах, все ще нерухомого й сплячого.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

Таким мертвим, непробудним сном, яким спав Синцов, могла спати тільки людина, що дійшла до останнього ступеня виснаження. Так воно й було.

Він прийшов сюди й заснув, повалившись на голий матрац, невдовзі до приходу дружини.

Але між тою хвилиною, коли він заснув, і тою, коли лишився сам на шосе, в двадцяти кілометрах від Москви, після того як Люсін висадив його з машини, минуло ще вісім годин, і ці вісім годин дорого йому коштували.

Лишившись сам на шосе, він пожалкував, що стримався й не вдарив Люсіна. Що йому було тепер робити? Мабуть, незважаючи ні на що, правильніше було б іти на КПП і спробувати пояснити, як він тут опинився й куди йде. Але люди не завжди роблять те, що правильніше.

Стоячи один на шосе, Синцов одночасно і проклинав себе за те, що поїхав з Люсіним, і вже не хотів відступати. Якщо Москва поряд, він однаково дійде тепер до своєї колишньої редакції, дійде ось із цього місця, де його кинув товариш Люсін.

В такому стані розпуки й люті, в якому перебував Синцов, він запально вирішив, що спробує дістатись до редакції, обминаючи всі КПП. А якщо не вдасться, якщо його затримають раніше, різниця невелика — однаково ж йому доведеться доводити те саме: що він не дезертир і не збирається ним бути!

Йому майже напевно не пощастило б пройти в Москву ні за день до цього, ні за день пізніше. Та саме в цей день — шістнадцятого жовтня — сталося неймовірне: зійшовши з шосе й проминувши контрольно-пропускні пункти, він добрався до добре знайомої околиці, а потім, так ніким і не затриманий, дійшов до самого центру Москви. Потім, коли все це лишилося в минулому і коли хто-небудь в його присутності ущипливо або гірко згадував про шістнадцяте жовтня, Синцов уперто мовчав; йому було нестерпуче згадувати Москву цього дня, як буває нестерпуче бачити дороге тобі обличчя, спотворене страхом.

Звісно, не тільки перед Москвою, де в цей день бились і вмирали війська, але і в самій Москві було до-

силь людей, які робили все, що було в їхній силі, аби не здати її. І саме тому вона й не була здана. Але становище на фронті під Москвою і справді, здавалось, складалося аж надто фатально за всю війну, і в Москві в цей день було багато людей, в розпачі готових повірити, що завтра в неї ввійдуть німці.

І, як завжди в такі трагічні хвилини, тверда віра й непомітна робота перших ще не були для всіх очевидні, ще тільки обіцяли принести свої плоди, а розгубленість, і горе, і жах, і розпач других впадали в очі. Саме це і було, та й не могло не бути на поверхні. Десятки і сотні тисяч людей, рятуючись від німців, піднялись і кинулись в цей день геть із Москви, залили її вулиці та майдани суцільним потоком, що мчав до вокзалів і на шосе, що простяглись на схід; хоч справедливість вимагає сказати, що не так уже й багатьох людей з цих десятків і сотень тисяч мала право потім осудити за їх втечу історія...

Синцов ішов вулицями Москви, де нікому не було діла до нього в цей страшний московський день, коли люди, гублячи один одного, шукали, не знаходили, лопмилися у замкнуті квартири, розпучливо ждали на перехрестях під мертвими годинниками, кричали й плакали у вирах вокзальних майданів.

Синцов давно забув про Люсіна; лють проти цієї людини здалася йому мізерною і дріб'язковою в тій повені горя, яка захопила його і, як тріску, потягла по московських вулицях. Він проклинав уже не Люсіна, а себе: якби він зробив інакше, пішов до Особливого відділу, як вирішив спочатку, може, йому б уже дали в руки гвинтівку там, за сто кілометрів від Москви, де розв'язувалась її доля. Але щоб одержати надію на це, треба було довести до кінця розпочате: потрапити в редакцію.

Нарешті він звернув від Нікітських воріт, затоплених суцільним натовпом з людей і машин, у Хлиновський тупик, до редакції «Гудка», де бував колись ще перед війною.

В тупику так само, як і скрізь, пахло горілим, пориви вітру збивали з бруку й крутили в повітрі попіл спалених паперів. Усі вікна в редакції були наглухо завішені зсередини маскувальними шторами, а біля замкнутих на висячий замок дверей сидів на дзиглику

старий вахтер у чорній залізничній шинелі з дрібнокаліберною гвинтівкою в руках. Сидів, не звертаючи уваги на метушню людей з речами, що бігли повз нього по тупику.

Синцов підійшов до нього і, хоч заперечлива відповідь була вже очевидна, все-таки спитав, чи не приїжджала сюди фронтова редакція. Вахтер мовчки повів головою.

— А «Гудок» що, поїхав? — знову спитав Синцов, хоч було ясно, що «Гудок» поїхав.

— А вам чого? — тільки тепер, піднявши голову, спитав вахтер. — Які ваші документи будуть? Пред'явіть!

— А навіщо вам документи? — спитав Синцов.

— А для того, щоб знати, чи належить вам відповідати, чи не належить! — сердито сказав старий.

Так, «Гудок» поїхав, а фронтова редакція не приїхала, і невідомо, чи приїде. Це було ясно. І якщо Синцов, уже одержавши відповідь, все ще тупцяв у тупику й дивився на вікна редакції, то тільки тому, що тепер зовсім не знав, що робити далі.

Він раптом подумав про те, що коли в Москві нема редакції, то треба хоч би знайти Серпіліна; адже його повезли в госпіталь саме сюди, в Москву...

«Але як ти його знайдеш? — спитав другий, тверезий, голос. — Який госпіталь? Хто серед усього, що тут діється, відповідь тобі сьогодні, де Серпілін?»

Недалеко відціля, на розі Арбатського майдану, стояв будинок Політуправління армії. Він згадав, як був там сорокового року, перед призначенням в Гродно, і подумав: «Може, піти туди? Але хто його пустить туди без документів? Та й чи там воно тепер? Навряд... Але якщо й не туди, то куди ж? Куди ж іти?..»

В голові в нього знову промайнула та нездійсненна думка, яку він давно гонив від себе: «Ану ж Маша все-таки в Москві!» І ця нездійсненна думка, хоч він усе ще противився їй, потягла його з Хлиновського тупика на Усачівку, в будинок, з якого він пішов на війну.

Посеред дороги він ще раз змусив себе перестати думати про неможливе: розуміється, там, у квартирі, нікого нема. І він іде туди зовсім не тому, що на щось надіється! Йому просто треба хоч би на годину десь

присісти, отямитись; якщо ні в кого нема ключа, то хоч на сходах! А потім він устане й піде... А куди? Та просто до військкомату. Піде й скаже, не вдаючись ні в які пояснення, що він доброволець, що просить записати... Адже формується щось, адже кидають людей просто на фронт!.. А там після першого бою він пояснить! Тоді це вже буде неважливо, важливо одне: щоб його зараз узяли й відправили на фронт! Так, розуміється, так!

Але в останню хвилину, коли він підійшов до дверей будинку й раптом пригадав у всіх подробицях, як Маша в червні он там, за цим вікном на другому поверсі, збирала його на фронт, усі думки, крім думки про неї й про те, що раптом вона тут, вилетіли в нього з голови.

Двері в під'їзді були навстіж розчинені, стулки закладено цеглинами, на тротуарі валялись уламки крісла. Після всього, що Синцов бачив, переходячи через Москву, це не могло здивувати його; відкинувши уламок ногою, він підвівся на другий поверх і вдарив у двері кулаком. Уже давно зрозумівши, що за дверима нікого нема, він усе ще бив кулаками в двері, притискався до них лицем, і в цьому безнадійному, лютому стукоті була вся сила розпачу, що сповнював його тепер.

Нарешті він випростався, повернувся і, махнувши рукою, спотикаючись, зійшов зі сходів.

З воріт задом виїжджав грузовик з домашніми пожитками й речами, навантаженими так високо, що верхні чіплялись за низьку арку воріт. На бруку горлячково пританцьовував якийсь чоловік, поводячи в повітрі руками й кричачи: «Лівіш, лівіш, а тепер вивертай, вивертай!..» Грузовик нарешті виїхав; чоловік, що пританцьовував на бруку, спинився, витер рукавом драпової куртки спітніле обличчя, і Синцов пізнав його. Це був тутешній керуючий будинками, чи то Ключкін, чи то Кружкін, — Синцов знав його ще з того часу, як залицявся до Маші, але не пам'ятав його прізвища.

— Слухайте! — крикнув Синцов. — Слухайте! — повторив він гучніше й, ступивши до кербуда, кволою, але все ще міцною рукою схопив його за комір куртки так, що та затріщала.

— Ви що, з глузду з'їхали? — вихопившись, крикнув кербуд і навіть замахнувся, але пізнав Синцова.

— Це ви там ломились?

— Я.

— Поїхала ваша дружина!

— Куди?

— Та хіба всіх запам'ятаєш! — сказав кербуд і поліз на грузовика. — А списки спалили, все сьогодні спалили, телефонні книжки й ті спалили. Все спалили! — уже з грузовика повторив він навіть з якимсь азартом. — Дружина ваша ще в липні поїхала — у військовій формі була.

— А де вона? — скрикнув Синцов, ступивши до грузовика, що вже рушив.

— Гей, гей, стривайте лишень! — раптом закричав кербуд і застукотів долонею по даху кабіни. — Гей! — покликав він Синцова, коли машина загальмувала. — В мене ж ваш ключ, дублікат є!

Він рвучко розстебнув портфель, витяг відтіля зігнуته з грубого дроту велике кільце, на якому теліпалося десятьків зо два ключів.

— Який тут ваш? Беріть, тільки швидше.

Синцов підійшов і почав невпевнено перебирати ключі.

— Ну, ну! — квапив його кербуд, озираючись на шофера, який нетерпляче висунувся. — Ат, та хоч усі беріть! — крикнув він і пустив усю зв'язку.

Синцов не втримав її, і вона, брязнувши, впала на брук.

— А куди ж ви? — спитав Синцов, коли борт грузовика проїхав перед його очима.

— Куди всі, туди і я! — крикнув кербуд. — Я член партії. Що ж мені, німців тут дождитися, щоб повісили?

«Ех ти, член партії! Хоч би не брехав!» — подумав Синцов і, піднявши з бруку ключі, злісно згадав міцну, волосату руку, що тримала їх, звисившись з грузовика.

Перебираючи один за одним ключі, він раптом подумав, що в квартирі може лежати Машина, полишена на всякий випадок, записка... І ця думка про записку так заволоділа ним, що він бігцем піднявся по сходах, одімкнув двері й вбіг у квартиру, лишивши зовні в дверях кільце з ключами.

Записки не було. Ні на обідньому столі, де стояла знайома кустарна попільничка — дерев'яний човник з лебединою головою, — ні в спальні на ліжку, де лежав тільки голий смугастий матрац та подушка без пошивки, з якої стирчало пір'я.

Шафу було замкнено на ключ. Синцов посмикав за ручку — шафа не відчинялася. На всьому: на підлозі, на стільцях, на столі без скатертини — лежав грубий шар пороху. В ідальні підстрибувала від вітру кватирка з тріснутим склом; він причинив її і сів за стіл, важко кинувши на нього великі схудлі руки.

Все, через що і він, і всі, з ким він був, так твердо пройшли, починаючи з Могильова, мало рацію або не мало рації залежно од відповіді на одне просте питання: переможемо ми чи не переможемо в цій війні, що так страшно почалася для нас? Не тільки в тому стройовому синодику, якого він, вийшовши з першого оточення, здав під Їльнею Шмакову, а просто в душі його був довгий список усіх жертв, на які перед його очима і найчастіше від усього, не вагаючись, ішли люди, завойовуючи своїми смертями перемогу. Але тепер перед його очима проти всього цього кривавого списку, тут, у Москві, поставав величезний, чорний, як саме горе, знак питання!

Може, в іншому стані він і відокремив би в розумі навіть найстрашнішу можливість втратити Москву від можливості безповоротної поразки й кінця всьому. Але зараз його душа скидалася на човен, на який вантажили одну за одною стільки ваги, що він кінець кінцем почав тонути. І до всього цього ще ця мовчуша, порожня квартира — ні дружини, ні дитини, — нікого!

Йому швиргонув ключа від цієї квартири чоловік, що виїздив з Москви, бо завтра — так думав цей чоловік — сюди, в Москву, повинні прийти німці. І цей чоловік на забитому манаттям грузовику тікав з Москви — Синцов готовий був на цьому заприсягтись, — напевно тікав без наказу, з своєю бичачою шиєю й міцними волосатими руками, яким би саме стискати гвинтівку...

Ні, Синцов не заздрив цьому бугаєві, що рятував своє життя, але те, що в нього самого не було партійного квитка в кишені, те, що він не міг тепер піти через три вулиці відціля, в той самий райком, де він

колись вступав до партії, піти й сказати: «Я, комуніст Синцов, прийшов боронити Москву, дайте мені гвинтівку й скажіть, куди йти!» — почуття неможливості зробити це пригнічувало його.

Він думав про це доки раптом, саме раптом, як це часом буває з найважливішими думками в нашому житті, йому не спало на думку: «А чому не можу? Чому? Чому я не можу прийти в райком і сказати: «Я, комуніст Синцов, хочу боронити Москву»? Чи я перестав бути комуністом? Цей бугай на грузовику кричить, що він член партії, а я що ж — перестав ним бути? Хай мені вже не вірили, хай ще хтось не повірить, але я ж сам знаю, хто я такий. Я ж сам знаю, що я не перестав бути комуністом. Чому ж я думаю про те, щоб іти в Особливий відділ, в редакцію, у військкомат, і боюсь піти в свій райком, де я вступав до партії? Хто може заборонити мені це? Кому дане таке право?»

Він підвівся з-за столу, і його похитнуло від кволості. Він пішов на кухню і в темряві довго нишпорив по полицях, поки, на своє щастя, знайшов півбуханця засохлого хліба. Він підійшов до умивальника й спробував, чи тече вода. Вода текла. Прихилившись до стінки, він став розмочувати хліб під краном і жадібно жувати один за одним мокрі шматки, які розповзалися в його пальцях.

Він доживував останній шматок, коли за стінами дому вдарили зенітки. В незатемненому вікні метнулася смуга прожектора; вибух бомби хитнув дім. Синцов закрив кран і, слухаючи стрілянину зеніток, знову подумав про те найстрашніше, про що думав сьогодні вже кілька разів і перед чим навіть його біда була зовсім мізерна: «Невже не спинимо, здамо Москву?!»

— Зараз піду! — пошепки сказав він сам до себе, знову подумавши про райком, але, одірвавшись від стіни, відчув, що ні, зараз не дійде; йому треба трохи полежати. Полежати, а потім піти. Нишпорячи рукою по стіні, він дійшов до спальні, ухопився за холодне нікельоване бильце ліжка й плиском повалився на голій матрац.

— Зараз полежу й піду, — нечутно і вперто шепотів він. — Полежу чверть години й піду...

Коли Маша почала будити його, він, ще не прокинувшись, повернувся й застогнав, спочатку грізно й

хрипло, а потім так жалібно, що в Маші мало не розірвалося серце. Тепер вона була готова хоч би й годину ще ось так сидіти над ним, не намагаючись його збудити, але він уже прокидався. З самої глибини його стомленої свідомості підіймалося щось таке, що заважало йому спати. Все ще не прокидаючись, він повернувшись, розкинув руки, важко з двох боків опустив їх на Машині плечі, стиснув їх і раптом, немовби його вдарили, розплющив очі — в них не було ні сну, ні подиву, тільки саме щастя, таке безмірне, якого ні до, ні після цього за все Машине життя їй не дано було побачити ні в чийх очах.

Якби змусити Синцова хоч цілий рік придумувати, якого б щастя він хотів, він однаково не придумав би нічого, крім цього дорогого, мокрого від раптових сліз обличчя, незручно притуленого до його щоки. Весь жах багатьох днів і найжахливішого з них сьогоднішнього дня, — все це раптом відсунулося кудись за тисячі верст. Він знову нічого не боявся.

Він узяв Машу за плечі і, піднявши її лице над своїм, усміхнувся. Його усмішка була не страдницька й не нужденна, вона була найзвичайніша, колишня його усмішка. І Маша, дивлячись, як страшно змінилося змарніле лице дружини, подумала, що його вигляд, який так перелякав її попервах, нічого не значить.

Не розмірковуючи, з одвертістю й чесністю, на яку була здібна її власна, далека від хитань душа, вона сама поспішила пояснити собі все, що сталося: він командував партизанським загonom, і його викликали на літаку в Москву. Чому командував і чому викликали саме його, і на літаку, вона не замислювалася; якраз учора в них у школі оповідали, що недавно в Москву привезли на літаках з німецького тилу кількох командирів загонів і прямо з аеродрому, в чому вони були, повезли на доповідь.

Де і ким тільки не був Синцов у її думках за ці місяці! Але зараз, з першої хвилини, саме так пояснивши собі появу чоловіка, вона вже не думала про нього якось інакше.

Пустивши її, Синцов підвівся й привалився до стіни. Рух цей коштував йому зусилля, на його обличчі проступила блідість.

— Що в тебе з головою, тебе поранено?

Він, напружившись, бо сподівався, що зараз буде боляче, двома руками зняв ушанку. Але цього разу бинти не прилипили до неї, йому не було боляче, і тому Маша, яка дивилась йому в очі, повірила, коли він сказав, що це так собі, дряпина.

— Може, перев'язати тебе?

Але він сказав, що не треба. Позавчора йому наклали пов'язку за всіма правилами, і краще її не зрушувати.

— Що з мамою і Танею? — спитав він і, перше ніж вона заговорила, вже прочитав на її обличчі відповідь.

Він більше нічого не питав — та й що питати? — а тільки кілька хвилин мовчки тримав її за руку так само, як тоді, в останню годину прощання через ґрати...

Маша змарніла, підстригла волосся коротше, ніж раніш, і в своїй військовій формі, з трошки широким не про її шию коміром гімнастюрки раптом знову обернулася з жінки в дівчину, і навіть не в ту, якою була перед самим заміжжям, а в ту, яку Синцов проводив колись, шість років тому, на Далекий Схід.

— Все-таки пішла на військову службу, — сказав він нарешті.

— Пішла.

— Я так і думав. Навіть не сподівався, що зустріну тебе тут.

— Значить, нас сам бог звів, — поривчасто сказала Маша. — Мене ж тільки до ранку пустили. Я вже місяць не була тут. Але щоб саме ти і саме я, та в один день...

— Значить, дуже треба було побачитись, — сказав Синцов, і на змарнілому обличчі з'явилася така добре знайома Маші лагідна усмішка старшої людини, яка далеко більше від неї знає. — Не дивуйся. Розкажи лишень мені краще, чому прийшла, і чому місяць не була, і що в тебе за служба, і де?..

Маша спробувала кволо заперечити: все, що було з нею, не таке вже цікаве, щоб він розповів про себе! Але він тихенько взяв її за руки коло зап'ясть, м'яко, але владно спинив її.

— Я все тобі розповім, але це довга пісня. А ось ти мені скажи одразу, хоч двома словами: де ти служиш? На фронті ще не була?

Маша подивилась на його худе, стомлене обличчя, на різкі незнайомі складки коло потрісканих губ, зазирнула йому в очі, в яких було теж щось таке, — вона не могла вхопити що, але щось таке, чого не було раніш, — і зрозуміла, що йому треба або не казати нічого, або казати все. Ощадячи слова, бо їй здавалося важливішим від усього мерщій вимити й покласти його, вона коротко розповіла про себе, порушуючи одним заходом усі одержані в школі суворі інструкції: нікому, ніде, ні за яких обставин... Правду кажучи, вона навіть не подумала зараз про це, бо ні обставини, в яких вона опинилася, ні людина, якій вона все це казала, не могли бути передбачені ні в яких інструкціях.

Синцов слухав її, все ще тримаючи за руки і кожного разу почувуючи, як вони здригаються в його долонях, коли Маша за ходом оповідання хотіла зробити якийсь жест. Вона оповіла йому все, крім двох речей: що її будуть закидати найближчими днями й що рівно о сьомій ранку за рогом на Пироговці її буде дожидати грузовик. Про перше можна було взагалі не казати: хай дізнається, коли це станеться, а друге вона скаже ранком. Так буде краще.

Він слухав її, не міняючи виразу обличчя, а тільки, здається, ще більше збліднувши. Якби він почув усе це три місяці тому, а тим більше до початку війни, він, напевне, жажнувся б від того, що стояло перед Машею, і так би просто й сказав їй. Але зараз, після всього пережитого, хоч його серце сповнювалося тривогою за неї, він не чув за собою права сказати їй жодного слова. Він побачив в оточенні жінок, які робили не менше, ніж те, що мала зробити Маша. Чому ж вона не має права на це? Тому що їх він не кохав, а її кохає?

— Ну, що ж, — здолавши себе, сказав він замислено, коли Маша кінчила говорити й з тривогою подивилась йому в обличчя. — Може, десь там, за фронтом, стрінеш кого-небудь з наших з тобою вяземських знайомих.

— А ти думаєш, Вязьму не встигли евакуювати? — спитала Маша.

— Гадаю, що не встигли, — сказав Синцов, який аж тріпнувся від спогаду, і голос його зірвався. —

Гадаю, не встигли, — повторив він. — Як і інші міста. — Він наблизив своє обличчя до її обличчя і, змінивши тон, сказав тихо й спокійно, як маленький: — Ти, мабуть, взагалі ще не до кінця уявляєш собі це.

— Дуже стомився? — спитала Маша.

Синцов заплющив очі й знову розплющив їх.

— Важко було?

Синцов ледве помітно кивнув, — у нього запаморочилася голова, і він силкувався опанувати себе.

— Коли прилетів до Москви, сьогодні? — тихенько спитала Маша; їй здалося, що він, заплющивши очі, щось пригадує, і вона боялась перервати його думки.

І від того, що вона спитала так тихо, і від того, що він боровся в цю мить з запамороченням голови, він не розчув слова, яке б його здивувало: «прилетів», а почув тільки останнє слово «сьогодні» і кволо кивнув головою.

— Зараз я тебе роздягну, вимію і покладу спати, — сказала Маша. І сама перелякавшись слова «вимію», щоб йому не спало на думку, що він їй неприємний і немилий отакий — брудний, який він зараз, — поривчато взяла його важку з саднами та синцями руку й раз за разом гаряче поцілувала її.

— Виміємось, добре? — спитала вона, підводячи очі.

Що йому було сказати?

— Так, добре, звісно, добре! — Чого він ще міг хотіти, як не того, щоб ці дужі, ніжні, маленькі пальці, які він стільки разів згадував, роздягли його, вимили, поклали в постіль.

— Я тільки-но побачила тебе, одразу поставила гріти на кухні воду, — сказала Маша.

— Зразу ж і поставила? Ось ти яка розсудлива, — усміхнувся Синцов.

— Я не розсудлива, — сказала Маша, — просто я хочу тобі допомогти, ти, на мою думку, дуже ослаб.

— Так, трохи ослаб, — сказав Синцов і, взявши її маленьку чисту руку в свою велику й брудну, на мить зазнав бажання до болю стиснути її.

— Я зовсім забула. Може, ти хочеш їсти? — спитала вона.

— Ні, поки що не хочу, — сказав він, здивовано почувши, що й справді не хоче зараз їсти. — Іди на кухню, а я роздягнусь тут і прийду. — І, побачивши через

двері кинуту на стіл Машину шинелю, додав: — Тільки дай мені шинелю, я її накинуну.

Почекавши, поки вона принесла йому шинелю й пішла, він, провівши її очима, спустив ноги на підлогу й почав стягати чоботи.

Потім він стояв на кухні в жерстяному тазі, а Маша мила його, як миють матері дітей, як миють старі няні в госпіталах хворих та поранених.

Коли Маша стала мити його, вона зразу помітила в нього два білих рубці на боці.

— Поранили? — тихо спитала вона, і він мовчки кивнув: так, поранили...

— Дай мені, будь ласка, кухлик води, — сказав Синцов, коли Маша, як хворого, обхопивши під пахви й підпираючи плече, довела його до постелі й посадила.

Поки Маша ходила по воду, він ліг. Простирадла були чисті, з нерозгладженими складками, поверх них, крім ковдри, лежала Машина шинеля. Він поторкав пальцями одягнуту на себе після миття чисту полотняну сорочку, потім понюхав її — сорочка, що кілька місяців лежала разом з Машиними речами, пахла знайомим одеколоном. Друга така ж сорочка була надіта на подушку замість пошивки.

Маша принесла йому води, поки він пив, зачинила двері й підняла на вікні штору, а потім, узявши в нього кухлика, швидко роздяглась і лягла поруч нього, мерзлякувато підіткнувши під бік полу шинелі.

— Чому ти не спиш? Ти ж так стомився, я почувваю!

— Стомився, а спати не можу.

— Навіщо ти сідаєш?

— Так мені легше оповідати. Я повинен, я хочу розповісти тобі...

— Потім. Краще ляж. Ти стомився. Я просто боюся за тебе, так ти стомився. Може, тобі заважають спати прожектори? Я встану й спущу штори...

— Нічого мені не заважає...

— Ну, тоді накрий плечі... На шинелю. Тобі буде холодно. Ти неодмінно хочеш сидіти?

— Так... Ти навіть не знаєш, що значить для мене сьогодні побачити тебе...

— Чому не знаю?

— Ні, ти не знаєш. Поки я тобі не розкажу всього,

що зі мною було, ти не можеш знати. Коли розповім, тоді будеш знати. Ти навіть не уявляєш собі, як незвичайно я вдячний тобі зараз.

— Вдячний? За віщо?

— За твою любов до мене.

— Яка дурниця! Хіба можна за це дякувати?

— Так, можна дякувати.

Вона відчула, що він схвильований ще чимось, не тільки їх побаченням, але не могла збагнути, чим саме. Вона сама була сповнена почуття вдячності до нього за те, що він тут, що він воював, що був поранений і лишився живий, що він стомився, але в нього, як і перше, дужі й добрі руки, й він, як і колись, кохає її... Вона була вдячна йому за все це... Але за віщо йому бути вдячним їй, вона щиро не розуміла. Не за те ж, що вона цілувала йому руки й мила ноги, не за те ж, що кохає його, як і перше або ще й більше?.. Кінець кінцем, це так природно, як же могло бути інакше?

А він і справді почував величезну вдячність до неї за силу її кохання й за те, що, знов зазнавши цю силу, він міг тепер розповісти їй про все, що терзало його душу, терзало так, що здавалось, ця душа вже при смерті.

Він зітхнув і усміхнувся в темряві, немовби попрощавшись цією усмішкою з усім тим добрим і ніжним, що вже було між ними в цю ніч. Вона не бачила його усмішки, але відчула її і спитала:

— Ти усміхаєшся? До кого ти усміхаєшся?

— До тебе,— сказав він.

І, одразу посерйознішавши, сказав, що для нього найдорожча на світі її віра і її допомога в цю тяжку для нього хвилину.

— Чому тяжку?

— Тяжку,— повторив він. І раптом спитав: — Ти що подумала, коли побачила мене ось так, у чужій гімнастборці, у ватянці? Мабуть, подумала, що я повернувся з партизанів? Так?

— Так,— сказала вона.

— Ні, справа далеко гірша.— І повторив: — Так, далеко гірша, далеко!

Вона здригнулась і напружилась. Він думав, що зараз вона питає його, що це значить. Але вона не спитала. Вона тільки, так само, як і він, підвелась і сіла.

Увесь час, поки він розповідав, її проймав внутрішній дроз, а він, навпаки, майже весь час говорив рівним, негучним голосом, який, коли б вона трошки менше знала його, міг би видатись їй спокійним.

Хоч як важко було йому це, та він казав їй про все підряд, з самого початку, бо інакше вона б не зрозуміла його.

Він розповів їй про ночі під Борисовом і про забитого червоноармійця; про Бобруйське шосе й смерть Козирева; про бої за Могильов і два з половиною місяці оточення. Він говорив про все, що бачив і що передумав: про великий подвиг людей і про їхнє величезне здивування перед безглуздям усього, що відбувалося; про їхню витривалість і безстрашність і про страшні питання, які виникали в їхній голові: чому так сталося і хто в цьому винен?

Він оповідав їй про все, не щадячи її так само, як його не щадила війна. Він звалив на неї за ці дві чи три години всю силу гіркоти й увесь тягар випробувань, які на нього самого впали за чотири місяці, звалив усе одразу, не співставивши ні сили своїх слів, ні розміру її невідання, міра якого була дуже велика, незважаючи на те, що вона знала війну за зведеннями й газетами і що в неї були очі, вуха й свій власний здоровий глузд, який підказував їй, що все навколо, мабуть, ще страшніше, ніж про нього кажуть і пишуть. Але все це було одне, а те, що казав Синцов, зовсім інше. Незмірно страшніше й разючіше усвідомлення.

Маша сиділа на ліжку, щоб спинити дроз, затиснувши в зубах ріжок подушки, на яку замість пошивки була надіта чоловіча сорочка.

Якби він міг бачити її, то побачив би, що вона сидить бліда на лиці як крейда, зціпивши руки й притиснувши їх до грудей так, немовби мовчки благає його спинитись, пощадити її, дати їй передихнути. Але він не бачив її обличчя, а втовкмившись очима в стіну й одною рукою ухопившись за бильце ліжка, а другою, стиснутою в кулак, нещадно рубаючи перед собою повітря, оповідав і оповідав усе, що накопилось в його душі і що йому не було кому зараз сказати, крім неї.

І тільки коли він розповів про останній бій під Єльнею і те щастя, якого він зазнав у ніч прориву,

тільки тут її напружене скам'яніле обличчя послабло і вона тихенько охнула. Це була перша хвилина, коли їй стало легше.

— Що ти? — спитав він.

— Нічого, розповідай, — сказала вона, опанувавши себе й подумавши, що далі вже не почує нічого страшного.

Але найстрашніше було попереду, і він, не помітивши, що вона перебуває на межі душевної виснаги, й не давши їй пощади, заговорив про це найстрашніше: про танки на Юхновському шосе, про нове оточення, про полон, втечу й про те, що він сидить перед нею такий, який є, — переживши те, що він пережив, зробивши те, що зробив, і не зробивши того, чого не зміг. І якщо після всього цього він усе ж таки повинен нести відповідь за свою прокляту долю, то він буде нести цю відповідь де завгодно і перед ким завгодно, не опустивши голови. Особливо після того, як побачив її, Машу!

— Доля, доля! Та плювати я хотів на свою долю! — раптом піднісши голос, з судорогою в горлі сказав він. — Плювати я на неї хотів, коли таке діється! Хоч би яка там була доля, а треба йти і битись за Москву — і край! Хто сказав, що я не маю на це права? Брешеш, маю! І ще одне питання. — Голос його остаточно зірвався, як пам'ятає Маша, він втратив самовладання. — Чому цей старший лейтенант там, коли я прийшов до нього й сказав усе, як воно було, чому він, що сам нічого не бачив, не вбив жодного німця, а тільки ось-ось прибув із свого військкомату, чому він не повірив мені? Тому що не хотів вірити! Я бачив — не хотів! А чому? Чому мені не вірять?

— Заспокойся! — сказала Маша.

— Не можу! — крикнув він і вирвав у неї руку, яку вона хотіла погладити.

Але вона пробачила йому цю грубість. Та й як вона могла не пробачити йому в таку хвилину!

— Заспокойся, — повторила Маша.

Зараз, коли Синцов запалився й закричав, вона раптом стала спокійна, кудись глибоко всередину йшли власні питання, власний, готовий зірватись крик: як? чому?!

— Заспокойся, — втретє сказала вона, почувуючи,

що, незважаючи на весь його гіркий досвід війни, вона зараз, у цю хвилину, дужча за нього і повинна допомогти йому.— Що ти кажеш, милий? Не кажи так, не треба!..— замість того щоб сперечатись, стала вона благодати його. І її ніжність розтопила його розлючення. Він пом'якшав, одсунувся від стінки, уткнувся лицем у подушку й довго та нерухомо лежав так.

Маша приторкнулась до його плеча.

— Почекай, не руш! — крізь подушку глухо сказав він.— Зараз оговтаюсь.

Вона думала, що він плаче, та він не плакав.

— Навіщо ти так, що не вірять?..— замість прямої відповіді сказала Маша. Його слова про те, що йому не вірять, найбільш від усього потрясли її.— Як же не вірять? А я?..

— Прости...— Він повернувся, ліг на спину і спокійним рухом доторкнувся до Машиної руки.

— Та хіба я для того?..

— Однаково прости!

Він замовк. Мовчала й Маша. Йому здалось, що вона думає: що ж тепер робити? Але вона думала про інше. Вона думала про все, що він пережив, і питала себе: чи перенесла б вона все це, якби опинилась на його місці? Їй здавалося, що ні, не перенесла б. Вона згадала всі безсонні ночі, коли вона думала про те, що з ним там, на фронті; скільки разів їй то здавалося, що його взяли в полон, то що в нього стріляють, то що його десь поранено і він у маячenni кричить їй: «Машо! Машо!» — і цокотить зубами об край жерстяного кухлика... І ось майже все, про що вона думала, майже все це правда: в нього стріляли, його поранили, він був у полоні, він просив пити й кричав: «Машо! Машо!» — і задихався від спраги, і не було кому перев'язати його.

— Чому ти мовчиш? Що ж мені, на твою думку, робити? — спитав Синцов.

Вона присунулась і, поклавши його забинтовану голову собі на коліна, сказала:

— Я не знаю. Ти, мабуть, сам знаєш краще.

Вона й справді ще не знала, що йому відповісти. Але вона знала головне: він повинен відчувати, як вона його кохає. Це й була найпотрібніша йому відповідь, і він, почувши силу її душевної підтримки, раптом

просто й коротко сказав їй про те, що вже майже вирішив до її приходу: він зранку піде в райком, де його колись приймали в партію, піде, все розповість, і хай йому скажуть, як бути. А боїться він тепер тільки одного: щоб в останню хвилину не сталося безглуздя, щоб його не затримав дорогою який-небудь патруль.

— Я піду з тобою, — зірвалося в Маші, перше ніж вона встигла подумати, що не може цього зробити: до ранку комендантська година, а рівно о сьомій по неї приїде ця проклята машина!

— Отже, візьмеш за руку й одведеш, як маленького, — тихо усміхнувся він у темряві. — Гаразд, обміркуємо.

Він знову став колишнім — великим, дужим і спокійним.

— Я зовсім забув про одну річ, — сказав він і, здається, знову усміхнувся. — У тебе нема чого поїсти? Я страшенно голодний.

— Що ж ти не сказав раніше? Я ж тебе питала!

— А я тоді не хотів. Я тут без тебе розшукав якийсь довоєнний окраєць. Довелося розмочувати під краном.

— Ах ти, бідолаха! — сказала Маша. — У мене є в шинелі трохи галет і банка консервів, тільки не знаю які.

— А яка різниця? — засміявся Синцов. — Навіть якщо кілька — вип'ємо потім по п'ять кужликів води, тільки й того.

— Ти лежи, — спускаючи босі ноги на підлогу, сказала Маша, — піду принесу.

— Ще б чого! — сказав він, теж спускаючи ноги.

Вони обоє встали. Вона, накинувши наопашки шинелю, а він, загорнувшись у ковдру, пройшли на кухню й сіли за стіл. Маша вийняла пакунок з уже покритими галетами, а Синцов ледве витягнув у неї з другої кишені шинелі велику банку консервів.

— А я ж то думав, що це на ногах лежить таке важке! — засміявся він.

— Я зовсім забула про неї, — сказала Маша.

Синцов одкрив банку кухонним ножем.

Вони сиділи одне проти одного і їли м'ясні консерви, підчіплюючи ножем і кладучи на шматочки галет.

Потім Синцов випив з банки решту соусу й, усміхнувшись, подивився на Машу.

— Ех, і смішні, мабуть, ми з тобою зараз! Сидимо на кухні одне проти одного босоніж...— Він позіхнув і винувато усміхнувся.— Ти знаєш, хоч і соромно, а поїв — і одразу на сон хилить, як голодного собаку...

— А що ж тут соромного? — сказала Маша.

І, щоб йому й справді не було соромно, поспішила збрехати, що їй теж хочеться спати.

Вони повернулися до кімнати й лягли так, як любили спати раніш, коли спали разом: він — на спині, одкинувши вбік праву руку, а вона на боці, притулившись щодокою до цієї великої, дужої руки, що тихо обіймала її. Та тільки-но вони лягли, як за вікном у небі чимраз частіше одна за одною знову заляскали Zenitki.

— От тобі й маєш, тепер ми не заснемо, — засмучено сказала Маша, маючи на увазі не себе, а його. Їй усе ще не хотілося спати.

— Чому не заснемо? — сонно сказав Синцов.— Якраз і заснемо...

І вже через хвилину Маша почула, що він і справді спить стомленим, міцним сном. Він іноді й раніше засипав отак, одразу. Тільки дихав уві сні легше, рівніше, зовсім по-іншому.

Весь час, поки була повітряна тривога, і ще годину або дві після неї Маша, так і не заснувши, лежала, притулившись щодокою до теплої великої руки чоловіка, і все думала, думала про те, що він їй розповів.

Не сказати, що вона не знала всього цього раніше, ні, вона багато чого знала або чула уривками з других і третіх уст, але, мабуть, треба було почути все це одразу й саме з уст цієї людини, яка лежала поруч неї, щоб відчути всю міру ваги, що звалилася на плечі не тільки йому і їй, а всім людям, — це якраз і є найстрашніше!

— Яке горе! — голосно сказала вона, сказала не про себе і не про нього, а про все, разом узяте, — про війну. І, подумавши про взяття Вязми і про останнє зведення, нещадно вилаяла себе за те, що як це вона могла сьогодні після перевірки документів на заставі знову накритись брезентом і їхати по Москві, навіть не подивившись, що діється навколо...

«Наче якась обивателька!»

Вона зрозуміла з оповідання чоловіка, як багато людей за ці чотири місяці вмерло на його очах, думаючи не про себе, а про те, що треба спинити німців. І все-таки німці взяли Вязьму і підходили до Москви, і виходить, щоб їх спинити, треба зробити тепер ще більше, ніж зробили ті люди, які загинули, але не спинили їх! І їй, їй теж треба зробити це на тій роботі, яка в неї буде! Вона з тривогою подумала про те, як дуже потрясло її чоловікове оповідання, а їй же доведеться побачити все це на власні очі, а може, побачити ще гірше, побачити й не здригнутися!

Вона згадала, що досі ще не збрала речі й що треба це зробити, поки він спить, щоб не вкрасти в нього ані хвилини.

Вона піднесла голову з його руки, і він, не прокидаючись, зігнув і розігнув затерплу руку.

Вона встала, підійшла до вікна, запнула штору, і, прочинивши двері до передпокою, все ще не годна взятись за що-небудь інше, знову підійшла до ліжка, й, присівши на шинелю, що сповзла на підлогу, почала дивитись у спляче обличчя чоловіка.

Чоло в нього було спітніле, а руки розслаблено лежали поверх ковдри. Дві різкі, незнайомі риси, що йшли від губ до підборіддя, не розійшлися і вві сні, немовби кажучи про щось таке, що раз і назавжди грубо ввійшло в життя цього доброго чоловіка, ввійшло і вже не могло вийти назад.

Маша згадала, з якою запеклою ненавистю, що її аж у холод кинуло, говорив він, оповідаючи про німців, воднораз подумала про всю цю ще не закінчену ніч і тихо зітхнула. Завтра або позавтра їй летіти в тил до німців, а вона так і не сказала йому, щоб він поберег її. Секунду подумала, а потім забула від щастя. А як-що тепер там, у тилу німців, на агентурній роботі, раптом виявиться, що вона жде дитини, то невідомо, що діяти! І хоч як не соромно буде про це говорити, але доведеться сьогодні ж спитати в комісара школи, як їй усе ж таки бути, якщо це станеться.

«Так, уже сьогодні,— подумала вона, глянувши на годинника,— уже сьогодні, і зовсім незабаром».

На годиннику була шоста; час збиратися.

Маша відчинила гардероб і спочатку вигребла з дальнього кутка те, про що заздалегідь подумала як

про найбільш підхоже, — привезене з собою ще з Далекого Сходу пересипане нафталіном старе грубошерсте пальто. Потім понишпорила на інших полицях і взяла зіпсуту міллю головну хустку і дещо з материнської білизни, яку треба було вкорочувати й звужувати.

Зав'язавши все це в стару скатертину й поклавши на стіл, вона, не поспішаючи, помилася на кухні під краном і розтерлася волохатим рушником так, що шкіра почервоніла й одразу стало тепло.

Потім, так само не поспішаючи, одягла обмундирування, навпомацки, без дзеркала зачесалася і, подивившись на годинника — на ньому було пів на сьому, — сіла на ліжко.

— Ваню! — вона уткнулась носом у подушку поряд з головою чоловіка, який лежав на ній, і тихенько підштовхувала щочкою його щоку. — Ваню!

Вона думала, що він довго не буде прокидатись, але він одразу прокинувся й сів.

— А! Це ти! — і він усміхнувся їй своєю доброю усмішкою.

Потім побачив, що вона вже одягнута, й спитав тривожно:

— Ти вже йдеш? Куди ти йдеш?

Вона пояснила йому, що о сьомій годині приїде машина й буде стояти за рогом і їй не можна пропустити цю машину, бо відпустка тільки до дев'ятої ранку.

— Ну, що ж... може, так навіть і краще, — сказав він. — Ти поїдеш, а я діждуся, коли зовсім розвидниться, і піду, як сказав тобі вчора. Будемо одягатись. Виїди на хвилину, я чогось соромлюсь тебе.

— Я одвернусь, — сказала вона, підійшла до вікна й, прочинивши штору, виглянула назовні. На вулиці було ще темно.

— Дивак ти, — сказала вона. — Вчора не соромився, а сьогодні соромишся.

— Отак воно вже, — сказав він, одягаючись.

Він прогупав чобітьми на кухню, а вона, стоячи й далі біля вікна, слухала, як він миється там під краном.

— Ну, що ж, — сказав він, повернувшись і вішаючи на спинку ліжка мокрий рушник. — Що б там не було зі мною тепер, повірять, не повірять, пошлють на фронт або, щонайгірше, — він зробив зусилля, і голос

його лишився спокійний,— не пошлють, а адресу все-таки дай. Напишу тобі, як буде.

Маша зніяковіла: що вона мала відповісти йому? Відповісти, що завтра або позавтра вона полетить? Цього вона не хотіла. Не відповісти? Цього вона не могла.

— Ти скільки ще там у себе в школі пробудеш? — спитав він і глянув скося на зав'язані в скатертині речі.— Це що?

— Одяг. Речі зібрала, мене і відпустили по це,— сказала Маша, не встигнувши придумати, як збрехати.

— А-а... Тоді зрозуміло. Значить, днями?

Вона кивнула.

— Але адресу все-таки дай. Що там у вас, поштова скринька чи польова пошта?

Він одірвав клаптик від пожовклої газети, що лежала на підвіконні, записав номер поштової скриньки уламком олівця, який валявся на буфеті, і, поклавши папірця в кишеню гімнастюрки, усміхнувшись, сказав:

— Єдиний мій документ на сьогоднішній день.— Потім, помовчавши й бажаючи заспокоїти Машу, додав: — Може, з райкому пощастить як-небудь розшукати Серпіліна, я тобі казав про нього.

Маша кивнула.

— Якщо тільки він живий і тут, то може сказати про мене. Мені зараз усе дороге.

— Я не можу уявити, щоб хто-небудь не повірив тобі,— сказала Маша.

— А я можу,— сказав він, подивившись їй глибоко в очі своїми постарілими, якимись дивними, одночасно і добрими, й злими очима. І, не бажаючи далі казати про себе, заговорив про її брата: — Де Павло? Все ще в Читі?

— Так. Нещодавно надіслав листа.

— Казиться, що не воює?

— Казиться... Слухай, Ваню,— сказала Маша, знову почувуючи його зараз великим, а себе маленькою.— Що буде з Москвою?

— Не знаю. Не берусь казати, не хочу брехати, не уявляю. Але що війну програємо — не думай! А якщо думаєш — викинь з голови! Все, що я тобі розповів, правда. І я ж тобі кажу: не програємо війни! Нізащо!

Він сказав це з великою силою й, здається, з

тривогою за Машу, чи не завагалась вона з його вини.

— Ні, я й сама так думаю.— Маша подивилася йому просто в очі.— Я просто хотіла перевірити своє почуття.

Раптом її лице стало відчуженим, далеким, і він одразу помітив це.

— Що з тобою?

— Машина прийшла, я чую.

Вона поспішно одягла шинелю, оглянулась, пошукала по столу, знайшла ліхтарик, рвучко сунула його в кишеню і тільки після цього, вже одягнута, в шинелі й ушанці, кинулась до Синцова на груди й мовчки завмерла на цілу хвилину, не годна сказати ні слова.

А він за цю хвилину, обіймаючи її, пережив почуття повного відчуження від усього, що було зв'язано з ним самим, від усіх своїх нещасть, минулих і майбутніх. У нього лишилось одне почуття безмежного страху за Машу, за те, що вона летить туди, до німців, що це буде скоро й що ніяка сила не дозволить йому ні дізнатись, що там з нею, ні ворухнути хоч би пальцем, щоб допомогти їй...

— Може, ти проведеш мене до машини? — сказала вона, одриваючись від нього.— Вона прямо за рогом.

— Ні,— сказав він,— не хочу, щоб твої мене бачили. І взагалі не треба нікому казати, що ти зустрілася зі мною. Потім, коли прийму все, що випало на мою долю, і, як кажуть, знову вийду в люди, тоді скажеш, якщо захочеш, а зараз не треба. Ваше діло каверзне. Візьмуть та й лишать тебе через такого чоловіка...— гірко усміхнувся він і на мить по-зрадницьки подумав: «От би й лишили».

— Не кажи так!

Він ще раз рвучко обійняв її, поцілував, пустив і навіть підштовхнув до дверей. Вона, не обертаючись, взяла зі столу клунок і вийшла в передпокій. Але коли вона вже відчинила двері, він догнав її, знову повернув до себе й спитав:

— Скажи, куди летиш? Хочу хоч би уявляти собі, де ти будеш.

— В район Смоленська,— сказала вона.

— Будь обережна,— уривчасто, захилинаючись, заговорив він.— Будь хитра як лисиця, як чорт, як диявол,

тільки не попадись їм, благаю тебе! Ти чуєш? Благаю тебе! Я нічого не хочу, все це пусте... все пусте... Нічого не хочу, тільки щоб ти була жива. Розумієш ти?!

Він як навіжений тряс її за плечі і повторював ці слова, які в іншу хвилину видались би їм обом безглуздими.

Потім враз вгамувався, усміхнувся, простягнув їй руку і, почекавши, поки вона поклала в неї свою, стиснув пестливо й міцно, але не до болю.

— До побачення, Машо! Машенько моя... Машо, Машо...

І, опустивши руку, повернувся й пішов назад до кімнати.

Вона вийшла, сквапно пристукнула за собою двері й побігла вниз.

Уже з двору на бігу подивилася на своє вікно: воно було відчинене навстіж. У сірому світанку, що тількино починався, вона невиразно побачила обличчя чоловіка. Він не махав їй руками й не кричав. Просто стояв біля вікна й мовчки дивився їй услід...

О десятій годині ранку того ж дня Маша ввійшла в маленьку ад'ютантську перед кабінетом начальника школи. Ад'ютанта не було: він кудись вийшов. Маша кілька хвилин почекала, зітхнула, обсмикнула на собі гімнастюрку й постукала в двері.

— Увійдіть! — почувся голос зсередини.

Маша ввійшла, зачинила за собою двері й сказала те, що вже звикла говорити за три місяці перебування в школі.

— Товаришу полковник, дозвольте до вас звернутись?

— Здрастуйте, Артем'єва, — сказав чоловік за столом, одриваючись від паперів, що лежали перед ним. — Що у вас до мене?

— Особиста справа, товаришу полковник.

— Підіть до комісара.

— Комісар поїхав до Москви, товаришу полковник, а в мене термінова справа.

— Тоді сідайте, ждїть. — І начальник школи, полковник Шмельов, знову поринув у папери.

— Може, я вам заважаю, товаришу полковник? Я вийду, — сказала Маша.

— Якби ви заважали, я сказав би, — не підводячи

голови від паперів, відповів Шмельов, і Маша сіла на стільця біля стіни й стала чекати.

Полковник Шмельов був у школі новою людиною. Колишній начальник тиждень тому зник зі школи, як казали, полетів зі спеціальним завданням, а на другий день замість нього з'явився цей Шмельов. Він прибув з госпіталю після поранення і швидко та дивно спритно сновигав по коридорах школи на милицях, пробуючи ступати на поранену ногу.

Другого ж дня він вразив слухачів своєю дивовижною пам'яттю на прізвища та обличчя, а загалом, незважаючи на це, не дуже подобався Маші: на її думку, він був якийсь занадто веселий, говіркий і взагалі легковажний для такого діла, якого їх тут навчали. Розмовляючи, він іноді смішно заникувався, сіпав головою і підморгував. Маша знала, що це підморгування зовсім не жарт, а наслідок контузії. Вона бачила два пригвинчені до гімнастюрки полковника ордени Червоного Прапора, знала, що його поранено на фронті вже в цю війну. І все ж таки їй було дуже неприємно йти з своєю справою до начальника школи. Якби з тим, що вона мала розповісти, можна чекати до завтраго, вона неодмінно дочекалась би, коли повернеться похмурий комісар, який рідко усміхався й мало говорив. Він викликав у неї більше душевної довіри.

Вона сиділа, чекала й дивилась на Шмельова. Зараз він не заникувався, не підморгував, не усміхався й не жартував — він мовчки сидів і писав за столом, надівши окуляри, яких Маша ще не бачила на ньому. В кучерявій шапці його волосся видно було густу сивизну, а його невловиме лице, що раз у раз змінювалось і усміхалося, було зараз стомлене, нерухоме й старе.

Мабуть, забувши про присутність Маші, Шмельов двічі голосно зітхнув, спохмурнів, сильно потер чоло, немов відганяючи важкі думки, й писав далі.

Маша ще нікому не казала про те, що зустрілася з чоловіком. У відповідь на запитання збентеженої Нюсі, яка чекала її біля машини, — що сталося? — вона сказала, що прилягла на хвилину, а проспала до ранку.

Вона і зараз ще до кінця не отямилась і навіть зраділа, що начальник школи дав їй цю мимовільну передишку.

Шмельов дописав папір, запечатав пакет і, викликавши дзвінком ад'ютанта, наказав віднести пакет до заступника начальника школи майора Карпова й передати, щоб той виїжджав, згідно з раніш одержаним наказом.

Майорові Карпову, в зв'язку з погіршенням становища під Москвою, було наказано прийняти на одній із станцій Горьковської залізниці запасні приміщення для школи. Маша ще нічого не знала про це, але Шмельов взявся за передислокацію школи з учорашнього вечора і був у щонайгіршому настрої.

— Сідайте ближче, Артем'єва, — сказав він після того, як пішов ад'ютант, і переставив свої притулені до столу милиці з правого боку на лівий. Маша присунула стільця й сіла. — Слухаю вас.

Шмельов сіпнув головою й підморгнув лівим оком, але це підморгування вийшло не веселе, як звичайно, а стомлене й понуре.

— Я вчора була у відпустці, в Москві, і бачилася з своїм чоловіком... — почала Маша.

— Чоловік ваш Синцов? — ледь нахиливши чоло, сказав Шмельов. — Іван, Іван...

— Петрович, — докінчила за нього Маша впадлим голосом. Їй здалося, що Шмельову відомо про Синцова щось страшне, чого вона ще не знає.

— Політпрацівник, пішов на фронт, і ви досі не мали про нього відомостей, а тепер, значить, побачили: повернувся до Москви... — казав далі Шмельов.

— Так, повернувся, — сказала Маша, мордуючись догадкою: що ж це таке, не відоме їй самій, знає про Синцова Шмельов?

Але Шмельов знав про Синцова тільки те, що було в особистій справі Маші, а ця справа разом з двома іншими лежала тепер у нього в шухляді столу. Сьогодні вночі малоса перекинути трьох курсантів у тил до німців, і, перше ніж розмовляти з ними перед відправленням, він ще раз дивився їхні особисті справи.

— Значить, повернувся чоловік. Ну і що ж?

Молода жінка з зовсім дівочим, блідим і рішучим обличчям, яка сиділа перед Шмельовим, не була подібна на таку, що могла б попросити нікуди не відправляти її в зв'язку з тим, що до неї повернувся чоловік. Але якщо це не так, то навіть вона прийшла до нього

й чому така схвильована, хоч і намагається стриматись?

— По-перше, — почала Маша тремтячим голосом приготовану ще дорогою з Москви фразу, — що мені робити, якщо там, після перекидання, виявиться, що в мене буде дитина? Я знаю, що не мала на це права, але що мені робити, коли так буде?

«Он воно що, — подумав Шмельов, — все-таки, значить, перелякалася, не хоче летіти!» Він пишався, що знає людей, і йому було неприємно, що він помилився, і соромно за цю жінку, яка чи то казала неправду, чи то навмисно зробила так, щоб у неї була відмовка.

— Отже, ставите питання про те, що не зможете піти на завдання? — шорстко спитав він.

Маша спалахнула:

— Як ви могли подумати це, товаришу полковник?!

— Подумати я можу все, що мені подумається, — сказав Шмельов, розуміючи, що його перше враження було правильне, а друге — облудне, і радіючи з цього.

— Я не для того добровільно пішла до школи, — сказала Маша, почувваючи, як у неї пашиє усе лице.

— Розумію, що не для цього, — урвав її Шмельов. Тепер він хотів їй допомогти. — Але якщо так, якщо ви маєте намір робити те, до чого себе готували, то про що ж ви мене питаєте? Я не лікар і не ворожка.

— Я питаю тому, — заспокоюючись саме від різкого тону, який узяв Шмельов, сказала Маша, — що раптом це мені може там завадити. Що мені тоді робити? Я зроблю так, як це буде треба.

— Завадити розвідникові може все, якщо він буде підкорятись обставинам, і йому мало що може завадити, якщо він сам почне підкоряти собі обставини. Розвідником може бути й жінка з дитиною, старий, сліпий, глухий, інвалід, і все це можна повернути проти себе і проти ворога. Все залежить від людини й від того, які додаткові труднощі заради користі справи він готовий узяти на себе. Я знав випадок, — помовчавши, додав Шмельов, — коли розвідникові довелось зламати ногу, бо його запідозрили, ніби він досі прикидався хворим.

Маша мимоволі глянула на притулені до столу млиці Шмельова.

— Це було давно і не зі мною, — перехопив він її

погляд. — Взагалі, як начальник школи, я не надаю вашому запитанню службового значення, а якщо хочете порадитись про це, як про свою особисту справу, радьтесь з нашим лікарем. До речі, вона жінка.

«Чесна, — подумав він, дивлячись на Машу. — Можна посилати — не продасть».

Він вважав, що розмову закінчено, і, сказавши Маші, що ще раз викличе її в справах служби, уже зовсім збирався відпустити її, але для Маші розмова тільки почалася. Замість того щоб встати й піти, вона відповіла, що ще не сказала найголовнішого.

Шмельов скося глянув на годинника — час був до рогий, щось у голосі цієї курсантки завадило йому перервати її. Маша присунулась разом зі стільцем, зчепила руки й почала говорити.

Шмельов умів слухати й не зник дивуватись. Він умів слухати так добре, що зусиллям волі стримував навіть свій нервовий тік, коли почував, що це може завадити розповіді. І, розуміється, Маша не могла здивувати його своїм оповіданням про чоловіка, який спочатку шукав свою частину, потім воював у чужій, потім виходив з оточення, далі попав у друге оточення, був у полоні, втік з полону й, кінець кінцем, прийшов до неї.

Нічим не дивний сюжет цієї історії був занадто добре знайомий Шмельову з інших подібних оповідань та з власного досвіду людини, яка встигла з обов'язку служби двічі туди й назад перетнути лінію фронту.

Але трагічний смисл того, про що оповідала Шмельову, сидючи перед ним, ця молода жінка, будив відгук у його власній душі, бо він встиг побачити в тилу ворога речі й гірші від тих, що почула ця жінка від свого чоловіка, і пам'ятав хвилини, коли тільки витримка й досвід завадили йому зважитись на якісь помилкові кроки.

На думку Шмельова, становище, в якому опинився чоловік цієї жінки, було справді гірке, і за те, що він під кінець зробив не якнайкраще, його не можна було винуватити так, немовби в цьому ніхто не був винен, окрім нього.

Але коли Маша, оповідаючи про те, як Синцов потрапив до Москви, і дивлячись на Шмельова вичікувальними очима, шукала в нього підтвердження, що

все ж таки кінець кінцем усе буде гаразд, він не міг ручитися за це. Так, якщо її чоловік попаде в руки не до сухарів, а до людей, то вони просто візьмуть та й пошлють його на фронт, і він ще повоює. А якщо він попаде до якого-небудь крутія, то тут ще бабця надвоя ворожила. З таким ніколи не знаєш, чим усе кінчиться!

А Маша говорила, й дивилася на Шмельова, і почувала дивне роздвоєння між тими стверджувальними «так, так», «еге ж, еге ж», якими він зрідка відгукувався на її слова, і тим невдоволеним виразом обличчя, який був у нього при цьому.

І коли вона договорила все до кінця і він спитав її, чи все, а вона сказала, що це вже все, і він коротко промовив: «Ну, що ж, ви вільні, добре», вона почула: ні, не добре. Він так само, як вона, хоче, щоб усе було добре, але не знає, чи буде це так, незважаючи на всі свої «так, так» і «еге ж, еге ж».

Маша вже пішла була до дверей, коли Шмельов спинив її.

— Ось що, — раптом зважившись, сказав він про те, про що думав увесь час, слухаючи її. — Те, що ви мені розповіли про чоловіка, можете не розповідати більше нікому. Кажу вам це офіційно. Я це знаю і враховую, а, крім мене, цього зараз ніхто не повинен знати. Нема потреби. Зрозуміло вам?

Маші було не зовсім зрозуміло, чому він так сказав, але вона відчула полегшення від того, що їй більше не доведеться повторювати своїх признань.

— Зрозуміло.

— О сімнадцятій годині прийдіть до мене разом з інструктором вашої групи. Ідіть!

Маша вийшла, і він лишився один. У двері заглянув ад'ютант.

— Почекайте, — сказав Шмельов. Він був схвилований, і йому хотілося кілька хвилин побути самому.

Шмельов, який майже не знав страху, коли йому доводилося відповідати тільки за самого себе, недолюблював відповідати за інших. За ці кілька секунд у його голові пронісся цілий ряд міркувань, що швидко змінювали одне одного. Скасувати чи не скасувати в зв'язку з почутим відправлення цієї курсантки в тил до німців? Сам він був певен у ній і не бачив причини

скасовувати її політ, але політ можна було й скасувати, оскільки інші люди в школі могли бути щодо цього іншої думки.

«А як сама вона? — подумав він. — Вона може дізнатись або догадатись, що її мали відправити і не відправили, і це для неї буде велика трагедія. Навіть якщо вона не дізнається, що її мали відправити сьогодні, вона буде чекати, що її відправлять з дня на день, а її все не відправлятимуть і не відправлятимуть, і вона подумає, що їй не довіряють. А це — найгірше для розвідника, це може одним ударом зробити його назавжди непридатним для своєї професії».

Але якщо тільки він, Шмельов, поділиться розповіддю, яку він сьогодні почув від курсантки Артем'євої, з комісаром школи (тим самим, до якого Маша воліла потрапити замість іти до Шмельова), то цей, може, й непоганий, але в таких справах сугубо формальний чоловік неодмінно запропонує затримати відправлення Артем'євої. І зробить це так, що Шмельову буде вже незручно наполягати. Якщо ж він сам нічого не скаже про це комісарові школи, а Артем'єва проговориться, то він, Шмельов, що не тільки не надав значення своїй розмові з слухачкою Артем'євою, але й ні з ким не поділився нею, буде й зовсім у дивному становищі.

І водночас її треба посилати, треба для справи, треба для неї самої, нема ніяких причин не посилати!

«Пошлю! — сам на себе розізлився Шмельов. — Візьму на себе одного всю відповідальність і пошлю, але тільки без усякої попередньої балаканини!»

Підсумком усіх цих думок і був той вигук, яким він спинив Машу в дверях. Тепер, коли він зробив так, як вирішив, і вона пішла, він задоволено посміхнувся й тут же сам жовчно поглузував з себе. «Подумаєш, хоробрий начальник школи, який зважився на велике діло — послати свого агента, в якого він вірить, туди, куди він вважає за потрібне його послати!»

«Ех, Шмельов, Шмельов, — згадав він докір свого непосреднього начальника, який уразив його колись на Халхин-Голі, — орден на грудях, груди прострелені, військова людина, а громадянської мужності ні на копійку».

Ну, що «ні на копійку», то це й тоді було неправдою, але тепер, коли на грудях уже два Червоні Пра-

пори, за плечима нова гора пережитих небезпек, а німці стоять під Москвою, час уже тобі, полковнику Шмельов, проявляти всю свою громадянську мужність, скільки є її в тебе за душею. Бо якщо не зараз, то коли ж?

Халхин-Гол! Оце вже справді гірка доля, бачивши на власні очі, як стерли там на порох японців, через два роки пережити все те, що він пережив на цій війні, літати через фронт в оточенні армії, налагоджувати агентуру в містах, про які в найбезглуздішому сні не наснилося б, що здамо їх німцям! А тисячні колони наших полонених на дорогах і валки горілих танків, тих самих, що колись вирішили успіх під Баїн-Циганом! — уся душа переверталася від цього видовища.

Так, тепер багато чого з того, що відбувалося на Халхин-Голі, видавалось йому в іншому світлі, ніж раніш. Йому й тепер не здавалося, що японський солдат гірший від німецького, та як-не-як у нас була тоді подвійна, якщо не потрійна перевага в техніці, а що це таке — ми тепер пізнали на власній шкурі!

«Взагалі час дивитись правді в вічі, — подумав Шмельов, — давно час». Якщо б до кінця, до самого кінця подивились їй в вічі ще після фінської війни, а головне, зробили б усі належні висновки, може, тепер усе вже оберталось би по-іншому. Але й тепер не пізно, і не тільки не пізно, а треба, конче треба в усіх випадках дивитися правді в вічі!

Він з серцем на самого себе подумав про те, що в них у школі все ще не кажуть потрібної правди про становище, яке утворилось. І кому? Людям, котрих завтра ж закинуть у тил до німців і які там зіткнуться не тільки з дійсним становищем речей, але й перебільшеними чутками про це становище, з пропагандою, з наклепами. Зіткнуться, ще більшою мірою не готові до цього, ніж та жінка, яка допіру вийшла з його кабінету. Це треба змінити, розвідників треба інформувати інакше — серйозніш, правдивіш, сміливіш. І Шмельов зморщився, подумавши про те, скільки великих і малих перешкод доведеться йому здолати для цього. Як було б простіше, принаймні особисто йому, загоївши ногу, знову полетіти через фронт і виконати ще одне з таких ризикованих завдань, до яких він звик і яких загалом не боявся!

Літак давно перетнув лінію фронту і за розрахунком часу підходив до Смоленська. Ніч була вітряна, машину кидало, вона то входила у хмари, то знову виходила з них. Внизу розстелялася одноманітна чорнота: все, над чим ішла машина, — міста й села, — було затемнено, і тільки кілька разів Маша бачила крізь бічне скло, як глибоко внизу мелькали цятки світла. Одного разу їх було так багато, цілий ланцюжок. Спочатку Маша подумала, що це село, а потім зрозуміла, що це рухаються по шосе німецькі машини: Смоленщина була для німців уже глибоким тилом, і вони не маскували фар.

Перший час, поки летіли до фронту й перелітали через нього, Маша та двоє її попутників, хлопець і дівчина, яких повинні були скинути ще далі, перемовлялись одне з одним, а потім замовкли. Кожному не хотілося показати, що він хвилюється, і, кінець кінцем, вони розсілись окремо між ящиками з вибухівкою та мішками з медикаментами, які захарастили літак. Дівчина й хлопець, попутники Маші, летіли разом і повинні були стрибати вдвох. Маша лежала на мішку з медикаментами й заздрала: все-таки, коли вдвох, це не те, що зовсім одна.

Була дванадцята година ночі. Тільки доба минула з тої хвилини, як вона ввійшла в квартиру й побачила Синцова, а скільки всього пережито за цей час! Вона зажмурилася, спробувавши думкою зібрати докупи все, що сталося, що говорила вона й що говорили їй за цю безконечну добу. Пробувала і не змогла: все плуталось і розпадалось на частки. То їй згадувалося розлючене лице Синцова, коли він говорив про німців, то вона згадувала, як під диктовку інструктора товкла напам'ять останні дані: вулицю, будинок, пароль; то в неї в очах поставало замислене обличчя полковника, який казав їй «так, так», «еге ж, еге ж»; то згадувалася барикада на шосе, якої ще не було ранком, але яка була вже ввечері, коли їхали з школи на аеродром, і промінь ліхтарика, скерованого їй в лице.

Потім їй знову пригадався полковник, як уже ввечері, перед тим як виряджати її, він раптом спитав, де тепер її брат, що служив у нього на Халхин-Голі. Вона сказала, що брат у Читі, і полковник, перекинувши обидві милиці під одну руку, а другу поклавши їй

на плече, тихо, так, щоб почула тільки вона, сказав: «А за чоловіка свого не хвилюйтесь. Усе буде гаразд!» І його потиск руки був такий довгий і, як їй здалося, багатозначний. Що він хотів сказати їй оцим «Усе буде гаразд»? Просто заспокоював чи вже довідувався і знав щось?

А комісар школи на прощання теж потис їй руку й сказав своїм густим похмурим басом: «Пам'ятай, Артем'єва, що всі, хто лишився тут, заздрять тобі. У нас молодь така! Не щадячи свого життя, спішить до бою, кожному не терпиться». І хоч їй, звичайно, подобався і комісар, і слова, які він казав, та в цю хвилину їй не подобався ні він, ні його слова. Вони були так невлад до всього, що діялось у неї на душі, хоч вона і справді не хотіла лишатись, і готова була летіти, і не збиралась щадити свого життя. Але все це було зовсім по-іншому, ніж говорив про це він.

Зараз, коли вона почувала, що виходять її останні хвилини на літаку, їй було просто страшно. Так страшно! Досі вона вважала себе за хоробру від природи й ніколи не думала, що їй може бути до такої міри страшно від самої думки про чорний, незнайомий простір, який летить під ногами і в який вона через кілька хвилин вилізе з дверей літака.

Командир, передавши керування другому пілотові, вийшов з кабіни і сказав Маші, що через три хвилини вони вийдуть на точку. Маша підвелася з підлоги. Льотчик перевірів, як припасовано парашут, і голосно на вухо спитав у Маші: «Як тебе звати?» — наче це було найголовніше в останню хвилину.

«Вероніка», — згадала Маша своє нове ім'я, але, наче прощаючись з минулим, сказала:

— Маша, — і подивилася в ледве помітне в темряві обличчя льотчика.

Льотчик підійшов до дверей, смикнув заціпку, двері розчинились, і струмінь холодного повітря з силою рвонувся в літак.

Маша ступила крок до дверей, але льотчик затримав її рукою і кілька секунд стояв, тримаючи руку на її плечі. В літаку задзвенів дзвоник: штурман давав сигнал з кабіни, — але льотчик все ще тримав руку на плечі Маші. Дзвінок задзвонив удруге. Льотчик опустил руку і сказав:

— Давай!

Маша підійшла до дверей, мало не впала назад від натиску повітря, зігнулась і ступила в порожнечу. Останнє, що вона почула в літаку, був кволий звук третього дзвінка, що ледве задзеленчав і зразу ж обірвався в ушах...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Коли Синцов підходив до райкому, на вулиці було холодно й порожньо; з боку Ново-Дівичого в небо підіймався тонкий стовп диму: там щось ще догорало після нічного бомбування.

На розі Садової Синцов спіткнувся, наступивши на телефонну книгу. Вона валялася просто на бруку, напівобгоріла й розгорнута на літері «Ц». «Цитович А.В., Цитович Є. Ф., Цитович І. А...» — нахилившись, прочитав він на розгорнутій сторінці й, швиргонувши книгу, підвів очі. В автоматній будці, що стояла поряд, було вибито скло й обірвано телефонну трубку, стирчав тільки шматок шнура.

Холодний вітер гнав через вулицю клаптики обвуглених папірців. Біля продуктового магазину з одною тріснутою навпіл і з другою геть вибитою вітриною вартували міліціонер і двоє підперезаних ремнями цивільних з гвинтівками. Синцову захотілося підійти до них, але він згадав, що в нього нема документів і його можуть затримати, і швидко пішов далі.

Через п'ять хвилин він спинився біля старовинного двоповерхового особняка, колись, за минулих часів, жовтого, з білими колонами, а тепер геть зафарбованого сіро-зеленими камуфляжними плямами.

Синцов потягнув до себе холодну мідну ручку й ввійшов, встигнувши помітити, що біля райкому стоїть грузовик і двоє людей носять у нього мішки з сургучними печатами.

У вестибюлі, біля дерев'яного бар'єрчика, стояв міліціонер з гвинтівкою на плечі.

— Вам чого, громадянине? — спитав він.

— Мені треба в райком.

— А до кого?

— До Голубева, — назвав Синцов прізвище секре-

таря райкому, який колись видавав йому тут партійний квиток, і з тривогою подумав, що секретар міг і змінитись.

— Товариша Голубєва нема, — сказав міліціонер. — Він у партійних організаціях.

— Тоді до кого-небудь ще, — сказав Синцов. — Однаково, до кого. Мені треба поговорити...

— А у вас є партійний документ?

— Ні... — після тяжкої паузи сказав Синцов. — Але мені треба поговорити, викличте кого-небудь.

— Не могу, громадянине, — сказав міліціонер. — Я на посту. Поясніть, в якій справі, я подзвоню по внутрішньому.

В цю мить позаду Синцова грюкнули вхідні двері, і східцями вскочив маленький хвацький білявий чоловік, одягнутий у бриджі та добру гімнастюрку з широким командирським поясом. Гімнастюрка в нього відстовбурчувалась, і з-під неї стирчав кінчик кобури.

— Ось, Євстигнєєв, закінчили вантажити архів. А ти казав, до завтраго не закінчимо! — весело крикнув він, пробігаючи повз міліціонера й не звертаючи уваги на Синцова.

— Ось товариш Йолкін, — повільно сказав Синцову міліціонер, коли білявий пробіг повз них, — завідуючий відділом партійного обліку. До нього й зверніться.

Почувши своє прізвище, чоловік спинився, обернувся й жваво вигукнув:

— Я Йолкін, у чому річ?

— Товаришу Йолкін, — ступнувши до білявого, важким хриплим голосом сказав Синцов. — У мене нема при собі ніяких документів, але я одержував тут, у райкомі, і кандидатську картку, і партійний квиток. Мені треба з вами поговорити, конче треба, — додав він сквапно, немов боячись, що цей прудкий, як кулька, білявий чоловік зараз підстрибне на своїх пружних ніжках і покотиться по коридору.

Та Йолкін нікуди не покотився, а ступив крок назустріч Синцову. В першу мить йому здалось, що він десь бачив цього виснаженого чоловіка, потім подумав, що ні, не бачив, а взагалі це не має значення. В ці дні до райкому рідко хто приходив без серйозної справи.

— Ну що ж, ходім зі мною, товаришу, — сказав Йолкін. — Пропусти, Євстигнєєв!

Міліціонер мовчки оступився, і Синцов пішов за Йолкіним.

Кімната, куди вони ввійшли, була невелика, з загратованим вікном і настінною картотекою, в якій майже всі шухляди були зараз висунуті й порожні. В кімнаті стояли два канцелярські столи, розкладне ліжко й тапчан з сінним матрацом. На ліжку спав хтось, накрившись з головою чорним цивільним пальтом, і в головах у нього стояла притулена до стіни гвинтівка.

Йолкін сів на тапчан і показав Синцову на стільця.
— Сідайте!

Коли Синцов роздивився ближче, то білявий чоловік виявився не таким уже й молодим, і обличчя в нього було жваве, але стомлене. Тільки-но сівши, він швидко вихопив цигарку, прим'яв, сунув у рот, потім, похопившись, простягнув пачку Синцову, але Синцов заперечливо мотнув головою. Йому зранку знову страшенно хотілось їсти, і він боявся, що, коли закурить натщесерце, його може занудити.

— Слухаю вас, товаришу!

Йолкін знизав плечима й кілька разів швидко заплющив і розплющив очі, як людина, якій уже давно доводиться боротися з постійним бажанням спати.

— Мое прізвище — Синцов, — сказав Синцов. — Я вчився к КІЖі, і тут, у райкомі, мене приймали і в кандидати, і в члені партії...

— Це я розумію, — нетерпляче сказав Йолкін. — А зараз чого прийшли?

Але Синцову, щоб пояснити, для чого він прийшов зараз, неодмінно треба було пояснити все, що сталося з ним раніш.

— Я знаю, що у вас нема часу, — сказав він, глянувши в очі Йолкіну, — але ви мене послухайте десять хвилин. Якщо, звісно, можете.

— Чому не можу? — сказав Йолкін. — Давайте кажіть. Ви в райком прийшли, а не на пожежу...

Синцову здалося, що він зуміє розповісти все найголовніше за десять хвилин, але проговорив він вдвоє більше. Якби він прийшов до райкому вчора ввечері або вночі, а не в цю ранню годину, навряд чи в Йолкіна при всьому бажанні була б фізична змога дослухати його до кінця.

Синцов кінчив, замовк і все-таки, потягнувшись до пачки, що лежала на тапчані, жадібно закурив.

Йолкін мовчки дивився на нього, відчуваючи суперечливе почуття. Цей чоловік, хоч, коли вірити його словам, і беззбройний, та ранений, але він усе ж таки здався в полон німцям, а потім хоч і втік з полону, але, перейшовши фронт, не лишився там, на фронті, а прийшов у Москву, додому, тобто загалом зробив дезертирський вчинок. І в той же час Йолкіну хотілося допомогти цьому чоловікові, що сидів перед ним.

Чому? Мабуть, найбільш від усього через одвертість розповіді, в якій було не тільки вигідне, але й не вигідне для цього чоловіка.

— А документів у мене нема ніяких, і підтвердити те, що я кажу, нема кому, — знову повторив Синцов те, з чого почав. — Усе, що сталося до першого жовтня, може підтвердити комбриг Серпілін, його вирядили тоді в госпіталь у Москву. Але чи тут він — не знаю. А після першого жовтня — нема кому.

Оповідючи, як він попав у Москву, Синцов згадав про Люсіна, але вдруге називати це ім'я й на доказ своєї чесності хапатись, як за соломинку, за цього падлюку було понад силу Синцову.

— Нема кому, — твердо повторив він, підвівся й ткнув недокурок у консервну банку, що стояла на столі.

— А як тепер голова ваша? — раптом спитав Йолкін, подумавши про це через згадку про госпіталь і подивившись на забинтовану голову Синцова.

— Нічого, трохи свербить. Певно, вже загоюється.

Йолкін схопився з тапчана й заплигав туди-сюди по кімнаті на своїх коротких пружних ніжках.

— Розуміється, — заговорив він, — те, що ви в райком прийшли, — це добре, але що з партквитком у вас вийшло... — Йолкін сердито й здивовано підніс плечі й ще двічі пробігся по кімнаті. — Не відновлять, — рішуче сказав він, спиняючись навпроти Синцова.

— Я не про це поки що думаю, товаришу Йолкін, — сказав Синцов. — Що значить лишитись без партквитка, я розумію. Ви мені інше скажіть: куди мені ось зараз треба ще піти й заявити про все, що зі мною було, й про те, що я прошу одного: взяти й послати мене на фронт бійцем? Я вам усе розповів, а тепер ви мені

скажіть: куди мені йти і як це зробити? Чи можуть мені в цьому допомогти в райкомі, чи не можуть?

Йолкін знизав плечима. Він сам ще не знав, як допомогти цьому чоловікові, який так чи так, але загубив свій партійний квиток і після цього був у полоні в німців. Але цей чоловік прийшов не куди-небудь, а в райком і стояв не перед ким-небудь, а перед ним, Йолкіним.

— Може, товариш Голубев зуміє мені допомогти, коли повернеться? — спитав Синцов, нудячись через мовчанку Йолкіна.

Йолкін тільки махнув рукою.

— Голубев... Я сам його вже добу не бачив. Голубев зараз, знаєте, як розривається? Я і то п'ять ночей спати не лягав, а Голубев...— Йолкін вдруге махнув рукою і, зморщивши чоло, сказав, що, мабуть, найкраще буде піти до райвійськкому.— Хто це може послати чоловіка на фронт? Райвійськком! — сказав він далі, уже беручись за телефонну трубку.— Мені Юферева треба. Йолкін з райкому говорить. А де він тепер? А якщо точніше? Гаразд, я ще подзвоню. Нема райвійськкома,— сказав він, поклавши трубку.— Але кажуть, що він зараз на будівництві барикад, тут, коло Кримського мосту. Він за званням майор, прізвище його Юферев. Підіть знайдіть його там і розкажіть йому. Можете посилатись, що були в райкомі в Йолкіна, що Йолкін вас послав. Він мене знає.

Йолкін запалився цією думкою, яка разом розв'язувала всю складність становища.

— Ну, а якщо не знайдете або що — прийдете ще раз, через міліціонера мене викличете. А я Юфереву ще раз сам подзвоню, для переконливості. Давай так! — вперше за весь час сказав Йолкін на «ти».

Синцов зітхнув і надів ушанку. Він чомусь не чекав для себе нічого доброго від невідомого йому Юферева, і йому не хотілося йти з райкому.

— Там, коло Кримського, його і шукай,— казав тим часом Йолкін.— Там і зліва, і справа — навколо барикади будують, і на Метробудівській, і на Садовій...

І раптом серед усіх цих пояснень йому спало на думку те, про що раніш він не думав: « А що, коли цей чоловік зараз вийде з райкому й не піде ні до якого Юферева, а зникне?! Адже він був у полоні в німців,

і взагалі хіба мало, що він може зробити при такому становищі в Москві, як нині!» І хоч думка ця перечила всьому, що він досі думав, Йолкін завагався. Тепер йому хотілося, щоб хтось підтвердив, чи він правильно діє, вірячи цьому чоловікові.

— Або знаєте що, почекайте, — раптом знову на «ви» сказав він Синцову. — Почекайте, сідайте.

Синцов слухняно сів.

— Слухай, Малинін! — крикнув Йолкін.

— Що? — почувся глухий голос.

Постать на ліжку заворушилася, пальто полетіло набік, розкривши чоловіка, що лежав з розплющеними очима й закинутими за голову руками.

— Слухай, Малинін, тут така історія, треба порадитись, — сказав Йолкін і сів на свій тапчан. — Ви повторіть коротко йому! — повернувся він до Синцова.

— А нащо повторювати? — сказав чоловік, якого назвали Малиніним. — Я все чув, я не сплю...

— А скільки ти вже не спиш? — прудко спитав Йолкін.

— Аніскільки не сплю, — озвався Малинін. — Ось і пальто на голову накинув, та однаково не спиться.

Голос у Малиніна був понурий, низький, як з труби, слова він вимовляв уривчасто, немов сердячись, що його змушують відкривати рота. В нього було сіре, стомлене обличчя, велике, важке, з грубими, різкими рисами обличчя, по-своєму понуро красиве. Над крутим, високим чолом із залисинами кучерявилось попелясте просиве волосся, а великий, владний рот був сердито стулений. Малинін непривітно втупився в Синцова й мовчав.

— Ну, а якщо чув, то що порадиш? — спитав Йолкін.

— Нагодуй чоловіка, — так само понуро сказав Малинін. — Хліб на підвіконні, банка риби теж там, а ніж... — Він, уперше за весь час ворухнувшись, витягнув з-під голови велику, дуже руку й, діставши з кишені штанів складаний ніж, простягнув його Синцову: — Беріть... — І знову сунув руку під голову.

— А й справді, ви ж голодний! — захопився Йолкін.

Він метнувся до підвіконня, взяв відтіля пів-окраїця хліба, банку з рибними консервами і поставив усе

це на канцелярський стіл перед Синцовим. Синцов розкрив ножа, хотів розкрити консерви, але, стримавшись, тільки одрізав собі великий шмат хліба й почав жувати його, намагаючись робити це повільніше.

Малинін з хвилину дивився на нього, потім дотягнувся до столу, взяв ножа, закрив лезо, відкрив з другого кінця консервний ніж, розкрив банку, одігнув кришку, поставив банку на стіл, знову закрив консервного ножа, відкрив велике лезо, яким Синцов різав хліб, і закинувши руки за голову, зайняв попереднє становище.

— Слухай, Йолкін, — сказав він, скося ще дві або три хвилини спостерігаючи, як їсть Синцов. — Дав би ти йому чаю.

— А де він, чай? — озвався Йолкін.

— Ну, окропу. Там у кубі є, мабуть, у тьоті Тані. Або я встану, коли тобі ліньки?

— Гарзд, лежи, — сказав Йолкін і, взявши з підвіконня алюмінієвий кухлик, вийшов.

— Що, кількох німців сам убив? — коли пішов Йолкін, спитав у Синцова Малинін, доводячи цим питанням, що він справді слухав усе, що говорилося. — Сам бачив чи тільки думаєш?

— Бачив.

— Іж, не відривайся, — зауваживши, що Синцов відклав хліб, сказав Малинін; сказав і заплющив очі, даючи зрозуміти, що більше ні про що не буде питати.

Йолкін повернувся й поставив перед Синцовим кухлик з гарячою водою. Синцов з'їв три шматки хліба, потім зробив спробу не доїсти до кінця консерви, але не витримав, з'їв усе до кінця і запив, обпікаючи горло, окропом.

— Спасибі, піду, — сказав він, підводячись.

— Так що ж ти радиш, Малинін? — спитав Йолкін.

— А що ж радити? — не розплющуючи очі, озвався Малинін. — Ти вже все нарадив, тепер діяти треба!

— До побачення! — сказав Синцов.

— Всього! — озвався Малинін, на мить розплющивши очі й знову заплющивши їх.

Йолкін вийшов разом з Синцовим.

— Якщо тут товариш ще раз зайде, — дбайливо сказав він міліціонерові, — то виклич мене! Отже, Юфе-

рев! — повторив Йолкін ще раз, і Синцов вийшов з райкому на вулицю.

Тепер був уже не той перший після світанку час, коли порожнеча міста здається природною. Зараз ця порожнеча привертала до себе увагу. Біля розбитої вітрини на розі Зубовської, як і перше, ходив міліціонер, але двох цивільних з гвинтівками вже не було. По Садовому кільцю їхали грузовики. Один з них, скавулячи, промчав біля самого тротуару, де йшов Синцов. Він був навантажений рейками та дротом; звисаючи з кузова, дріт дряпав асфальт. Біля автобусної зупинки стояла невелика черга людей з чемоданами, які, здається, вже зневірилися дочекатись автобуса. Інші люди з чемоданами й клунками йшли пішки по Садовому кільцю, але сьогодні їх було зовсім небагато. Не можна й порівняти з учорашнім. Москва здавалася сьогодні менш тривожною й далеко готовішою до опору, ніж учора. «Так, якщо доведеться, будуть битись за неї і тут, в межах міста, — подумав Синцов. — Для цього й будують барикади».

В райкомі поставились до нього запросто, без особливого співчуття, але й без недовір'я, і це заспокоювало його. А ще більше заспокоювало саме вже те, що був райком, що секретарем у цьому райкомі був усе той же самий Голубев, що міліціонер стояв біля бар'єрчика, архів вивозили кудись у певне місце, телефон дзвонив і з'єднувався і навіть у тьоті Тані в кип'ятильнику, як виявляється, був окріп.

За тою збаламученою Москвою, яку він побачив учора, була й інша Москва, райкомівська, така ж, як і раніш, спокійна, ділова, неперелякана. Той кербуд, що вчора швиргонув йому кільце з ключами, був ще не все, не тільки світу, що у вікні. І подумати хоч на мить інакше — було безглуздо навіть учора!

Через дванадцять хвилин він підійшов до Кримського мосту, біля якого справді перегороджували барикадами з одного боку Метробудівську, а з другого — Садове кільце. З того самого грузовика, який нещодавно проскреготів по асфальту поряд з Синцовим, вивантажували зараз дріт і рейки. З інших грузовиків кидали на землю мішки з піском. У перевулку, який йшов за станцію метро, працювало кілька десятків людей, вивертаючи з бруку кругляки. Видимо, вони взя-

лись за це діло ще з ночі: кругляків було навергано цілі гори. Частина Метробудівської була вже перегорджена; між двома рядами увігнаних у землю колод були закладені мішки з піском, а попереду навкосо, як ікли, вкопані рейки й двотаврові бруси. Бруси й рейки знімали ще з кількох грузовиків і тут же різали на куски — віддалік чулися короткі сплески автогену.

Біля барикади стояв і порядкував немолодий із запасу лейтенант з саперними сокирками на петлицях шинелі.

— Товаришу лейтенант, — підійшовши до нього, спитав Синцов, — чи ви не бачили майора Юферєва?

— Був Юферєв, привів мені людей і поїхав. Обіцяв повернутись, — не дивлячись на Синцова, озвався лейтенант. Потім підвів голову й спитав: — А ви чого, відкіля?

— Мене з райкому направили... — сказав Синцов.

— А ви? — повернувся сапер від Синцова до інших людей, які підійшли до нього майже одночасно.

Тут були дві жінки, худий довгоший юнак в окулярах та двоє худорлявих літніх і чимось дуже подібних один на одного людей майже в однакових старих капелюхах з обвислими крисами.

— Теж райком направив, — озвалася одна жінка, — а то хто ж?

— Давайте тоді рейки й двотаврове залізо на автоген підносьте, а різане назад захоплюйте й розкладайте по той бік з інтервалами, там, де будемо вкопувати.

Сапер швидкими кроками перетнув брук, показуючи, де саме розкласти нарізані автогеном бруси та рейки.

— Ходім, — звернувся до Синцова довгоший юнак в окулярах, — понесемо.

Синцов мовчки нахилився, взявся за рейку й, підіймаючи її разом з іншими, задоволено відчув, що, незважаючи на втому, сила в руках у нього була майже колишня. Спочатку вони носили рейки на плечах, а потім, зігнувши з дроту гаки, стали носити рейки, продіваючи гаки в костильні отвори, як це звичайно носять дорожні робітники.

Народу навколо ставало дедалі більше. Поки вони носили туди й назад нерізані й різані рейки та швелери, інші довбали брук, розколупували його залізними

клинками, а на протилежному боці Садової навіть гуркотів пневматичний молоток. Рейки й бруси різав автогенем широкоплечий парубійко в комбінезоні й ватянці, і тільки на другу годину роботи, коли автогенник на очах у Синцова зняв захисну маску, виявилось, що це кирпата, кучерява жінка.

— Давай, давай, піднось, старенькі, а то в мене через вас уся робота стоїть! — закричала вона Синцову й двом близнюкам в обвислих капелюхах, які несли разом з ним брус. Як вони вже встигли розповісти, були обидва бібліографами з Книжкової палати. Цей старовинний будинок, недалеко відціля, на Садовій, було зруйновано бомбою, і вони під час роботи кілька разів починали говорити про це й ніяк не могли заспокоїтись.

— Мені незручно, — тихим, сором'язливим голосом сказав Синцову довгоший юнак в окулярах. — Я був би, розуміється, на фронті, і я буду, але я тільки тиждень як вийшов з лікарні, в мене гнійний апендицит різали: безглуздя яке — в такий час апендицит, га? Як ви вважаєте? — І він на ходу, несучи брус, втупився в Синцова короткозорими сором'язливими очима.

Синцов заспокоїв його, що апендицит — це така річ, якій не накажеш, коли йому бути й коли ні.

— Вам взагалі краще б не тягати, а то ще шов розійдетьсяя.

— Ні, це вже дзуськи! — сердито сказав хворий юнак, немовби його шов не мав права на такі речі.

Вони ще годину чи півтори тягали й далі бруси та рейки, а потім приєдналися до тих, хто довбав ями в бруку.

— Ох, та й тверда ж московська земелька! — пожартував хтось.

— Шкода, що німець не знає, скільки ми йому тут усього нарили, а то, якби дізнався, — враз відступив би...

Але жарт хоч і не засудили, та й не підтримали. Люди ставилися до свого діла серйозно. Хоч ніхто не казав про це голосно, але всі розуміли: на всякий або не на всякий випадок, а все ж вони ставлять надовби проти німецьких танків не десь-інде, а на Садовому кільці, проти Кримського мосту.

Потім ціла колона грузовиків привезла обмотані

колючим дротом рогатки та залізні їжаки, наспіх зварені з двотаврових брусів.

— На «Серпі й молоті» їх варять,— сказала одна жінка, з тих, які працювали з Синцовим.— Мені чоловік учора казав: день і ніч вони там варять тисячі й тисячі таких їжаків.

Синцов працював захоплено, топлячи в цьому захопленні думки про те, що ж буде з ним далі: «Що буде, те й буде»,— казав він собі, задоволено підіймаючи чергового бруса. Йому вже не хотілося кидати цю роботу, йти й десь шукати невідомого йому Юферева; тим більше, що, за словами лейтенанта, райвійськком сам обіцяв ще повернутися сюди.

Опівдні до них підійшла жінка у ватянці та пуховій сірій хустці й стала вигукувати:

— Перша партія, хто з ночі працює, йдіть у дитбудинок обідати! Тільки ті, хто з ночі! Хто пізніш почав, хай має совість, почекає! Перша партія, йдіть у дитбудинок, за мною йдіть!

З першою партією Синцов не пішов, а з другою опинився в одноповерховому особнячку, який сховався у внутрішньому дворі великого будинку. Дитбудинок давно евакуювали, а в особнячку влаштовано харчувальний та обігрівальний пункт для тих, що працювали на будівництві укріплень.

В дитбудинку були тільки дитячі меблі: столи були низькі, дитячі, так що доводилось або присідати навпочіпки до цих столів, або сідати на них, або хлебтати суп з миски, притулившись до стінки. Крім супу, нічого не було: хто не захопив з дому хліба, з тим ділилися запасливіші, але суп був хороший, жирний, з м'ясних консервів, з перловою крупою.

Синцов згадав зупинку там, у полоні, на дорозі, в родильному будинку, і, здригнувшись від спогадів, з ненавистю подумав про німців і про те, що їм не можна, неможливо віддати Москву.

— Кому долити, кому долити? — постукуючи ополоником по цераті роздавального столу, вигукувала жінка у ватянці та хустці. Вона як виходила, так і лишалась у всьому цьому й тепер, тільки пов'язала поверх ватянки великий брудний фартух.— Кому долити, робітнички, а то третя черга прийде — все з'їсть!

Синцов попросив долити, й що більше він їв, то

більше почував голод і взагалі, здається, остаточно очунював.

Після обіду працювали аж дотемна. Темрява збіглася з повітряною тривоною; метро було поряд, і Синцов разом з іншими спустився туди.

В метро було тепло й водро. Жінки з дітьми, які забралися сюди заздалегідь, уже влаштувалися по-домашньому: з матрацами, ковдрами, подушками, пляшечками з молоком. Діти, вже звичні до таких обставин, засипали, хоч би там що, на своїх матрациках і ковдрах.

Синцов знайшов вільне місце, притулився до стіни, охопив довгими руками довгі ноги й уткнувся лицем у коліна. Від тепла й водрості його хилило на сон, та він і не намагався противитись. Сьогодні день знову прожито так, як він звик жити: за спільним ділом, разом з іншими людьми.

«А тепер, коли кінчиться тривога, вийду й все-таки знайду цього Юферева...» — думав він крізь сон, що вже навалювався на нього.

— Посуньтесь трошки, — почув він жіночий голос, — я дитину покладаю!

Він посунувся, не розплющуючи очей, і почув, як поруч з ним покладали дитину, яка солодко посапувала.

— Вчора дев'ятий таран був над Москвою, — сказав чоловічий голос.

І треба ж, щоб самому з літаком — у літак!

— От уже справді, смертю смерть поправ, — відповів третій голос.

А жіночий, молодий, захоплений, перебив:

— А я не знаю, здається, все б віддала таким людям!..

— Віддати можна, та брати їм нема часу, — відгукнувся хтось.

Навколо заговорили про тарани, ця розмова хвилювала всіх.

— Німці не так тепер нахабно літати стали, — сказав хтось гучним басом, і зразу кілька голосів погодилися з цим зауваженням:

— А правда, правда, не так...

— Це після таранів.

— Бояться таранів...

Думки Синцова, вже й так напівсонні, заплуталися

остаточно; йому здалося, що він летить кудись. З цим відчуттям польоту він і заснув, останнім зусиллям піднявши голову з колін і відкинувши її до стінки.

Прокинувся він од того, що хтось м'яко штовхав його в плече.

— Товаришу, чуєш, товаришу?

Він розплющив очі. Метро було майже порожнє, тільки де-не-де виднілися самотні постаті. Молода жінка, скатавши матрацик, зав'язувала його мотузком. Поруч неї стояв п'ятилітній хлопчик в ушанці.

— Це я вас штовхала, ви пробачте,— сказала жінка,— але ви так довго спали, з учорашнього дня, і я подумала, може, ви роботу проспите...

— Так, так,— схопився Синцов.— А що... котра година?

— Та вже сьома,— сказала жінка.

— Сьома?!

Він здивовано подивився на неї і тільки тепер збагнув, що проспав цілісіньку ніч.

Минула рівно доба, і Синцов знову стояв перед тим самим будинком райкому. Щоправда, будинок був уже не зовсім той самий: в половини вікон вилетіли шибки, і вони були забиті пофарбованою під колір стін фанерою. Навскоси від райкому був зрізаний, як ножем, чотириповерховий будинок.

Синцов прийшов сюди просто з метро: і тому, що його потягло сюди, і тому, що в нього були підстави: Йолкін сам сказав йому зайти ще раз, якщо він не знайде Юферєва. Він не знайшов учора Юферєва і ось прийшов сюди ще раз. Він одчинив двері до вестибюля. Міліціонер сидів на старому місці, тільки щока й око були в нього забинтовані. «Мабуть, поранило склом»,— подумав Синцов.

— Як би це викликати товариша Йолкіна? — спитав він, підходячи до міліціонера.— Він сказав, що його можна викликати.

— Нема його. Поранили його, в госпіталі він, на перев'язці...

— А коли він буде?

Міліціонер знизав плечима.

Синцов стояв, не знаючи, що робити. Він прийшов, чомусь певний в успіху. Він побачить Йолкіна; той, як і обіцяв, уже телефонував Юферєву; зараз він

просто відцїля попаде до райвійськкому, і так чи так його доля вирішиться. І раптом знову все виходило не так.

Що ж робити? Чекати тут Йолкіна, йти шукати Юферева або повернутись працювати на Кримський майдан? З хвилину він простояв вагаючись, дивлячись на підлогу, засипану дрібним кришивом скла, а коли підвів голову, то побачив йолкінського сусїду по кімнаті. Малинін ішов повз нього коридором, великий, понурий, дивлячись в одну точку поперед себе, і, обгорнувши носовою хусточкою ручку, ніс алюмінієвий кухлик. Він ішов, ні на кого не дивлячись, але, проходячи повз Синцова, раптом повернувся так, немов ще здалека дивився в його бік.

— Чого знову прийшов? — спитав він своїм буркотливим хриплим басом. — Не знайшов Юферева?

Синцов мовчки похитав головою.

— До Йолкіна прийшов? Нема Йолкіна, — казав далі Малинін з таким виразом обличчя, немов йому було приємно повідомити про це Синцова.

— А ви не знаєте, — спитав Синцов, — чи він не говорив з приводу мене з військкомом?

— Нічого він не говорив, забув... — сказав Малинін, як щось таке, що само собою було зрозуміло. І зовсім несподівано для Синцова кивнув міліціонерові: — Пропусти до мене. Ходім, — буркнув він Синцову.

Так вони й ввійшли в учорашню кімнату — попереду Малинін з кухликом окропу в руках, а позаду Синцов, що дивувався, навіщо його покликав цей похмурий чоловік.

— Сїдай! — кивнув Малинін Синцову на тапчан і, поставивши кухлика на підвіконня, сам присів на стільця.

Його власне ліжко було вже по-солдатському, без жодної зморшки застелене, тим-то він і не сів на нього.

— А що, дуже поранило його? — кивнувши головою на тапчана й маючи на увазі Йолкіна, спитав Синцов.

— По шиї шмагнули... Загоїться, поки весілля скоїться! — відповів Малинін.

— Осколком чи склом?

— Фінкою, — озвався Малинін і, побачивши очі Синцова, додав невдоволено: — Чого здивувався? Думаєш, у Москві зараз фінки в хід не йдуть? Шпана мо-

сковська теж не куняє, а своє діло робить... А Йолкіну, звісно, свій ніс треба сунути...— чи то хвалячи, чи то осуджуючи, сказав Малинін.— Проїжджав уночі, побачив: магазин потрошать — ну і наган в п'ятірню: руки вгору!.. Ось і різонули фінкою. Добре, що не один був,— поклали шпану на місці!

Тепер можна було зрозуміти, що Малинін схвалює вчинки Йолкіна, а каже все це невдоволеним тоном просто за звичкою.

— А ти чого здивувався? — знову спитав він Синцова.— В такий час, за законом природи, всяка погань на поверхню лізе. Поглянеш іноді і думаєш: невже все воно з цією поганню? Ні, неправда, брешеш! — Він, видимо, пригадав щось таке, що надто схвилювало його, й не міг спинитись: — Та й блощиці старого режиму теж ближче до щілин тримаються, щоб виповзти в разі чого! Одному я в морду дав учора своєю рукою...— Він підніс важкий кулак і подивився на нього, наче дивуючись сам собі.— Де ж моя витримка, спитати? Була витримка, а прийшов день — і її не стало... Значить, не знайшов військкома,— урвав він себе.

— Ні,— сказав Синцов і пояснив, що вчора працював на будівництві барикад біля Кримського мосту, а ніч провів у метро.

— А Йолкін вчора сумнівався, що прийдеш...— усміхнувся Малинін.— Боявся, що втечеш!

— Куди й навіщо? — спитав Синцов.

— Оце саме й воно, куди й навіщо? А я тебе пам'ятаю,— раптом знову сам себе урвав Малинін; це взагалі була його ма́нера розмовляти.— Я тоді на місці Йолкіна працював і документи твої готував, коли тебе приймали. У мене пам'ять така: новоприйнятих тисячі три пройшло, ну й виключених теж перебачив, а якщо придивлюсь, кожного другого пригадаю.

Синцов був радий, що цей похмурий чоловік, виявляється, пам'ятає, як він вступав до партії, і, в свою чергу, спробував пригадати Малиніна, але пригадати не зміг.

— А ти й не пробуй,— вгадавши його думки, сказав Малинін.— Мене запам'ятати — це ролі не грає, а ось що я тебе пам'ятаю — це грає роль. Як же це з тобою така біда сталася, товаришу дорогий? — Малинін похитав головою. Він не був схильний применшу-

вати біду, яка скоїлася з Синцовим. — А вчора ти ані букви не збрехав, від аза до ятя — це все правда?

— Все, — сказав Синцов. Що він ще міг додати, чим міг переконати?

Малинін довго мовчки дивився на нього.

Протилежно до веселого Йолкіна цей похмурий чоловік, що постарів, сидючи у відділі партійного обліку, не мав другої запасної думки на всякий випадок. У нього була про людей одним однісінька думка — добра або погана, він їм вірив або ні. А якщо вірив, то до кінця, а якщо не вірив хоч у чомусь, то вже не вірив взагалі.

Коли б він хоч трохи сумнівався в тому, що вся розповідь Синцова — правда від аза до ятя, він і гадки б не мав зробити те, на що готовий був зараз зваяжитись. Він сумнівався і далі тільки в одному: чи має він, Малинін, повне право зробити це?

«Маю! — вирішив він нарешті. — Сам же йду, сам же поруч буду... І Губеру доведу... А не доведу — тоді подивимось».

— Значить, так, — після мовчання сказав Малинін. — Комуністичний батальйон зараз сформовано в районі, але там не тільки комуністи й комсомольці, безпартійний актив теж є. Я йду туди. Сьогодні вночі довів, пустили... За ніч ще кілька взводів скомплектували. Командирів поки що нема, я за старшого в своєму взводі; отже, запишу тебе з собою. Через годину підемо в батальйон, на Плющиху. Ну, як, писати тебе? — спитав Малинін, виймаючи з кишені галіфе складений навпіл шкільний зошит.

— Що ви питаєте? — сказав Синцов.

Малинін посунувся разом із стільцем, що скрипнув, до столу, вийняв з кишені гімнастборки окуляри, які ніяк не пасували до його великого, сильного обличчя, розгорнув зошит і провів пальцем по списку. В списку стояло двадцять шість номерів. Він умочив ручку, написав номер двадцять сьомий і вивів каліграфічним письмом: «Синцов...»

— Ім'я, по батькові?

— Іван Петрович, — сказав Синцов.

«І. П.», — написав Малинін, промокнув зошит преспап'є, поклав назад у кишеню галіфе і тільки тоді сказав:

— Явимось, доповім комісарові батальйону. Як вирішить... А я свою думку скажу.

Він не підкреслив цієї фрази, хоч вона значила багато. Він шістнадцять років просидів за обліковим столом і тільки два роки тому, зіпсувавши зір, перейшов в інструктори. Тут, у районі, його думка мала вагу, надто в такій справі, як перевірка кадрів, як довір'я чи недовір'я. Тим більше, розуміється, була і його відповідальність за цього чоловіка, що сидів навпроти, і Малинін прекрасно розумів це, хоч і не підкреслював.

Слова Малиніна про те, що він доповість ще комісарові, пройшли повз свідомість Синцова. Він був занадто щасливий з того, що йому випала можливість сьогодні ж разом з Малиніним потрапити в комуністичний батальйон.

— Ніколи в житті вам цього не забуду,— сказав він.

— А чого там пам'ятати? — відповів Малинін з своєю звичайною похмурою повадою.— Якби я тобі з барахлом місця до Казані дістав, оце треба б пам'ятати,— посміхнувся він.— Вчора чоловік двадцять обіцяли мені вік не забувати. А тобі що ж, допомагаю знову на війну потрапити! Так ти однаково потрапиш. Один чорт, тільки зайва тяганина була б.

— Гаразд, мовчу,— сказав Синцов.— Я просто радий, що ви мені повірили. Могли не повірити, а таки повірили. Оце і все.

— А всім вірити не можна,— по-своєму зрозумівши це зауваження, як взагалі скаргу на пильність, сердито озвався Малинін.— Усім вірити — в трубу вискочиш. Та й чорт з тобою, що вискочиш, Радянську владу на чотири вітри пустиш. Хотів голитись, та роздумав,— знову сам себе перебив він.— Якщо хочеш, голись; там, на підвіконні, моя бритва й квачик. Час ще є...

Нашвидку намилившись, Синцов почав здирати непіддатливу триденну бороду.

— Гладун там пошукай: іч, кровичі скільки, наче кабана зарізали,— сказав Малинін, глянувши через плече на його подряпане обличчя.

Але де лежить гладун, пояснити не встиг. У двері постукали. Малинін непривітно озвався: «Ну...» Двері скрипнули й одчинилися. Синцов перестав шукати

гладун і повернувся. В дверях стояла висока худорлява жінка з рюкзаком у руках.

— Здрастуй, ось принесла тобі, — сказала вона Малиніну, і він ступив їй назустріч.

Синцов зрозумів, що це прийшла дружина Малиніна, і, намагаючись не слухати їхньої розмови, заходився прибирати за собою після гоління, та окремі фрази однаково доносились до нього.

— Оце добре, — сказав Малинін, — а цього не треба. Сказав не треба — значить, не треба, дві зміни досить.

— Візьми, куди ж їх лишати! — не поступаючись, сказала жінка.

Але Малинін буркнув, що він не верблюд, а інших носіїв не буде... Потім Синцов не дочув кількох фраз, потім Малинін сказав:

— На, тут чотириста.

— Навіщо ж усе, а собі? — сказала дружина.

— А для чого мені тепер гроші? — озвався він, і це, здається, налякало її, бо вона схлипнула.

Синцов усе прибрав і, не знаючи, що робити далі, сидів спиною до Малиніна та його дружини. «Мабуть, зараз вони обійнялися на прощання, а якщо й говорять щось одне одному, то дуже тихо», — подумав він.

— На, візьми пару білизни, — раптом голосно сказав за його спиною Малинін, і на коліна Синцову полетіла пара старої, зацерованої, але чистої білизни. — А то, я бачу, ти без запасу. Жінка понатягала тут зайвого.

Синцов повернувся й побачив, що дружини Малиніна вже немає в кімнаті. Вони так тихо й непомітно попрощалися, що він і не чув, як вона вийшла.

Малинін заштовхав у рюкзак бритвене начиння, одягнув поверх свого синього напіввійськового костюма старе чорне драпове пальто й таку ж чорну драпову кепку і скинув на плече гвинтівку, що стояла в кутку.

— Пішли!

Коли вони вийшли на вулицю, Малинін спинився на тротуарі і, закинувши голову, оглянув будинок райкому, немов намагаючись краще запам'ятати його перед розлукою.

— Скільки ви тут попрацювали? — спитав Синцов.

— В райкомі з двадцять третього, а в цьому будинку, як переїхали сюди, з двадцять шостого, — сказав

Малинін.— Скло дзеркальне було,— несподівано додав він,— ще з царських часів, і в одну ніч з одної бомби майже все вибило, га? Довелось, мов якусь ятку, фанерою забивати!

Малинін бачив учора й позавчора те ж саме, що бачив Синцов, але за своїм становищем райкомівського працівника знав далеко більше, ніж бачив. Звісно, і вчора, і позавчора на поверхні кипіло шумовиння, але під цією поверхнею були обставини і справді грізні. Евакуація провадилася величезна і на останньому етапі така надкваплива, що, правду кажучи, паніка могла б вийти ще більша, ніж вийшла. На фронті був прорив, туди вже три доби, як у невситиму прірву, пхали все, що було напхвваті, але становище ще й тепер лишалося тяжким.

Секретар райкому Голубев, до якого Малинін, вибравши хвилину, зайшов попрощатися сьогодні о п'ятій ранку, подивився йому в очі й сказав:

— Учора зопалу дозволив тобі піти в батальйон, а сьогодні шкодую. Потрібний був би ти мені тут...

— А там? — спитав Малинін, готовий зробити так, як йому скажуть, хоч у душі й не хотів, щоб секретар змінив те, що вирішив.

— Там теж потрібні,— сказав Голубев,— мабуть, вас майже одразу в бій кинуть.

Вони були в кабінеті вдвох, а працювали разом уже вісім років.

— Як сьогодні з Москвою? Тільки так...— спитав Малинін, дивлячись просто в обличчя Голубеву. Він розітнув повітря своєю важкою долонею, показуючи, що або не казати, або якщо вже казати, то відверто. І Голубев відповів відверто.

— Позавчора, на мою думку, цілковитої ясності не було,— сказав він.— А тепер потроху вирівнюється. Видимо, ні за яких обставин не здамо Москви, але, гляди, як би не довелось біля самих околиць битись. І на вулицях. Це не виключено.

Такий настрої був у секретаря райкому, і Малинін не мав підстав йому не вірити. Це був чоловік, добре відомий йому, який думав про те, що говорив, і не схильний був казати зайвого.

«Може, і справді доведеться битись на вулицях,— думав Малинін, ідучи поруч Синцова по П'юшиці.—

А що значить на вулицях? А ось воно те й значить, що тут, на вулиці, на П'юшисі! В цьому будинку — німці, а в тому — ми. Або за Кримським мостом — німці, а по цей бік — ми, не пускаємо їх до центру. Це й значить, як то сімнадцятого року були вуличні бої з юнкерами, тільки помножити на сто!»

Він ішов, намагаючись звикнути до цієї думки, та вона однаково не вкладалася в голову.

— Може, завтра зразу на фронт підемо, — сказав він Синцову після довгого мовчання.

Синцов кивнув. Він ішов і думав про те, чи знайдеться в батальйоні для нього гвинтівка, чи їх будуть озброювати просто на фронті.

Школа ФЗУ, де тепер була казарма комуністичного батальйону, стояла в глибині двору, за високим цегляним парканом. Біля паркана товпилося чоловік з двадцять цивільних.

— А ось і решта взводу, — сказав Малинін. — Спочатку хотіли в райкомі зустрітись, а потім тут збір призначили. Ближче воно до діла.

Він несподівано хвацько підтягнув на плечі гвинтівку й підійшов до людей, що зібралися. Це були майже всі не молоді люди, багато хто в окулярах; у деяких були рюкзаки, в інших речові мішки, у двох — маленькі валізки, а в одного навіть охайно зав'язаний кошик на білизну... Троє чи четверо були з мисливськими рушницями, двоє — з гвинтівками, один — з наганом, що висів на ремені поверх пальта. Всі були підперезані і хоч одягнуті хто як зумів, але намагалися припасувати одяг так, щоб було зручніше в похіді.

Коли Малинін і Синцов підійшли, люди, що зібралися, жартували з маленького сивуватого чоловічка з кошиком на білизну.

— Трофимов знову рибу вудити зібрався, іч, як його жінка спакувала! Там і харчів на два дні, і «біла голівка», і подушечка-ясик... Усе, як належить!

— А де твої вудки, Трофимов? Забув, чи що?

— А-а, Малинін, Малинін прийшов! — одразу зустріло Малиніна кілька голосів.

Як видно, його майже всі знали.

— Старший по команді прийшов — значить, час шикуватися, — сказав хтось.

— А де Іконников? — перелічивши всіх очима, спитав Малинін. — Не з'явився?

— Не прийде Іконников, — озвався чоловік з кошиком, якого називали Трофимовим. — Я заходив по нього, там команда працює, підвал відкопує... А він у підвалі.

— А як вони, — спитав Малинін, — дають про себе знати?

— Поки стукають, що живі.

Хтось невесело усміхнувся, що нема нічого гіршого від цих підвалів, краще вже прийняти смерть на своїй житлоплощі!

— Якщо Іконников не прийде, значить, усі! — сказав Малинін.

Вишикувалися по двоє. Малинін став попереду, а Синцов опинився один в останньому ряді. Так колоною і зайшли в просторий двір ФЗУ повз вартового в цивільному. Він пропустив їх, по-своєцькому привітавшись з Малиніним.

— Здоров, Олексію Денисовичу!

— Здоров, — озвався невдоволений цим цивільним привітанням Малинін і, лишивши щойно прибулих у дворі, пройшов у приміщення до комісара батальйону доповісти про своє прибуття.

Не повертався він довго, хвилин двадцять. Нарешті повернувся ще похмурніший, ніж звичайно.

— Трофимов, — сказав він чоловікові з кошиком. — Тебе, коли я відсутній, призначаю старшим по команді. Повідомляю: сьогодні призначено день навчання. Протягом дня повинні прибути командири рот. На взвод сьогодні одержимо п'ятнадцять гвинтівок, а там видно буде. Загальне навчання — початок о десятій, а поки можна погрітися в казармі. Для нас віддано кімнату дев'ятнадцять, друга праворуч. А ти, Синцов, — Малинін подивився на Синцова так, немов у нього боліли зуби й кожний звук, який він вимовляв, завдавав йому болю, — лишися. Підемо до комісара.

«Ось воно й починається», — з упалим серцем подумав Синцов.

— Привіт, питаєте, — все так само похмуро сказав Малинін, коли вони ввійшли в кімнату, де сидів комісар батальйону.

Комісар батальйону сидів за вчительським столом;

позад нього була дошка, наполовину списана крейдою. Малинін присів боком за учнівський стіл, Синцов стояв.

Комісар батальйону був добре одягнутий чоловік років п'ятдесяти. На ньому був товстий в'язаний светр і темно-синій костюм з старим орденом Червоного Прапора на лацкані. Поряд на стілець були кинуті шкіряне пальто та пижикова шапка. На столі перед комісаром лежав маузер з прикріпленою до кобури срібною дощечкою.

— Ви сідайте,— замість привітання сказав він Синцову.— Треба поміркувати, як з вами бути. А то я сказав, що нам не треба таких, а ось товариш Малинін незадоволений.

— Ваше діло наказувати, до чого тут моє незадоволення! — сказав Малинін.

— Як наказувати, я ще не згадав,— усміхнувся комісар.— Ось обмундируюсь, згадаю, тоді почну наказувати. А поки що давайте порадимось. Мені товариш Малинін розповів у загальних рисах вашу історію,— знову звернувся він до Синцова.— Але, може, ви якінебудь деталі самі хочете додати?

У комісара було зачесане на косий проділ сиве волосся, що вилискувало сталлю, вузьке розумне обличчя, глузливо стулені губи й такі ж глузливі очі за дорогими окулярами в золотій оправі.

— Що ж додавати,— сказав Синцов, дивлячись у ці глузливі очі.— Тільки кишки висотувати!

З розпачу в нього це вийшло грубо, але якраз його грубість чомусь справила добре враження на комісара.

— Ну, так одразу й кишки,— сказав той.— Хоч у мене прізвище і німецьке, але я вам не німець, щоб кишки висотувати. Їх вам і так уже посотали, як видно з розповіді товариша Малиніна. Але ось у чому мій сумнів, якщо ви годні його розв'язати — заперечуйте! Коли б ви були цивільна особа, то стояло б тільки питання довір'я: товариш Малинін довіряє вам, а я йому. Але ви кадровий військовослужбовець, чи не вийде так, що ми начебто переховуємо вас у себе?

— Е-ех, Миколо Леонідовичу, про яке переховування мова, слухати дивно! — не витримав Малинін.

Комісар блиснув на нього окулярами й вів своєї далі:

— Ви перебуваєте в кадрах, і, щоб пояснити свої минулі вчинки і знову одержати призначення на фронт, ви повинні з'явитись у відповідну організацію. На мою думку, цими справами відає Особливий відділ, або припускаю, що вам слід з'явитись у прокуратуру округу, оскільки тут не в зоні її дії. А міститься вона — я саме живу поряд — недалеко відділя, на Молчанівці. Ось туди і рекоментую з'явитись. А вашу історію я не прошу повторювати, бо це однаково не змінить мого вирішення. Ось так, усе, — тихо, але нещадно зробив він висновок, і Синцову стало зрозуміло, що чемність і плавкість його мови — це тільки звична форма вислову.

— Напиши йому хоч супровідного папірця, товаришу Губер, — раптом на «ти» сказав Малинін. — А то ж у чоловіка ніяких документів нема. Добре, що в райкомі він на мене наскочив, я його в лице пам'ятаю.

— Добре, — коротко, без невдоволення сказав Губер, розгорнув блокнот, що лежав на столі, вийняв з кишені вічне перо, одкрив його і почав писати.

— Ваше прізвище Синьов? — спитав він, написавши два перші рядки.

— Синцов, — виправив його Синцов. — І. П.

— «Синцов І. П.», — повторив Губер, вписуючи прізвище, і, написавши ще кілька рядків, розписався, смикнув аркушик з блокнота, зігнув його навпіл і віддав Синцову. — Печатки в нас нема — на віру! Приймуть на віру — добре, не приймуть... — Він знизав плечима.

— Дозвольте йти? — спитав зблідлий Синцов.

— Прошу.

Синцов зі злістю, чітко, по-військовому повернувся через ліве плече і вийшов, карбуючи крок рваними чобітьми.

Губер і Малинін лишилися самі й мовчки стрілись очима. Малинін глибоко зітхнув, його душив гнів.

— Кажі, Малинін, а то задихнешся, ач, як тебе ввертає. Кажі неофіційно, наказу ще нема, комісар я поки що тільки з ласки райкому, та й ми з тобою давні знайомі...

— Формаліст ти привітний, — понуро прохрипів Малинін. — І як ти тільки комісаром бригади був, не збагну!

— Та ще в Першій Кінній, врахуй! — усміхнувся Губер. — Та це коли було! А з того часу я в себе в главку вже десяти штани протираю. П'ятнадцять років з іноземцями торгую, зіпсувався... Бачиш, як справи розв'язую.

— Та воно й видно, — сказав Малинін. — Забув душу в портфелі, а портфель удома лишив.

— Цікаво це від тебе чути, Малинін. А ти знаєш, як тебе самого звать, позаочі, розуміється?

— Знаю, — сказав Малинін. — Малинін і Буренін...

— Саме воно, — знов усміхнувся Губер. — Це за те, що в тебе двадцять років уся райкомівська арифметика в голові і всі питання з відповідями збігаються, як у підручнику! А тепер ти раптом надумав широко жити! Мовляв, війна все спише, так, чи що? Весь розпорядок геть набік? Оцього вже від тебе я не сподівався!

— Гаразд, — сказав Малинін. — Перелякався того, щоб він, — Малинін показав пальцем на двері, немов там ще стояв Синцов, — все тобі самому розповів, перелякався, що тоді по-іншому вирішиш, а тепер мовчи! Соромно, так мовчи і до мене не прискіпуйся...

— А чого соромно? — сказав, раптом почервонівши й втративши захисно-глузливий вираз обличчя, Губер. — Я вчинив правильно: він військовослужбовець, з'явиться до прокуратури, там вирішать так, як треба вирішити.

— Усе і скрізь тепер як треба вирішують? — урвав його Малинін.

— Ну, все чи не все, — сказав Губер, — але у військовій прокуратурі зуміють, я гадаю, розібратись, і він чудово і без нас попаде на фронт.

— Ну й добре, ну й мовчи, зробив і мовчи, не поясній, — знову махнув рукою Малинін і, підвівшись з стільця та приклавши руку до своєї чорної качиної кепки, спитав: — Дозвольте йти до взводу?

Синцов тим часом уже підходив до будинку військової прокуратури на Молчанівці. Дорогою він двічі розгорнув і двічі перечитав папірця, якого написав Губер. Письмо в Губера було таке гарне, рішуче й підпис такий солідний, що папірець й справді здавався документом, хоч на ньому не стояло печатки. «В прокуратуру

Московського військового округу» — було написано на ньому, а нижче: «Направлення». «Направляється до вас тов. Синцов І. П., щоб викласти особисту заяву, яка в нього є. Комісар комуністичного батальйону Фрунзенського району, бригадний комісар запасу М. Губер».

Біля будинку прокуратури стояла стара емка, і в ній дрімав військовий шофер. Вікна були заклеєні хрест-навхрест паперовими смугами, та це не допомогло: половина їх була вибита. Синцов штовхнув двері і ввійшов. З вестибюля вели всередину двоє дверей; біля одних стояв вартовий, біля других, прочинених, нікого не було. Синцов пройшов через ці двері в кімнату з двома круглими столами й стільцями для тих, хто звичайно тут чекає, та двома дерев'яними віконечками в стіні. На одному був напис: «Видача перепусток», на другому — «Прийом пошти», — але обидва вони були зачинені. Синцов постукав, потім постукав дужче, знову ніякої відповіді, двері прочинились, і в них заглянув вартовий.

— Чого гамір здійсмаєте? — гукнув він на Синцова. — Тут нема нікого, нема чого й стукати.

— Мені треба пройти в прокуратуру, — сказав Синцов.

— Ну і що ж, що вам треба пройти? Нема тут нікого, не стукайте.

— Тоді я до вас звернусь, — сказав Синцов.

— Нема чого й до мене звертатись, — одрубав вартовий. — Виходьте з приміщення! Перепустка у вас є?

— Ні, — сказав Синцов.

— Ну і нема чого вам тут робити, не пушу... Ідіть, ну? — погрозово крикнув вартовий, і Синцов під його штовханами опинився на вулиці.

Емка, в якій сидів шофер, уже поїхала, вулиця була зовсім порожня. Синцов, зрозумівши, що знову звертатись до вартового марна річ, надумав чекати на вулиці. Повинен же хто-небудь з працівників прокуратури рано чи пізно під'їхати або підійти сюди.

Цілісіньку годину, здригаючись на холодному вітрі й гублячись у здогадах, чому ніхто не входить і не виходить з прокуратури, Синцов ходив туди й сюди по тротуару перед її будинком. Нарешті, не витримавши, він знову ввійшов у вестибюль: вартовий подивився на

нього важким, підозріливим поглядом і, немовби побачивши його вперше, сердито спитав:

— Вам чого?

— Може, викличете до мене чергового по прокуратурі?

— Не буду я вам нікого викликати. Тут не належить розгулювати, йдїть, а то затримаю!

— Затримуйте, — сказав Синцов з цілковитою готовністю.

Але затримувати його не входило в плани вартового.

— Нема чого мені вас затримувати, — розгублено огризнувся він. — Йдїть, а то зброю застосую! І перед домом не тиняйтесь: не належиться!

При цих словах він навіть нахилив уперед гвинтівку. Синцов байдуже подивився на гвинтівку, на скерований на нього багнет, повернувся спиною до вартового й, не сказавши ні слова, вийшов. Лишалось чекати: може, все ж таки хто-небудь увійде або вийде... Тепер він уже ходив не повз двері, а міряв кроками тротуар на другому боці, навскоси від прокуратури.

Вулиця немовби вимерла. Синцов втратив рахунок часу і знову зайшов у вестибюль: «Доб'юсь, щоб затримали! Нагрубіаню, відмовлюсь піти. А що ж ще робить?»

Він увійшов з цими думками, сподіваючись, що втретє зіткнеться з понурим вартовим, з яким вони вже осточортїли один одному, але вартовий за цей час змінився. На посту стояв маленький червоноармієць з дівочим чорнобровим обличчям.

— Товаришу боек, — одразу виймаючи з кишені папірця і йдучи просто на вартового, рішуче сказав Синцов. — Ось моє направлення. Викличте чергового і доповісте йому. В мене термінова справа.

Червоноармієць узяв з рук Синцова папірця, Синцов віддав його і ступив крок назад. Червоноармієць оцінив це і, скося змірявши дистанцію між собою і прохачем, став читати папірця. Кілька секунд увага до підпису, «бригадний комісар запасу» боролася в ньому з недовір'ям до папірця без печатки. Нарешті, ще раз скося глянувши на Синцова, він зняв трубку телефону, що стояв на тумбочці.

— Товаришу черговий по прокуратурі, доповідає

вартувий. Тут прийшов громадянин з направленням у прокуратуру від бригадного комісара, прізвище не розбираю. Просить, щоб ви спустились на хвилину. Єсть! Слухаю... Зараз прийде черговий,— сказав він Синцову й простягнув йому назад папірця.

Хвилин через п'ять з дверей вийшов військюрист третього рангу. Молодий, худорлявий, з блискучим від води, щойно нашвидку зачесаним волоссям і з червоною плямою на правій щоці. Здається, військюрист, перед тим як йому подзвонили, спав за столом, навалившись щокою на кулак. Він прочитав папірця, повернув його й подивився на Синцова.

— Чому без печатки? — спитав він.

Синцов відповів, що в комуністичному батальйоні нема печатки. Черговий кивнув — це просте пояснення в ті дні не могло здивувати його.

— Ну, а що вам, власне, треба в прокуратурі? Чому вас направили?

— Мене направили в моїй особистій справі,— сказав Синцов і оглянувся. Що ж, ось так, тут, стоячи у вестибюлі, і розповідати все, що він повинен розповісти? — Я попрошу, щоб ви або той, кому ви накажете, приділили мені півгодини.

Черговий ще раз подивився на Синцова. Обличчя цього чоловіка викликало довір'я — відкрите, стомлене, чесне обличчя. Щоправда, одяг був збірний, не про його зріст і брудний, а чоботи занадто вже рвані. Та черговий пригадав, що чоловік прийшов з папірцем із комуністичного батальйону і подумав, що багато хто, чекаючи одержати обмундирування, одягає те, що трапиться. Мабуть, чесний чоловік: нечесні люди в такий час тримаються подалі від військових прокуратур. Але слухати те, що йому буде розповідати цей чоловік, черговий не міг, а направити його ще до когось теж не міг, так само не міг пояснити причини, через яку він не може зробити ні того, ні того.

А причина полягала в тому, що, крім двох вартувих — одного, який змінився і тепер спав, та другого, який заступив на пост,— тільки він, військюрист третього рангу Половинкін, був тепер у приміщенні окружної військової прокуратури. Позавчора, одержавши відповідний наказ, прокуратура передислокува-

лася в інше місце, на одну з підмосковних станцій. Архів евакуйовано, а поточні справи перевезено на нове місце дислокації. В прокуратурі вже другу добу лишалися тільки порожні шафи, телефони, двоє вартових та він, черговий, зобов'язаний направляти на нову адресу тих, хто сюди з'явиться або зателефонує і кому належить повідомити цю адресу. Розмовляти з Синцовим тут, унизу, черговий не міг, бо повинен був чергувати нагорі, біля свого телефону. Брати його з собою нагору він не вважав за можливе, бо кожному, хто піднявся б на другий поверх прокуратури, стало б ясно, що вона виїхала. А цього стороннім аж ніяк не належало знати!

— Ось що, — сказав черговий, обміркувавши сам з собою всі можливості, — ви почекайте тут, у кімнаті, в бюро перепусток. Я чергую і не можу одірватись, щоб вислухати вашу справу, а тим, хто зможе, я, коли вони звільняться, скажу. Або викличемо, або зійдуть поговорити з вами. Хай він там почекає, — пальцем показав він вартовому на кімнату з двома віконцями. — Я дозволяю...

— Добре, спасибі, — сказав Синцов. — Тільки я вже, мабуть, три години чекаю.

— Ну що ж, доведеться ще почекати.

Черговий не знав, скільки доведеться чекати Синцову, але його пропозиція почекати не була лицемірною. Годину тому, на його радість, зателефонував з нового місця один з начальників і сказав, що незабаром повернеться сюди з групою працівників. Маючи на увазі цю групу, черговий і сказав Синцову почекати. Він піднявся до себе, а Синцов став чекати. Спочатку він чекав терпляче, рахуючи хвилини. Потім, збившись з ліку, заснувши, прокинувся і, вискочивши у вестибюль так покvapно, як то може зробити людина, щойно прокинувшись, сказав вартовому:

— З'єднайте мене з черговим!

Рішучий тон вплинув на вартового, той набрав номер, викликав чергового і сказав йому:

— Цей, якого ви лишили чекати, просить з вами поговорити. Дати трубку?

Очевидно, відповідь була ствердна, бо він простягнув трубку Синцову.

— Ну, що там? — почувся невдоволений голос.

— Товаришу військюрист третього рангу,— сказав Синцов.— Так ніхто мене і не викликав!

— Почекайте — і викличуть,— відповів черговий.

— Але ж мені в частину повертатися треба,— одчайдушно збрехав по телефону Синцов.— У мене самовільний вихід буде...

Кілька секунд у трубці було мовчання.

— Гаразд, тоді сядьте там унизу, якщо вам так приспічило, напишіть усе, про що ви хотіли повідомити прокуратуру, і лишіть. Коли напишете, скажете вартовому, він подзвонить, я спущусь, візьму.

Синцов ще кілька хвилин стояв і далі, притискуючи трубку до вуха. Лишалось робити те, що сказав черговий. Нічого іншого не придумаєш... Довірити все паперові, лишити тут, а там видно буде.

«А я піду назад в батальйон»,— раптом рішуче й полегшено подумав він.

Він намацав у кишені ватянки пачку складених вчетверо аркушів паперу, взятих ще в райкомі в Малиніна, щоб написати листа Маші, повернувся в бюро перепусток і, на своє щастя, знайшов там ручку з погнутим, але ще придатним пером. Спробував перо і, зливши з двох каламарів в один рештки чорнила, розгладив аркуші, ліг грудьми на стіл і, майже не спиняючись і не замислюючись, став писати сторінку за сторінкою, іноді тільки підгинаючи перо, коли воно занадто вже бризкало й рвало папір.

Коли він, дописавши восьму сторінку, закінчив викладати всі обставини, на вулиці вже почало темніти. Він хотів перечитати все поспіль, але подивився у вікно, махнув рукою і внизу останнього аркуша написав останню фразу:

«Серед усіх своїх вчинків вважаю за неправильні два: що не з'явився в Особливий відділ частини, яка стояла на місці мого виходу з оточення, а замість цього поїхав, як це я виклав вище, і що, підходячи до Москви, не звернувся на КПП, а обійшов його. За певність усіх викладених мною фактів несучу всю міру дисциплінарної відповідальності».

Він підписався, поставив число, потім перечитав останні рядки і після слова «дисциплінарної» уперто вписав «і партійної».

У вестибюлі повторилася попередня процедура. Синцов попросив вартового викликати чергового, той зателефонував, і через кілька хвилин черговий з'явився в дверях.

— Написали? — спитав він і, взявши звичним жестом з рук Синцова аркушки, спочатку глянув на початок: чи правильно заадресоване, — потім перегорнув і побіжно глянув на кінець.

— Де вас шукати, коли ознайомляться, написали?

— Так, на початку, — відповів Синцов і показав черговому те місце, де було написано: «Комуністичний батальйон Фрунзенського району, нині перебуває за адресою: Плющиха, будинок ФЗУ, № 2».

Показав і, похопившись, витягнув з кишені того папірця, яким наділив його Губер.

— Товаришу військюрист третього рангу! Напишіть, будь ласка, на моєму направленні, що мене затримали до вечора, а то ж виходить відсутність...

Він трохи прибрехав: не в тому була річ, коли він повернеться, йому треба було, щоб Губер побачив, що він справді був у прокуратурі.

— Добре, напишу, що були тут до вісімнадцятої години, — сказав черговий.

— І печатку, якщо можна, поставте!

Черговий насупився, подумавши про те, що йому доведеться підійматися на другий поверх, знову спускатися й ще раз підійматися, хмикнув, збираючись відмовити, але потім передумав — серце-бо не камінь! — забрав синцовського папірця, вийшов і через дві хвилини повернувся.

— Беріть! — з роздратуванням лагідної людини, невдоволеної з власної лагідності, сказав він Синцову.

Вийшовши на потемнілу вулицю, Синцов розгорнув папірця. На ньому не було печатки, але був маленький штамп «Московська окружна військова прокуратура». Під цим штампом було написано: «Був у прокуратурі до вісімнадцятої години, 18/Х ц. р.» Потім стояло велике красиве «П» і збіглий донизу розчерк прізвища, яке так і лишилося йому невідомим.

Коли невдовзі після одбою першої за вечір повітряної тривоги до Губера прийшов караульний начальник і сказав, що біля воріт стоїть чоловік на прізвище Синцов і заявляє, що він пішов з казарми за його, Губера,

звільнювальною посвідкою, а тепер повернувся і повинен з'явитись до комісара, Губер посміхнувся, сердито поправив окуляри і сказав, щоб цього чоловіка пустили до нього, а разом викликали й Малиніна.

Синцов зайшов до Губера перший, Малиніна ще не було.

— Ну що, товаришу Синцов, — глузливо сказав Губер, — військова прокуратура закрита на ремонт, або ви не знайшли Молчанівки, чи ще що?

Синцов вийняв записку Губера й поклав перед ним.

Губер уважно прочитав записку, немовби не сам він її писав, потім повернув папірця навкоси й голосно прочитав напис чергового по прокуратурі: «Був у прокуратурі до вісімнадцятої години».

— Що ж, виходить, розібралися з вашою справою і послали вас назад до нас? Так, чи що? — піднявши лице від папірця, сказав Губер.

— Ні, — сказав Синцов. — Не так.

— А докладніш?

Синцов розповів про свої безплідні чекання і про полишену в прокуратурі заяву.

— І там ви виклали все, що казав мені про вас Малинін?

— Все, — сказав Синцов.

— Не затаївши нічого?

Синцов знизав плечима, і Губер сам чесно подумав, що його запитання нерозумне. Яке там затаювання, коли, якби цей чоловік був боягуз, він учора легко б дезертував у глибокий тил, а коли б був спритний, напевно зумів би що-небудь набрехати про себе й прибитись до якої-небудь частини. Чи ж мало тепер опинилося між Вязьмою і Москвою людей, які втратили свої частини й згубили документи!

Він навіть свиснув, подумавши про те, скільки їх, і раптом усміхнувся Синцову не глузливо, як усміхався досі, а просто так — він умів усміхатись і просто так — і сказав:

— Сідайте, зараз Малинін прийде, порадимось...

Губер був у доброму настрої. До ста шістдесяти гвинтівок, що були в батальйоні зранку, додалось ще п'ятсот; тепер батальйон був озброєний принаймні хоч гвинтівками, а головне, завтра його перекидали машинами ближче до фронту. Що буде далі, Губер ще

не знав. Чи то всі батальйони з'єднають у дивізію, чи то будуть поповнювати ними інші частини, але, в усякому разі, це вже скидалось на діло, заради якого за правом старого червоноармійця він, Губер, виговорив собі можливість лишитись у Москві, евакуювавши свій главок під командою заступника.

Малинін увійшов, побачив Синцова й, за своєю непривітною звичкою спідлоба глянувши на нього, хмуро кивнув.

— Ось, прошу...— Губер підсунув йому по столу папірця, ледве приховуючи при цьому глузливий вираз очей.— Один бюрократ написав бюрократичного папірця, другий поклав на ньому резолюцію, а жива людина,— кивнув він на Синцова,— ходить по замкнутому колу й не може через цих бюрократів потрапити на фронт. Як, на твою думку,— раптом весело спитав він,— можна покінчити з бюрократизмом, записати добровольця Синцова в твій взвод — і на тому прощай законність і хай живе партизанщина! Га?

Але Малинін не сприйняв жарту.

— Так як же вирішили? — понуро спитав він.

— Як вирішили? — так само весело перепитав Губер.— Папірець лишиться в мене, а він,— Губер кивнув на Синцова,— в тебе. Папірцем, в разі чого, буду виправдовуватись я, а ти вже будеш виправдовуватись поведінкою Синцова в бою!

Останні слова Губер промовив серйозно, і своїм контрастом до його звичайного тону вони прозвучали майже патетично.

— Я виправдаю довір'я,— підводячись, сказав Синцов.— Можете бути спокійні!

— А я взагалі рідко хвилююсь,— підіймаючись з-за столу, сказав Губер своїм попереднім глузливим тоном. Він був людиною з романтичною стрункою, але ретельно душив її в собі. Задушив він її і зараз.

— Можна йти? — похмуро сказав Малинін.

— Якщо не хочеш висловлюватись, можеш іти.

— А що там висловлюватись? Якби вирішили тепер по-іншому — пішов би поскаржився на вас у райком.

— Використав би останню можливість? — шпигонував Губер.

— Саме це,— сказав Малинін і повернувся до Синцова.— Ходім!

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Друга доба, як випав сніг. Стояв сонячний день, морозний і ясний. Малинін ішов з роти у взвод; спочатку пригнувшись, перебіг відкрите місце по засніженому ходу сполучення, а потім поліз навпростець на невеликий пагорб з руїнами цегельного заводу; в цих руїнах і сидів взвод. Хоч було морозяно, та сонце, надто коли підійматися вгору, гріло навіть через ушанку. Малинін спинився, щоб передихнути, обернувся і подивився назад.

Позаду розлягалася звичайна підмосковна картина: злегка пагористий пейзаж з чорними плямами гаїв та смугами лісів на обрії. Ближче чорніла квадратом погоріла садиба МТС — там був штаб батальйону, далі видно було стріхи села — там розмішався штаб полку. На снігу визначалася кожна щойно протоптана стежка, кожний окіп та хід сполучення. Хоч як їх маскуй, вони тепер навіть з цієї маленької горбовини були добре видні. Сніг усе викривав.

У той же день, як бійці комуністичного батальйону прибули з поповненням у тридцять першу стрілецьку дивізію, Малиніну надали звання й послали політрукком роти. На цій посаді він був і тепер, після десяти днів боїв.

Бої були безнастанні й криваві; дивізію ще раз поповнили, вже після того поповнення, з яким прийшов Малинін. Щоправда, цього разу поповнили скупю, почувалося, що не додали, приберігаючи на майбутнє. Німці, як і перше, мали успіх, і сьогодні дивізія билася спиною до Москви, ще на двадцять кілометрів на схід від того рубежу, на якому застав її Малинін.

За цей час вона тричі відступала із зайнятих позицій. Двічі — вирівнюючи фронт з сусідами й уникаючи оточення, а втретє тому, що один з її полків був майже цілком знищений, а два інші не змогли утриматися. Лише на ранок наступного дня далеко в тилу, на запасних позиціях, пощастило затримати німців і покласти їх перед собою на землю власним вогнем та масованим ударом важкої артилерії, що працювала з глибини. На цих позиціях, по передньому краї яких ішов зараз Малинін, дивізія зачепилась і більше не відсту-

пала, хоч усі минулі три доби пройшли в найжорстокіших атаках.

Отакі були справи на дільниці дивізії, а все разом узяте в масштабах усього підмосковного фронту було величезною затяжною оборонною битвою, в якій, здавалось, ось-ось повинні були вичерпатись і сили наступу, і сили оборони, але ні ті, ні ті не вичерпувалися та й не вичерпувалися. Бої тривали такі ж, як і перше, запеклі, з перевагою на користь німців, які, проте, незважаючи на перевагу, що не день мусили платити все дорожче й дорожче за кожний здобутий кілометр.

Малинін почував те ж саме, що й багато людей, які бились у ті дні під Москвою. Німецькі танкові клинки вже не протикали наш фронт, мов ніж масло, як це бувало влітку і як це майже повторилося в перші дні прориву під Вязьмою та Брянськом. Тепер у людей поволі утворювалось інше самопочуття, самопочуття пружини, яку страшною силою тиснуть до віддачі, та хоч би як її тиснули, дійшовши майже до упору, вона однаково зберігає в собі здатність випрямиться. Саме це почуття, фізичне й духовне, цю внутрішню здатність вирівняти і вдарити відчували люди, яких поволі й люто тиснили німці з рубежу на рубіж, все ближче й ближче до Москви.

Вони самі напружували всі свої сили, вони знали, що за ними — Москва, цього їм не треба було пояснювати. Та, крім того, вони почували з поповнень, які надходили в найкритичніші хвилини, з артилерії, якої щодня все помітніш більшало на фронті, і з багатьох інших ознак, починаючи з подарунків та листів і кінчаючи тоном газет, що вся країна позад них напружилася, щоб не віддати Москви.

Якщо і був момент, коли Москва могла раптом опинитися в руках німців, то цей момент лишився вже позаду. Ще не чекали перемоги під Москвою, але і в можливість поразки вже не вірили. Здавалося, географія промовляє за німців: по кількох шосе вони підійшли до Москви ближче ніж на сто кілометрів, але страшна арифметика війни, за якою танки, прорвавши фронт, могли мало не за добу-дві пройти цю відстань, під Москвою вже не діяла. Танки могли прорвати фронт і проривали його то там, то тут, але через три, п'ять, сім кілометрів так чи так їх спиняли. А без тої

колишньої, страшної арифметики' сама географія вже не могла засмутити душу.

Сьогодні, користуючись затишшям, з ППЗ принесли листи. Малинін одержав листа від дружини. Зжившись з ним за двадцять три роки так, що його скупість у виявленні почувань стала немовби їй за власну дружгу вдачу, дружина стримано писала йому, що весь час думає про нього й турбується, чи видадуть їм вчасно зимове обмундирування: люди кажуть, що незабаром повинні вдарити ранні холоди. Крім того, вона повідомляла про дві новини.

Перша з них стосувалася сина. Директор школи, яку ще влітку евакуювали під Казань, написав, що їх син Малинін Віктор, учень дев'ятого класу, зник, лишивши записку, що їде захищати Москву, і, незважаючи на всі розшуки, його досі не затримано.

«Авжеж, затримаєш його, халамидника!» — ніжно подумав Малинін про сина.

Дружина писала про сина з глибоким горем, яке не викликало спочатку в Малиніна відповідного почуття. «Що ж, хлопцеві сімнадцятий», — підбадьорюючи сам себе, подумав він, але потім раптом згадав учорашній вечір і відкрити братську могилу, де лежало сім чоловік, забитих у роті за один тільки день; згадав і затужив, хоч гордість за вчинок сина все ще лишалася в душі.

Друга новина стосувалась дружини: райжитловідділ, де вона працювала інспектором, знову приступає до роботи, і її зробили завідуючою, бо їхнього начальника, відомого Малиніну Кукушкіна, повернуто з Горького, куди він утік самовільно, знято з роботи, виключено з партії, розброньовано й відправлено бійцем на фронт. Ця новина потішила Малиніна. Те, що в Москві давали лад з такими людьми, як Кукушкін, ще більше зміцнювало його переконання, що кінець кінцем взагалі все буде гаразд: Москву не тільки не здамо, а може, й до самої до неї не довідступаємось.

Про самого Кукушкіна, який був, на його думку, великим пройдою, Малинін злісно подумав, що цей викрутиться. Сунуть його на самий фронт, у глибину, а він однаково вискочить, як корок, де-небудь у тилу.

Відпочивши, Малинін піднявся до самого узгірка, на якому сидів його взвод. Вчора бій склався так, що

він не був тут ні вдень, ні вночі й почував себе без вини винуватим. Він узяв собі за звичай хоч раз на день побачити кожного з своїх бійців: не так-бо вже й багато лишилось їх у роті. Та й життя таке — вчора не побачив, а сьогодні вже й не доведеться: вчора взвод знову зазнав втрат, і в ньому, за ранковими даними, лишилося тільки одинадцять бійців, рахуючи командира взводу сержанта Сироту. Цей Сирота командував взводом уже тиждень, після того як в один день забили двох лейтенантів: одного, що воював з початку війни, а другого тільки ранком присланого на його місце просто з училища.

Руїни цегельного заводу, власне, були не руїни, тут не було чого й руйнувати. Завод тільки почали будувати й лишили недобудованим. Було закладено фундаменти, підмурівки печей і почато стіни, вимурувані на різну висоту, ніде не вище, ніж до піввікна. Тут-таки, трохи віддалік, закладено й майбутній заводський димар. Кругле міцне мурування підіймалося на метр над землею, а всередині було заглиблення для підземного димоходу — це був немовби природний круглий дот, який лишалося тільки пристосувати під добре кулеметне гніздо.

Ще три дні тому, коли займали цю позицію, Малинін, сам старий кулеметник, порадив краще використати димар і позавчора бачив, як у ньому влаштувався разом з своїм станковим кулеметом Синцов; він на початку боїв потрапив у роту до Малиніна, частково з волі випадку, бо міг би взагалі опинитися в іншому полку й батальйоні, а частково з волі Малиніна, бо вже тут, у батальйоні, Малинін закинув слівце, і, розкладаючи поповнення, Синцова залічили в його роту.

Синцов, як це незабаром виявилось, справді показав себе бувалим чоловіком і вмів поводитись зі зброєю. Солдатські підвищення, як це завжди буває в дні великих боїв, не дали себе довго чекати.

В перший ранок він підносив патрони, надвечір ліг другим номером за «максим», а другого дня заступив забитого першого номера. Чотири дні тому, під час відступу з попередніх позицій на ці нові, Синцов з своїм другим номером до самої темряви прикривав кулеметним вогнем відхід роти і, на думку командира

роти лейтенанта Іонова, проявив при цьому сміливість і витримку.

Лейтенант Іонов навіть зопалу сказав, що треба хоч би першого нөмера представити за це до медалі «За відвагу», але Малинін, пам'ятаючи минулу історію Синцова, не підтримав цього. Його сувора душа й почуття особистої відповідальності за Синцова завадили йому квапитись з такою справою. Він тільки похвально, з іменами та прізвищами згадав у черговому політдонесенні про дії кулеметної обслуги, а у відповідь на пропозицію писати нагородного листа промовчав. І командир роти, заклопотаний іншим, забув про Синцова.

Зараз Малиніну хотілося побачити Синцова, але пішов він не до кулеметного гнізда, а спочатку до руїн самого заводу, де сидів сержант Сирота.

Сержант Сирота, розуміється, боявся небезпеки, як і всі люди, але це не важило багато в його міркуваннях про службу. Його могли вбити так само, як і всякого іншого, — цим кінчалося взагалі все, в тому числі й служба, але на суворість виконання цієї служби думка про смерть вплинути не могла.

Сирота, побачивши політрука роти ще здалека, підтягнув ременем ватянку, перевірів, чи якраз посередині чола зірка на ушанці, і підкинув на плече шойно змащений автомат ППШ.

В останній тиждень ці автомати стали надходити в дивізію; Сирота одержав його перший у своєму взводі й уже випробував у бою; хоч у автомата не було такої прицільності, як у гвинтівки, але густота поразки була добра, і Сирота тепер, попервах, ставився до свого ППШ навіть з перебільшеною увагою.

Повісивши ППШ на плече, він вибіг через пройму в стіні назустріч політрукові. Малинін у відповідь на строге, за всіма вимогами привітання Сироти спочатку приклав руку до ушанки, а потім простягнув її сержантові.

— Ну, як живеш, Сирота? — спитав він, міцно потискаючи своєю важкою рукою таку ж важку руку Сироти.

— З харчуванням шкутильгає, товаришу політрук, — одразу ж поскаржився Сирота. Він з свого досвіду солдатської служби добре знав, коли можна й коли

не можна скаржитись начальству, і, коли було можна, завжди скаржився.

— Чому шкутильгає? — спитав Малинін, який знав, про що йдеться, але удавав, ніби не догадується.

— Так що ж, товаришу політрук, сьогодні на світанку пішли з термосами, а одержали стільки, що й у казанках би донесли...

— Дали, скільки належить, — сказав Малинін, — на наявний особовий склад. Чого ж тут ображатись?

— Я не ображаюся, — сказав Сирота, хоч саме цим він і був невдоволений: він не показав втрат і сподівався сьогодні одержати харчі за вчорашньою нормою.

— Ще що недобре? — спитав Малинін.

— Самі знаєте. — Сирота знизав плечима й удав на обличчі вираз, мовляв, з голого, як з святого, не візьмеш нічого. — Не підвезли, то що ж тепер робить!

— Це про куриво, чи що, сказав?

— Ну, а про що ж іще, товаришу політрук? Боєпостачання нормальне, не скаржимося.

Малинін посміхнувся, відкрив польову сумку й виїняв чотири пачки махорки.

— На, роздай... Сьогодні якраз одержали подарунки від шефів з Москви, так я йшов, махорку захопив. Там і цигарки є, ну та це все вам потім приставлять, увечері...

Сирота взяв з рук Малиніна махорку й навіть зітхнув від щастя; з виразу його обличчя стало видно, як давно він не курив.

— Закурюй, — сказав Малинін, побачивши, як сяє обличчя Сироти, — і я закурю. — І він, діставши з кишені почату пачку махорки, насипав Сироті й собі і став згортати самокрутку.

— Може, всередину заїдемо, — сказав Сирота. — Там ми до одної стінки підбилися і плащ-палаткою завісили.

— Та нічого, хай уже тут, на вітерці, — сказав Малинін. — Погода дуже хороша.

— Тоді я зараз, товаришу політрук! Якщо дозволи-те, бійців махоркою наділю.

— Ну, звичайно... — сказав Малинін.

Сирота сховався за проймою, гукнув когось і, мабуть, наказавши роздати махорку, повернувся до Малиніна.

Сирота попав в армію ще за старим законом про призов — не в дев'ятнадцять, а в двадцять два роки. Тепер йому було двадцять вісім, але він видавався старшим за свої роки. Однак зараз, коли він крутив цигарку, вираз клопоту змінився на його обличчі усмішкою. Малинін помітив це й спитав:

— Чого радієш?

— Погода, товаришу політрук, — сказав Сирота й закурив, спритно прикриваючи жменюю вогонь, — добре б, щоб мороз ще подужчав.

— Що ж тут доброго? — спитав Малинін. — У великий мороз у полі тяжко.

— А я так передбачаю: нам тяжко, а німцям ще важче, — сказав Сирота з такою усмішкою, немовби це від нього самого залежало улаштувати цю каверзу німцям. — У мене у взводі є один студент-хімік, з четвертого курсу, каже, що в їхньої авіації мастило морозу не витримує, замерзає. Ви подивіться, — Сирота кивнув на небо, — другий день зима по-справжньому і другий день фріци менше літають. Може, коли дужче вдарить, так і в танках у них мастило відмовить?

— А ти танків не бійся, — сказав Малинін.

— А я їх і не боюся. Ми їх уже два спалили...

— Два — це ще не все.

— Так це ж бо на взвод! — образливо заперечив Сирота. — Ось ви так підрахуйте, якщо тільки стрілецькі взводи брати: два — на взвод, шість — на роту, вісімнадцять на батальйон. П'ятдесят чотири — на полк, — загинаючи пальці, казав він далі, — сто шістдесят два на дивізію, а на десять дивізій — уже тисяча шістсот... Уже б і танків, гляди, під Москвою в німців не було. Ось як воно було б, якби це всі! А хіба в нас усі взводи по два танки спалили? Хоч би взяти наш батальйон. Не знаю я ще такого взводу, який би два танки спалив, крім нашого! — самолюбно закінчив він.

— Значить, усе підрахував, за цілий фронт, — усміхнувся Малинін, — ти своє діло зробив, свої два танки спалив і можеш на піч: хай тепер інші, їхня-бо черга?

— Чому? Я так міркувати не маю звички. Я просто за правду, що два танки на взвод — це не мало.

— Я не кажу, мало, а кажу, що на мастило не треба покладатися. Мороз ударить, мастило в німців зіпсується, гармати стріляти перестануть, автомати поза-

ідає, і лишиться тільки з дороги їх згрібати та в штабелі складати! Це настрої неправильний, не треба себе ним заспокоювати.

— Та що там нам себе заспокоювати? — сказав Сирота, що не звик за словом до батька бігти, коли він стояв вільно. Він розвів руками, потім задер голову й подивився на сонце. — Це все обман, — жмуричись від сонця, сказав він. — Як дадуть духу, так від усієї цієї погодки самий тільки дим лишиться...

— Ну, що ж, обійдемо вашу позицію, — сказав Малинін і, кинувши недокурок та притоптавши його, перший поліз у проїму.

Через десять хвилин він, як це завжди з ним бувало в години затишшя, уже сидів і розмовляв з солдатами. Навколо нього зібралось шість чоловік, інші, в тому числі й Синцов, були на своїх позиціях, але Малинін уже звик до того, що всіх одразу не збереш, і задовольнився тою аудиторією, що була.

— Ось, Міхнецов, — казав він далі худому молодому солдатові, який покvapливо й трохи нервово потягував козячу ніжку, — ти, розуміється, хімік, а я ні, тобі й карти в руки; ось ти кажеш, що авіаційне пальне у німців негодяще під час морозів, а там і в танках мастило в них замерзне, а там, може, на твою думку, і гарматні системи у них відмовлять і автомати почне заїдати. — Ця тема збентежила Малиніна ще в устах Сироти, і тепер він уперто крутив її так і сяк, наміряючись кінець кінцем повернути її по-своєму й поставити так, як то вважав за правильне. — Може, повторюю, воно й так: ти хімік, тобі видніше, але я особисто на все це не покладаюся. Ти покладаєшся, а я ні. Ба навіть скажу тобі: ти покладаєшся на те, що в морози техніка в німців відмовить, а я аж ніяк на це не покладаюся, а тільки на тебе, на Міхнецова, покладаюся. Я покладаюся на тебе, що в тебе за всякої погоди душа не здригнеться, і гвинтівка, і граната, і все, що тобі до рук попаде, — ніщо не відмовить, бо якщо в тебе душа не здригнеться, то німці, хай у них вся техніка і в тридцятиградусний мороз якнайточніше працює, однаково до Москви не дійдуть. А якщо в тебе душа відмовить, отоді вони за всіх обставин у Москві будуть, з технікою, без техніки, в мороз, без морозу — однаково! Ну, що ти скажеш на це, хіміку?

Міхнецов був, як видно, не дурний хлопець; він добре розумів, куди гне політрук. Однак йому дуже вже хотілося, щоб на голови німців, які наступали на Москву, звалилися всі тридцять три нещастя, і він став гаряче наводити всякі нові міркування про наш мороз і німецьку техніку.

— Ну, припустимо, хай це буде так, — почуваючи, що він уже збив благодішну ноту, яка бентежила його, миролюбно сказав Малинін, — щоб їм повилазило! Але чи ти зрозумів, що не в них головне діло, а в тобі? Не в тому, як у них мастило буде мерзнути, а в тому, як ти стоятимеш? — настирливо в одну точку закидав Малинін.

Та це зрозуміло, товаришу політрук, звісно, — відповіло одразу кілька голосів.

— Слухай-но, Сирото, — помовчавши, сказав Малинін, — сьогодні що в нас, четвер?

— Четвер.

— Май на увазі, в суботу засідання партбюро полку буде. Там і твоя справа стоятиме, прийматимемо тебе в партію.

— Запитань боюсь, — раптом посерйознішавши, сказав Сирота. — У мене завжди так: поки не задають питань, усе знаю, а як зададуть — усе забув. Як навмисно!

— Він тут сьогодні зранку і статут, і «Короткий курс» уже підчитував, отже, готується, — по-батьківському сказав літній боєць, той самий Трофимов, з якого перед приходом у казарми комуністичного батальйону жартували товариші, що він зібрався, як по рибу. Зараз, в ушанці, у ватянці, в одягнутій поверх ватянки шинелі, він мав вигляд справдешнього солдата, і тільки сива щіточка вусів викривала його немолодий уже вік. Він попав у роту в одному поповненні з Синцовим і після всіх втрат лишився єдиним комуністом у взводі.

«Якщо не рахувати Синцова», — згадав Малинін і тут же подумав, що ні, рахувати Синцова не можна: з партквитком, втраченим за складних і неясних обставин, яких годі чим довести, в партії не можуть відновити навіть і при наявності бойових заслуг.

— А ти, Трофимов, — сказав Малинін, — допоможи Сироті підготуватися. То нічого, що він командир

взводу, а ти боєць, ти старий комуніст і в цій справі для нього старший.

— Та він допомагає, — озвався Сирота, — і «Короткий курс» це його, в мене тільки статут був.

— З собою з Москви прихопив? — глянув Малинін на Трофимова.

Трофимов кивнув.

— Усі хлопці мене питають про Москву, — сказав він. — Як Москва, та що, та, кажуть, паніка там була... Розкажи, як було. А я їм відповідаю: якщо і було що, то в мене вже з пам'яті вийшло. Тепер у мене в пам'яті, як ото в Лермонтова: «Чи не Москва ж хіба за нами? Помремо ж під Москвою!..» Ще за царя Гороха, на світанку віку, перед японською війною, у парафіяльній школі вчив, а от же не забув!

— Що ж, — сказав Малинін, — якщо московськими новинами цікавитесь, могу розповісти вам щонайсвіжіше. Від дружини листа одержав...

І він розповів і про свого сина, що втік на фронт, і про те, що дружина повернулася на роботу в райжитловідділ, і про розброньованого та відправленого на війну Кукушкіна. Бійці слухали співчутливо; що Кукушкіна розбронювали, це всім подобалося: так йому і треба, чортові!

— Значить, наводять у Москві лад, — сказав Трофимов, — це добре. А те, що твій син утік, хочеш сердься, хочеш не сердься, Олексію Денисовичу, — на «ти» сказав він Малиніну, — а він як був хуліганом, так, значить, і лишився. Я за дві вулиці від тебе живу та й то його витівки знаю...

— Нічого, — сказав трохи зачеплений цим Малинін. — Я сам замолоду хуліганом добрим був.

— А як, — раптом спитав молодий блідий боєць, що мовчки сидів досі, підперши рукою щоку, — як усе-таки виглядає Москва після бомбувань? Я сам москвич, на Коров'ячому валу жив, але вже два роки, як на строкову пішов.

— Цілий твій Коров'ячий вал, — сказав Малинін. — Та Трофимов вам, надісь, уже десять разів оповідав. Ви йому вірте, він дядько серйозний, непитущий і небрехливий, хоч і рибалка!

Всі засміялися.

— А все ж таки, — не вгамовувався москвич з Ко-

ров'ячого валу, — невже так мало в Москві руїн, як то в газетах пишуть?.. Адже кожну ніч ідуть над головами і гудуть, і гудуть...

— Ідуть, та не доходять, — сказав Малинін. — Не всяка куля до тебе долітає! Так і з Москвою. Тобі відціля здається, що там бомблять — страшне діло, а я сюди на фронт ішов — то жижки тремтіли, а як приїшов — наче й нічого.

— Ну, ви вже й скажете, товаришу політрук, — жижки тремтіли! — чемно не повірив йому Сирота.

Малинін глузливо глянув скося на нього.

— А ось воно саме так — тремтіли! А ти що ж думав, я страху божого не маю? Ще й як маю, — сказав Малинін і, прихилившись під час свисту снаряда, що низько пролетів, знайшов у собі сили пожартувати: — Бачиш, снарядам кланяюся...

Двоє чи троє усміхнулись, обличчя ж інших були серйозні: снаряд розірвався занадто близько, щоб жартувати. Другий такий же пристрілочний, як цей, розірвався попереду. Всі розбіглися під прикриття стін. А німецька артилерія почала снаряд за снарядом, як навіжена, молотити по всьому узгір'ї з цегельним зводом. Запахло їдким димом.

— Це вони вчора, сволота, пристрілялися, коли ми атаку їхню відбивали! — кричав на вухо Малиніну Сирота. — Вчора клав — рятунку не було! А сьогодні ще більше дає... Просто з нас і почали.

Чи то німці справді пристрілялися вчора, чи то їм щастило сьогодні — над цим не було кому й коли замислюватись. Розкидавши десяток розривів навколо, так близько, що їх важким диханням кілька разів збоку вбік хитнуло землю, німці поклали снаряд просто всередину недобудованої будівлі.

Малинін перед цим, як і всі, лежачи під стінкою та прикриваючись нею від осколків снарядів, що розривалися зовні, почув одночасно удар, гуркіт, важкість і духоту. Його завалило кусками стінки, яка впала, й мерзлим груддям, що його вивернув снаряд.

Задихаючись, напружуючи всі сили, Малинін видряпався з-під цегли й землі, що навалилася на нього. Йому це вдалося, тому що перед вибухом він затулював руками голову і руки опинились нагорі.

Звільнивши руки й помацавши закряпане лице,

він заходився люто розгрібати все, що заважало йому зіп'ястися, і нарешті, приглушений, але живий, виліз із своєї кам'яної могили і, похитуючись, став на ноги.

Навколо все було кінчено. Важкий снаряд перевернув кожний сантиметр простору. На снігу, перемішаному з вивернутою землею та кусками фундаменту, темніла кров, валялися шматки обмундирування, спотворені куски людського тіла, чийсь чобіт з ногою, одірваною вище коліна.

Малинін ступив кілька безцільних кроків і, здригнувшись, спинився. Щось хряснуло в нього під чоботом, — він подивився додолу і побачив окуляри Трофимова в знайомій, перев'язаній ниткою оправі.

Він повернув у той куток, де засипало його самого, і збагнув, що лишився живий саме тому, що його засипало. Цегла обвалилася від удару снаряда, який попав ззовні у прикорні стіни, а той снаряд, що попав усередину, розірвався трохи пізніше, коли Малиніна вже прикрило від осколків цеглою.

— Гей, хто-небудь, хто-небудь! — закричав Малинін, починаючи пригадувати, хто ж був з ним поруч в останню секунду.

Був Сирота, був цей хімік Міхнецов, де ж вони? По цей бік руїн не було ні їхніх мертвих тіл, ні навіть того, що лишається від людського тіла під час прямого влучання.

«Може, їх викинуло ударом», — подумав Малинін і тієї ж миті почув кволий стогін з-під цегли, що завалила кут будинку. Ламаючи нігті, він став розгрібати її і нарешті витягнув з-під цегли Сироту, ще живого. Він робив навіть якісь рухи, схожі на зусилля підвестися з червоною кров'яною кашею замість усієї нижньої половини обличчя. Він стогнав не ротом, а горлом, і навіть здавалося, не горлом, а живою утробною, яка проривалася назвоні крізь покалічений рот.

Малинін узяв пригорщу снігу й, густо кривавлячи його, протер страшне обличчя Сироти. Потім витягнув з польової сумки індивідуальний пакет і, піднявши голову Сироти, став бинтувати йому низ обличчя. Спочатку, забувши, що тому треба дихати, він забинтував геть усе, так що Сирота почав хрипіти. Довелось перебинтовувати знову, замотуючи лице сержанта в уже закривавлені бинти. Забинтувавши Сироту, Малинін

підтягнув його до стінки так, щоб голова була вище, щоб він не захлинувся кров'ю, і, тільки коли закінчив це, побачив що там, відкіля він перетягнув Сироту, з-під цегли стирчить нога.

Ще коли він прийшов сюди годину тому, він помітив, що в хіміка Міхнецова є старі, але добрі, підшиті подвійною повстю валянки. Міхнецов сказав, що знайшов їх днями в покинутій хаті, і Малинін ще хотів пожартувати, що хімік сам підготувався до зими краще за всіх у взводі. Він хотів пожартувати над цим, потім забув, а зараз, побачивши, як стирчить з-під цегли підшитий валянок, зрозумів, що там лежить Міхнецов. Не гаючись, він заходився сквапно відкопувати Міхнецова, почав з ніг, потім, грубо вилаявши себе вголос і прикинувши на око, де може бути під цеглою голова Міхнецова, переліз і почав одкопувати там. Треба було починати з голови, щоб людина, якщо вона жива, не задихнулася.

Все ще лаючи себе за те, що не одразу збагнув таку просту річ, Малинін несамовито розкидав цеглини. Нарешті з'явилися плечі Міхнецова. Малинін приторкнувся рукою — під ватяною плече було тепле. Міхнецов був живий. Малинін ще поквапливіш, але вже обережніш став звільняти шию й голову Міхнецова, та раптом різко спинився, тримаючи в руках щойно піднятий з потилиці Міхнецова уламок цеглини. Тіло Міхнецова було ще тепле, але він був мертвий. Вся верхня частина черепа в нього була знесена оцим самим куском.

Малинін розігнувся, люто швиргонув цеглину на землю і тої миті почув близький уривчастий стукіт кулемета. В сорока кроках від нього у фундаменті фабричного димаря люди були живі й вели вогонь по німцях. Малинін відчув полегкість: досі йому здавалось, що він лишився на самоті.

Підійшовши до Сироти, Малинін, напружившись, ще раз підняв його важке тіло і посунув так, щоб у разі нових розривів воно було краще прикрите від осколків. А втім, артилерійський вогонь німців пішов зараз далеко вглиб. Сирота, коли Малинін пересував його, зробив під кривавою пов'язкою кілька кволих рухів, немов хотів щось викрикнути, потім розтулив

кулаки обох рук, немовби дивуючись своїй безпорадності, і, знову стиснувши їх, притих. Тільки груди його важко, з хрипом підіймались і опускались. Малинін ще раз глянув на нього, переліз через стінку й по проритому до димаря, мілкому, на півросту ходу сполучення пішов туди, відкіля чувся й далі живий стукіт кулемета.

Коли почався обстріл, Синцов разом з своїм другим номером, молодим бійцем другого року служби Миколкою Баюковим, сидів за кулеметом в одній з двох пробитих у димарі амбразур. Вони без вогню, умовно наводили кулемет по вже пристріляних раніш орієнтирах, причому тренувалися навпаки: Синцов — за другого номера, а Баюков — за першого.

За амбразурою починався крутий схил, частину його не було видно, і вона опинялась у мертвому просторі; потім схил ставав пологим і переходив у сніжний видолинок. Він ішов поперек наших позицій, а за ним починалося нове узгір'я, на якому біля трьох окремих будинків сиділи інші взводи їхньої роти. В самому видолинку окопів не було, він був добре пристріляний з обох боків і перекривався вогнем двох кулеметів. Вчора вдень німці пробували піти в атаку саме по цьому видолинку, але через перехресний вогонь не прорвались і навіть не змогли потягнути своїх забитих, хоч звичайно робили це, навіть ризикуючи життям. Учора казали, що у видолинку лишилось близько трьох десятків трупів, але відціля, з амбразури, було видно тільки кілька їх, що чорніли внизу на снігу. Проводячи з Баюковим умовну пристрілку, Синцов брав зараз як орієнтири сторчма увіткнуту в сніг голоблю та два крайні трупи при вході й виході з видолинка.

Баюков, з яким вони служили разом уже тиждень, чимось нагадував Синцову того червоноармійця, що тоді в Москві погодився викликати йому в прокуратурі чергового. У Баюкова було таке ж дівоче гладеньке рожеве лице й чорні брови. Коли він знімав ушанку, то було видно, що підросле їжачком волосся в нього зовсім, як льон.

«Мабуть, до війни з чубчиком ходив?» — ще в перший день спитав його Синцов, і Баюков усміхнувся й

сказав: «Ага!» — а Синцов подумав, що Баюков з своїми чорними бровами та руським волоссям був, напевно, напрочуд вродливий парубок. Тепер він був острижений, на ньому була надіта занадто велика, чужа, другого строку ушанка, шинеля горбилась поверх ватянки, та й лежали вони обидва тут уже три дні просто неба спочатку в бездоріжжя, а потім на морозі — тут було не до краси...

Стосунки в них склалися щонайкращі з першого ж дня знайомства, а точніше, з тої хвилини, як Синцов сказав, що на кулеметі обидва номери повинні вміти працювати і за другого, й за першого, і тут же підкріпив слова ділом, заходившись з Баюковим у першу ж годину затишшя підраховувати кути та поправки на дальність...

Баюков був колгоспник з-під Рязані, із Заокського лісового села Солотча, славнозвісного своєю добірною солотчанською картоплею, що росла на пісках, та рибальством на старому річищі Оки — Стариці.

Та хоч би там що, а люди воюють не весь час. Баюков, який міг бути і мовчазливим, і говірким, залежно від того, подобались чи не подобались йому люди, встиг за тиждень розповісти Синцову, що не кінчив семирічку через родинні обставини: батько помер, а мати захворіла, що перед армією він був бригадиром у комсомольській бригаді на картоплі, а після армії хоче все-таки піти вчитись на агронома.

— От тільки треба за сім класів спочатку скласти, я гадав в армії скласти, — казав Баюков, — а тут таке діло...

«Таким ділом» була війна.

Баюков був довірливий і цікавий хлопець. У зошиті, що зберігався в нього в речовому мішку, були переписані всі книги, які він прочитав у житті. Їх було чимало, як на його вік, — сто чотири, і здебільшого хороші. Вечорами, якщо дозволяли обставини, він, акаючи, як властиво його рязанській говірці, вголос переказував Синцову їх зміст.

У бою Баюков цілком поринав у своє діло. В цьому вони зійшлися з Синцовим і зрозуміли один одного. Синцов теж усією душею віддався бою, він ні в чому не потурав собі й не планував нічого: все його майбутнє життя на війні — до перемоги чи до смерті —

видавалось йому солдатським. І те, що Баюков за цей тиждень показав себе добрим напарником, було для нього тепер майже найголовнішим від усього на світі, таким важливим, що він не тільки дорожив через це Баюковим, але й готовий був зробити для нього більше, ніж для багатьох людей, яких він знав роками.

Коли почався обстріл, Синцов і Баюков трохи потягли кулемет з амбразури назад, до себе, щоб випадковим осколком не вдарило в дуло, і самі присіли нижче, на дно димаря, вимуроване міцною, вогнетривкою цеглою. Що обстріл цей сильний і точний, вони зрозуміли одразу. Все навколо гуло від близьких розривів, але загалом навіть при цьому обстрілі тут, у димарі, вони почували себе майже в безпеці: багато рядів вогнетривкої цегли могло пробити тільки влучання важкого снаряда прямою наводкою з близької відстані, та й то не дотичне, а під прямим кутом. Осколкам залетіти в димар було важко: ще позавчора вони з Баюковим накрили його листами котельного заліза. Комвзводу Сирота казав, що це залізо приготовано для ступок пічних воріт. Залізо було товсте, десятиміліметрове, і два листи його майже зовсім покривали димар, лишаючи невелику щілину. Через фундамент проходив димохід, і тепер по ньому лазили в димар знизу.

— Просто тобі дот,— сказав учора Сирота, і саме так і думали про свій димар Синцов і Баюков.

Разом знищити їх могло тільки одне — пряме влучання згори на листи, що закривали димар, тоді, звісно, дітись їм нікуди, від них обох лишилось би мокре місце. Але на таку невдачу вони навіть зараз, під час обстрілу, зважали не більш ніж на будь-яку іншу можливість смерті, яка так чи так завжди існує на війні.

Німецький вогонь все дужчав. Баюков став вивертати одну за одною кишені й по крихітці зсипати в долоню махорку, яка залишилась у швах. Учора махорки теж не було; він уже одного разу проробив цю операцію, та все ж і сьогодні марно намагався повторити її. Все ж таки вогонь був такий дужий, що він нервував і тому хотів курити.

Синцов підвівся, підійшов до амбразури, й глянув на сніжний видолинок, що відкривався за нею.

У видолинку, на порожньому місці, теж рвалися снаряди, але рідше, зате на висоті з трьома будинками,

над позиціями сусідніх взводів, стояв суцільний дим. Снаряди рвалися там стіною, і одного з трьох будинків уже не було, так, немовби він і не стояв там ніколи.

В Синцова защеміло серце не від того, що він перелякався тривалого бою, а від того, що він невідвотно подумав: «Як тільки кінчиться обстріл, почнеться атака». Він сів коло стіни поруч Баюкова і став чекати закінчення обстрілу. В нього раптом засвербіла голова, і він на хвилину, скинувши ушанку, обережно погладив рукою шрам вище скроні. Два тижні тому Золотарьову здалося, що це була смертельна рана, а зараз від рани лишився тільки цей вузький шрам з гладкою і слизькою на дотик шкірою та з колючим їжаком ще не відрослого волосся по боках.

Про що думають у такі хвилини люди, не завжди вгадаєш! Іноді про важливе, іноді про неважливе, іноді впереміжку і про те, і про друге, іноді думають природно, так, як їх ведуть думки, іноді силувано — про те, що, як їм здається, може відвернути їх від страху смерті.

Синцов не силував себе. Він думав про те, що спало йому на думку, але думки змінювали й підштовхували одна одну, немов боячись, що він уже не встигне подумати про все, про що йому ще треба подумати.

Його вже кілька разів за ці дні немов щось штовхало під руку сісти й написати листа Маші про те, де він і що він робить. Він хотів, щоб вона це знала, але що дужче хотів цього, тим лютіше питав себе: а куди писати? Де вона? Так, у нього була адреса поштової скриньки школи, та Маші вже не було там. Він аніскільки не сумнівався, що вона вже давно по той бік фронту і що писати їй туди однаково, як силкуватись пробити паперовим трикутником солдатського листа кам'яний мур цього димаря.

Він згадав, як Маша в ту ніч у Москві, сидячи навпочіпки, мила в тазу йому ноги, відтирала ковтяки бруду і, м'яко доторкаючись, промивала садна, і мимоволі така щемляча ніжність до її ласкавих рук спалахнула в ньому, що він, перелякавшись сили спогадів, одразу ж пригасив цей спалах, упівголоса вилаявшись.

— Чого ти? — спитав Баюков, який нарешті виколу-

пав кілька крихіток махорки і згорнув тонісіньку цигарку.

— Нічого, — махнув рукою Синцов.

— А я думав, тещу згадав, — невлад пожартував Бажуков.

Синцов з тупим давнім болем згадав Гродно й усе, що було зв'язане з цим словом в його зраненій і здерев'янілій від ран пам'яті. І, сам не помітивши цього, замотав головою, як кінь, якому надокучають гедзі. Потім він подумав про Малиніна, якого бачив здалека, коли той годину тому підіймався по схилу, і пригадав їхню розмову в перший день, коли Малиніна призначено політруком роги. Знайомлячись з людьми, Малинін обходив зацілілі хаги села Клинци, яке тепер уже давно лишилося в тилу у німців, де тієї ночі заночувала рота. Поговоривши з бійцями, Малинін поманив Синцова з хати і, широко розставивши ноги та засунувши руки в кишені — це була його улюблена поза, — понуро сказав:

— Слухай-но, Синцов, давай пиши, пояснюй своє минуле. В кадрову частину попали, тут повний порядок має бути.

— Кому ж ще писати? Уже писав я... — з тугою сказав Синцов.

Малинін так само понуро подивився на нього й сказав тим же своїм невдоволеним голосом:

— Мені напиши. Я сам віддам комісарові або в політвідділ дивізії. А там уже вирішать, куди переслати за призначенням. Ти тільки зазнач, хто і які факти підтвердити може, осіб зазнач. Захочуть перевіряти — хай перевіряють. Сьогодні напиши, поки під дахом, а то хто його знає, де завтра ночувати будемо! Ну, бувай! — Малинін хмуро кивнув, попрямував вулицею до другої хати, але раптом спинився й гукнув:

— Синцов!

Синцов підійшов до нього.

— Ти там зазнач, — сказав Малинін, — що я все з самого початку знаю. Так і починай: «Як вам уже відомо про мене...» — а потім напиши: «...але я хочу викласти письмово, щоб політвідділ і командування частини...» Зрозуміло?

— Зрозуміло, — сказав Синцов.

Тої ночі він ще раз сів писати свої пояснення —

коротко і з покликанням на осіб, як сказав йому Малинін.

Та хоч би як коротко він писав, писати все це ще раз після того, як він уже розповідав це Маші, розповідав Йолкіну та Малиніну, після того, як він уже писав усе в прокуратурі, після того, як він багато разів, лишившись сам на сам з собою, згадував усе це,— писати ще раз було тяжко. Та що ж він, кінець кінцем, пішов воювати чи пояснення писати? Але він усе ж таки написав і віддав Малиніну; це було другого дня на марші. Дивізія, загинаючи оголений фланг, поспішно відходила на запасні позиції, і Малинін, чвалаючи по густому багню ще більш похмуріший, ніж звичайно, порівнявшись з Синцовим, мовчки взяв у нього заяву й сунув у кишеню шинелі. І хоч Синцов потім багато разів бачив Малиніна, та вони вже більше не говорили про це.

Зараз, слухаючи важкі удари, що потрясли землю, Синцов намагався уявити собі, як і коли Малинін передав його заяву, що саме сказав при цьому й коли та куди слід тепер чекати виклику: до політвідділу чи в Особливий відділ? І хоч йому після десяти днів боїв здавалося, що, незважаючи ні на що, його вже не відкинуть з передової, та усвідомлення нерозв'язаності своєї долі тяжіло над ним. Додавалася ще й невесела думка, що його можуть поранити, завезти в тил, і тоді — прощай і це пояснення, і Малинін! Він вийде з госпіталю, попаде в іншу частину, і знову доведеться писати все з початку...

— Слухай! — перекрикуючи гул артилерії, крикнув на вухо Синцову Баюков.— Мені здається, там у хлопців влучило!

Синцов підійшов до запасної амбразури і побачив крізь дим, що розпливався, наче одна з недобудованих стінок заводу поменшала.

— Так, здається, влучило, — сказав він тривожно.

Це було приблизно на десятій хвилині після того, як німці відкрили вогонь. Обстріл тривав ще півгодини й пішов вглиб, у тил; тепер замість розривів чувся тільки частий посвист снарядів, що проносилися над головою.

— Ти, Миколко, дивись сюди, тримай зв'язок, якщо хто з'явиться, — кивнув він Баюкову на амбразуру, з

якої було видно цегельний завод, а сам пішов до тої, де стояв кулемет.

З амбразури було добре видно навколо: в тилу стояла стіна розривів, а по сніжному видолинку між висотою з цегельним заводом та висотою з трьома будинками рухалися німецькі танки. Передні з них уже підіймалися по схилу до того місця, де перше стояли три, а тепер лишався тільки один перекошений будинок і де в підвалах під будинками та в окопах навколо них, як це знав Синцов, сиділи два наші взводи.

Передній танк спинився, вистрілив з гармати, і вже перекошений будинок, як карточний, завалився набік. Під танком рвонувся вогонь, і він закрутився на одному місці. Потім під ним рвонувся ще один вогонь, і з танка пішов густий чорний дим. Чорні фігурки вискочили через верхній люк на сніг; по них застукотіли зрідка гвинтівкові постріли. Вітер віяв відтіля, чутно було добре, і це тільки підкреслювало тривожну рідкість пострілів. Там, де були два наші взводи, майже не стріляли. Другий танк пройшов повз той, що горів, і, переваливши через висоту, зник за гребенем. Танки, які йшли у видолинку, також безперешкодно рухалися вперед.

Минула ще хвилина, і в полі зору Синцова з'явилися темні фігурки німецької піхоти, яка ланцюжком ішла по снігу позаду своїх танків.

— Баюков, до кулемета! — крикнув Синцов і піймав крізь проріз уже пристріляну тичку, до якої ще метрів за сорок не дійшли перші німецькі піхотинці.

Баюков підбіг, виправив стрічку, подивився спочатку в амбразуру, а потім напружено знизу вгору — в обличчя Синцову. «Що ж ти не починаєш?» — казав його погляд. Але Синцов вичекав ще півхвилини: орієнтир був точно пристріляний, і він хотів цим скористатися.

Ланцюжок німців вийшов на рівень тички. Синцов дав коротку чергу, потім довгу і ще одну коротку, коли німці, які залягли коло тички, скочили. Ця остання черга була, здається, найудаліша. П'ятеро німців схопившись, знову впали й уже не намагалися ні підводитись, ні переповзати.

— Що? — на секунду одриваючись, сквапно наблизив він обличчя до лица Баюкова. — Як там наші, в заводі?

— Нікого не видно,— сказав Баюков,— боюся, що побили їх.

І, почувши це, Синцов дав наступну чергу коротше, ніж то хотів раніш, з тою скупістю на патрони, яка виникає, коли лишаєшся сам.

Хвилини п'ять вони з Баюковим вели вогонь, раз у раз кладучи німців на сніг і затримуючи їхнє просування. Потім німці стали перегруповуватись і перебігати по дальньому боці видолінка; кулемет діставав і туди, але дійовість вогню стала менша. Чорний ланцюжок німців перевалив через висоту з трьома будинками. Відтіля вже ніхто не вів по них вогню. Значить, усі наші були вже знищені.

Якийсь німецький кулеметник разом з своїм другим номером, розташувавшись просто на снігу, широко розкинув ноги,— Синцов і Баюков все це бачили відціля,— почав вести у відповідь вогонь по їхньому кулемету. Кулі цокотіли по цеглі біля самої амбразури. Німець вів вогонь влучно, але був у неоднаковому становищі: він лежав на відкритому місці, і Синцов після трьох невдалих черг четверту провів просто по ньому. Було навіть видно, як перекинувся кулемет у сніг: чи то по ньому смикнуло чергою, чи то німець рвонув його рукою перед смертю. Другий номер теж, здавалося, лежав на снігу мертвий, але через кілька хвилин, протягом яких Синцов і Баюков вели вогонь по інших цілях, Баюков сіпонував Синцова за руку й сказав:

— А другий номер, га...

Синцов глянув і побачив, що поряд з кулеметом на снігу лежить тільки одна фігура.

— Відповз...— сказав Баюков.— І в його словах був не тільки осуд, але й певність, що він, Баюков, на місці німця не відповз би, а повернувся до кулемета й далі вів би вогонь.

Нарешті німці, які спочатку в загальній гарячці наступу, очевидно, не звернули особливої уваги на цей кулемет, що турбував їх, вирішили розправитися з ним і зв'язалися з танкістами. Танки вже почали виходити з поля зору Синцова праворуч, але раптом один з них повернувся. Синцов спочатку подумав, що його пошкоджено, але танк пішов швидко й просто на їхню висоту. Дійшовши до підніжжя, він уповільнив рух і спинився.

— Зараз буде бити по нас, — сказав Баюков.

Синцов кивнув.

— Піди послухай, як там наші.

На башті відкрився горішній люк, і в ньому з'явився танкіст. Мабуть, він хотів краще придивитись до обставин.

Синцов дав чергу — танкіст зник, люк пристукнувся, а ще через хвилину снаряд ударив поряд з амбразурою. І одразу ж кулемет Синцова, мовби свідчачи, що він живий, дав довгу люту чергу по німцях, які й далі перебігали лощину.

«Густо йдуть, кількома цепами», — подумав Синцов. Відціля, де він стояв, усе було дуже добре видно; він уперше в житті так добре бачив увесь бій, що розгортався навколо.

— Слухав, слухав — нічого не чути, жодного пострілу, нічого... Може, піти до них? — сказав Баюков, підійшовши до Синцова.

— Піти б добре — сказав Синцов, — та боюсь: сам тут не впораюся...

Танк знову вдарив снарядом недалеко від амбразури, а Синцов знову дав чергу по піхоті. «Бачиш, живий!» — немовби промовляв він...

— Може, ближче захоче підійти, — хрипло від хвилювання сказав Синцов. — Гранати підготуй!

Баюков мовчки підняв з долівки й показав зв'язані дротиком гранати.

Танк дав ще кілька пострілів і, як і передбачав Синцов, надумав підійти ближче, впритул. Глухо буркочучи на першій швидкості — це бурчання лякало своєю близькістю, — танк зрушив з місця, поволі поповз навскоси по сніжному косогору, потім змінив напрям, піднявся зигзагом ще вище й попав у мертву зону. Синцов і Баюков тепер тільки чули, як він гучно, захлапаючись, бурчить.

— Якщо підійде, буде стріляти в амбразуру, — сказав Синцов.

— Ти тоді бий по оглядовій щілині, — сказав Баюков, — а я виповзу в обхід і гранатами!

Але Синцов не відповів і дав довгу чергу по новій групі німців, що перебігали через видолинок.

Невидимий танк бурчав і далі десь зовні. Синцову здалося, що він стоїть на одному місці, не наближаю-

чись і не віддаляючись. Нарешті танк знову з'явився, але не перед димарем, біля самої амбразури, як вони боялись, а знову внизу на попередньому місці.

— Не подужав через полії узвозу! — радісно сказав Синцов і витер рукавом піт.

В танку знову піднялася кришка люка, на мить показала голова танкіста, потім люк закрився, і танк трошки посунувся, міняючи позицію. Гармата, як вказівний палець, піднялась і опустилася, націляючись на амбразуру. Синцову стало не гаразд. Снаряд, кришачи цеглу, вдарив коло самої амбразури. Знову удар — знову цегляна курява. Ще один оглушливий удар, вже не зовні, а всередині, залізний грім листів, що підскочили, — і раптова глухота в обох ушах від удару головою об стіну. Синцову здалось, що снаряд влучив в амбразуру й розірвався всередині, хоч якби це було так, від них з Баюковим нічого б не лишилося.

Насправді снаряд ударив тільки в край амбразури, розірвався зовні, і лиш кілька осколків разом з вибуховою хвилею ввірвалися в димар. Почуваючи тупий біль у потилиці, Синцов кинувся до кулемета і в ту ж мить побачив німецького танкіста, який, відкинувши кришку люка, спокійно стояв на весь зріст у башті й, прикривши очі козирком від сонячного світла, що било в них, розглядав наслідки влучання.

Синцов, ледве ворухнувши дулом кулемета, піймав верхній обріз башти, плечі танкіста й натиснув на спуск, вклавши в цей кволий рух усю силу своєї ненависті до німців. Танкіст зламався навпіл у поясі й мало не впав з башти, та хтось зсередини потягнув за ногу вбитого — Синцов був певний, що його забито, — втягнув у танк і пристукнув люк. Танк ще тричі поспіль ударив з гармати, але вже неточно — тільки один з пострілів влучив у димар — і, повернувшись, пішов вниз.

Тільки тепер Синцов облишив кулемет і нахилився над нерухомо лежачим Баюковим. Той лежав і тихо стогнав.

— Що з тобою, Миколко? — спитав Синцов, почувуючи страшну самотність.

— В спину влучило... біля попереку, — тихо сказав Баюков. Він підвівся на руках, а ноги його не слухалися.

Синцов заголив йому спину і побачив невелику криваву пляму. Осколок був маленький, але вдарив у хребет, і Баюков не міг рухатись.

— А ось руки нічого,— поки Синцов перев'язував його, сказав Баюков, ворущачи пальцями.— Ти підсунь мене, я стрічки зможу подавати.

Синцов повернув і підсунув його. Баюков коротко застогнав, але все-таки потягнувся до стрічки і кволим рухом подав її в кулемет.

— Можу ще,— сказав він.— Що ж це таке, ноги мої, га?..

— Це просто шок у тебе,— сказав Синцов, не вдаючись у зміст власного пояснення. Йому хотілося потішити Баюкова.— Пройде, це буває...

Він тривожно глянув у амбразуру. Йому не хотілося пропустити німців, якщо вони знову сунуть по ви долинку в зону обстрілу, хоч у той же час він почував, що чим більше вони допечуть німцям, тим, мабуть, скоріше прийде кінець їм з Баюковим та їхньому кулемету.

Він подумав про те, що німці можуть піднятися по іншому схилу, а він з Баюковим не зможуть навіть одночасно захищати дві амбразури. Одірвавшись од кулемета, він підбіг до другої амбразури. Дим над цегельним заводом давно вже розійшовся, і там усе мовчало: певно, всі були мертві, інакше чим же пояснити це? Він перебіг назад і знову глянув в амбразуру з кулеметом.

— Дивись, дивись! — крикнув він захоплено, хоч Баюков був поруч і кричати не було чого.

— Там, позаду, по східному краю видолинка й далі, коло огорожі МТС, в яку вже ввірвались німці, і праворуч, на сусідній висоті, де загинули два взводи, з страшним гуркотом викидало стовпи полум'я й густого чорного диму. Здавалося, сама земля вибухає під ногами в німців. Серед вибухів металися фігурки, падали на сніг, знову бігли... А вибухи все тривали й тривали, цілою смугою захоплюючи все нові й нові шматки землі.

Баюков знав, що це таке: Синцов не знав, але догадався.

— Це «катюші»,— перший сказав він.— «Катюші»...

— Так. Я їх бачив під Єльнею,— сказав Баюков.

Обидва вони, здоровий і поранений, дивились як зачаровані на це страшне видовище, яке одразу викликало сум'яття в рухові німців, що досі так добре розгортався. Їхня піхота затупцяла на місці, почала відкочуватись, і в цей час уже не снаряди «катюш», а звичайні артилерійські снаряди, підкидаючи в повітря чорні фронтани, стали рватися по всьому простору, щойно тільки зайнятому німцями.

Німецькі танки, повернувши назад, підійшли до висоти з трьома зниклими будинками і стали стріляти відтіля з місця. А з невеликого лісочка, правіш від огорожі МТС, виповзли на узлісся сім наших танків і почали вести вогонь по німецьких. Ось один німецький танк зайнявся. Ось ще один... Ось зайнявся наш, ще один наш... Синцов до болю стиснув кулаки, спостерігаючи цю дуель, а наша артилерія все молотила й молотила і по всьому полю перед МТС, і по видолинку, і по висоті з трьома будинками, і ще далі, за висоту... Снаряди рвались і рвались, і німці відступали, тепер це було вже ясно. Вони під вогнем відходили з відкритого місця до висоти з трьома будинками.

Потім Синцов раптом побачив, як група німців, що відступала од МТС, чоловік з шістдесят, тягнучи за собою станковий кулемет і не втягаючись у видолинок, який прострілювався, взяла ліворуч і широким цепом стала видиратися на схили тої висоти, де він сидів. Він дав по них чергу, ще чергу; вони залягли, побігли лівіш, потім ще й ще лівіш і нарешті опинились поза полем його зору.

Баюков, помагаючи йому кілька разів, непевними рухами, подавав стрічку. Синцов дав останню чергу; тепер треба було швидше тягти кулемет до другої амбразури.

— Миколо, треба кулемет... — почав він і побачив голову Баюкова, що мертво впала на цеглини. Рука його ще лежала на стрічці, але сам він був непритомний.

Синцов одсунув його й взявся за кулемет, гарячково думаючи про те, як же це він сам, без другого номера, буде вести тепер безперервний вогонь. І в цю мить, коли йому хотілося завити від безсилля, з діри димоходу виліз Малинін з розбитим до крові брудним лицем і з гвинтівкою в руках.

— Давно ведеш вогонь? — спитав Малинін.
— Більше як годину, — сказав Синцов.
— Як же так, більше як годину? — перепитав Малинін.

Йому здавалося, що він знепритомнів на секунду, а він пробув без пам'яті півгодини; йому здавалося, що він відкопував Сироту й Міхнецова кілька хвилин, а він відкопував їх мало не годину. І коли він почув черги Синцова, то це були зовсім не перші черги, а ті, останні, які Синцов допіру дав по німцях, що дряпалися на висоту.

Синцов подивився в обличчя Малиніну, — йому було не до пояснень, скільки часу і як він веде вогонь.

— Беріться за кулемет! — сказав він замість цього Малиніну так, немов він, а не Малинін в цю хвилину був старший. — До тої амбразури! Німці відтіля лізуть!

Вони перетягли кулемета. Малинін, ні слова не сказавши, ліг за другого номера, а ще через хвилину в їхньому полі зору з'явилися німці, що сквапно видряпувалися нагору.

— Давай! — тихо сказав Малинін.

Та Синцов, який уже втягнувся в своє діло, зробив рукою жест: почекай! Німці йшли поспішно, не ховаючись, і — він нутром почував — сподівалися, що зайшли з тилу і з цього боку обстріл їм не загрожує. Проте, на всякий випадок, їхні кулеметники зайняли позицію позаду й були напоготові прикрити вогнем тих, що наступали, якщо вгорі що-небудь заворушиться.

— Кулемет прикривати поставили, — тихо сказав Малинін.

Синцов мовчки кивнув; він уже помітив це.

Німці підіймалися, все глибше входячи в зону дійового, убійчого вогню і в той же час з кожним кроком наближаючись до межі, за якою починався мертвий, недосяжний для Синцова і його кулемета простір. Позаду, за їхніми спинами, гриміла артилерія.

— Наша? — самими губами спитав Малинін.

Синцов кивнув, хоч зараз, у цю секунду, він нічого іншого, крім німців, що лізли на горб, та шматочка сніжного поля позад них, не бачив. Німцям лишалось яких двадцять кроків до мертвої зони, коли Синцов натиснув на спуск і широко та твердо повів кулемет за держакі справа наліво і знову направо, виписуючи

смертельну свинцеву дугу по людях, які не встигли впасти. Це був той нечастий на війні випадок, коли несподівана й спокійна черга впритул, менше ніж за сто метрів, зрізає, як підкошений, цілий цеп. Цеп упав, кілька чоловік піднялось, кваплячись добігти до мертвого простору. Черга!.. Ще черга!.. Перший з тих німців, що бігли, майже вже добіг до мертвої зони. Щоб зрізати і його, Синцову довелося до краю нахилити кулемет. Кулемет німців застрочив по амбразурі, але амбразура з цього боку була вузька, і кулі тільки кришили цеглу навколо неї.

— Зараз ще підійдуть, — сказав Синцов.

І справді, з-за кулемета піднявся ще один цепок німців і пішов уперед. Не стріляючи по них, Синцов зосередив усю свою увагу на німецькому кулеметі. Від німецької черги на відповідь просто в лице йому, в зажмурене ліве око, бризнули дрібні уламки цеглини, і він, зажмуривши від болю ще дужче око, дав останню чергу по німецькому кулемету, влучивши в обох німців, що лежали за ним. Один повалився на бік, другий височив і, перекинувшись навзнак, покотився по схилу. Почувши позад себе мовчання, цеп не витримав, спинився і побіг униз.

Синцов навіть розгубився від несподіванки. Йому здалося, що ось так цеп за цепом німці будуть іти сюди на них, поки він з Малиніним не помре за кулеметом, і раптом німці повернулися, побігли, і він уже запізнило, навздогін, дав по них останню чергу, схибивши, понад головами. Він виправив приціл, та було вже пізно. Він пустив держак кулемета й повернув спітніле обличчя до Малиніна.

— Подивіться лишень мені око, товаришу Малинін... Що в мене з оком?

— А ти розтули, чого зажмурився?

— Не можу, боляче...

Малинін наблизив своє лице до його лиця й сказав, що нема нічого особливого, садно над бровою. Тільки й того.

Синцов розплющив око, розтуливши двома пальцями повіки. Око боліло, але бачило.

— Наче відбилися, — сказав Малинін.

Синцов нічого не відповів, він теж почував: відбилися!

Як буде далі — невідомо, а поки що відбилися. Німці хотіли захопити цю висоту, повертаючись назад, але загальні обставини невдачі, як видно, збентежили їх, і вони, натрапивши на опір, не довели діла до кінця.

— А другий номер твій забитий? — запитав Малинін. — Баюков?

— Ні, — сказав Синцов. — Знепритомнів. Добре, що ви вчасно прийшли, а то я б один не впорався. Зайняли б німці всю позицію.

Малинін нічого не відповів. Він став навколішки біля Баюкова й, перше ніж доторкнутися до нього, спитав Синцова:

— Куди поранено?

— В поперек, — сказав Синцов.

Малинін так само, як перед цим Синцов, підняв шинелю, ватянку й гімнастюрку і, пожувавши губами, довго дивився на бинти, що промокли на крижі темною плямою.

— Так, видно, погана справа, — сказав він. — Ще пакет у тебе є?

Синцов, не відходячи від кулемета, витягнув з кишені шинелі індивідуальний пакет і кинув Малиніну. Малинін смикнув нитку, розірвав зубами пакет і, підіймаючи обережно непритомне тіло Баюкова, став ще раз нетуго бинтувати його поверх старих бинтів.

— Ноги відняло, — сказав Синцов. — А стрічки все ж таки подавав, поки при пам'яті був.

Малинін бинтував Баюкова, а той, не опритомнюючи, тихенько стогнав.

— Стогне, — сказав Малинін. — Може, ще оживе... Ну, як там німці?

— Не видати, — сказав Синцов.

— Мені здається, наші їх женуть.

— Ви погляньте в ту амбразуру.

Малинін подивився в амбразуру й кинувся до кулемета.

— Давай, давай! — хрипло кричав він.

Вони перетягли кулемет до великої амбразури, але поки встановлювали приціл, купа німців, що відступала через видолонок, уже зникла із зони дійового вогню. Бій затихав, німців вибито звідусюди, крім висоти з трьома будинками, яку вони здобули з самого почат-

ку. Зараз по висоті була наша артилерія, але німці встигли підтягти туди міномети й відповідали дужим вогнем.

Синцов уже звик за ці дві години до того, що всіх наших, які сиділи там, на висоті, перебито і що тепер там сидять німці. Але Малинін зараз побачив це вперше і заскреготів зубами від горя. Більшість з тих, з ким він служив, з тих сорока двох чоловік, які ще сьогодні ранком складали їхню роту, були тепер мертві, там — на цій здобутій німцями висоті, і тут — на руїнах цегельного заводу.

— Пропала рота,— сказав він і, похитавши головою, додав з несправедливою зневагою до самого себе: — Угробив роту, а сам живий лишився!..

— Та що ви, Олексію Денисовичу! — сказав Синцов.

— Мовчи, не кажи! Сам знаю... — Зажурений до глибини душі, Малинін осатаніло мотнув головою. — Подивися в ту амбразуру, — сказав він Синцову. — Чи не йдуть німці?

Синцов раптом відчув, що він заточується від втоми.

— Ні, не йдуть, — сказав він і сів біля стінки.

І в цю мить обидва вони, і Синцов, і Малинін, одночасно почули шерех. Малинін схопився за гранату, що висіла при поясі, але одразу ж опустив руку.

Внизу з лазу показалася голова й плечі сержанта Сироти. Командир взводу опритомнів і приповз сюди на постріли, приповз, тягнучи з собою гвинтівку, приповз, невідомо відкіля взявши сили, бо, вилізши з лазу за допомогою Малиніна, він не тільки не міг стояти, але й не міг сидіти: довелося його, як мішок, притулити до стінки. Нижня половина обличчя, замотана бинтом, була в нього чорно-червона, а чоло й очні ямки були знекровлені — білі як папір. Він сидів, не повертаючи голови, а тільки скошуючи очі то на Малиніна, то на Синцова і силкуючись щось сказати. Йому, мабуть, навіть здавалося, що він каже, але з-під його пов'язки вилітали тільки схожі на гавкання, нечленоподібні звуки.

— Зрозуміло, комвзвод, зрозуміло, — сказав Малинін, спиняючись над ним і заспокоююче киваючи головою. — Ваша думка зрозуміла. Все гаразд, відбили нім-

ців. Скоро, мабуть, наші прийдуть, підкріплення нам підкинуть...

Але Сирота все ще силкувався щось сказати: і годі було зрозуміти хоч слово з того, що він казав. Малинін нарешті не витримав і припинив цю обопільну муку:

— Ти не старайся, Сирота, однаково я не розумію: у тебе ж бо рот розбитий... Самі тільки звуки, а голосу нема. В госпіталі лежиш, відновишся, а зараз не пробуй, не мордуй себе...

Сирота подивився на нього широко розплющеними очима, немовби недовіряючи йому, але Малинін знову кивнув головою, і Сирота, потягнувшись рукою до гвинтівки і з зусиллям поклавши її собі на коліна, відхилився до стінки й заплющив очі.

— З твого боку нічого не видно? — помовчавши, спитав Малинін у Синцова, який знову став до амбразури.

— Не видно, — мов луна, відповів Синцов.

— Якщо до темряви наші не прийдуть, я тут з ними лишусь, — сказав Малинін, кивнувши на обох поранених, — а ти по зв'язок підеш. Не можна таку позицію віддавати. Ми ще відцїля ту можемо відбити, якщо дурними не будемо, — сказав він, глянувши крізь амбразуру на сусідню висоту. — Цікаво, що з Іоновим? — після мовчання згадав він про командира роти. — Поліг, мабуть, там на висоті. Не такий він чоловік, щоб від своєї роти втекти...

— Чого мовчиш, Синцов? — після кількох хвилин тиші спитав він.

— Думаю, — сказав Синцов.

— Про що думаєш?.. Якщо не секрет...

— Про те, чого нема...

— А ясніш?

— Про дружину, — сказав Синцов.

— Ну, жінка тут нікому з нас не належить мати, — понуро пожартував Малинін. — Отже, й думати про неї марна річ. А от написати їй після такого дня, як сьогодні, треба! Що живий, здоровий лишився завдяки її комсомольським молитвам. Вона ж бо в тебе комсомолка?

Синцов нічого не відповів, промовчав.

Свої прийшли тільки через годину, вже перед почат-

ком раннього присмерку. Спочатку прийшло три розвідники, яким було сказано, що, як видно з бою, на висоті утрималися наші, але становище неясне, все може бути. Вони обповзли димар з різних боків і так обережно, що Синцов помітив одного з них аж у останній момент.

— Свої, ану не ховайся! — полегшено крикнув він, і в голосі його була така радість, що розвідник, не сумніваючись більше, що це справді свої, піднявся на весь зріст.

Після розвідників на висоту підійшов взвод, а потім, уже в темряві, з'явився командир батальйону старший лейтенант Рябченко разом із зв'язківцями, які тягли провід. Йому поставлене завдання — затемна вибити німців з сусідньої висоти, яка й далі йменувалася висотою з трьома будинками. Рябченко перед нічним боєм виносив свій командний пункт сюди, на цегельний завод, бо тут був найзручніший вихідний рубіж для нічної атаки.

Все йшло своєю чергою. Малинін доповів, як відбувався тут бій, біля заводу, і сказав, що кулеметники Синцов та Баюков, прийнявши нерівний бій, бились як годиться. Більшого Малинін не вичавив із себе, але командир батальйону і сам розумів, що кулеметники бились як годиться. З свого командного пункту він бачив, як падали німці, просуваючись по видолинку, і як на висоту пробував в'їхати танк, і як потім, уже вертаючись назад і відступаючи, даремно силкувалася видертись сюди німецька піхота. Та й втрати німців промовляли самі за себе. І в полку, і в дивізії розцінювали їхню сьогоднішню атаку як спробу промацати слабку дільницю і в разі успіху піти на прорив; але успіху не було, не відбувся й прорив.

Малинін довідався, що сталося з командиром роти Іоновим. Виявилось, що Іонова поранено в перші ж хвилини обстрілу, винесено й виряджено в медсанбат. Рябченко пояснював швидкий успіх атаки німців на висоту з трьома будинками частково силою їх вогню, що зразу перевернув там усе шкереберть, частково тим, що на момент атаки там не було ні командира роти, ні політрука. Хоч було б дивно дорікати в цьому Малиніну, який був тут під час атаки, і хоч командир батальйону зовсім і не мав на меті йому дорікати,

та Малинін усе ж сприйняв це зауваження як дорік собі й попросив у Рябченка дозволити йому взяти участь у контратаці на «колишню нашу висоту». Він висловився саме так, а не інакше, підкреслюючи свою відповідальність за її втрату.

Командир батальйону подивився на його обличчя з саднами, що запеклись, і з подивом молодості подумав про те, відкіля воно беруться сили у цього чоловіка, що мало не годиться йому в батьки.

— Ви б спочатку хоч перев'язалися, товаришу Малинін, — зауважив він, але в проханні не відмовив.

Малинін перейшов до рук санінструктора, який довго перев'язував спочатку його розбите лице, а потім подерті цеглою руки. Поки він робив усе це, Малинін і далі все думав про свою загиблу роту: чи сформують її наново, чи не будуть цього робити і переведуть його самого куди-небудь, де сьогодні є втрати в політскладі.

Малиніна перев'язали, а комбат покликав Синцова і поставив йому кілька питань. Він спитав: чи не намагалися німці з самого початку піднятися на висоту? Синцов сказав, що ні, що він з Баюковим вів тільки фланговий вогонь по видолинку. Потім комбат спитав, чому танк повернув, не дійшовши до димаря. Синцов відповів, що, видимо, танк забуксував, і тут же згадав про танкіста, який виліз на башту і був забитий.

— Певно, офіцер був, — кивнув комбат, — а коли ти зрізав його, вже більше й не лізли!

Потім комбата викликали по телефону командир полку й командир дивізії, і він чітко та гладко, далеко чіткіше, ніж йому все це оповідали Малинін і Синцов, став доповідати спочатку командирові полку, а потім командирові дивізії про бій за висоту з цегельним заводом. Бій вели політрук Малинін, кулеметники Синцов та Баюков, які відбили атаку німецької піхоти й танків та утримали висоту до підходу нашого підкріплення. Вже Синцов і Баюков не просто стріляли по німцях, а вели бій; не просто бились, а утримували висоту.

Синцов стомлено сів на цеглини; йому було дивно чути про те, як він вів бій і утримував висоту, немовби це був не він, а хтось інший.

Обох поранених, і Баюкова, і Сироту, давно однесено в тил; лишилися тільки мертві. Для них тут же,

за стіною цегельного заводу, копали ще не зовсім замерзлу землю, але ховати вирішили, коли розвідниться, бо в темряві годі було зібрати все, що лишилось від людей після прямих влучань.

Синцов сидів і думав про те, хто воно тепер буде в нього другим номером на кулеметі і чи повернеться, чи ні в частину Баюков, якщо видужає після поранення. Потім він, здається, на хвилину, задрімав, бо, почувши над вухом голос Малиніна, навіть здригнув від несподіванки.

— Ходім,— сказав Малинін.— Телефонували з дивізії. До комісара дивізії нас з тобою викликають...

Малинін був невдоволений, бо хотів узяти участь в нічній атаці на висоту з трьома будинками, але почувань своїх нічим не виявив, крім тону: наказ з наказ. На чорному тлі руїн було видно три білі плями: забинтоване обличчя Малиніна і дві товсті білі руки.

— Ви просто як привид, товаришу політрук,— сказав Синцов.

— Словили, як маленького,— сердито озвався Малинін,— пішли, нема чого час гаяти!..

— А чого це викликають? — спитав Синцов, ідучи слідом за ним униз по схилу.

— Там дізнаємося,— сказав Малинін.— До штабу полку пішки підемо, а там до дивізії, сказали, на грузовику підкинуть. Бачиш, поспішність яка, значить, треба нас...

— Я знаю, для чого,— сказав Синцов після довгого мовчання, коли вони вже спустилися з висоти на рівнину перед садибою МТС і стали переходити через неї по неглибокому снігу.

— Для чого? — озвався Малинін.

— Це в справі моєї заяви,— сказав Синцов.

Він одразу подумав про це, коли Малинін сказав, що їх викликають. І стан фізичної втоми та душевного піднесення, які в нього були після бою, одразу змінився станом напруженого чекання.

— Авжеж,— сказав Малинін,— тримай кишеню ширше! Будуть з такою поспішністю просто з бою тягти!

— А що ж, що з бою? — сказав Синцов.— Просто збіглося. Прочитали, кому слід показали. Ще б пак,

такий тип — і раптом на передовій! Давай мерщій його сюди, в тил, на перевірку!

Він не був певний цього, але готувався до гіршого.

— А мене чого? — спитав Малинін.

— А я ж на вас скрізь покликаюсь!

— Дурниці! — твердо сказав Малинін.

Він знав, що це справді дурниці, через одну просту причину; в нього ще не було слушної нагоди особисто передати заяву Синцова до політвідділу дивізії, і він уже другий тиждень з дня на день усе чекав цієї нагоди, носячи листа в кишені шинелі. Але сказати про це Синцову зараз він не хотів: виклик до дивізії давав йому змогу не тільки передати заяву, але й поговорити з комісаром за найсприятливіших для Синцова обставин — після нинішнього бою.

— Дурниці, — повторив Малинін і на ходу обернувся до Синцова. — Я вважаю навпаки: щоб медаль за цей бій дати.

Синцов мовчав. Він не вірив у це.

Насправді, хоч Малинін був ближче до істини, ніж Синцов, але обидва припущення були неправильні. Для спільного виклику їх з передової була зовсім інша причина. В штабі дивізії сьогодні під час бою сидів письменник, що приїхав від одної з московських газет: людина відома й уже немолода. Його і в дивізію пустили, поморщившись: як би ще не вбили там, а потім відповідай за нього! Але коли він зараз, ввечері, дізнався від командира дивізії, що попереду, в батальйоні, є політрук і кулеметник, які відбили кілька німецьких атак і поклали півсотні німців, він твердо вирішив сам іти в батальйон, говорити з людьми. Йому так само твердо відмовили в цьому і не цілком послідовно, чого він, проте, зопалу не помітив, сказали, що йому в батальйон пройти зараз не можна, але людей, з якими він хоче говорити, можна викликати з батальйону сюди. Він спробував перечити: навіщо ж, мовляв, так спеціально? Та йому сказали те, що звичайно кажуть у таких випадках: людей однаково треба викликати, як не зараз, то потім, і для них це не становить різниці!

Припиняючи дальші суперечки, комісар узяв трубку: хоч він і не зважувався пустити письменника в батальйон, та він дуже хотів, щоб той написав про людей їхньої дивізії.

І ось Малинін та Синцов, після бою, стомлені, тупали по снігу від висоти з цегельним заводом до садиби МТС. Сніжок, що сівся піввечора, припинився. На небі зійшов місяць. Сніг засріблівся, заблищав, і одразу стало якось веселіш.

— Добра погода! — сказав Синцов.

— Дивись, німець лежить, — озвався Малинін, кивнувши на труц з широко розкинутими руками, що темнів коло самої стежки. Порівнявшись з мертвим німцем вони на секунду спинились, глянули на нього й пішли далі.

— А ти, я бачу, надійний чоловік. — Раптом без усяких передмов сказав Малинін.

Вони мовчки пройшли ще кроків тридцять.

— Якщо б до партії знову вступав, я б тобі рекомендацію, не думаючи, дав... — знову несподівано сказав Малинін і знову замовк.

— Спасибі, — сказав Синцов.

Вони знову мовчки пройшли з півсотні кроків.

— Скоро дійдемо, — сказав Синцов.

І тільки-но він сказав це, як позаду вдарила міна, потім ще одна...

Синцов і Малинін лягли поруч на іскристий білий сніг, на якому їх у шинелях було видно, певно, за цілу версту. А міни не часто, але й не рідко рвалися й далі в шаховому порядку по всьому сніжному полю, здіймаючи чорні стовпи й розкидаючи навколо себе запах гару; рвалися так, немов прилетіли навмисне, щоб порушити цю тишу, це святкове нічне біле сяйво снігу.

— Не по нас, — сказав Малинін, — це по всій площі б'ють, щоб бентежити.

— Угу, — сказав Синцов крізь зуби.

По них чи не по них — а вони лежали вже п'ять і десять хвилин, а міни одна за одною падали на полі то справа, то зліва, то попереду, то позаду; і почуття небезпеки, яке не притуплювалося, а, навпаки, загострювалося у людей після шойно пережитого важкого бою, опанувало і Малиніна, й Синцова. Вони обидва лежали мовчки, їм не хотілося ні говорити, ні думати, ні заспокоювати один одного, хотілося тільки, щоб швидше кінчилося це, щоб їх не вбили й вони могли йти далі.

Наскок кінчився так само раптово, як і почався. Біле поле, на якому вчорашній сніжок тільки-тільки встиг

прикрити сліди денного бою, було знову спотворено слідами розривів. Воно знову було війною і пахло нею.

Малинін і Синцов підвелись і пішли. Їм не судилося бути вбитими на цьому нічному сніжному полі. Письменник із своїм блокнотом, вічним пером і безпорадно-винуватими розпитуваннями цивільної людини ждав їх у комісара дивізії. Заява Синцова лежала в шинелі Малиніна, а нагородний лист на Синцова за сьогоднішній бій уже готували в штабі полку, але і те, й те ще мало тільки зійтись разом.

Війна йшла своєю чергою. Кінчався ще один день її. І головним у цьому дні була не заява, що лежала в шинелі Малиніна, і не нагородний лист, що його писали в штабі полку, і не квапливі записи в блокноті письменника, а та проста, але знаменна обставина, що ще один раз, ще на одній дільниці фронту під Москвою німцям до вечора вдалося зробити тільки одну десятю того, на що вони розраховували ранком.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Ешелони, якими танкову бригаду Климовича перекинуто з Горького до Москви, в ніч з 6 на 7 листопада розвантажувалися на Курській-Товарній.

Не одержавши маршруту дальшого руху, Климович дивувався, що буде далі: чи лишать їх у Москві, чи кинуть на фронт своїм ходом?

На другу годину ночі до місця вивантаження приїхав генерал з московської комендатури.

Відкликавши Климовича вбік, генерал сказав, що бригаді дається маршрут на Подольськ, але перед цим, проходячи через Москву, вона, можливо, візьме участь у параді на Красній площі.

Становище під Москвою все ще лишалося грізним, і Климовичу досі не снадало навіть на думку, що може бути парад. Однак він сказав: «Єсть»,— зовсім нічим не виявивши свого хвилювання, і, затримавши руку коло шолома, попросив дозволу звернутись із запитанням.

— Поки парад тільки готується,— сказав генерал, вважаючи, що попереджає цим питання командира бригади.— О шостій нуль-нуль вийдете головною коло-

ною до Центрального телеграфу й там будете чекати наказу на те, щоб пройти. Остаточне вирішення залежить від погоди: літна буде чи нелітна,— додав генерал і ткнув рукавичкою в ясне морозне небо.

Він казав усе це, знизивши голос, хоч цілком міг би кричати: останні танки з'їжджали з платформи, тріщачи дошками настилів.

Та Климович мав намір запитати зовсім про інше, і він запитав його, тримаючи й далі руку коло шолома:

— Чи не можна наперед побувати на Красній площі, подивитись на місці градус підйому та градус ухилу при спуску до Москви-ріки? Ніколи через Красну площу не ходили,— сказав Климович, маючи на увазі не себе, а свої танки.

Генерал дозволив і поїхав, лишивши у Климовича капітана з своєї комендатури.

Климович і капітан сіли на крижані подушки щойно вивантаженої з платформи емочки, проїхали по Садовому кільцю й звернули на вулицю Горького. Москва була порожнісінька. Вітрини магазинів були забиті дошками та фанерою й завалені мішками з піском. Війська, які мали взяти участь у параді, ще не рушили до центру, перехожих не було; лиш іноді гулко проносилися поодинокі машини з перепустками комендатури.

Климовича і капітана кілька разів затримували, але пропускали і нарешті спинили зовсім: через вулицю Горького тягнулося оточення,— далі довелось іти пішки.

Майже весь простір Красної площі був укритий рівним, непорушеним шаром снігу. На сірих смугах трибун лежали великі снігові шапки.

Климович пройшов через площу й спустився повз Спаську башту, до самої Москви-ріки. Під снігом не було полюю, і танки могли без ускладнень на будь-якій швидкості пройти через площу, особливо якщо інтервали дати трохи більші.

Він сказав про це капітанові з комендатури, коли вони стали підніматися назад. Капітан знизав плечима й сказав, що збільшити інтервали не страшно: на п'ятки ніхто не наступить, як він чув, техніки буде небагато. Потім, урвавши себе на півслові, підніс голову й

спинився: небо, яке півгодини тому було зовсім ясне, помітно похмурнішало.

— Тепер парад буде, — сказав капітан.

Вони знову йшли через Красну площу, повз розмальований кольоровими маскувальними кубами та квадратами будинок ГУМу, повз закритий захисним дощаним покрівцем Мавзолей з ледве помітними вглибині вартовими... Але тиша й порожнеча Красної площі вже не справляли на Климовича того тривожного враження, яке він, не даючи волі своїм почуттям, усе ж відчув, переходячи через неї на той бік. Небо дедалі густіше затягалось хмарами; ще кілька годин, і ці вкриті снігом камені оживуть: на них квадратами стане військо, і на Мавзолей підійметься Сталін, інакше який же це парад, якщо його не буде?

Ранком сімнадцятого жовтня, коли увесь зацілілий після оточення й триденних боїв під Москвою особовий склад бригади зняли з фронту й на двадцяти грузовиках через Москву кинули своїм ходом до Горького одержувати танки, Климович вийшов з своєї головної машини на розі Садового кільця, біля булочної з розбитою вітриною, щоб поставити махальника. І тількино вийшов, як до нього зразу ж підійшло двоє жінок: одна стара, друга молода, з вродливим, але змарнілим лицем. Вони спинилися перед ним, і молода, просто й сердито дивлячись йому в очі, голосно, на всю вулицю, спитала:

— Що, танкісти, одвоювались?

І, дивлячись у ці нещадні в ту хвилину жіночі обличчя, Климович зразу, в одну мить наново пережив усе, що вже було пережите, — всю свою хресну путь, що почалася втратою сім'ї. Всю гіркоту, яку він накопичив з першого дня війни, всі криваві дороги, всі втрати, всі підбиті німцями й спалені своєю рукою танки — все це зібралось в один кулак, і цим кулаком його вдарили просто в серце: «Що, танкісти, одвоювались?»

Він нічого не відповів.

А потім було шосе Ентузіастів. Перші години колона Климовича йшла в суцільному потоці людей. Вже через годину вони посадили в кабіни та кузови своїх грузовиків стільки жінок з дітьми, скільки могли підняти машини. А люди все йшли і йшли, і там, де рух

затримувався, борти машин терлись об плечі людей, що тиснулися поряд.

Його і його танкістів найбільше від усього мучило те, що вони на своїх грузовиках, військові, озброєні люди, опинилися серед цього беззахисного потоку і рухалися туди ж, куди й цей потік: на схід, до Волги. На них дивилися з підозрою, з подивом, з обуренням, з запитанням в очах: куди ви їдете і чому? І хоч би як почували за собою правду Климович і його танкісти, і хоч би скільки боїв та завданих німцям втрат не було в них за плечима, однаково їм було нестерпно їхати по цьому забитому людьми шосе, нікому не пояснюючи, навіщо і чому вони їдуть на схід, бо пояснювати це вони не мали права.

Так було 17 жовтня. А сьогодні, через двадцять днів, він зі своїми вісімдесятьма танками пройде через Красну площу. Шістдесят тридцятьчотвірок — машини, про які може тільки мріяти перший-ліпший танкіст, і двадцять «КВ» — важких, не таких маневрених, але зате практично непробивних для дрібнокаліберної артилерії...

Ех, якби мати їх у бригаді в перший же день війни!

Вісімдесят танків... У день виходу з свого другого, вяземського, оточення, прорвавшись одчайдушно просто вздовж шосе на стику двох німецьких дивізій, він на грузовику приїхав на командний пункт нашої дивізії. Йому назустріч підвівся з-за карти молодий білявий неголений генерал, який командував групою військ, що билися тут.

— Товаришу генерал, командир сімнадцятої танкової бригади підполковник Климович явився у ваше розпорядження.

Хоч Климович і йшов дванадцять діб з оточення, але голився він учора, шкірянка на ньому була застебнута на всі гудзики, петлиці й шпали були на місці: звичка — мати вигляд такий, а не інший, була в ньому дужча від усіх обставин, і, певно, тому генерал зустрів його здивованою фразою:

— Нарешті танкісти з'явилися! Занудилися ми, чекаючи на вас! Скільки танків привів?..

Щасливий генерал уявив, що на його залиту кров'ю дільницю фронту, яка щогодини рвалася, як діряве решето, підкинули з тилу танкову бригаду, і цей за-

стебнутий на всі гудзики вилицюватий підполковник з'явився до нього, як ангел-рятівник.

Климович подумав, що над ним насміхаються, але наступної миті він усе збагнув і гірко доповів, що генерал помиляється, він прорвався через німців і з усієї своєї техніки вивів десять грузовиків та один пошкоджений танк.

— А, щоб ти притьмом пропав! А я вже думав... — генерал осікся, спинився, ступив до Климовича й обійняв його. — Прости, голубе, не ображайся! Гадав, підкріплення прийшло. — І зараз же, знову повернувшись до невідкладного й жорстокого діла війни, спитав: — Скільки людей вивів?

— Близько п'ятисот, — сказав Климович. — Через годину уточню.

— Люди битися можуть?

— Можуть. Але боеприпаси кінчаються.

— Боеприпасів дам. А танк один?

— Один.

— Все-таки вивів. З принципу, чи що?

— З принципу, — сказав Климович.

Того ж вечора цей останній танк спалили німці на вулиці того самого села, біля того самого дому, де Климович зустрівся з генералом. Так загинув останній танк...

А сьогодні він пройде з вісімдесятьма танками через Красну площу і вийде на Подольське шосе, майже на той же напрям, де був тоді.

«Не дуже щось просунулися німці з того часу. Виглядає, кусається вона, ця Москва...»

Проходячи назад повз Мавзолей, Климович спинився. Біля входу, як і перше, стояли вартові, а там, за ними, кілька східців униз, вглибині, лежав Ленін, і якщо в Климовича і раніше в найтяжчі хвилини не вміщалося в голові, що Москву можуть здобути німці, то зараз, коло Мавзолею, це здавалося подвійно неймовірним. Уявити собі, що тут, на Красній площі, біля Мавзолею, не ми, а фашисти, в їхній формі, в їхніх кашкетах, з їхніми свастиками на рукавах... Ні, уявити собі це було неможливо. Цього не могло тут бути!..

Цього ранку Серпіліна збудив ще до світанку його сусіда в госпіталі, полковий комісар Максимов.

— Федоре Федоровичу, вставай! На парад поїдемо, — термосив він Серпіліна за плече.

Серпілін підвівся одним порухом і швидко спитав: — Що?.. Який парад? Коли? Куди їхати?..

Він ще не прокинувся, але удавав, що прокинувся, і, дивлячись просто в очі полковому комісарові, спростував обмірковував, що сталося: чому Максимов, якого вчора вдень, щоправда ще без остаточної виписки, пустили в Москву, зараз, уночі, стоїть перед ним точнісінько в такому ж вигляді, в якому поїхав, у повному обмундируванні, стоїть і сміється?..

— Вставай, вставай! — повторював тим часом Максимов, сідаючи поряд з ним на ліжку й весело лясаючи себе по новому, на диво вичищеному чоботі. — Сьоме листопада сьогодні. Парад. Запрошую, їдмо!

— Який парад? — перепитав Серпілін, усе ще боячись повірити, що це серйозно. — Німці під Москвою! Який парад?

— Парад! — повторив Максимов і усміхнувся широко сліпучою усмішкою на все своє молоде лице. — Товариш Сталін розпорядився. Вчора виступав у метро на Маяковського, я там був, тільки пізно повернувся, будити тебе пожалів... Учора виступав, а сьогодні, сказав, буде парад!

— Справді? Не жартуєш? — спитав Серпілін і обережно спустив з ліжка свої вже загоєні, але неслухняні ноги, з якими все ще доводилось обходитись, як зі скляними.

— Які жарти! — сказав Максимов і знову усміхнувся. — Тим більше, погода нелітна. Я вже виходив, дивився: небо затягнуло по-чесному, на нашу користь.

— Якщо жартуєш, не прошу, — сказав Серпілін, дивлячись знизу вгору в усмінене лице Максимова.

— Ну навіщо ж так грізно? — озвався той. — Я вже й емку випросив.

— Та чи випустять ще?

— Позавчора ж випустили!

Справді. Серпіліну, який уже почав гуляти з ціпком у госпітальному саду, позавчора дозволили з'їздити в ПУР і в наркомат одержати партійний квиток, ордени та нове генеральське посвідчення. Про цю поїздку й казав Максимов.

— Так то ж в наркомат...

— А тут на парад,— усміхнувся далі Максимов.— Ти вже не лежачий генерал, а ходячий.

— Тільки доведеться валянки взути: в чоботи не влізу,— сказав Серпілін, не зовсім твердо стаючи на ноги.

Звички вкоріняються на все життя, тож саме слово «валянки», здавалося йому, не пасувало до слова «парад».

— Так нам же з тобою не марширувати, нас на трибуни, в гості, кликали.

— Та чи кликали ще? — недовірливо спитав Серпілін.

— Кликали, кликали! — засміявся Максимов і поляскав себе по кишені гімнастюрки.— Ось вони тут, за прошення! У мене ж друзів пів-Москви, а головне — пів-ПУРа!

— Якщо так, то одягаюсь,— сказав Серпілін, теж мимоволі усміхаючись і задоволено поглядаючи на Максимова.

Полковий комісар Максимов був з тих, на кого задивляються не тільки жінки, а й чоловіки: високий, широкоплечий, з обличчям, що привертало увагу не стільки своєю красою, скільки силою. І друзів у нього справді було пів-Москви. Серпілін уже встиг у цьому переконатися, хоч так ще й не збагнув до кінця, хто був його сусіда: чи то просто щасливчик, чи то людина такої напрочуд веселої мужності, що мимоволі здавалося, наче йому все легко дається. А певніше, полковий комісар Максимов був і тим, і тим одразу. В тридцять років у нього було вже три бойові ордени, і за кожним з них стояв той особливий збіг обставин, про які потім, якщо людина лишилася жива, кажуть, що їй пощастило. Двічі — на Халхин-Голі й на фінській війні — він починав з того, що їхав туди інспектором ПУРа, а кінчав тим, що воював як комісар полку. Червень сорок першого року знову застав його в інспекторській поїзді по Особливому Західному округу. Цього разу він у перший же день війни заступив забитого комісара дивізії, місяць з боями йшов через німців і, уже прорвавшись, був тяжко поранений у живіт.

Після кількох операцій, сидючи на строгій дієті і сміючись з неї, він жив у госпіталі поруч Серпіліна — не як чоловік, а як якийсь живе свято, що не журилося само й не давало журитись іншим.

Його обіцяли виписати через тиждень з обмеженою придатністю, але він сміявся і над цим, як над усім іншим, і, регочучи, сказав Серпіліну, що не тільки поїде на фронт, але й до того ж добре способом попасти назад у свою ж власну дивізію.

Тільки ночами, і цього ніхто не знав, крім Серпіліна, безжурний полковий комісар Максимов, коли його ніхто не бачив і, як він вважав, ніхто не чув, скорчившись, сідав на ліжку і цілими годинами не спав від болю.

Обмундирування Серпіліна, оскільки він видужував уже, висіло тут-таки, в палаті, в гардеробі. Одягнувши бриджі та нову гімнастюрку з генеральськими петлицями та двома пригвинченими до неї орденами Червоного Прапора — старим і позавчора одержаним, — він підійшов до дзеркала й пригладив руками своє рідке жовтувато-сиве волосся. Потім сів на стільця, обережно засунув ноги у валянки, з несхвальною усмішкою подивився на них і сказав Максимову:

— Ну що ж, якщо не жартуєш, я готовий!

До Центрального телеграфу, куди тепер пересунулось оточення, яке не пропускало далі жодної машини, вони під'їхали о пів на восьму.

По всій вулиці Горького, від майдану Маяковського до самого телеграфу, стояли в два ряди танки. Їх було не більше як бригада, але вигляд танків потішив Серпіліна: все це були серйозні машини — тридцятьчотвірки та КВ, а не Т-26, яких німці палили досхочу на початку війни.

— Далі не пускають. Тут мої знайомства кінчаються, — винувато сказав Максимов, коли вони вилізли з емки. — Як, дотюпаємо?

— Якщо вже приїхали, то й дотюпаємо, — сказав Серпілін і скося глянув на танки.

Коло головного, з люка якого висувалося захоплене знамено, стояв маленький командир-танкіст у перетягнутому ремнями чорному козушку. Лице його вдалося Серпіліну знайомим; у нього була така пам'ять на обличчя, що він пам'ятав їх навіть тоді, коли хотів

забути. Та це лице він був радий згадати. Вдивляючись і далі, але вже твердо знаючи, хто це, він ступив до танкіста, який ще здалека козирнув перед його генеральською папахою.

— Здрастуйте, полковнику, — сказав Серпілін, прикладаючи руку до паха. — Я вночі першого жовтня вийшов на вас з оточення. Не помиляюсь?

— Абсолютно не помиляєтесь, товаришу генерал, — відповів Климович, хоч першу мить, козиряючи, ще не впізнав у цьому високому кульгавому генералові з ципком того пораненого комбрига, про якого командуючий питав по телефону: який він собою, цей Серпілін?.. Тоді Климовичу здавалося, що він вік не забуде цього комбрига. Та ось не минуло й двох місяців, а забув! Багато чого було з того часу.

«Значить, уже підвівся, — дивлячись далі на генерала, подумав Климович. — Швидко, а тоді, здавалося, мало не при смерті...»

І, подумавши про це, згадав червоноармійця Золотарьова, який здав йому документи пропалою безвісти, а попросту кажучи, загиблого політрука Синцова. Тоді, під Єльнею, Синцов турбувався: чи виживе його комбриг? І ось комбриг живий і здоровий, у генеральській папасі стоїть перед ним, Климовичем, а кістки Синцова гниють десь у лісі за Вереєю...

Всі ці думки зразу, одночасно пронеслися в голові у Климовича, але голосно він нічого не сказав, бо не звик перший починати розмову з старшим начальником.

— Спасибі підполковнику. Ще не полковник?

— Ні, озвався Климович.

— Спасибі за виручку. Радий зустрітись! Хотів написати вам подяку, та фронт великий...

Він потиснув руку Климовичу, і Климовича здивувала сила, яка була в цій великій кощавій руці.

— Правда, потім мені писали, — спохмурнівши від спогадів, сказав Серпілін, — що не всі мої від вас щасливо вибрались, дорогою під танки попали!

— Деякі, товаришу генерал, назад до мене в бригаду прийшли.

— Чи багато?

— Чоловік з двадцять.

— І де ж вони?

— Деякі в боях загинули, інших після оточення в піхоту здав, а один і тепер у мене.

— Хто такий?

— Золотарьов, шофер. Тепер водієм на тридцять-четвірці.

— Знаю, — сказав Серпілін. А втім, він з успіхом міг сказати це майже про кожного. — Чи не можна побачити?

— Далеко. У хвості колони.

— Тоді самі передайте йому спасибі за службу від колишнього командира дивізії. А з командного складу хто-небудь вийшов до вас?

— Один лейтенант, Хоришев, — сказав Климович.

— Живий?

— Був живий, а тепер не знаю. Здав у піхоту.

Серпілін помітив краєм ока, що до Климовича підійшов капітан-танкіст і чекає закінчення розмови, мабуть, щоб повідомити про щось по службі.

Але Климович, сказавши про Золотарьова та Хоришева, знову згадав про Синцова.

— А ваш ад'ютант, товаришу генерал, пропав безвісти, видимо, загинув.

Серпілін нічого не відповів. Тільки схиливши голову, кілька секунд мовчки дивився собі під ноги. Потім ще раз скося глянув на танкіста, що підійшов, і простягнув Климовичу руку.

— Хотів би взаємодіяти з вами в бою, а сьогодні подивимось, як ви проходитемете. — Він приклав руку до папахи, повернувся і, шкутильгаючи, обережно переступаючи валянками, пішов униз по вулиці Горького.

Провівши поглядом Серпіліна, Климович невдоволено повернувся до танкіста.

— Ну, що, Іванов, що тобі ще не ясно? В боях не губився, а в Москві на кожному перехресті питаєш!

Коли Серпілін, спираючись на ціпок, дошкандибав до трибун, вони були вже майже повні. Йому не один раз доводилося в строю академії Фрунзе проходити повз них через Красну площу. Але тоді це були зовсім інші трибуни: веселі, цивільні, з дітьми, піднятими на плечі, з кольоровими кульками над головою, з хусточками і косинками, якими привітно махали в повітрі...

Тепер на трибунах на кожного цивільного припадало двоє або троє військових. Багато хто, як то видно було з їхнього вигляду, приїхав просто з передових, як представники полків, бригад і дивізій, що билися на різних підмосковних напрямках. Вони були в завожених, стертих ушанках, в брезентових рукавицях, у шинелях, у кожухах, перехрещених ременями.

На Красній площі вже вишикувано квадратами кілька полків піхоти. Але на трибунах теж стояла Москва, що оборонялася від німців: військова і цивільна.

В тому, що всі ці військові й цивільні люди, які лишилися обороняти Москву, зараз, коли Гітлер був за яких кілька десятків кілометрів від неї, однаково, як завжди, зібралися в цей день разом, було і почуття власної сили, і мовчазний виклик; і силу свого виклику, без сумніву, почували самі люди, що зібралися тут.

Почував це і Серпілін. Хоч у минулі роки, проходячи в строю академії повз Мавзолей, він зазнавав відоме всякому, хто брав участь у парадах, почуття щасливого піднесення, але зараз це почуття було глибшим і дужчим. Мабуть, можна було сказати, що, стоячи тут, на трибунах, він почував себе щасливим, хоч, здавалось би, думки, які линули в нього в голову, перечили цьому почуттю щастя. Він з гострим жалем згадав про Синцова, з яким сталося те, чого він сам, Серпілін, найбільше від усього боявся, думаючи про себе; пропав безвісти... А здавалось, усе пройшов, вижив, вирвався... От тобі й вирвався! І багато хто теж думав, що вирвався... Він сердито згадав присланого з фронту листа Шмакова про те, що Шмаков нічого не знає про всіх, хто їхав на останніх восьми машинах колони. Затрималися біля мосту, а потім їх, видимо, одрізали німці...

— «Видимо!» — сердито прошепотів Серпілін і в думці вилаяв Шмакова.

Він так розсердився тоді на це «видимо», що навіть не відповів Шмакову.

Були й тяжкі думки про самого себе: про позавчорашню розмову з заступником начальника генерального штабу, старим товаришем, одним з тих, хто виручав його з біди. Вже цього чоловіка ніяк не можна

було запідозрити, що йому бракує добрих почуттів або довір'я, і тим тяжчою вийшла їхня розмова.

«Тут я загадав на тебе медичний висновок, — сказав старий товариш після того, як поздоровив з наданням Серпіліну звання й взагалі зо всім тим, з чим міг привітати Серпіліна. — З одного боку, тобі анкету підправили, а з другого — зіпсували цього разу лікарі. Строго кажучи, про фронт тобі поки що думати рано; зі здоров'ям у тебе не гаразд, і взагалі розшарпалось, та й оточення свого додало...»

«Щодо «взагалі» сам не пам'ятаю і від інших, навіть від тебе, не хочу нагадувань, — спалахнувши в душі, сказав Серпілін. — А щодо оточення — десятки генералів виходили з нього з боями і на своїй шкурі набували бойовий досвід не для того, щоб просиджувати його в тилу! Як тільки буду придатний до строю, так і відправляйте на фронт, або дійду до Сталіна, май на увазі!»

«Он ти як тепер заговорив!» — навіть зморщившись від тону Серпіліна, сказав старий товариш.

«Так, ось так я тепер заговорив!» — одрубав Серпілін.

Він кілька разів згадував про цю розмову, поки шкутильгав у своїх валянках від телеграфу до трибун. І що важче йому це давалося, тим важчою здавалася заднім числом та розмова.

«Може, і правда, для користі справи краще відправити тебе куди-небудь за Волгу частини формувати? Теж діло потрібне...» — дразнив він сам себе.

Були й інші невеселі думки. І все ж, незважаючи на них, Серпілін стояв зараз на трибунах Красної площі й почував себе щасливим. Як видно, цього сніжного ранку в цих квадратах військ, застиглих на площі, в самому факті, який навіть не можна було одразу усвідомити, що сьогодні відбудеться парад, було щось таке, що робило зібраних тут людей щасливими: це було перше за війну відчутне передчуття ще неможливо далекої перемоги, якого зазнали того ранку на Красній площі одночасно кілька тисяч людей.

— Слухай, яка вийшла історія!.. — схвильовано заговорив над самим вухом Серпіліна Максимов, що зник був кудись. — Місця собі не знаходжу... Один полк моєї дивізії тут... Он стоїть коло ГУМу. — Максимов по-

казав рукою на квадрати, що темніли в правому дальньому кінці площі.— Мені казали, що дивізія в боях, а виявляється, її п'ять днів тому вивели, поповнили й сьогодні вночі перекинули через Москву на новий напрям. І цей полк теж прямо з площі відправлять. А я й не знав, от так історія!

Максимов був одночасно й захоплений, і зажурений.

— Не все ж тобі щасливчиком бути,— пожартував Серпілін.— Один раз не пощастило, проморгав! Може, після параду...

— А що після параду? — перебив Максимов.— Проситись поверх штату другим комісаром? Ех, краще б не знати! — Він досадливо махнув рукою, але не витримав і став спрагло вдивлятися в колони свого полку, що стояв біля ГУМу.

Серпілін теж подивився в той бік і заздро подумав, що хоч Максимов і не попаде в свою дивізію, але в яку-небудь іншу, напевно, випроситься і однаково незабаром опиниться на фронті.

Якби Серпілін, що дивився в бік цього полку, міг на такій відстані побачити обличчя солдатів, він побачив би в першій шерензі правофлангового батальйону знайому довгу постать свого колишнього ад'ютанта в старій заношеній шапці й новому короткому кошушку, з автоматом на грудях.

Дивізії, в якій колись, на початку війни, був комісаром Максимов і в якій тепер служив Синцов, на другий день після боїв коло цегельного заводу випала доля, яка рідко кому випадала під Москвою в ті місяці. Замість того, щоб, як звичайно, поповнити її просто на передовій, дивізію змінили й одвели у фронтовий тил. Щоправда, незважаючи на тяжкі втрати, які сягали двох третин її складу, поповнювали її в тилу недовго, тільки п'ять днів, а на шостий уже підняли по тривозі. Штаб дивізії, артилерійський та два стрілецькі полки тут-таки, вночі, перекинули через Москву за Подольськ, де знову загрозливо заворушилися принишклі було німці, і тільки один полк затримано на день у Москві для участі в параді.

Команди «струнко» ще не було подано. Командири й політруки походжали перед строем; бійці, стоячи в строю, перемовлялися про те, як їх кинуть після параду.

на фронт: своїм ходом, на машинах чи ешелоном? Другою і головною темою розмов був парад і чи буде на параді Сталін. Більшість вважали, що буде; але були й такі, що сумнівались.

— Ось побачиш, сержант, не буде його,— казав Синцову, стоячи поруч нього, низенький автоматник, що прибув у дивізію після госпіталю.

— Чого так?

— А того, що я б і зовсім не дозволяв йому сюди, на площу, з'являтись. Чи ж мало що може статись? — кивнув автоматник на сіро-біле, туманне, низьке небо.— Побоявся б за нього!

— А за себе не боїшся? — спитав Синцов, теж глянувши на небо.

— За себе не боюсь: для мене німці старатись не будуть. А для нього постараються. Хоч і затягнуло, а як кинуть наскрізь з-за хмар!.. Що тоді будеш робити?..— І автоматник уперто повторив ще раз, що, як на нього, то він би не дозволив товаришеві Сталіну з'являтись на парад.

В цю хвилину до Синцова підійшли комбат Рябченко й Малинін, якому за ці дні дали замість трьох кубиків шпалу й призначили комісаром батальйону.

— Здрастуй,— сказав Малинін Синцову своїм звичайним понурим голосом і, як завжди, похмуро, немовби Синцов був у чомусь винен перед ним, глянув на нього спідлоба.— Командир полку сказав комбатові, що в штабі дивізії одержано наказ: Зіркою тебе і Баюкова за цегельний завод нагородили,— отже, поздоровляю!

Дивна звичка була в Малиніна: що більше вкладав він душі в які-небудь слова, тим похмуріш і непривітливіш вимовляв їх. Збоку, якщо б хто-небудь чув тільки звуки його голосу, можна було б подумати, що він не поздоровляє Синцова з орденом, а висловлює йому догану.

— Так-так,— радісно ствердив комбат Рябченко,— я сам чув! Поздоровляю вас, товаришу Синцов!

Синцов сказав: «Служу Радянському Союзу», але, на подив самому собі, майже не відчув радості; певно, потім вона ще прийде, ця радість, а поки що він не почував її. Згадав цегельний завод, згадав покаліченого Сироту й тяжко пораненого Миколу Баюкова, зга-

дав, як ранком ховали те, що лишилось від решти, і радість захрясла десь на півпуті, як сухар у горлі.

— А вас, товаришу старший політрук, можна поздоровити? — спитав він, бачачи, що Малинін і Рябченко все ще не відходять.

— Та що я, маленька людина! — сказав Малинін усе тим же понурим тоном, і Синцов так і не зрозумів, нагороджено його чи не нагороджено.

Насправді Малиніна не нагородили, бо його вирішили представити не до Червоної Зірки, а до Червоного Прапора, а Червоний Прапор давав фронт, а у фронті хтось, скорочуючи й не вдаючись до подробиць, викреслив серед інших і політрука Малиніна. Та Малинін ставився до того, що його не нагороджено, з незвичайною навіть у немарнославного чоловіка байдужістю. Причина цієї байдужості була в тому, що він справді вважав, що він маленька людина, що діло зовсім не в ньому, Малиніні, а в тому, як діла в людей, які йому доручені. Він був цілком задоволений тим, що Синцов, який лишився в строю, і Баюков, що перебував на лікуванні, яких він представив до нагороди були обидва нагороджені саме так, як він просив. Просячи за кого-небудь, він завжди робив це туго, мовби знехотя, але потім уже стояв на своєму й боляче переживав відмовлення.

— Слухай, Синцов, — сказав він, помовчавши. — Звання молодшого сержанта тобі надали, орденом нагородили, в дивізійній газеті про тебе написали. Я б вважав, що тобі треба перед наступними боями подати про відновлення в партії. Як ти вважаєш?

Як вважав Синцов?! Малинін краще, ніж хто-небудь інший, знав, як він на це дивиться.

— День сьогодні, на мою думку, слухний, щоб написати заяву, — сказав Малинін, скоса глянувши на небо, з якого почав сіяти сніжок.

В голосі його почувся незвичний відтінок урочистості. Так саме, як і всі, він був схвилюваний тим, що мало відбутися на Красній площі.

Синцов одверто глянув в очі Малиніну: «Може, ти рано заговорив про це? Тоді навіщо заговорив, не подумавши? А якщо не рано, тоді підтримуй мене до кінця, бо якщо ти не підтримаєш, то хто ж підтримає?»

Малинін зустрів погляд Синцова й кілька секунд

мовчки дивився йому в очі, не одводячи погляду. За ці дні, що дивізія поповнювалася, стоячи під Москвою, Малинін, нічого не кажучи Синцову, добився через політвідділ дивізії відповідного формального запитання й одержав відповідь. Так, облікова картка на комуніста Синцова І. П. зберігалася там, де їй належало зберігатись. Його приналежність до партії стверджувалася документально, без чого ніхто не став би навіть і розглядати питання про відновлення. Це був перший і важливий крок, і саме про нього подумав тепер Малинін. Але з виразу його очей важко було сказати, про що він думав у цю хвилину; в нього був такий вираз обличчя, немов він нічого особливого не думав, а просто вирішив ще раз уважно глянути на Синцова: «Так ось, значить, який ти є, Іване Синцов! Так-так...»

Раптом праворуч донеслася розкотиста команда:

— Стр-ру-у-унко!

Рябченко, як на пружинах, вискочив уперед. Малинін вайлувато ступив за ним, шеренги стали рівнятися...

— Дивись, дивись... та дивись же! — підрівнявшись до Синцова, зашепотів йому в саме вухо автосматник, який казав, що він не дозволив би Сталіну бути на параді. — Та дивись же!..

Синцов подивився вперед. І так само, як тисячі людей, що стояли разом з ним на площі, крізь білу сітку дедалі більшого снігу побачив Сталіна в шинелі й ушанці, який стояв на своєму звичайному місці на крилі Мавзолею...

— Так, — сказав Серпілін, коли вони з Максимовим після параду під'їжджали до Тімірязєвської академії, в корпусах якої тепер містився госпіталь. — Тверезо розцінюючи становище на фронтах, сьогодні ще важко уявити собі, що ми повертаємося хоч би до того, з чого почали: ведемо бій на державному кордоні. Та одна думка мене сьогодні втішає.

— А саме?

— А саме, коли я переправлявся з недобитками полку через Дніпро коло Могильова, важко було уявити собі, що сьомого листопада, як завжди, буде парад на Красній площі і я буду на цьому параді. Не вкладалося в голову. Хоч і намагався я тримати себе в руках, та в глибині душі були занадто похмурі до цього

думки. Згадуєш усе це, і здається, що живуть у тобі дві різні людини. Одна каже: «Рано радіти, рано!» А друга каже: «Рано? А треба!» Як би це тобі сказати? Незважаючи на всі їхні успіхи, я відчуваю різницю між нами й ними на нашу користь, і не тільки взагалі, а навіть у сучасному військовому розумінні. Не вірю я, щоб вони парад у Берліні зробили, якби ми були в шістдесяті кілометрах від нього. От не вірю — і край! Ну та гаразд. Загалом справи не на парадах, а на фронті розв'язуються... Тебе що, обіцяли в п'ятницю виписати?

Максимов чомусь не відповів. Він сидів поруч Серпіліна і мовчки дивився в одну цятку. Потім, коли машина спинилась і Серпілін перший обережно виліз із неї, Максимов, не вилазячи, простягнув йому руку.

— На все добре, Федоре Федоровичу. Бажаю скоріше виписатись!

— А ти що?

— А я — будемо вважати, що втік. Буду на фронт випрошуватись. Між нами кажучи, остаточно здоровим я вже однаково ніколи не буду, а тиждень у цій справі нічого не важить. Або повернуть з ганьбою, або завтра ж пошлють куди-небудь.

Ввійшовши до себе в палату, він застав там дружину.

Валентина Єгорівна була заради свята в старій, здавна пам'ятній йому чорній шовковій сукні, і Серпілін, тільки-но вона мовчки, стуливши губи, підвелась йому назустріч, зрозумів і те, що вона тут давно, і те, що вже кілька годин сердиться на нього.

— І все це твій Максимов, я знаю, — сказала дружина, ідучи назустріч Серпіліну. — Знає кіт, чиє м'ясо з'їв! Де він? Боїться мені на очі навернутись? — Вона вже збагнула, що заради свята однаково доведеться простити чоловіка, і тільки тому заговорила перша.

— Шукай вітра в полі! — сказав Серпілін. — Повернув у дворі й на фронт поїхав.

— Та хто ж пустить його? Йому ж виписку призначено тільки на ту п'ятницю?

— Каже, пустять.

— Може, й ти так збираєшся?

— Там видно буде!..

— Я передачу чула,— сказала Валентина Єгорівна,— тільки не одразу збагнула, що це Сталін говорить. Не знаю чому, радіо було весь час вимкнuto, а передачу одразу з середини промови почали...

Серпілін здивовано знизав плечима. Вони обидва не знали й не могли знати, що спочатку через небезпеку наскоку німецької авіації було вирішено нічого не передавати в ефір до закінчення параду. І тільки в останній момент, уже підходячи до мікрофона, Сталін подивився на небо, з якого густо посипав сніг, і віддав наказ увімкнути всі радіостанції. Та поки цей наказ передано й виконано, минуло ще кілька хвилин...

— А коли зрозуміла, що це він, навіть заплакала...

— Чого?

— Не знаю чого. Взяла та й заплакала... Ляжеш?

— Ні,— сказав Серпілін. Він був схвильований, і йому не хотілося лежати. Дружина зрозуміла й не налягала на цьому.

— Добре. Тільки валянки зніми.

— Вони просторі.

— Ну й що ж, що просторі. Ноги ж болять?

— Трошки є.

Серпілін зняв валянки, поставив їх біля гардероба і в самих шкарпетках пройшов через палату й сів у крісло навскоси від дружини.

Валентина Єгорівна нікуди не виїздила з Москви. З початку війни вона працювала медсестрою в госпіталі поряд з домом, там же, на Пироговській, і, коли Серпіліна привезли в Тімірязевку, всі ці п'ять тижнів вона щодня їздила сюди то ранком, то ввечері, залежно від своїх чергувань.

Невідомо чому,— а втім, відомо чому, бо після кількох років розлуки вона нарешті бачила свого чоловіка,— Валентина Єгорівна за ці п'ять тижнів поправилась і розквітла, і з тої змученої тривогою баби, що так вразила його своїм виглядом, коли він зустрів її за кілька днів до війни, обернулася знову на немолоду, але вродливу жінку, якою була кілька років тому. За роки розлуки з ним волосся її почало сивіти, надто на скронях, але вона якось одного дня наважилася, підфарбувала волосся й прийшла до нього в госпіталь без сивизни. А коли Серпілін став кепкувати з неї,

вона сказала, не образившись, але шпигонувши його в саме серце докором:

«Що? Хочеш сказати, що дарма старалася, мовляв, і так любиш? Знаю. Спробував би не любити! — І, помовчавши, додала: — Як, викреслив ті роки?.. Чи тільки удаєш?»

«Викреслив», — сказав Серпілін, і сказав правду.

«Ну, і я викреслила, — сказала вона і не дуже весело усміхнулась. — Це ж у мене не від природи, — доторкнулась вона до волосся. — Якби від природи, я не стала б його знову чорнити...»

— Як було на параді? — спитала Валентина Єгорівна, коли Серпілін сів у крісло.

І він розповів їй спочатку про парад, а потім про свою позавчорашню розмову в наркоматі. Вони бачились з дружиною тоді ж, позавчора. Але вона страшенно розсердилася, що він встав і вийшов раніш ніж можна, і нічого не захотіла слухати. Їй здалося з його вигляду, що він після цього передчасного виходу знову погано себе почував, а в таких випадках на неї не впливали ніякі резони.

«Нічого, і документи, й ордени свої на тиждень пізніш би одержав! Нічого б не сталося ні з тобою, ні з ними!» — непримиренно казала вона, не бажаючи слухати його виправдань. І вчора у вигляді протесту вона навіть пропустила день, не прийшла.

Та зараз, після параду, в неї вже не було сили лягти його ні за позавчорашнє, ні за сьогоднішнє.

Почавши оповідати, Серпілін не промовчав про те, про що інші на його місці, розмовляючи з іншою людиною, а не з Валентиною Єгорівною, напевно промовчали б: він розповів їй про незадовільний медичний висновок і про те, як Іван Олексійович (так звали його старого товариша) загрожував після госпіталю відправити його не на фронт, а в тил, на формування частин.

Він оповідав це все, не боячись, знаючи, що, незважаючи на турботу за його здоров'я, дружина розуміє: не поїхати після госпіталю на фронт — для нього нещастя, а нещастя вона йому не хотіла. Навпаки, вона хотіла, щоб усе було так, як того бажає він сам, нехай і ціною нових турбот для неї. За це він і любив її

тою великою нестаріючою любов'ю, що її дарує людям доля не щодня і не під кожною покрівлею.

Він розповів їй зо всіма подробицями і про другу частину своєї розмови, яка теж, хоч і по-іншому, завдала йому гіркоти.

Мова йшла про 176-у дивізію, рештками якої він командував після Зайчикова, про її номер і про доставлене Шмаковим до штабу фронту її знамено.

Тепер, через багато часу після госпіталю, після всього, що сталося з того часу під Вязьмою та під Москвою, Серпілін, розуміється, вже не заводив мови про те, на чому колись збирався наполягати: на збереженні дивізії як такої. Він не був прожектором, знав, що це неможливо, але саме ця неможливість і лишала в ньому почуття гіркоти, і він, частково навіть всупереч здоровому глузду, почав питати Івана Олексійовича, де тепер знамено дивізії, і казати, що добре б, хоч людей уже й не збереш, усе ж сформувати дивізію наново на підставі цього знамена й номера.

«Ну що ж, мабуть, формується і така дивізія, за цим номером»,— байдуже відповів Іван Олексійович, не криючись, що надає цій справі мало значення.

«Важливо, щоб традиція була в дивізії»,— сказав Серпілін.

«Воно-то важливо, та хто тепер буде цим клопотатись? Тебе послати — так ти новій дивізії на хочеш формувати, ти хочеш одержати готову, прийняти команду замість того, що вибув або не виправдав себе, та й у бій! Та й припускаю: призначать тебе — ти не будеш розпитувати, що там і як було, а питаєш, скільки людей, скільки зброї, де стоїть дивізія, і поїдеш приймати. Чи ти себе на один копил міряєш, а інших — на інший?»

«Хай так. Але історія частин буде чи не буде, як ти думаєш?»

«Буде,— сказав Іван Олексійович.— Але, сказати правду, на сьогодні не хочеться її починати з Адама та Єви, з того, як навіткача драли...»

«Не навіткача!»— піднісши голос, рубонув Серпілін.

«Ціню твої переживання,— сказав Іван Олексійович.— Та й не тільки твої... Але факт лишається фактом: історії, як наступали до Кенігсберга або, на гір-

ший випадок, до Варшави, поки що нема в жодної дивізії. Є історія, як відступали до Москви. Треба дивитись правді в очі. І поки війна, — сказав він твердо, і Серпілін почув, що він має рацію, — і поки війна, — повторив він, — історію будемо вести від перемоги! Від перших наступальних операцій. Це нам треба пам'ятати, поки війна. І на цьому вчити людей. А спогади про все поспіль, з самого початку, потім напишемо. Тим більше, що багато чого і згадувати не хочеться».

«Слухай, — сказав Серпілін, перехилившись через стіл і дивлячись йому просто в очі, — ти на цьому ж самому місці напередодні війни сидів. Скажи мені: як це воно вийшло, що ми не знали? А якщо знали, чому ви не доповіли? А якщо він не слухав, чому не наполягали? Скажи мені. Не можу заспокоїтись, думаю про це з першого дня на фронті. Нікого не питаю, тебе питаю...»

«Спитай щось легше!» — раптом стукнувши кулаком по столу, сказав Іван Олексійович, і очі його на мить стали злі й нещасні.

Серпілін не знімаючи перед цими очима, він хотів спитати ще, але Іван Олексійович спинив його, притиснув його руку до столу і сказав рішуче, майже грізно:

«Мовчи! Брехати не хочу, а відповідати не можу! — І ковтнувши так, немовби йому бракувало повітря, спитав зовсім іншим голосом: — Як твоя Валентина Єгорівна? Як здоров'я? Як виглядає? Тут, коли ти в оточенні був, вона приходила до мене. Геть зовсім змарніла була...»

Всю цю розмову і передав Серпілін дружині, зо всіма подробицями, що змушували його бліднути, коли він оповідав, а її бліднути, поки вона слухала.

— Не розумію, — тихо сказав Серпілін, близько нахилившись до дружини й дивлячись у її сумні очі. — Не розумію, в груди ладен себе бити — не розумію: як така людина, як Сталін, могла не передбачати того, що готувалося?! В те, що не доповідали, не вірю.

— А як виглядає Сталін? — спитала Валентина Єгорівна, чи то бажаючи перевести цю тяжку розмову на інше, чи то віддавшись власному плинові думок.

Серпілін замислився.

— Як виглядає? На мою думку, звичайно. — І по-

думав, що він якось навіть не дуже вслухався в глухуватий, стомлений голос Сталіна, а просто дивився на нього.

Сталін стояв і говорив. Німці були під Москвою, а він стояв на Мавзолеї і говорив. І перед Мавзолеєм стояли війська, і це був листопадовий парад у Москві, і саме в цьому й полягало те головне, що почував у ті хвилини Серпілін. «Та, мабуть, і всі інші», — подумав він.

— Важко він переживає все це! — сказала Валентина Єгорівна.

Серпілін подивився на неї і подумав, що між ними існує давня суперечка. Кожний стояв на своєму, і найбільше було так, що, не кажучи одне одному ні слова, вони сперечались про це мовчки, будучи разом і перебуваючи нарізно, сперечались уже не перший рік.

Дружина — Серпілін знав це — глибоко вірила в те, що все, що було і є поганого, діється поза Сталіним, тільки тому, що він про це не знає або що йому сказали про це щось неправильне, таке, що змусило його зробити не так, як було треба; так вона думала навіть у ті роки, коли в неї відняли її чоловіка.

Сам Серпілін думав інакше. Він знав Сталіна давно, ще під Царицином, і не міг, не силуючи себе, уявити, як таку людину можна було обманути, обдурити сплоса, проти його волі змусити його робити щось, чого він не хотів робити сам. Серпілін, який, здавалось йому, розумів, що являє собою Сталін, добре знав, як Сталін цінував армію і все, що він робив для неї, не міг збагнути, як могло статися те, що сталося з армією тридцять сьомого і тридцять восьмого років. Кому це було треба? І як міг Сталін допустити до цього?..

А початок війни? І це після того, як Сталін передбачив Мюнхен, після того, як він тридцять дев'ятого року підписав пакт з німцями, не давши англійцям і французам ще раз зробити з нас російське гарматне м'ясо!..

І раптом після всього цього так зустріти цю війну! Як це могло статися?

— Так, — помовчавши, сказав Серпілін. — Він нічого, непогано виглядає... Непогано виглядає, — ще раз повторив він уголос... — Тільки трохи постарів... — І, сказавши це, подумав сам собі, що ніколи й ні до

кого він не мав і, напевне, не матиме таких протилежних почуттів, що розривали душу, як до Сталіна, який сьогодні знову зробив те, на що мало хто зважився б на його місці: провести цей парад, маючи під Москвою вісімдесят німецьких дивізій...

Рівно через дванадцять годин після того, як кінчився парад і спорожніла Красна площа, один батальйон 93-го полку 31-ї стрілецької дивізії, де служив молодший сержант Синцов, уже брав участь у нічному бою за село Кузьково, що було, коли думкою взяти по прямій на південний захід, рівно за вісімдесят кілометрів від Красної площі... За попереднім накресленням, саме в цьому Кузькові, в тилу, в другому ешелоні, повинен був розташуватися штаб полку, та на ділі вийшло по-іншому.

Ще ранком, коли на Красній площі відбувався парад, німці в кількох місцях вдарили по тонкому ланцюжку дивізії, яка прикривала цей напрям і була знекровлена довгими боями. Спочатку в них нічого не вийшло: їх спинили вогнем, але вони підкинули сили, спробували ще і, кінець кінцем, проткнувши фронт і за день пройшовши п'ять кілометрів, зайняли три села, в тому числі й Кузьково. Полкові, який уже в темряві перекинули з Москви і який підпер позаду частини, що відступала, наказано за ніч відновити становище. Два інші села, незважаючи на наказ здобути їх, не були відбиті, і лінія фронту до 15 листопада, до нового великого наступу німців, так і проходила по їхніх східних околицях; але Кузьково до дванадцятої години ночі, виконуючи наказ, відбив у німців один батальйон 92-го стрілецького полку і рота танків 17-ї танкової бригади підполковника Климовича.

Кузьково було крайньою точкою денного німецького просування. Зайняли його німці тільки надвечір і не встигли як слід закріпитися. І хоч наказ німецького командування не відступати ні кроку назад був такий же категоричний, як наказ нашого командування здобути Кузьково що б там не було, але, як то буває, коли два такі накази виходять одночасно й сходяться в одній точці фронту, один з них виявляється виконаним, а другий — ні.

В тому, що Кузьково здобуто без великих втрат, головну роль зіграли танки. Німці вважали, що їх на

цій дільниц фронту нема, та їх і справді ще ранком не було, і вони справили подвійний ефект несподіваністю своєї нічної атаки.

Після поповнення в дивізії в кожному батальйоні сформували по одному взводу автоматників, здебільшого одібравши в них людей, які вже брали участь у боях. Синцова зарахували в цей взвод командиром відділення, і він разом з іншими автоматниками ввійшов у Кузьково одразу слідом за танками.

Танкісти увірвалися в Кузьково просто з ходу; ніч була місячна, занесена снігом сільська вулиця біліла, і коли німці стали вискакувати з хат і перебігати, більшість їх перестріляли.

Батальйон поспішно закріплювався перед Кузьковом, штаб розташувався в селі, а для автоматників призначили дві хати біля командного пункту. Сьогодні вони зробили своє діло й разом з танкістами почували себе героями дня, а те, що їм дали відпочити й не змусили, як інших, тут же вночі окопуватися на снігу, в полі, теж, нема де правди діти, сприяло доброму настрою.

Хата, сусідня з тими двома, де розташувалися на ночівлю автоматники, була спалена, ще коли німці займали село. Під горілими колодами, що впали, лежало кілька трупів. Спочатку, коли автоматники натрапили на згарище, вони подумали, що німці спалили наших полонених. Але потім з-під колод витягли три обгорілі гвинтівки й автомат з обвугленим ложем.

Жителів у селі не було; про те, що відбувалося тут удень, лишалось тільки догадуватися.

— Мабуть, відстрілювались, здаватись не хотіли, а німці спалили хату, — сказав хтось.

— Так, якщо при зброї, значить, не полонені.

Один з автоматників довго чистив витягнутий із згарища автомат; чистив-чистив і кінець кінцем, сплюнувши, сердито відклав набік.

— Що? — спитали його.

— Хіба одразу відчистиш? Така окалина! Мабуть, жар великий був.

— Так, жарко там було! — спробував пожартувати хтось, але жарт повис у повітрі: незважаючи на легку нічну перемогу, від цього сусідства зі згарищем і живцем згорілими людьми, в кого менше, а в кого більше, залежно від вдачі, все ж таки щеміла душа. Така ж

невідома доля могла в іншому бою спіткати і їх самих: теж могло статись, що лишаться тільки мертві тіла та обгоріла зброя, і ніхто нікому не зможе повідати, як це було...

Неяскраве полум'я від сирих дров, що з свистом і хлюпанням горіли в грубці, освітлювало нежитлову, мабуть, уже давно покинуту господарями хату. Кілька чоловік спало, лігши вздовж стіни й для тепла горнучись один до одного. Інші, в тому числі й Синцов, сиділи коло вогню. Пригадувався ранок, Красна площа, трибуни, повні людей, Сталін у шинелі й ушанці, який промовляв з крила Мавзолею... І хоч усе це було недавно, та майже не вірилося, що це було тільки сьогодні ранком.

— Шкода, жодного фріца не спіймали, — сказав низенький автоматник, на прізвище Комаров, який на параді стояв поруч Синцова, а зараз сидів теж поруч нього, плечем до плеча.

— А що б ти з ним робив, якби піймав, га? Комар? — озвався боєць, який чистив обгорілий автомат.

Це був худий, довгий, жиливий, великої фізичної сили чоловік; на вигляд йому було понад тридцять. Прізвище в нього було гарне: Леонідов. Коли Синцов п'ять днів тому пізнав його, той так і відрекомендувався: «А прізвище в мене гарне: Леонідов», — і посміхнувся так, що було невтямки, серйозно це він чи жартує.

— Ну, що, Комаре, чого замовк? Так що ти з фріцом зробив би, якби сьогодні його піймав?

— А я б йому про парад пояснив: що ми сьогодні на параді були і що Сталін виступав.

— Ну, і як би це ти йому пояснив? Ти що, німецьку знаєш?

— А я б з товмачем.

— Ну, гаразд. Дали б тобі товмача, пояснив. А далі що?

— Пустив би його.

— Що-що? Пустив би?

— Авжеж. Хай іде до своїх, розповідає.

— Так і пустив би живого?

— Та вже, звісно, не мертвого.

— Ох, і ловко ж ти, молодший сержант, тих двох німців різонув біля церкви. Акурат у мене диск кін-

чився, зараз, думаю, за горб підуть, а ти їх тут і ризонув,— перебивши суперечку, звернувся до Синцова третій автоматник, ефрейтор, на прізвище Пудалов.

Його Синцов теж знав уже три, ні, навіть чотири дні й устиг зауважити сам собі, що цей Пудалов, хоч і цілком справний боєць, але чомусь час від часу намагається прислужитись навіть і такому невеликому начальству, як командир відділення. Синцов і справді зрізав там, біля церкви, чергою німця, що тікав, але одного, а не двох; другий встиг перебігти. І Пудалов знав це, та, як видно, не вважав за гріх підлестити командирові відділення.

— Другий угік,— сказав Синцов.— У мене тільки лишок диска був.

— А між іншим, німці гарма-дάρма від танків тікають. Дуже вже навіть їх не терплять,— сказав Леонідов. І на його худому, вузькому обличчі мелькнула жорстока усмішка.— Ех, якби стільки танків наробити, щоб одразу всім до одного в танки сісти і я-ак сунути на них!

— Пестрак, чуєш, Пестрак! — став розштовхувати він ліктем рослого солдата, що сидів з ним поруч і заснув, відкинувшись стомленою головою до стіни.

Обличчя в солдата було молоде, чисте, гарне. Але навіть уві сні був на ньому вираз такої нелюдської втоми, аж Синцову стало шкода, що Пестрака хочуть збудити.

— Нехай спить,— сказав він.

— Ні-і, хай він нам розповість, як він свого танка перелякався. Танк як повз нас пішов, а він я-ак кинеється прямо в замет і лежить лігма, не ворушиться... Пестрак, чуєш, Пестрак!

Але Пестрак спав, а вираз смертельної втоми на його обличчі був не від того, що він стомився більше від інших, навпаки, він був навіть молодший і дужчий за багатьох,— вираз втоми на його обличчі був від усього пережитого за цей день. Хоч людей до взводу автоматників зараховували здебільшого з тих, що вже брали участь у боях, але, як це сьогодні зрозумів Синцов, Пестрак був у бою вперше, хоч і попав у частину після поранення. А втім, що тут дивного? Хіба рідко раять людину задовго до того, як вона вперше сама

побачить на власні очі ворога чи хоч би здалека вистрілить по ньому?

Синцов сидів коло грубки, дивився на людей свого відділення, які спали й сиділи поряд з ним коло вогню, і думав про те, що найдавніше від усіх він знає тепер Леонідова: аж п'ять днів, а найменше Пестрака: тільки два дні. Він дивився на них і думав, що за все його життя в нього не було стільки скороминучих зустрічей, нерозлучних товаришувань і безповоротних розлук з стількома людьми, як за ці п'ять місяців війни. Був капітан-артилерист у лісі під Борисовом; і батальйонний комісар-прикордонник, якого вбило бомбою; і полковник, з яким він в Орші шукав поїзд на Могильов; і льотчик з бомбардувальника; і капітан-танкіст, якого він удруге знову зустрів під Єльнею і знову десь згубив; і Хоришев, у якого він був політруком у роті; і Золотарьов, з яким вони йшли до своїх і який, коли б він був живий, один на всьому світі міг би ствердити, що він, Синцов, каже про себе тільки правду від першого й до останнього слова...

І Миколка Баюков. Чи живий він, поправляється чи назавжди лишився калікою? І де він, куди написати йому про його орден? А що робити? Весь час навколо тебе зникають одні й приходять інші люди, і інакше й не може бути на передовій. Так було, і так буде.

— Ну, що, хлопці, спати будемо? Поки є змога, — сказав Синцов, женучи з голови всі ці непотрібні й недоречні думки.

Автоматники почали вкладатися. Синцов теж зібрався лягати, коли це раптом двері одчинились і до хати ввійшов Малинін.

— Як з продуктами?

Синцов сказав, що на завтра ще є сухий пайок.

— Думаю, до ранку підвеземо кухню, — сказав Малинін. — Гаразд. Відпочивайте. Діяли добре, сумління чисте — спати можна.

Він розстібнув верхнього гаплика кожушка, поліз рукою за пазуху, в нагрудну кишеню, й, витягнувши відтіля складений учетверо аркушик в клітку із зошита, простягнув Синцову.

— Про що говорили на Красній площі, не забув?

— Не забув.

— На. Написав тут тобі. Приклади до заяви.

— Спасибі.

— Даю не за спасибі,— сказав Малинін, а за те, що вірю. Двоє нас з тобою лишилося від нашої роти. Ти та я. Хто б міг подумати про таку долю!

І було в цю мить в його очах щось таке, що змусило Синцова подумати: «Всі хочуть жити, і Малинін теж».

— Ну гаразд, бувайте...

Синцов хотів провести його, але Малинін досадливо махнув рукою і вийшов.

Синцов присів біля грубки й, розгорнувши аркушик із зошита, при тьмяному пригаслому світлі прочитав перші рядки: «Я, Малинін Олексій Денисович, член ВКП(б) з 1919 року, цим повідомляю свою думку...»

Синцов дочитав до кінця, до слів, яких за мирного часу, певно, важко було дочекатися від Малиніна: «Можу ствердити його минуле, тільки починаючи з жовтня цього року, але ручуся за нього, як за самого себе»,— знову склав аркушика вчетверо, засунув у кишеню гімнастюрки й, почувши, як по вулиці прогрохотів танк, вийшов на повітря.

Вулиця була яскраво освітлена місяцем. Коло хати спинилась тридцятьчотвірка; в її башті у відкритому люці стояло двоє танкістів.

— Гей, піхото! Закурити нема?

— Є,— сказав Синцов і, підійшовши до танка, витягнув з кишені кожушка півпачки «Біломору», яка лишилася від московської святкової видачі.

— З вас належиться: без танкістів, надісь, покажи б вам фріци в цьому Кузькові кузькину мати! По одній на брата. Не перечиш?

— Добре,— сказав Синцов.

Танкіст, одрахувавши цигарки, на мить зник у люці, мабуть, давав закурити механікові-водієві. Потім знову з'явився в башті й віддав Синцову пачку.

— Спасибі.

— Що, йдете? — спитав Синцов.

— Йдемо. Село без нас не віддасте?

— Як-небудь,— сказав Синцов.

— А то, якщо непереливки буде, лізьте на дзвіницю та вдарте! Почуємо — під'їдемо.— І голосно крикнув всередину машини: — Гей, Петре, заводь, поїхали!

Танк заревів і, лишаючи за собою дві смуги рубленого снігу, пішов уздовж місячної вулиці.

Синцов стояв, притулившись до стіни хати, і, поки танк не зник за поворотом, дивився йому вслід, не знаючи, що жорстока й вередлива військова доля допіру мало не звела його з людиною, з якою йому аж надто треба було б зустрітись, — з водієм танка Золотарьовим, тим самим, якому хвилину тому крикнули: «Гей, Петре, заводь, поїхали!»

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Стара панська садиба стояла на невисокій, але помітній гірці, а старий парк спускався по обох її схилах: і назад, у наші тили, і вперед, до німців. Внизу, у видолинку, вився гадюкою заледенілий струмок, а за ним лежало село Дубровиці, взяте німцями кілька днів тому.

Протягом кількох діб поспіль гірку потрясало від бомбових вибухів та обстрілів, дерева в парку були обламани, як сірники, будинок з мезоніном ушент розбито прямими влучаннями бомб; дзвіницю церкви, що стояла на садибі, обгризло снарядами по першій поверх. Та хоч як німці трясли, хоч як виривали цю землю, дивізія після кількох вимушених відходів, мов розлютившись і на себе, й на сусідів, зачепилась і трималась зубами за цю гірку з старим панським будинком і, здавалося, тільки дужче стискала щелепи.

Вже п'ятнадцять діб, рахуючи з ранку 15 листопада, німці всіма своїми силами знову йшли на Москву, одночасно намагаючись охопити її з півночі й півдня і в різних місцях все ближче прориваючись до неї на центральних ділянках фронту. За два тижні наступу вони здобули Клин, Істру, Яхрому, Солнечногорськ, Венев, Сталіногорськ, Богородицьк, Михайлов. На північно-західному напрямі їм лишалося тільки двадцять п'ять кілометрів до Москви...

І хоч після параду на Красній площі дивізія вступила в бій з прямим наказом не відступати ні кроку, їй усе-таки знову довелося відходити, та й не один раз.

Щоправда, солдатська пошта все частіше приносила з тилів відомості, що за спиною стоять частини другого ешелону, а далі начебто й третього. В людей, які

билися на передовій, утворилося відчуття, що тепер позаду, за їх тонким ланцюжком на всякий випадок щось припасено. Вони вже не почували того мимовільного холодку в спині, який утворюється, коли знаєш, що позаду тебе нікого нема й що коли впадеш, то переступлять і підуть, і підуть...

Казали — і останні бої начебто стверджували це, — що німці наступають з останніх сил. Та хто їх знає, скільки в них ще цих «останніх сил»? Учора всі раділи, що на Південному фронті забрано в них назад Ростов, хоч тільки з цього повідомлення дізналися, що Ростов їм віддавали; а сьогодні в записаному по радіо ранковому зведенні сказано, що ми вже кілька днів як залишили Тихвін. Може, потім заберемо назад, як Ростов, а поки що залишили...

Якраз про це — про Ростов і Тихвін — точилася зараз суперечка в землянці автоматників, накритій двома накатами колод в старій цегляній теплиці, від якої було зовсім близько до всього: і до КП батальйону в підвалі панського будинку, і до передової, що проходила тут-таки, внизу, по узліссі парку.

Сперечались між собою Леонідов і Комаров. Запальний Леонідов нападав на зведення Інформбюро, а розсудливий Комаров захищав їх.

— Та кинь, Комаре, — дратував його Леонідов, — у тебе завжди все правильно. А де ж це правильно, коли мені кажуть, що Ростов у фріца взяли, а я сам очі тру: матінко! Воно-то взяли, а коли ж це віддали його? Невже я проспав і тільки прокинувся? Отак і з Тихвіном. Ну, сталася така біда, віддали. Ну й скажи, віддали, а то «кілька днів тому», а може, це вже місяць, як було?

— Ну й дурний! — сказав Комаров. — А що б ти вигадав з того, якби ти на тиждень раніш дізнався?

— Нехай би й не вигадав, а все ж я знати хочу.

— А може, цього не можна писати! Може, цього німці знати не повинні!

— Що? — Леонідов навіть підскочив. — Це що ж, німець не знає, що він узяв? Узяв і не догадується! Ми, коли Кузьково взяли, так і приховали? Ще б пак! Командир полку від нас, з батальйону, аж прямо мало не в армію дзвонив, я сам чув. А коли відходили, тут уже, звісно, не до шуму... Все в тебе правильно! Не комар ти, а божа куничка.

— А ти не галасуй, — спокійно озвався Комаров. — Дуже вже багато знаєш... Той йому куничка, той кузька. А сам гудеш, як джміль: шуму багато, а толку мало.

— А я буду гудіти! — сказав Леонідов, і лице його із злого стало сумним. — Мені Тихвіна шкода! Я сам із Кайвакси, можна сказати, тихвінський, а Тихвін ось узяли, а я й не знаю.

— Із якої ти там Вакси? — подратував задираку Леонідова миролюбний Комаров. — З якої такої Вакси?

— Не з Вакси, а з Кайвакси, місце таке є під Тихвіном! — сердито озвався Леонідов.

Та Комаров уже не хотів упустити нагоди взяти гору в суперечці.

— Ех ти! Сам з Вакси, а роздумуєш аж до неба! Зведення без нього скласти не вміють!

— Слухай, молодший сержанте, — сказав Леонідов, звертаючись до Синцова, який сидів мов за столом за покладеними на уламки цеглин дверима й писав дружині листа. — Як ти гадаєш, для чого людині голову дано: щоб «так» казати чи щоб «ні»?

— Щоб мозок у ній мати, — перше ніж Синцов підвів голову, відгукнувся Комаров.

— А мозок у ній для чого? Для «так» чи для «ні»? — не вгамовувався Леонідов.

Синцов підвів голову від листа. В землянці було тепло й сухо, а сьогодні — ще й тихо. Зранку, вперше за весь час, на їхній дільниці встановилося затишшя. Перший день на їхніх очах нікого не вбили й не поранили, і смерть нагадувала про себе тільки віддаленою канонадою праворуч, у сусідній дивізії, — мабуть, там ішов великий бій. Але поки в цьому бою не треба було прямої виручки, тої, яку могли зажадати від них у перший-ліпший момент, вдень і вночі, Синцов, як і всі інші, радів, що сьогодні німці тиснуть не на них, а на сусідів. Як видно, без цієї частки солдатського егоїзму на передовій взагалі не проживеш.

За півмісяця боїв у відділенні Синцова з семи чоловік лишилося четверо, рахуючи його самого. Витаскуючи з поля бою пораненого, загинув ефрейтор Пудалов, що любив, бувало, в дрібничках прислужитись начальству, але в останню свою хвилину ціною життя прислужився товаришеві; двох було поранено й виря-

джено до медсанбату; був ще один поранений — Пестрак, але він не захотів іти з частини й завдяки своїй богатирській силі так і лишився в строю з рваною раною в плечі. Зараз він пішов брати обід, і, за винятком його, в землянці був увесь наявний склад відділення. Синцов та ці два автоматники, що завжди сперечалися між собою: Леонідов і Комаров, до якого так причепилося прізвисько Комар, що його звав так навіть командир взводу, молодший лейтенант Караулов.

— Знайшли про що сперечатися! — сказав Синцов. — Коли в голові тільки «так» або «ні», хіба це голова? Це анкета.

Синцов розумів, що мав на увазі Леонідов цим своїм «так» або «ні»: він мав на увазі, що голова на плечі у того, хто, якщо треба, вміє і «ні» сказати. Він був чоловік хоробрий у бою, але норовливий, і це драгувало спокій Комарова, який звичайно вважав, що все, що не діється, то тільки правильно. В іншій суперечці Синцов, може, й підтримав би Леонідова, але зараз у Леонідова був поганий настрій, і він причепився саме до зведення, а це вже було ні до чого. Ставити під сумнів зведення на фронті не годиться. І вже, в усякому разі, вголос.

«Та й яке значення має те, коли саме повідомили, що віддали Тихвін, — сьогодні чи три дні тому? — подумав Синцов. — Може, все сподівалися відбити його й не повідомляли, як ми, коли нас із Кузькова вибили, цілу ніч не доповідали в армію, все думали, що назад візьмемо! А потім все-таки ранком, хочеш не хочеш, а довелось доповісти...»

— Кому пишеш, молодший сержанте? — після мовчання спитав Леонідов.

— Жінці.

— А я помічаю, ти їй уже вдруге пишеш, якщо не втретє, а від неї тобі листів нема.

— Нема.

— Можемо оскаржити, якщо таке діло! — сказав Леонідов. В його словах були одночасно й глузування, й співчуття.

— А де оскаржиш? Говорю, як з глухою, без відповіді.

— Ось і я тепер безвідповідний, — сказав Леонідов. — Учора думав — щось знаю, а виходить, ні. Ду-

мав, німець під Волховом, а сьогодні виявляється, за Тихвіном, як обухом по голові! А там у мене сім'я. Ану ж, думаю, не тільки мені заднім числом така радість, що німець у Тихвіні, а й там теж це впало як сніг на голову? Ранком наші, а до вечора німці? А в мене батько з громадянської — інвалід. Коли заздалегідь не сказали, далеко не пішов.

І тільки після цих його слів і Синцову, й Комарову стала до кінця зрозуміла причина його нинішнього надзвичайно лютого настрою.

— А ти візьми та теж, як молодший сержант, напиши,— сказав Комаров.

— Куди? — спитав Леонідов.

— Та в цю, в свою Ваксу...

Комаров уже не хотів його дратувати, а просто через двічі повторений жарт забув, як насправді зветься батьківщина Леонідова.

— Кай-вак-са! — по складах сердито виправив Леонідов.— А якщо мене ще раз прозвеш, дам ляща.

— А ти все ж напиши,— не відгукуючись на загрозу, повторив Комаров.— Адже на війні воно як? Кажуть, у нас на фронті навколо Тули все в кільці, а Тулу не взяли. А там, може, навпаки: Тихвін взяли, а навколо наші. Сядь та напиши.

— Не буду,— уперто сказав Леонідов. Характер заважав йому легко повірити в таке щастя.

Трохи посунувшись, щоб на папір падало більше світла, Синцов знову взявся за листа. Леонідов мав рацію: за останні тижні він одсилав Маші вже третього листа на ту, записану на папірці ще в Москві, туманну поштову скриньку.

Лист був, як і попередні два, короткий: живий-здоровий! Не кажучи вже про воєнну цензуру, взагалі важко писати довгі листи, коли нема уявлення про те, як вони можуть дійти.

Дописавши й склавши листа трикутником, він, як і в минулі рази, приписав під прізвиськом Маші: «Якщо адресат відсутній, однаково прошу прочитати»,— і майже, як про чудо, подумав, що раптом і справді не тільки прочитають листи, але й повідомлять Маші туди, де вона тепер перебуває, хоч би одне: що він живий. Може, навіть по радіо. Кінець кінцем, якщо вона виходить на радіозв'язок з Москвою, чи ж важко їм переда-

ти кілька слів: «Ваш чоловік живий і здоровий»? Навіть якщо шифрувати, то скільки тут шифрувати? Дурниці! А людина там, у тилу, була б спокійна. «Хіба це важко? А якщо навіть важко, то що з того?» — з хвилиним обуренням проти когось, якого видумав він же сам і який не бажав потурбуватись про Машу, подумав Синцов.

У землянку, низько нахиливши свої величезні плечі, ввійшов Пестрак. В руці у нього був бідон з-під молока, який в останні дні замінив пробитий осколком термос, а під пахвою два буханці хліба.

— Ось і гаряченьким потішимося, — потер руки Леонідов.

— А то підождемо, поки хлопці з наряду прийдуть і комвзводу повернуться? Чи як? — спинив його Комаров.

— Газет не приніс? — спитав Пестрака Синцов.

— Приніс.

Він розпахнув шинелю й, витягнувши з штанів зібгану газету, став розгладжувати її.

— Армійська?

— Беріть вище, — сказав Пестрак. З Синцовим він говорив на «ви». — «Известия»!

— Спритний ти, однак, хлопець, — сказав Леонідов.

— Просто на кухні взяв, — сказав Пестрак. — Там кореспондент підгодувався і пачку газет лишив.

— Значить, добре його підгодували, — сказав Леонідов.

Пестрак лишив це зауваження без відповіді, ще раз акуратно розгладив газету і, передаючи Синцову, сказав, що йшов зараз на передову разом з фотографом з дивізії, фотограф просив показати КП батальйону й пішов до Малиніна.

— Значить, скоро з тебе буде належати, — сказав Леонідов Синцову.

Автоматники були в курсі справи: знали, що Синцов відновлюється в партії і, так само як ще кілька чоловік у батальйоні, що вже пройшли партбюро, чекає, ось-ось повинен з'явитися фотограф.

— Видимо, так, — сказав Синцов і усміхнувся. Він був радий приходу фотографа, і в нього не було причин приховувати це від товаришів.

— Дати бритву? — спитав Леонідов.

У нього була добра небезпечна бритва, і він не шкодував давати її іншим.

— Та я і своєю можу, — сказав Синцов.

— Ну, твоєю що за гоління! Де поле, а де перелісок!

Синцов зачерпнув у консервну банку води з відра, що стояло біля грукки, і поставив підігріти.

— Що цікаве, голосно почитаю, добре? — сказав Леонідов, потягнувши до себе газету. Він любив читати вголос, але не поспіль, а тільки те, що вважав за варте уваги.

Синцов вийняв з речового мішка мило та квачика. Мило лежало в рожевій целулоїдній мильниці, квачик був новий і хороший. Була ще й безпечна бритва, але марна тут — без лез. Усе це попало Синцову в одній з торбинок з подарунками. Подарунки йшли в дивізію з Алтаю, де вона стояла до війни, і прийшли не до сьомого листопада, а запізнившись на два тижні. З алтайців у батальйонах і ротах уже мало хто лишився, а серед автоматників був тільки один алтаєць — командир взводу Караулов. І все ж те, що подарунки прийшли так здалека, з Алтаю, особливо зворушило людей, і автоматники написали листа-відповідь землякам Караулова. Писав під диктовку Синцов, а Караулов, стоячи за його спиною, як запорожець, час від часу прикидав міцні вислови на адресу німців. Того дня він, а це з ним рідко бувало, розчулився й випив зайву.

Синцов згадав про це зараз, дістаючи мильницю й квачика, і, намилившись, взяв бритву Леонідова.

— Ось, — сказав Леонідов, постукавши пальцем по газеті. — Ось! Я в армійській ще позавчора помігив, хотів вам почитати, та в мене хтось захарлав... Ось... — і став поволі читати вголос гучним сердитим голосом: — «Німецько-фашистські мерзотники по-звірячому розправляються з пораненими червоноармійцями, що попали до них у полон. У селі Нікуліно фашисти порубали на шматки вісьмох поранених червоноармійців-артилеристів: у трьох з них одрубано голови...» — Він спинив палець на тому місці, до якого дочитав, і, тримаючи й далі його там, підвів злі очі і спитав: — Ну, що? — Спитав так, немов хто сперечався з ним. Потім знову подивився на те місце, де тримав пальця, й повторив: — «У трьох з них одрубано голови...» А я вчора німця вбив, так мені Караулов ляща дав. Так?

— Так тобі й треба! — озвався Комаров. — А що ж, люди старались, «язика» брали, а ти його б'єш! Дивись, який стрілець!

— Так я його ж і брав, — заперечив Леонідов.
— Не ти один брав.

— Ну, гаразд, дав ляща мені, — сказав Леонідов. — Та якби він був не комвзводу, я б йому дав! Гаразд, нехай, — повторив він. — Але він же мені ще й погрожував: другий раз повториш — розстріляю! А це як розуміти?

— А так і розуміти: не бий «язика», — знову повчально сказав Комаров.

— А як розуміти, що мене ще старший політрук тягав? Він мені про «язика» не казав. Він каже: «Якщо полонений, то взагалі не маєм права... Яке ти маєш право!» — він мені каже. А це, — Леонідов упер палець у газету так, що прорвав її, — а це я маю право читати? Чи не маю? Я в газеті на власні очі все бачу, як людям голови рубають! А мені — ляща? Так?

Він замовк, сподіваючись, що йому хто-небудь відповість. Але йому ніхто не відповів, і він, опустивши пальця, став читати далі, ще більше піднісши голос проти попереднього:

— «В селі Макеево командир роти зв'язку тов. Мочалов та політрук роти тов. Губарев виявили по-звірячому розтерзані трупи червоноармійців: Ф. І. Лапенка, С. Д. Сопова, Ф. С. Фільченка. Фашисти поглумились над пораненими, викололи їм очі, одрізали носи й перерізали горло...» — Він знову одірвався од газети. — Для чого нам про це пишуть? Га, молодший сержанте?

— Щоб злішими були.

— Я й так занадто злий!

— А «язика» однаково не чіпай, — озвався Комаров, який любив, якщо вже почав, то бити в одну точку. — Якщо взяв, значить, узяв.

— Занадто ви добрі, як подивлюся на вас! — сердито сказав Леонідов.

Синцов відклав бритву. Останні слова Леонідова розсердили його.

— А ти нам свою злість в очі не тикай! Почекай... — ляснув він по коліну, бачачи, що Леонідов хоче перервати його. — Ти злий! А скільки фашистів у

тебе на рахунку? Крім того полоненого, два? А Комаров добрий, а в нього четверо!

— Не всіх записують, — понуро відповів Леонідов.

— Це у всіх не все записують. У Комарова теж не всіх записано. Чого ж варта твоя злість? Від злості, що мало вбив, вирішив до двох третього додати? Полонених бити — злість недорога!

— Багато ви знаєте про мою злість! — перервав Синцова Леонідов, переходячи в гніві на «ви».

— Знаю! — одрубав Синцов. Доля зробила його жорстоким, позбавила останніх решток колишньої довоєнної м'якості. — Мало ти ще чого бачив! Ось що!

— Та не менше від вашого!

— Ні, менше. І перший твій справжній бій, якщо хочеш знати, був у Кузькові!

— Занадто ви багато всього про мене знаєте! — сердито, але розгублено сказав Леонідов.

— А я твій командир відділення, я про тебе все повинен знати, — змушуючи себе заспокоїтись саме під час нагадування, що він командир відділення, сказав Синцов. І з властивим йому почуттям справедливості подумав при цьому, що Леонідов під Кузьковом, так само як і Пестрак, були в атаці справді вперше, але він, Синцов, тоді не догадався про це з їхньої поведінки, дізнався лише потім і випадково. І двох, а не чотирьох фашистів Леонідов забив не тому, що був боязкий за Комарова, а просто тому, що в бою склалося так, а не інакше.

Знову взявшись за бритву й скося глянувши на Леонідова, який уперто уткнувся в газету, Синцов ще раз подумав, що він мав рацію. «Нема чого тикати іншим в очі свою злість, всі ми на війні однакові: і злі — злі, і лагідні — теж злі! А хто не злий, той або війни не бачив, або думає, що німці його пожаліють за його лагідність».

Він доголився, вийшов без гімнастюрки на вулицю, витер снігом лице, що пашіло після гоління, й повернувся, щоб одягтися.

— Та ну його знаєш куди... — почув він, входячи назад у землянку, голос Леонідова. — Я злий, а він добрий... А як того фріца коло землянки автоматом по касці хряснув, так від злості ствол в один бік, а приклад у другий!..

Синцов увійшов, і він осікся, не боячись казати далі — це було в його манері, — а просто не бажаючи.

— Ну, що ти там ще вичитав? — примирливо сказав Синцов, уже надівши кожушок та ушанку й повісивши на шию автомат з новим саморобним прикладом.

— А ось усе те ж і вичитав, — непривітно озвався Леонідов і тикнув пальцем у кінець того ж самого абзаца зведення, який читав досі голосно. — «В селі Катеринівка підібрано труп санітарного інструктора тов. Никифорова. Гітлерівці побили важкопораненого санітара прикладами, покололи багнетами, порізали лице бритвою».

«Бритвою, га?!» — раптом подумав Синцов, майже фізично відчувши, як він сам лежить поранений, не годний ворухнутись, а німець сидить у нього на грудях і ріже йому бритвою лице.

— Піду зніматись, — сказав він голосно. — Якщо прийде Караулов, доповісте йому.

Коли він вперше виходив із землянки вмиватися, це не впало йому на очі, а зараз він раптом помітив усю красу природи в цей сонячний зимовий день: і напрочуд синє небо, і білість снігу, що впав уночі, і рівні тіні стовбурів, і навіть трикутник літаків, які летіли так високо, що їхній далекий тонкий спів не здавався небезпечним.

Допіру в бліндажі вони сперечалися між собою про війну й смерть, про те, як убивати людей, і про те, чи можна при цьому бути добрим і злим... А зараз, переступаючи через обрубані бомбуванням стовбури, він ішов до руїн панського будинку по залитій сонцем і розліненій тіннями сосновій алеї і думав, як, власне, кепсько пристосована людина до того життя, яке зветься війною. Він і сам намагається привчити себе до цього життя, та й інші змушують його привчитись до нього, і однаково з цього аж нічогосінько не виходить, якщо мати на увазі не поведінку людини, на якій поволі починає позначатися час, проведений на війні, а її почуття й думки в хвилину відпочинку й тиші, коли вона, хоч би й заплющивши очі, може, немовби з небуття, думкою повернутися до нормальних людських обставин...

Ні, можна навчитись воювати, але звикнути до вій-

ни неможливо. Можна тільки удавати, що ти звик, і деякі дуже добре удають, а інші не вміють це робити і, мабуть, ніколи не зуміють. Здається, він, Синцов, уміє удавати, а що користі з того? Ось пригріло сонечко, небо синіє, і літаки летять кудись не сюди, і гармати стріляють не сюди, і він іде, і йому так хочеться жити, так хочеться жити, що просто хоч упади на землю, й заплач, і спрагло попроси ще день, два, тиждень ось такої безпечної тиші, щоб знати — поки вона триває, ти не помреш...

Біля самих руїн панського будинку Синцов, занурений у свої думки, зіткнувся з старшиною кулеметної роти Васюковим, якого теж повинні були знімати для партійного квитка.

— Що, зніматися? — весело спитав Синцов.

— Уже, — сказав Васюков, погладивши вуса; від нього віянуло одеколоном.

— А де ж він знімає? — спитав Синцов.

— Тут, за хатою, до стінки ставив, просто як на розстріл, — пожартував Васюков.

— А інші там, чи що? — спитав Синцов.

— Уже знялися. Я думав, і ти раніш від мене знявся. Давай доганяй його, він тільки зараз до полку пішов!

Синцов наддав був ходу, подумавши, що сам винен, загаївшись з голінням, але потім згадав про Малиніна і його акуратність у таких справах і зрозумів, що за цей час і Васюкова, і інших не могли б встигнути і зібрати, й зняти, й відпустити. Отже, Малинін знав наперед, що буде фотограф, і задалегідь наказав їм підготуватись і з'явитись. Отже, бігти доганяти фотографа безглуздо. Тих, кого було наказано зняти для партдокументів, зняли, а його ні. Значить, дивізійна парткомісія вирішила утриматися від видачі йому нового партквитка. Які тут могли бути пояснення? Тільки це!

І він розгублено спинився.

Досі, за ці півтора місяця на фронті, йому не раз у важкі хвилини допомагала думка, що кінець кінцем усе в житті буде відновлено так, як воно було, не може ж бути, щоб він не добився цього сам і щоб йому не допомогли інші! Були дні особливо запеклих боїв, як тоді, на цегельному заводі, коли війна заповнювала все і здавалося — нічого іншого вже не існує, крім

кулемета, що тремтить жорстоким дрожем у руках, та маленьких, пійманих на приціл фігурок німців на білому снігу. І все ж таки ця думка про довір'я й справедливості навіть і в такі дні жила десь у кутку душі, та й не тільки жила, а й допомагала воювати так, як він воював.

День, коли його викликали на партбюро полку, щоб одержати від нього усні пояснення про втрату партквитка, лишився в його пам'яті як день останнього — так йому здавалося тоді — випробовування.

Члени партбюро полку повірили йому в головному — що він казав правду про той ранок, під Вереею, коли опритомнів один, без Золотарьова. І хоч ця правда на перший погляд і їм видалась неймовірною, та потім вони зрозуміли, що він каже її саме тому, що він комуніст і не може брехати, навіть коли б брехня була порятунком. «Товариші! — сказав він тоді членам полкового бюро. — Ну що я вам можу ще сказати? Не знаю я, куди він подівся! Не закопував я його й не рвав! Не знаю, може, і закопав би, якби нічого не лишалось. Але не закопував, розумієте? Вирішуйте, як знаєте, а брехати не буду!»

І вони повірили йому в тому, що раніше інші люди сумнівалися, повірили не через легковір'я, а тому, що вони сьогодні знали його краще, ніж ті, інші люди.

Йому дали сувору догану за втрату партквитка й ухвалили просити дивпарткомісію про видачу нового.

І хоч ішлося про сувору догану, Синцов був щасливий в той день, і здавалось, уже ніхто не може одняти в нього це!

І ось одняли! Щаслива певність, з якою він жив останні дні, з якою він і зараз ішов сюди, а перед цим так неквапливо збирався, — ця щаслива певність пропала... Значить, десь у іншому місці, в дивізії або десь іще, йому знову не вірили. Не вірили його минулому, хоч його теперішнє було в них як на долоні!

Він простояв цілу хвилину, охоплений всіма цими думками, навіть повернувся був іти назад у землянку, та передумав і пішов до Малиніна.

Малинін сидів за столом у накинутому на плечі кожушку і з невдоволенням виглядом слухав жінку у ваянках, теплій хустці та чорній залізничній шинелі, що

сиділа насупроти нього. Вона на щось скаржилася Малиніну.

Коли Синцов увійшов, жінка замовкла, а Малинін усе з тим же невдоволеним обличчям напівобернувся до нього.

— Що скажеш?

— Дозвольте звернутися, товаришу старший політрук?

— Зараз звернешся, почекай, — похмуро сказав Малинін.

Синцов знічев'я, вже не вперше, окинув поглядом підвал, який правив і за приміщення командного пункту, і за житло Малиніну та командирові батальйону Рябченку. Підвал був низький і довгий; половина його була захарашена до стелі мотлохом, що лишився від евакуйованого відділя госпіталю. Рябченко спочатку навіть не хотів іти сюди через це, але підвал був теплий; Малинін любив тепло, а зарази не боявся й наполіг на своєму. Госпітальний мотлох побризкали дезинфекцією, а рештками тумбочок та гофрованою картоном пакування від ліків розпалювали буржуйку.

Жінка була з Подольська й скаржилася, що вона добровільно записалася у дивізію в санітарки, а тепер, коли всіх розподілили по батальйонах, виявилось, що її не беруть.

— Вас ранком не було, — скаржилася жінка, — а я прийшла до вашого заступника, такий руденький, молоденький...

— Не до заступника, — повчально сказав Малинін, — а до командира батальйону. Це командир батальйону був.

— Ну, та мені однаково, — сказала жінка. — Так він двох молодих санітарок узяв, а я, каже, йому вже не до штату. Звісно, він сам ще молоденький, я розумію...

— Ви це облиште, — сердито сказав Малинін, — облиште ці натяки, зрозуміло вам?

— А що ж, мені тепер назад до Подольська їхати? — спитала жінка.

— Може, й так.

— Не поїду! Ви чоловік дорослий, ви повинні розуміти! Я тридцять років по лікарнях працюю, тільки в нашій залізничній двадцятій. Мені що треба? Мені

нічого не треба. Мені тільки кривдно, що у вас такі недосвідчені санітарки працюють. Мало що вони ще вміють; тільки й щастя, що молоді. А я трьох перев'язу, поки вони одного, — ось що мені кривдно!

— Поранених не тільки перев'язувати, їх і з бою виносити треба, — сказав Малинін. — А на полі бою сила потрібна й молодість.

— А ти щось не дуже молодий, — подивившись на Малиніна, сказала жінка.

— Це правда, — погодився той.

— А на війні місце собі знайшов, на літа не вважав?

— Ну й що?

— Ну й усе! Нехай твого руденького, в разі чого, молоді витягають, якщо він на них більше покладається, а вже тебе, дідка, я на плечі візьму!

— Значить, розподіл праці, — вперше за весь час розмови усміхнувся Малинін такому несподіваному перебігу думок.

— Валянки в мене свої, — сказала жінка. — Тільки вже шинельку дайте. Моя шинелька чорна, на снігу примітна. — Вона вважала, що питання розв'язане; та воно так і було. — На ось, — пошукавши в кишені шинелі, витягла вона і поклала перед Малиніним на стіл папірця.

— Що це? — не дивлячись, спитав він.

— А путівка подольська, — озвалася жінка. — А ти як думав? Я не старцювати до тебе прийшла. Мене райком в армію відбрав.

Малинін нічого не відповів, узяв папірця, написав на ньому щось олівцем, потім спинився, подивився на жінку й спитав:

— Ушанку тобі виписувати?

— А це як ти будеш мене звати! — весело відгукнулася вона, і в її голосі почувися звичні нотки спритної лікарняної няні. — Тьотею Пашею будеш звати — тоді і в хустці зійде, а бійцем Куликовою — випишуй ушанку!

— Гаразд, випишу, — сказав Малинін і, приписавши ще рядок, віддав жінці папірця. — Ідіть ставайте на котлове та речове. А в усьому іншому — повернеться командир батальйону — погодимо. Ще зайдете. — Він кивнув не встаючи, і жінка з папірцем у руках пішла до виходу.

Тепер Синцов добре побачив її обличчя у великих зморшках, лице жінки вже старої, але ще дужої через багатолітню звичку до наполегливої й несолодкої праці. Проходячи повз Синцова, вона мельки глянула на нього. В очах у неї ще світився триумф здобутої перемоги.

«А яка перемога? — подумав Синцов.— Йти санітаркою в батальйон, у роту, в саме пекло! Яка б інша за тисячу верст втекла б від такої перемоги...»

— Що, ображатися прийшов? — з копита вчвал спитав Малинін, показавши Синцову, щоб той сів.

І Синцов сів на ще теплого ослінчика.

Малинін дивився на нього і що ясніш бачив, до якої міри пригнічений Синцов, тим більше його власне обличчя ставало все понурішим і понурішим. Беручи на себе відповідальність за яку-небудь людину, Малинін мав звичку з цієї хвилини думати про неї більше, ніж про самого себе.

Синцов не знав, що питання про видачу йому нового партквитка проходило через бюро полку зовсім не так гладко, як йому здалося.

До бюро Малинін цілу годину говорив з секретарем.

«Написав ти про нього добре, як кажуть, за словом до батька не бігав,— сказав секретар,— і по суті заперечень нема. Але подумай сам, ти в таких справах досвідченіший за мене: чи не рано нам ставити питання про чоловіка, який півтора місяця тому втратив партійний квиток?»

На це Малинін сердито заперечив, що, може, й на фронт тоді посилати рано? А то на фронт посилати не боялися, коло кулемета на цегельному заводі проти німецької атаки лишити не побоялись, орденом за це нагородити не побоялись, а партійний документ видати боїмося.

«Я особисто не боюсь,— сказав він.— А щодо «рано», так з тої роти, після цегельного заводу, в строю двое: він та я. Що ж, можна й ще почекати...»

Після такої відповіді це питання знято, але зате виникло друге.

Ішлося про те плутане, на думку секретаря, пояснення, яке давав Синцов про втрату партквитка та інших документів.

«Чи воно так, чи отак, чи то памороки забило...
Щось не віриться!»

«А яка йому рація брехати? Сказав би, що закопав,— та й край».

«Можливо, попервах зопалу вигадав: думка, так воно буде краще, а потім хоч і вийшло гірше, та задкувати вже пізно. Що, хіба так не буває?»

«Чого тільки не буває!..— сказав Малинін,— Але я особисто йому вірю. Давай став на бюро: як люди повірять...»

Люди повірили. Але вже потім, після бюро, секретар, сидючи разом з Малиніним, який затримався, щоб допомогти йому оформити протокол, все-таки зітхнув і сказав:

«Тобі, розуміється, видніше, як старому кадровикові, але боюся, що дивпарткомісія з таким поясненням про втрату партквитка не затвердить нашої постанови».

«Поживемо — побачимо»,— відповів тоді Малинін, певний своєї правоти.

І ось пожили, побачили!

Малинін дізнався про це ще дві години тому, коли секретар полкового бюро зателефонував і сказав, що з дивізії прийде фотограф і треба підготувати всіх прийнятих, крім Синцова.

Малинін нічого не відповів, але сам собі мовчки вирішив, що знову піде з цією справою до комісара дивізії. Щоправда, дивізії не щастило. В ній з початку війни змінявся вже третій комісар. Той комісар, якому Малинін після бою на цегельному заводі особисто віддав письмове пояснення Синцова, й через якого потім запитував про облікову картку, тепер лежав у госпіталі. Тоді він сказав про Синцова, що діло ясне, нехай воює, а прийде час, заслужить, поставимо питання й про відновлення в партії. Тепер цього комісара не було, був новий, і з ним треба було починати розмову наново.

«Ну що ж, почну наново,— уперто подумав Малинін,— а треба буде, так і повище напишу». Він сподівався, що Синцов прийде, і навіть здивувався б, якби той не прийшов; це значило б, що Синцов не вірить у свою правоту.

— Такі справи, Синцов! — після довгого мовчання, перший уриваючи його, сказав Малинін.

— Що, не затвердили? — спитав Синцов.
— Поки що затримали.
— Чому?
— Поки що не знаю.
— А думаете?
— Думаю, все через те ж...
— Олексію Денисовичу, чи можна абсолютно щиро? — спитав Синцов голосом, що віщував мало доброго.

— Катай.— Малинін розумів, що Синцов приглушений несподіванкою і повинен виговоритися.

«Ну що ж, хай. Якщо накипіло, однаково не стримаєш, скаже. І хай краще мені, ніж кому іншому».

— Отже, абсолютно щиро? — сказав Синцов, немовби ще вагаючись, казати чи ні.

— А ти не лякай мене, — сказав Малинін. — Я правди не боюсь і неправди теж.

— А тоді скажіть, — промовив Синцов, і лице його зблідло, — що дорожче: людина чи папір?

— А ти як думаєш? — спитав Малинін; у голосі його з'явилися металеві нотки. Та Синцов не звернув на це уваги.

— Я зараз думаю, що папір дорожчий. Лежить він де-небудь у лісі, гниє й думає про мене: «Брешеш! Ти вважаєш, що без мене ти — людина? Ні, без мене ти не людина! Не ти винен, не ти мене кинув, а однаково жити тобі без себе не дам!»

— Це він тобі каже. А ти йому? — все з тим же тихим залізом у голосі спитав Малинін:

— А я мовчу, Олексію Денисовичу! Заяву пишу, пояснення... Чекаю, хто кого переважить: я чи папір, — зі злістю сказав Синцов.

— Якщо тільки папір там, у лісі, гниє, навіщо про нього клопотатись? А якщо там партквиток твій, то в партію тебе силоміць не тягли, сам ішов і сам знав, яка партквитку ціна. І якщо стоїш на своєму, на тому, що не заривав, хоч убий, а стоїш на своєму, значить, не так це просто: зарив, розірвав або не знаю, куди подів... Зарив чи порвав — одна людина, а збрехав — інша...

— А як же бути тому, хто правду сказав? Чи навчимося ми коли-небудь до кінця вірити людям, чи це для нас зайве? — перебив його Синцов.

— А ти на кого ображатися сюди прийшов? — у свою чергу перебив його Малинін. Хоч би як він співчував Синцову, хоч би як міцно зв'язувало їх бойове життя, та були в його поглядах пункти, в яких він ніколи не пом'якшував свої міркування. — На мене? За те, що сам радив тобі подати, а тепер на своєму не настаєв?.. Правильно, але рано. Я ще від свого слова не відступався... Або на партбюро? Теж рано, і воно ще свого останнього слова не сказало... На дивізійну парткомісію ображаєшся? А ти кого-небудь з неї в очі бачив? — раптом сам себе перебивши, спитав Малинін.

— Поки що ні, де ж би я?

— І вони тебе не бачили! А нашим з тобою папірцям не вірять! — усміхнувся Малинін. — Може, їм, як і тобі, людина дорожче за папірця! Може, їм на тебе спочатку подивитися треба, а потім вирішувати! Не припускаєш? А ось я припускаю. Але припускаю, з другого боку, й те, що там якийсь сухар сидить, якого знизу не розмочиш, якого тільки згори розмочити можна. Партія велика, в ній усякі люди бувають. Це вже не ти мені, а я тобі кажу, якщо пішло на чистоту. Але замаруватися на партію не смій! — раптом підвищив він голос і навіть устав при цих словах. — «Коли це ми вірити людям навчимось!» — передражнив він Синцова. — Іч, який моторний! З своєї болячки цілий лозунг вивів!

— Та болячка ж болить, Олексію Денисовичу, — сказав Синцов і теж підвівся.

Його не зачепив вибух Малиніна: він почував, що Малиніна засмутило все це не менше, ніж його самого, і це почуття більше, ніж що б там не було інше, допомагало йому зараз відчути правоту Малиніна.

— На, тримай, — через стіл простягнув йому руку Малинін, за своєю звичкою, як завжди, коли вітався й прощався, хмурячись і не дивлячись в очі.

— Олексію Денисовичу, — потискаючи руку Малиніну, не втримався й бухнув Синцов, — а скажіть: орден мені через ті ж причини не затримують? Щось довго не вручають.

Малинін тільки посміхнувся з безглуздя цього припущення. Одвертість Синцова йому навіть подобалася: за нею стояло довір'я.

— Я бачу, ти зовсім психуватим став. Кажуть, ге-

нерал ордени вже три дні в сумці возить. Позавчора артилеристам вручав, учора — в дев'яносто другому. Можливо, ще сьогодні в нас буде.

Синцов попросив дозволу йти, але коло самих дверей повернувся й поривчасто повторив те ж саме, що одного разу вже сказав Малиніну, ще в Москві, в райкомі.

— Що б там зі мною не сталося, а вашого ставлення я ніколи не забуду.

— А-ат! — недбало махнув рукою Малинін. — Побачиш після війни в Москві на вулиці, скажеш: «Здоров, Малинін!» — та й на тому спасибі тобі! — Він знову махнув рукою, пішов уздовж столу й круто повернувся спиною: не в його манері було вислуховувати подяки.

Пройшовши туди й назад по підвалу та скоса глянувши на двері, що зачинилися за Синцовим, Малинін глибоко зітхнув, сів за стіл, вийняв з кишені гімнастюрки листа, надів окуляри й повагом, немовби перевіряючи, чи справді там може бути написано те, що він читає, вже втретє за день пробіг очима від початку до кінця. Лист був з госпіталю, і в ньому було написано, що його син Віктор лежить у госпіталі з ампутованою правою рукою, щасливо поправляється після поранення, але просить поки що ні про що не повідомляти матір. Перечитуючи листа, Малинін спинився на слові «щасливо». Зняв окуляри, поклав їх перед собою на стіл і втупився поглядом у стіну.

Дружині повідомити все-таки треба було, інакше, якщо довго не буде листів, вона подумає, що його вбито. Її треба потішити, а самому скаржитись нема кому. Не така посада, щоб скаржитись. Просто треба звикнути до думки, що син у сімнадцять років лишився без правої руки. А звикнути до цього важко.

Двері розчинились, і в підвал всунувся комбат, старший лейтенант Рябченко. Він швидко дріботів по сходах, брязкаючи по кам'яних приступках не належними за формою кавалерійськими шпорами. Довга шинеля, що хвацько лежала на широких молодих плечах, завивалася навколо начищених чобіт, коли він ішов. А на його рудуватому гостроносому півнячому обличчі був одночасно вираз веселощів і клопоту.

— Листа одержав? — весело спитав він.

— Одержав,— сказав Малинін і, нічого не додавши, сховав листа в кишеню.

— Через годину генерал приїде ордени вручати,— так само весело сказав Рябченко.— І мій там, ще липневий. Думав, зашахраїли, поки по госпіталах крутився, а воно ні, виявляється, є все ж таки!

Сідаючи на ослінчика, він від радості навіть ляснув себе по чоботу рукавичками й розкинув навстіж полу шинелі.

— Обіцяв, що приїде, а на прощання всім, як є, хто тільки в штабі полку був, перцю дав: чому, каже, два дні на своїй бойовій дільниці жодного «язика» мені взяти не можете? Це командирові полку. А потім мені: а у вас, каже, знаю, вчора «язика» взяли, а не довели, дурні!.. І відкіля він тільки вивідав?

— Від політвідділу,— спокійно сказав Малинін.— Я це в політдонесенні вчора зазначив.

— Ну й дарма! — сказав Рябченко.

— Розмова давня й марна. — Голос Малиніна скрипнув, як немазані двері.

Рябченко журно махнув рукою й не став сперечатися.

— Ну, скажи,— помовчавши, вигукнув він,— що за люди в нас такі невиховані? Виховуємо, виховуємо їх, начебто розуміють, а потім полоненому р-раз — і кулю в лоба!

— Не одні ми виховуємо,— сказав Малинін.— З одного кінця ми, з другого — німці. Ми йому кажемо: не руш! А він у Кузькові на власні очі бачив, як німці спалили наших живцем у хаті. Наука на науку. Йому б після цього Кузькова саме на часі Гітлерові або Геббельсові руки й ноги повисмикувати, але він не знає, чи доживе ще до цього. Скоріше від усього, що ні. А тут йому, поки те та се, замість Гітлера під гарячу руку звичайний ефрейтор попався!

— Виходить, виправдуєш?

— Не виправдую, а пояснюю для себе: як це так, люди в нас не звірі, а, трапляється, по-звірячому діють? Багато фашисти сили доклали, щоб довести їх до цього!

— І як же тебе все-таки тепер розуміти?

— А так розуміти, що треба робити, щоб такі випадки більше не повторювались. А цей випадок я як

факт своєї недоробки записав, тим-то й у політдоне-сення вніс. Хоч ти й проти того, щоб сміття з хати ви-носити, але сміття з хати — погано, а сміття в хаті — ще гірше від того.

— Ну, а тут, батьку, як без мене? — помовчавши й подивившись у хмуре обличчя Малиніна, спитав Ряб-ченко.

— Тут справи кепські: прислали фотографа, зняли людей для партдокументів. А Синцову поки що — не для Гриця паляниця.

— Та що вони там дурня клеють! — обурився Ряб-ченко.— Ми ж обидва з тобою писали, підтримували... Чого ж їм ще?..

— Так, ми з тобою, комбате, звісно, сила,— посміх-нувшись його молодій гарячковості, сказав Малинін і кинув на нього з-під своїх похмурих брів лагідний, майже ласкавий погляд.— Велика сила! — І, помовчав-ши, додав: — Та тільки, видати, не всюди...

Генерал приїхав рівно через годину на санках командира полку Баглюка. Позад генерала й Баглюка сидів ад'ютант, а конем правив сам Баглюк.

Рябченко й Малинін вийшли зустрічати генерала. Четверо нагороджуваних, не рахуючи самого Рябчен-ка,— Синцов, його командир взводу Караулов та два бійці з стрілецьких рот — були викликані до штабу батальйону заздалегідь і теж, стоячи віддалік, дожида-ли приїзду генерала.

Перший з саней вискочив Баглюк і, передавши віж-ки ад'ютантові, сказав:

— Одведи за будинок.

Генерал теж легко вискочив з саней. Він був серед-ній на зріст, але поруч з дуже високим Баглюком зда-вався маленьким. На ньому була не папаха, а ушанка, перехрещений зверху ремнями кожушок та валянки. Розстебнутий горішній гапличок кожучка дозволяв по-бачити краєчки червоних генеральських петлиць на кі-телі. Вуси в генерала Орлова були як дві чорні корот-кі щіточки; лице жовтувате, татарське, а вузькі очі, теж чорні, як вуса, веселі й ще нестарі.

Рябченко подав команду «струнко», генерал при-йняв рапорта, скомандував «вільно», потім радісно глянув на небо, на сонце, що заходило за ліс, і сказав, щоб просто сюди винесли який-небудь столик.

— Тут і вручимо, на сонечку, ніж ото у ваші катакомби лізти, тим більше, що у вас там карболкою тхне.

Він був у прекрасному настрої з багатьох причин.

Вчора пізно ввечері їх зібрали в штабі, познайомили з планом наступальних операцій у масштабі армії, запитали в усіх командирів дивізії найостанніші відомості про сили ворога, що стояли перед ними, і наказали на підставі армійської директиви кожному планувати бій у своїй смузі наступу.

Як видно з армійської директиви, головний удар, очевидно, мали завдати не на дільниці їхньої армії, але зо всього було ясно, що наступ планується великий, і хай хоч на другорядній дільниці, але й вони будуть брати в ньому участь! І то слава богу!

Весь останній час генерал немовби своїм власним тілом почував, як німці тиснуть і тиснуть на нас, а ми, незважаючи на всю силу цього натиску, хоч і подаємося назад, та ледь-ледь, майже непомітно. Він почував це своїм тілом і тілом своєї знекровленої в боях дивізії. Він знав, що позаду підійшли другі ешелони, але поповнення йому вже давно не давали, і він розумів, що ця жорстока скупість не просто собі так. Одне слово, передчуття змін на краще висіло в повітрі вже з тиждень, але вчорашній виклик в армію — це вже не передчуття, а переддень діла!

На нараді у відповідь на питання: що йому ще додатково треба? — генерал, як давній знайомий з командуючим, попросив собі, звичайно, побільше і дістав откоша. Командуючий, посміхнувшись, сказав йому: «Хоч я в тебе, Михайле Миколайовичу, і служив колись під твоєю рукою, та все ж не чекай, що дам тобі більше, ніж належить». Але й те, що дістав откоша, генерала не збентежило: скільки дасть, стільки й буде, як-небудь та витягнемо побільше! Головне — що має бути наступ! Це його безмежно звеселяло.

Повернувшись, генерал півночі просидів з начальником штабу над першим приблизним планом, ранком лишив його працювати далі, а сам поїхав у полк до Баглюка, вирішивши зробити одним заходом три справи: вручити нагороди, натиснути, щоб добули «язиків» для уточнення становища перед фронтом дивізії, і, нарешті, побувати самому на всіх трьох СП батальйонів, бо саме тут, у Баглюка, йому здавалося, буде найзруч-

ніше завдати удар, і він хотів ще раз сам перевірити це свіжим оком на місцевості.

В двох батальйонах він уже побував, йому пообіцяли здобути «язика», навіть дали солдатське слово честі, а те, що він побачив з СП обох батальйонів, тільки стверджувало його попереднє накреслення. До того ж сонце світило на всю широчінь, а німці не стріляли...

— Бач, веселий сьогодні, сміється! — дивлячись на генерала, напівголосно сказав Синцову командир взводу, молодший лейтенант Караулов, що стояв з ним поруч. Він три роки дійсної і дев'ять надстрокової прослужив у цьому полку.

— Може, хильнув за обідом трошки, — сказав Синцов.

Але Караулов рішуче похитав головою.

— Не бере. З наших, з алтайських, старовірів — пива й то не п'є.

— А може, він і сам старовір? — пожартував Синцов.

— Сам-то він партійний, — навіть не схотівши зрозуміти жарту, сказав Караулов, — а з сім'ї старообрядської.

Він не любив жартів взагалі, а тим більше, коли кепкували з начальства, і, відповівши, невдоволено скося глянув на Синцова: чи не спробує той ще жартувати? Але Синцов не пробував, знаючи, що в Караулова добре серце, але помислива вдача. Він одержав лейтенантське звання, не кінчаючи училища, за неабияку хоробрість у боях, гостро переживав недостатню освіту й, не без підстав підозріваючи, що підлеглі іноді посміюються з нього, на всякий випадок припиняв будь-які жарти.

Побачивши, що Синцов не усміхається, Караулов полагіднішав. Синцова він поважав, знав, що той почав війну політруком, і якби Синцов знову став політруком, Караулов вважав би за звичайну річ служити під його командою. Але оскільки Синцов поки що був командиром відділення у взводі в нього, в Караулова, то Караулов, за своєю вдачею, ще менше, ніж кому іншому, міг дарувати Синцову найменшу неповагу до себе.

— Ти не дивись, що він сміється, — сказав він Синцову, майже захоплено дивлячись на генерала. — Зараз

він тобі сміється, а через хвилину вже такий крутий буває, такий крутий! — Караулов навіть задоволено покрутив у повітрі своїм показним кулаком, зображаючи, який крутий буває командир дивізії, якщо станеться щось не до шмиги йому.

За цей час з підвалу винесли стіл; генерал зняв через голову польову сумку й передав її ад'ютантові. Ад'ютант вийняв із сумки п'ять червоних коробочок, п'ять посвідчень, заглянув у посвідчення, заглянув у коробочки, потім підклав посвідчення під кожну коробку й, наблизившись до генерала, сказав йому щось.

Генерал повернувся, усмішка зникла з його обличчя, і обличчя стало враз суворе й гарне.

Рябченко сам мав одержати орден, тим-то команду подав Баглюк.

Виструнчившись, Синцов згадав про Малиніна. «Чому так: я одержую, а Малинін ні? І навіть слова не скажеш йому про це: почнеш казати — не дасть закінчити!..»

— Старший лейтенанте Рябченко! Підійдіть прийміть нагороду, — прозвучав голос генерала.

І Рябченко, розкидаючи поли шинелі, швидко ступив три кроки і став перед генералом, закинувши вгору зблідле обличчя з рудими полубачками, які виглядали з-під збитої набакир ушанки.

Караулов одержав нагороду передостаннім, а Синцов — останнім. Коли генерал вигукнув Караулова, прочитав наказ військової ради, поздоровив його й став пригвинчувати йому до гімнастюрки орден Червоного Прапора, в Караулова навіть чоло спітніло від хвилювання.

— Дуже радий за вас, Караулов! — сказав генерал, підсуваючи зручніше руку під гімнастюрку Караулова, щоб пригвинтити йому орден. — І радий, що сам я вам цей орден вручаю! Шість років, половину вашої солдатської служби, ми з вами разом служили й разом щороку ждали: ось-ось війна... І от ви вже офіцер, і бойовий орден у вас на грудях. Просто приємно за нашу дивізію!

В Караулова навіть губи затремтіли, коли він це почув, і Синцов, викликаний в свою чергу, вийшовши вперед, ще почував за своєю спиною важке дихання схвилюваного Караулова.

Генерал прочитав наказ. Синцов стояв струнко, і ад'ютант так, немов той сам не міг піднести руки, розстебнув йому гапlickи на козушку й ножиком проткнув дірку в гімнастюрці. Генерал узяв Червону Зірку, поклав її на долоню, не поспішаючи, одгвинтив гайку й, просунувши під гімнастюрку Синцова холодно, застиглу на морозі руку, став пригвинчувати Зірку.

В цю хвилину Синцов побачив його обличчя зовсім близько коло себе й згадав, як уперше побачив його в касці та в мокрій плащ-палатці на плечах у жовтні в Дорохові, коли він приїхав відбирати собі в дивізію поповнення й комуністичний батальйон у відповідь на його питання: «Хто піде?» — весь, як один, рушив йому назустріч.

Пригвинтивши ордена, генерал відступив на півкроку й простягнув Синцову маленьку міцну руку.

— Поздоровляю! — сказав він, подивившись знизу вгору на Синцова. — В дивізії з якого дня?

— З дев'ятнадцятого жовтня, з московським поповненням прибув.

— Із Фрунзенського комуністичного батальйону! — з відтінком гордості нагадав Малинін, що стояв поряд.

— Добре було поповнення, — сказав генерал і знову, піднявши очі на Синцова, спитав: — Комуніст?

— Так! — сказав Синцов і зустрівся очима з Малиніним.

Ні, надарма Малинін на нього подивився: зараз він нічого не додасть до цього, ні про що не попросить! Зараз не час, та й не місце, і не нагода. А що він відповів «так», то як же інакше? Хай комісар батальйону виправить його, якщо це не так.

Але Малинін не виправив його, і Синцов, ступивши три кроки назад, став назад у ряд нагороджених.

Генерал, оглянувши їх, закинув руки за спину, потім перевів погляд на Баглюка, потім знову на нагороджених і, ще хвилину загаявшись, сказав, що дивізія досі з честю виконувала всі накази командування, але незабаром попереду будуть ще важчі й відповідальніші завдання, і він певен, що нагороджені сьогодні товариші, так само як і всі інші бійці та командири дивізії, з честю й успіхом виконають їх.

— А поки що на сьогодні, — у вузьких очах гене-

рала ворухнулись вогники,— є одна маленька за-
дача...

Баглюк, який уже побував під час нагородження в інших батальйонах і знав, що має бути, важко переступив з ноги на ногу і, як бик, нахилив свою крутолобу велику голову.

— Ось, я бачу, ваш командир полку підполковник Баглюк,— помітивши це й кинувши погляд у його бік сказав генерал,— вже шулиться, бо при вас скажу йому: цю задачу ще вчора треба було розв'язати. Але діло можна виправити й сьогодні: треба взяти до ранку «язика». І живого, а не мертвого! У кого є охота?

Синцову здалося, що генерал вичікуюче глянув просто на нього, хоч насправді генерал дивився не на нього, а на Караулова, що стояв попліч з ним.

— Дістанемо, товаришу генерал! — приймаючи виклик, сказав він, ступивши вперед, і почув плече Караулова; Караулов ступив одночасно з ним, але мовчки.

— Гарзд, домовились,— не по-військовому, а якось раптом просто, по-товариському сказав генерал.— А позиції ворога добре знаєте, як підійти, знаєте?

— Так точно! — на цей раз відгукнувся Караулов.

— Отже, можете показати місце, де думаєте пройти? — спитав генерал, і вогники знову ворухнулись у його очах.

Він хотів виконати останню частину свого плану: сходити на СП батальйону, але, щоб позбутись звичайних умовлянь сварливого Баглюка: «Не ходіть», «Вам не належить»,— вирішив узяти з собою не його, а Караулова й цього сержанта.

— Може, краще глянемо з СП полку, товаришу генерал? — роблячи, як він уже й сам розумів, безнадійну спробу затримати командира дивізії, сказав Баглюк.

— На твій СП я завжди попаду, а ось на ту щілину, де хлопці по «язика» збираються пролізти, треба з батальйонного СП глянути. Сюди я не щодня добираюся,— сказав генерал.— Ви тут лишайтесь, товаришу Баглюк, займіться своїми справами. А зі мною вони,— кивнув він на Караулова й Синцова,— та командир батальйону підуть.

— Дозвольте принаймні вам поки що тут, в батальйоні, вечерю приготувати! — сказав засмучений Баглюк.

— Слава богу, що догадався! — весело відгукнувся генерал і, не цілком певний, що Баглюк догадався до кінця, додав: — Вважатиму за велику честь повечеряти в тебе разом з усіма нагородженими. — Він повернувся до Караулова. — Як, Караулов? Одна чарка не зашкодить перед розвідкою?

— Та мені не зашкодить, товаришу генерал, — сказав Караулов. — Але ви, боюсь, свою чарку не вип'єте.

— Спізнився, — сказав генерал і засміявся. — Спізнився, Караулов! Раніш я такої звички не мав, це правда! Але відтоді, як нарком норму дав, п'ю порядком наказу. А ти, — генерал повернувся до свого ад'ютанта, що стояв здивований: бере його з собою генерал чи лише, — збігай поки що до мінометників.

— Можна їм подзвонити, — втрутився Баглюк.

— Піди до мінометників, — ігноруючи його зауваження, сказав генерал, — і передай Фірсову, що я прошу в нього пробачення; хоч і дав слово, сьогодні не прийду нагороджувати, завтра. Не встигаю!

Ад'ютант ретельно, але невдоволено козирнувши, побіг виконувати наказ, а генерал повернувся і, не оглядаючись, швидко пішов в інший бік, обходячи руїни будинку. На СП батальйону він уже був і, куди йти, знав. Рябченко, замітаючи сніг полами шинелі, поспішив за ним разом з Карауловим і Синцовим. Спочатку вони пройшли по закритому від німців поворотному схилу горба, потім ярком з протоптаною на дні стежкою, потім влізли в хід сполучення й пішли ним до ледве помітного горбочка над самим урвищем. Колись там була кам'яна альтанка; тепер вона обвалилась, але саме під нею, під міцним цегляним підмурком, був виритий і вдало замаскований спостережний пункт Рябченка.

Зараз перший ішов Рябченко, за ним Караулов, потім генерал. Замикав Синцов.

Караулов увесь час помітно стримував ходу, немовби хотів своєю великою квадратною спиною затулити генерала від німців. Так, воно, мабуть, і було.

— Гей! — сказав генерал і жартома, але сильно штовхнув Караулова в спину. — Не затримуйся, а то ноги стопчу. — Караулов прискорив ходу, а генерал, трохи відставши від нього, крикнув Рябченкові: — Як там, старший лейтенанте, чи не замерзаєте в своїй

кавалерійській? Шинеля, правду сказати, у вас хоро...— і не договорив.

Міна розірвалася поряд з ходом сполучення. Синцов кинувся лицем униз, інстинктивно закинув руки за потилицю. А коли він підвівся, то побачив, що генерал лежить навзник на дні ходу сполучення, головою до його ніг, дивиться на нього, закотивши широко розкриті очі, і беззвучно ворухить губами.

Синцов, кинувшись навколішки, чомусь перш за все надів на голову генерала ушанку, що впала, й почав позаду підіймати його, вже бачачи через його плече, що під розстібнутим кожушком на грудях усе розірвано, стирчать уривки сукна й видно шматок голого, залитого кров'ю тіла. Він підіймав генерала за плечі все вище й вище і раптом почув, як щось забулькотіло, що здалось йому голосом, але це була кров, яка хлинула з горла.

Він зустрівся очима з Карауловим, який примощувався в тісному ходу сполучення, щоб спритніше прийняти генерала на руки.

— Пусті!— сказав Караулов.— Помер!..— зняв ушанку й заплакав...

У парку, позаду, коло штабу батальйону, купчасто розірвався мінний залп, і все знову затихло.

Німці просто підвечір нагадували про своє існування і, як завжди, били по руїнах панського будинку. А міна, що вбила генерала, була випадково недольотом.

— На шинелю візьмемо,— сказав Рябченко і почав стягати з себе шинелю, але якось дивно, незграбно.— Допоможи зняти,— охнувши, сказав він Караулову.— У мене в п'ясті осколок.— І Синцов побачив, що п'ясть лівої руки в нього геть закривавлена.

— А, навіщо шинелю бруднити!— кризь сльози сказав Караулов.— Я донесу...

Кожушок його був закривавлений згори донизу: вся кров з горла генерала хлинула просто на Караулова. Навіть на лиці в нього були криваві бризки, які він розмазав разом з сльозами по щоках.

Він узяв мертвого на руки так, як приладнався брати його, думаючи ще, що він живий, підвівся спочатку на коліна, а потім на весь зріст і з ношею на руках пішов ходом сполучення назад до штабу.

Синцов ішов поперед нього, іноді оглядаючись.

— Може, удвох візьмемо? — спитав Синцов, коли вони пройшли кроків з п'ятдесят.

Але Караулов тільки помотав головою.

Обличчя в нього було багрове від напруги, а з очей усе ще текли сльози. Отак він до самого штабу не погодився й не розділив ні з ким своєї ноші, нікому не віддав командира дивізії.

Синцов добіг до штабу на дві хвилини раніш від нього, і, коли Караулов підійшов туди, на вулицю вже вискочили вражені усім, що сталося, Баглюк і Малинін.

Караулов дійшов до стіни, задихаючись, притулився до неї й ледве чутно спитав:

— А куди ж класти?

Він не хотів класти свою ношу на землю. Спитав, і, не втримавшись на послаблених ногах, хитнувся, і, зсунувшись по стіні спиною, сів на сніг, тримаючи і далі на руках, як малу дитину, тіло генерала.

Через кілька хвилин під'їхали сани, і Караулов разом з Баглюком поклали тіло генерала на розіслане поверх сіна рядно. Рябченко, що стояв поруч, увесь час нахилився, брав жменями сніг і прикладав його до пораненої руки. Сніг одразу кривавився і одвалювався рожевими кусками.

Малинін закотив комбатові рукав шинелі, який почав намокати кров'ю, і через те, що Рябченко зопалу нікуди не хотів іти, послав по лікаря або сестру, щоб вони самі прийшли сюди.

Потім Баглюк, перше ніж везти генерала, пішов униз, у підвал, телефонувати в полк і в дивізію. Хоч як звикли до втрат, та нещастя було виняткове й до того ж вражало своєю цілковитою несподіваністю. Треба було попередити про нього.

Генерал лежав на снях. Кінь тупцяв на снігу, тихенько смакаючи сани.

А Малинін, Рябченко, Караулов і Синцов стояли поряд з саннями, дивилися на мертвого, і кожний думав про своє.

Малинін думав про те, що генерал майже одноліток йому, і діти в нього теж, мабуть, уже дорослі, і, може, теж були або будуть на фронті...

У Рябченка, хоч і враженого так само, як і інші,

все плуталось з думками про власну рану. Він думав про те, що коли кістку не перебито, то можна буде лишитися в строю, й раз у раз прикладав сніг, щоб спинити біль, і ворухив пальцями пораненої руки: ні, здається, кістку не перебито.

Караулов згадував про те, як перед самим ударом міні генерал штовхнув його в спину, й він похопився на три кроки вперед, а треба було не послухатись, вистояти, тоді б нічого не сталося. Під «нічого не сталося» він розумів, що тоді б не генералові, а йому, Караулову, дістався б цей осколок, і в простоті цієї думки та в силі його досади на самого себе проявлялося все самозречення його солдатської душі.

А Синцов думав про те, що, коли вони йшли всі четверо ходом сполучення, в його серці раптом заговорив страх і йому стало шкода, що він зголосився йти по «язика». А зараз, після цієї несподіваної смерті, все на війні видалось йому однаково страшним і однаково нестрашним, і було вже не жаль, що він зголосився.

І тільки один генерал ні про що вже не думав.

Який він був веселий увесь цей день! Такий веселий, яким давно себе не пам'ятав. Його так і розпирало від щастя майбутнього наступу. Далеко не такий уже усмішливий звичайно, він сьогодні, треба чи не треба, усміхався цілісінький день. «Наступ! Наступ!..»

Ні, значить, не судилось йому наступати. А як він чекав, як чекав цього, скільки мучився відступами! Скільки і як! З яким стражданням і приниженням для свого військового серця відступав він і скільки днів та ночей плекав цю мрію, на самому порозі якої йому так смертельно не пощастило! Якби мертві могли думати після смерті, напевно б, він би думав саме про це, а якби мертві могли плакати, мабуть, на його очах виступили б сльози нестерпної досади!

Генерал непорушно лежав на снях і дивився на чотирьох живих людей, з якими він ще півгодини тому розмовляв і жартував, дивився своїми відкритими мертвими очима, що починали вже скляніти.

Баглюк повернувся. Тіло генерала накрили, щоб не всякий стрічний передчасно знав, що вбили командира дивізії, і сани з Баглюком та тілом генерала поїхали назад.

— Так, тяжко для дивізії,— дивлячись услід саням, що зникли за поворотом, сказав Малинін.

Захекавшись від ходьби по снігу, військлікяр, який прийшов разом з сестрою й санітаром,— добре, що в батальйоні не було сьогодні жодного пораненого,— повів Рябченка перев'язати вниз, у підвал.

— У мене тіло добре, швидко загоїться! — йдучи в підвал, сказав Рябченко, заспокоюючи більше себе, як Малиніна.

Він був хоробрий чоловік, але вже з першого поранення знав за собою таку прикрість, що він кепсько переносить біль, і зараз сплонував перед перев'язкою.

— Як ти гадаєш про те, щоб здобути «язика», Караулов? — спитав Малинін, коли Рябченко пішов.

— Як? Візьмемо, товаришу старший політрук! — сказав Караулов, навіть з деяким подивом підвівши на Малиніна свої спухлі від сліз очі. Питання було дивне для нього. Тепер, після смерті генерала, останній його наказ був для Караулова найсвятіший.

— Я думаю так,— сказав Малинін.— Хай на першій випадок Синцов сам собі напарника вибере й піде.

— А я? — хриплим від хвилювання голосом спитав Караулов.— Я генералові слово дав! Ви від мене його не однімайте!

— Отож воно і є, що дав,— сказав Малинін.— І, значить, повинен провести операцію в усіх випадках: забезпечити пройти їм через позицію,— кивнув він на Синцова,— а вже коли у них не вийде, тоді дозволю тобі самому піти повторити...

«Іч ти, «не вийде»! Який вираз обережний підібрав: «не вийде!» — ще раз повторив сам собі Синцов, і холодок пройшов у нього по спині.

— Отак, товаришу Караулов,— сказав Малинін, помітивши, що Караулов збирається заперечувати.— Ідіть дійте!

У нього не було професійних військових навичок, і, наказуючи, він часом казав не ті слова, що годиться, але в нього вистачало характеру не повторювати своїх наказів двічі.

Караулов і Синцов пішли, а Малинін лишився, все ще не заходячи в підвал.

«Хто його знає! — подумав він.— Перев'язка діло

невеселе, а Рябченко — чоловік молодий і самолюбний, ще застогне при мені, а потім соромитись буде...»

Малинін, коли вважав, що без цього годі обійтись, не боявся псувати стосунки й завдавати прикростей, але без потреби зачіпати людей за шкульке місце не любив. Так було й з Карауловим. Він усунув його від виконання завдання під розумним приводом, намагаючись не образити. Насправді ж він просто не хотів, щоб Караулов пішов до німців, бо якраз сьогодні він міг зірватись і загинути. Так принаймні здавалося Малиніну після того, як він на власні очі бачив усю міру зворушення, якого зазнав Караулов. Щоправда, Караулов був з тих, про кого кажуть, що з ним нічого не станеться, мовляв, у таких шкура видублена. Та Малинін не вірив у захисну силу видубленої шкури, коли йшлося про людину. Траплялося, що й про нього самого теж казали, вживаючи цього вислову, а він тільки вмів тримати себе в руках. Тільки й того.

На стежці, що обходила руїни, з'явився ад'ютант генерала, який ходив до мінометників. Він дуже поспішав і, ще здалека не побачивши тут нікого, крім Малиніна, думав, що затримався.

— А де комдив, поїхав? — спитав він на ходу.

Малинін подивився в очі ад'ютантові й, зітхнувши, сказав замість прямої відповіді:

— Спустіться прямо по косогору. Сани по дорозі поїхали, ще доженете їх, поки пагорбок об'їдуть...

Ад'ютант побіг униз стежкою, притримуючи польову сумку, що стрибала в нього на боці, а Малинін ще раз подумав про те ж, про що вже думав, проводжаючи сани з Баглюком і тілом генерала: «Кепсько, дуже кепсько для дивізії!..»

Караулов, перше ніж зайти в землянку автоматників, скинув кожушка, довго витирив його снігом, але кров ніяк не витиралася.

— Ви хоч лице, — сказав йому, стоячи поруч, Синцов.

Караулов набрав у жменю снігу й кілька разів провів ним по обличчю.

— Ну як?

— Дайте-но! — сказав Синцов і нігтем зішкрібав

останні загуслі плямки крові, що лишилися на обличчі Караулова біля вуха. Тільки після цього Караулов накинув кожушка наопашки, і вони ввійшли в землянку.

До землянки вже дійшла чутка про смерть генерала, і коли Караулов почав пояснювати завдання й сказав, що обіцянку дістати «язика» було дано самому командирові дивізії, всі відчули особливу міць цієї обіцянки, даної мертвому.

Пояснивши завдання, Караулов сказав, що проводити й зустрічати розвідку буде він сам, і спитав, хто зголоситься йти напарником разом з молодшим сержантом Синцовим.

— Я піду! — поквапно, немов боячись, що хтось випередить його, сказав Леонідов.

Синцов у душі сподівався, що йти з ним зголоситься Комаров: його постійний спокій і рівновага були Синцову до серця й викликали особливе довір'я.

Але зголосився Леонідов, зголосився й оглянувся так сердито, немов хтось хотів вирвати в нього шматок з рота, і під цим сердитим поглядом так і не зголосився більше ніхто.

Те, що з ним зголосився йти не Комаров, а Леонідов, псувало Синцову настрій, але сперечатися не випадало. Леонідов сам вислухав від нього сьогодні образливі речі і, однак, ішов; може, навіть і йшов заради того, щоб довести, що його дарма, необачно образили.

«Трохи нервовий він, а так, що ж, нічого...» — намагався заспокоїти себе Синцов і, востаннє сам собі пошкодувавши, що з ним іде не Комаров, сказав угло-
лос:

— Коли так, давай збиратися!

Вони пішли легко одягнуті, без кожушків, в самих підперезаних ремнями ватянках, узявши з собою автомати, ножі, по дві гранати на гірший випадок, якщо «засипляться», пачку вати на затичку й моток телефонного шнура, щоб зв'язати «язика».

В останню хвилину, коли Караулов уже віддав усі накази, і їм лишалося тільки вилізти з окопу й сповзти через заметені снігом дрібні кущі вниз, до струмка на нічій землі, Леонідов раптом пошепки сказав на вухо Синцову слова, яких той зовсім не сподівався:

— Якби вчора не мій гріх, сиділи б сьогодні та твій орден обмивали б...

І Синцов збагнув: ні, не від злості зголосився на розвідку Леонідов, а не хотів, щоб через «язика», якого він учора вбив, інші, а не він, ризикували своїм життям.

— Чекай, ще обмиємо, — сказав Синцов і, відчувши щокого колючий дотик снігу, перевалився через бруствер...

Коли через три години сталося нещастя, і вони, тягнучи за собою «язика», вже у видолинку, відкіля до наших позицій лишалося менше як кілометр, попали на міни й Леонідову одірвало стопу, Синцов, перекручуючи поясом йому під коліном ногу, з невимовною гиркотою від усього, що сталося за день, подумав: «От тобі й обмили!»

Поруч нього на снігу лежав зв'язаний по руках і ногах німець, якого вони спочатку вели, зв'язавши йому руки, а останні півкілометра по черзі, як лантуха, тягли за собою по снігу. Німець лежав і сопів носом: в роті в нього була затичка.

Міна найімовірніше була наша. Якби міни були німецькі й німці знали про них, вони одразу після цього вибуху почали б стріляти. Але на німецьких позиціях усе було тихо: зникнення солдата, який заснув в окопі, ще не виявили, а вибух, певно, прийняли за міну, яка залетіла від росіян.

— Що будемо робити? — тихо, перемагаючи біль, спитав Леонідов.

Хто його знає: може, в момент вибуху, коли йому одірвало стопу, він і крикнув, але потім не видав жодного звуку — ні тоді, коли Синцов різонував ножем лахміття шкіри, на яких висіла стопа, ні тоді, коли бинтував індивідуальним пакетом кікоть, ні тоді, коли ремнем перетягував ногу під коліном. Нічого не скажеш: Леонідов був твердої вдачі!

— Перечекаємо ще трохи й поповземо, — сказав Синцов. — Якщо знесилишся, буду тебе підтягати.

— А фріц? — спитав Леонідов.

Синцов здригнувся, подумавши про те, що стріляти не можна, тож доведеться, перше ніж тягти до своїх Леонідова, зарізати німця ножем. Лишати його, сподіваючись потім прийти по нього, було ризиковано: він міг розв'язатись або витягти затичку.

— Що ж робити? — сказав Синцов, і з його жес-

ту Леонідов зрозумів, що саме той збирається зробити.

— Давай бери його й тягни! — сказав Леонідов. — Наказ треба виконати. Один дотягнеш?

— Дотягну, та...

Синцов не договорив, бо Леонідов знову перервав його гарячим, як у лихоманці шепотом. Від втрати крові він помітно з кожною хвилиною втрачав сили.

— Тягни його, а я позаду поповзу...

— Гаразд, — сказав Синцов, раптом погодившись з Леонідовим. — Та тільки ти вже нікуди не повзи! Тут будь. Я його дотягну й прийду по тебе. Хлопців візьму й прийду. Тільки ти на цьому місці будь. Нікуди!

Він боявся, що Леонідов, ослабнувши, може заповзти куди-небудь, де його не знайдеш.

— А ти прийдеш? — незважаючи на своє власне самозречення, Леонідову дуже хотілося жити, а то б він не задав такого питання.

— Сам прийду! Слово даю!

Синцов, щоб легше було повзти, скинув з себе навіть ватянку, лишивши поряд з Леонідовим свій автомат, і тільки з ножем та одною гранатою в кишені поповз вперед, тягнучи за собою німця.

Німець, як потім виявилось, був і не здоровий, і не тяжкий, навіть зовсім маленький на зріст, але спробуйно тягти такий лантух по снігу, не підводячи голови!

Коли Синцов, сам собі не вірячи, що добрався, зустрів за п'ятдесят метрів до окопів Караулова й командира роти, яка займала тут охорону, він уже знемагав і, дарма що повз по снігу, був мокрий від поту з ніг до голови!

— А де Леонідов? — спитав Караулов.

— Там, поранений... Зараз піду по нього... — задихаючись після кожного слова, сказав Синцов.

І Караулов не став більше нічого питати, поки вони, тепер уже всі втрьох, не втягли німця в окоп.

— Ну, що там з Леонідовим? — уже в окопі знову спитав Караулов.

— Зараз... скажу... Німцеві... затичку... вийміть, а то щоб не... — Синцов знову не договорив: не стало чим дихати.

У німця витягли з рота затичку, і він став надривно

кашляти, як туберкульозний. Потім його занудило: чи то від страху, чи то від того, що в нього так довго був заткнутий рот.

— Леонідову ступню одірвало,— сказав Синцов.— Зараз піду по нього.

— Куди ти такий підеш? — сказав Караулов.— Зараз я сам піду. Тільки поясни де.

— Ні,— сказав Синцов.— Я з тобою піду, дай тільки передихну.

Звичайно він розмовляв з Карауловим на «ви», але зараз назвав на «ти».

Командир роти простягнув йому фляжку.

— Не треба,— сказав Синцов.— Боюсь, ослабну. І так гаряче. От води б...

Але води поблизу не було, і він, узявши жменю снігу, став смоктати його.

— Лишайся,— знову, на цей раз уже по-начальницькому, сказав Караулов.— Я знайду. Ось Комарова з собою візьму.

Комаров теж був тут. Виявляється, його взяв собі в напарники Караулов. «На випадок, якщо б не вишло»,— пригадав Синцов слова Малиніна.

Синцов виплюнув сніжку.

— Як ви, не знаю, а тільки я сам з вами піду. Без мене однаково його не знайдете... Там і ватянка моя, і автомат...

Він раптом згадав увесь жах, що його сам зазнав тоді в лісі, коли він опритомнів один, поранений, і поповз, а потім підвівся й побачив німця з автоматом, який ішов на нього.

«Ні, з Леонідовим цього не буде!»

— Ходімо,— повторив він і, не дожидаючись, як остаточно вирішить Караулов, став перший вилазити з окопу.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Серпілін одержав призначення на фронт тільки після другої лікарської комісії, та й то не одразу. Комісія була 25 листопада, а призначення він одержав через тиждень. Ранком його викликано в генштаб, а ввечері він мав уже приймати дивізію, що билася з німцями під Москвою.

— Ми тут доповідали про тебе товаришеві Сталіну,— сказав Іван Олексійович.— І про твого листа, щоб неодмінно на фронт, і так далі... (Серпілін послав цього листа після другої комісії). Не криюсь, ми були проти, хотіли лишити тебе тут, у себе... але,— Іван Олексійович знизав плечима,— він вирішив по своєму, отже, правда тепер на твоєму боці, а не на нашому. Сказав: якщо хоче на фронт, дати дивізію. Між нами кажучи, тебе мало вже не запроторили на Карельський. Він же двічі повторювати не любить; питає: «Як, поїхав?» Що відповіси? Але позавчора тут у нас, під Москвою, ціла драма сталася. Ні за що ні про що, по-дурному, випадковою міною прекрасного командира дивізії вбито. Орлова, генерал-майора. Не знав?

— Чув,— сказав Серпілін.— У Сибірському окрузі був до війни.

В Сибірському, алтайська дивізія,— кивнув Іван Олексійович.— Спочатку думали начальником штабу замінити, а потім командуючий зателефонував, попросив сильнішого підібрати, спинилися на тобі.

— Що ж, спасибі,— сказав Серпілін.

— Не кажи гоп! — сказав Іван Олексійович.— Дивізія, щоправда, хороша, кадрова, але пошарпана добре, можна сказати, нещадно. Орлов був командир добрий, треба віддати йому належне, й звикли до нього за шість років. Отже, це не після якого-небудь недоростка прийти на командування дивізією: тут будуть і верхівки, й корінці... Одне слово, що ж? Якщо не захотів з нами тут працювати, щасливої дороги! — закінчив Іван Олексійович.

В його тоні була образа. Давні товариші хотіли зробити Серпіліну якнайкраще, а він уперся й через їхні голови написав до Сталіна. Але Серпілін не почував себе провинним перед ними. Він хотів бути на фронті і в цій справі не міг зважати навіть на гонор людей, яким він багато за що завдячував.

— А ти приймай армію,— відбувся він жартом, не вдаючись до суперечок.— Ось і буду знову в тебе служити!

— Приймай, приймай!..— забурчав Іван Олексійович.— Думаєш, тут сидіти — з медом? Між молотом і ковадлом, мабуть, і то легше! Я б прийняв, та не в усіх так гладко з листами виходить, як у тебе: сю-

ди хочу, туди не бажаю... Можна й по потилиці дістати!

Серпілін подумав про себе, що в нього теж не завжди так гладко виходило з листами: слав він колись і листи без відповіді на ту ж адресу. Ну та добре, бог з ними, з тими листами, а за резолюцію на цьому листі спасибі довіку!

— Начальство своє майбутнє знаєш? — І Іван Олексійович, уже встаючи, назвав прізвище командуючого тою армією, куди мав їхати Серпілін.

Серпілін сказав, що чоловіка, про якого мовиться, він пригадує, вчилися з ним одночасно в академії, але на два курси молодший.

— Був на два курси молодший, а тепер на одну зірку старший! — усміхнувся Іван Олексійович. — Але я сказав би, що висунувся закономірно. З початку війни йому випала щонайгірша доля: прийняв мехкорпус у процесі, як кажуть, формування: старі танки напередодні списання, а нові — напередодні одержання. Але вигляд мав з цим корпусом непоганий, особливо на фоні деяких інших. З боями вийшов з оточення. Та й тут, під Москвою, теж показав себе... А втім, сам побачиш: знизу, як кажуть, видніше.

— А згори що, погано видно?

— Як тобі сказати? Всяко буває. Буває й так: і чин великий, і дано йому давно, а він на своєму військовому роялі досі все одним пальцем грає: тринькає за старою звичкою, як на балалайці, і нам, середній ланці, операторам, з ходу діла вже чути, що це за музика, а згори, — Іван Олексійович мельки глянув на стелю, — все ще вуха не прикладуть! До речі, — простягаючи руку Серпіліну, сказав Іван Олексійович, — тут учора до мене вдова Баранова прийшла. Я згадав нашу з тобою розмову й сказав, щоб вона тебе шукала. Ти вже їм сам розповідай, я на себе цього не взяв. Серпілін спохмурнів.

— Коли поїдеш приймати дивізію?

— Зараз прямо до штабу фронту поїду, якщо машину даси, — сказав Серпілін. — Відтіля на годинку додому: зберусь — і до ночі на місце. Гадаю так.

Йому не хотілося розмовляти з удовою Баранова, і він залюбки подумав, що їде на фронт сьогодні і, мабуть, його обмине чаша сія.

Однак вийшло по-іншому. Він повернувся з поїздки до штабу фронту в Перхушково швидше, ніж думав, а коли зайняв додому пообідати й узяти речі, дружина, якій він зателефонував про своє призначення ще з генерального штабу, невдоволено сказала, стоячи над відкритим чемоданом:

— Тобі тут двічі дуже настирливо якась Баранова телефонувала. Я їй відповіла, що ти їдеш сьогодні на фронт, але вона заявила, що однаково буде ще дзвонити. Це яка Баранова?

— Ну яка! Дружина Баранова.

Подружжя перезирнулося. Валентина Єгорівна знала, що чоловік має підстави вважати Баранова за одного з винуватців того, що сталося з ним тридцять сьомого року, знала, що доля, як навмисне, звела його з Барановим в оточенні, а тепер — тільки цього й бракувало — йому перед від'їздом на фронт випадає ще розмовляти з дружиною Баранова. З обличчя чоловіка вона вже зрозуміла: випадає. Якщо тільки Баранова зателефонує, він неодмінно скаже їй, щоб приїхала; лишалося сподіватися, що Баранова не зателефонує. На це вони обоє і сподівались, поки обідали.

Серпілін був за обідом жвавий і говіркий, а Валентина Єгорівна мовчазна. Вона давно знала, що він хоче піти на командування дивізією, знала, що він писав про це Сталіну, і вірила, що бажання його справдиться. Вони вже давно цілком і до кінця розуміли одне одного. Звісно, розуміти одне одного — це ще не вся любов, але така важлива частина її, що з роками стає дедалі важливішою, що почуття, в якому нема цього розуміння, взагалі краще було б назвати не любов'ю, а якимось інакше. Глибоке й повне розуміння всього, що болить і чому радіє Серпілін, уже давно було головною частиною любові Валентини Єгорівни до свого чоловіка, і вона була рада за нього, що він їде приймати дивізію, хоч в її душі все бунтувало проти цього: знову розлука, знову фронт, знову напружене, безсонне життя з його ще й наполовину не відновленим здоров'ям.

Але казати про це вона собі не дозволяла, не бажаючи псувати йому настрої перед дорогою, а говорити про що-небудь інше вона не могла. Увесь обід вона сиділа й мовчала, і це важке її мовчання було не

наслідком незлагоди, як, певно, подумав би, зайшовши сюди, хто-небудь сторонній, а наслідком любові й самообмеження.

Було ще й інше почуття — тривога. Сидячи за цим прощальним обідом напроти чоловіка, Валентина Єгорівна пам'ятала, що він їде змінити забитого. Нове призначення могло загрожувати і йому смертю, але казати про це і поговіт не було звичаю в їхній родині.

— Слухай, Валю, — сказав Серпілін, узявшись за чай, але одсунув від себе склянку. — Знаєш, що я хотів тобі сказати?..

Він хотів їй сказати, щоб вона після його від'їзду одразу ж поверталася на ту роботу медсестри, яку вона тимчасово облишила, коли він виписався з госпітально додому. Він знав: вона й так завтра ж повернеться на цю роботу, але хотів дати їй відчуття, що це важливо не тільки в її, але і в його очах.

Однак сказати йому це вдалося тільки потім, в останню хвилину прощання; задзвонив телефон, і нещасний, але вимогливий жіночий голос сказав, що це дзвонить Баранова, що вона все знає наперед, що Федір Федорович їде на фронт, але вона дзвонить втретє, тепер з рогу, з автомата, і він не має права відмовитися поговорити з нею десять хвилин!

Серпілін не любив, коли йому нагадували про те, на що він має право і на що не має, але якщо Баранова зателефонувала, він не дозволив собі відмовити їй:

— Приходьте, чекаю на вас.

І, повісивши трубку, став питати дружину, чи не пам'ятає вона, як звати Баранову.

— А я її взагалі не пам'ятаю, — не криючи неприязні, сказала Валентина Єгорівна.

Смерть Баранова не примирила її з ним. У ній все кипіло від самої думки, що останні півгодини перед розлукою з чоловіком в неї однімає дружина тої людини, яка доклала рук до того, щоб одняти в неї чоловіка аж на чотири роки, найдовших і найстрашніших в її житті.

— Нахаба все ж таки! — непримиренно і, мабуть-таки, несправедливо сказала вона й, не соромлячись своєї несправедливості, захопивши чемодан, пішла збирати речі чоловіка на кухню, не бажаючи бачити цю жінку.

Серпілін допив чай на самоті, силкуючись пригадати не тільки ім'я та по батькові Баранової, але й яка вона собою: здається, молода, молодша за Баранова. Він бачив її, пригадує, тридцять шостого року на вокзалі, коли вони їхали поїздом на осінні маневри в Білорусію, вона проводила чоловіка; ось тоді, здається, Баранов і познайомив їх.

Жінка, якій за кілька хвилин одчинив двері він, була справді ще не стара, одягнута в форму військового лікаря, і якби Серпілін в ту хвилину подумав про це, то, мабуть, у думці додав би: «І гарна собою». Він допоміг їй роздягнутись, посадив за стіл і запропонував чаю. Але вона поспішно відмовилася, подивилася на великого чоловічого ручного годинника й сказала, що забере в нього рівно десять хвилин, як і попередила по телефону.

Те, що її чоловік загинув, вона знає вже місяць, і вже місяць, як її старший син, якому вісімнадцять років, дізнавшись про загибель батька, пішов добровольцем на фронт, і вона схвалила це. Їй повідомили офіційне число, коли загинув чоловік, — четверте вересня, й сказали, що вона може ставити питання про пенсію. Але вона ще не оформляла цього...

— І взагалі все це з пенсією поки що не так важливо, — сквапно додала вона. — Як бачите, я на військовій службі, працюю провідним хірургом госпіталю, старший син на фронті, молодший у батьків чоловіка й цілком улаштований, отже, наша родина ні в чому не має нужди. — Вона говорила так, немов заздалегідь хотіла огородити себе від підозр, яких не було в Серпіліна. — Але я тільки вчора, після довгих дзвінків пішла до... (вона назвала прізвище Івана Олексійовича), сподіваючись, що така людина, як він може знати більше за інших. І він справді одразу ж сказав, що чоловік виходив з оточення з вами, і рекомендував звернутись до вас.

«І чорт би його взяв за це! Нав'язав хрест і мені, і їй на шию», — подумав Серпілін з якимось співчуттям до цієї жінки, що тримала себе незалежно.

Серпіліна нелегко було дойти, він більше вірив стриманим почуттям, і зараз у напружено-дзвінкому голосі цієї жінки і в її очах він читав більше горя, ніж коли б вона заходилася тут перед ним сльозами.

— Так, — сказав він голосно, — ми справді разом виходили...

Він говорив поволі, обмірковуючи тим часом одразу два загадані собі в думці питання: що їй сказати і що їй уже сказали? Відомості про загибель Баранова могли виходити тільки з уст Шмакова та з тих стройових списків, які той здав, вийшовши з оточення. Але чи включав Шмаков які-небудь пояснення, чи не включав і що саме їй сказали, цій жінці: те, що вона каже, чи більше? Пожаліли її, і справді вона не знає? Чи знає більше від того, що каже, а в нього, Серпіліна, хоче перевірити? Все це було однаково можливе й не перешкодило щирості та силі горя, яке він вчував у голосі жінки.

— Справді, виходили разом, і загинув він справді четвертого вересня, — сказав Серпілін. Він усе ще остаточно не вирішив, як говорити з нею, але вона зауважила ледве помітне вагання в його голосі й сказала:

— Розкажіть мені, будь ласка, правду, все, як було! Мені це важливо, а головне, це хочуть знати сини, передусім старший. Я обіцяла написати йому на фронт.

Та саме тепер, коли вона сказала «розкажіть усю правду» й знову згадала сина, Серпілін вирішив не казати їй правди — ні всієї, ні половини, ні навіть чверті.

Він сказав, що зустрів її чоловіка в кінці липня, коли виходив зі своєю частиною лісами з Могильова на Чауси, що чоловік її в умовах оточення, як і деякі інші командири, — цю фразу Серпілін вимовив важко, дарма що вона була тільки частковою брехнею, — воював рядовим бійцем і загинув четвертого вересня, на самому початку бою, що стався тієї ночі під час переходу шосе. Сам він, Серпілін, не бачив, як це сталося, але його повідомили, що Баранов загинув смертю хоробрих... Знову пересиливши себе, він сказав це не стільки для неї, скільки для її сина, якому вона буде писати на фронт.

— Отже, як бачите, на жаль, мало що можу додати. У мене було там під командою півтисячі людей, і я не можу пригадати всіх подробиць про кожного. Йшли ми тяжко, з багатьма боями й втратами, а в останньому бою, коли вже з'єдналися, втратили половину людей. Вам, розуміється, від цього не легше, але живими з нас взагалі лишилось меншість...

— Може, ви чого-небудь не доказуєте? — Вона допитливо подивилась на Серпіліна.

Спочатку йому здавалося, що його викрив тон, яким він розповідав про Баранова, але ні, здається, він стримався. Потім він подумав: може, її вразило, що її чоловік — полковник — був у нього, Серпіліна, звичайним бійцем?

Але дивлячись і далі їй в очі, він зрозумів, що насправді її тривожило і не те, й не друге. Просто вона знала або вгадувала в своєму чоловікові щось таке, що змушувало її боятися за нього. Як видно, вона любила його, але разом з тим боялася: який він буде там, на війні?

Вона сподівалася дізнатись про чоловіка хороше, для цього й прийшла, і в той же час у глибині душі боялася почути погане. А зараз, коли Серпілін замовк, вона запідозрила, що це погане було все ж і тільки лишилося невисловленим.

— Може, ви все таки чогось не доказуєте мені? — повторила вона.

«Може, може...» — в думці сказав він. Але вголос відповів, що ні, він розповів усе, як було, й вона може написати про це синові.

«Головна все ж не вона, а син!» — ще раз подумав він.

Цього разу вона, здається, повірила.

— Я буду писати синові й посилатимусь на вас, — сказала вона.

— Що ж, посилайтесь, — сказав він. А сам собі подумав: «Біс його знає, мабуть, у цьому ненависному йому Баранові було щось таке, за що його й тепер ще любить така, видимо, хороша жінка».

Він провів її в передпокій і подав шинелю. Вона подякувала й пішла.

Коли він повернувся й глянув на годинника, то побачив, що вона не вклалася тільки на чотири хвилини. Для жінки, яка прийшла з тим, з чим прийшла вона, це був подвиг.

«Так, з характером людина. Так за що ж вона все-таки любила Баранова? Чи, як кажуть, ні за що? Просто так?.. Теж, здається, буває...» — подумав він, сам, однак, не уявляючи собі, як це може бути.

— Вже пішла? — входячи, спитала Валентина Єгорівна.

Навіть те, що Баранова так швидко пішла, не зм'якшило її. Вона просто вирішила, що Серпілін сказав цій жінці все, як було, тим-то вона й пішла так швидко.

— Ну як, усе їй сказав? — не втримавшись, спитала вона чоловіка.

— Нічого я їй не сказав! — невдоволено відповів Серпілін. Він не хотів більше розмовляти на цю тему. — Сказав, що поліг смертю хоробрих.

— Не знала перше за тобою звички брехати, — непримиренно сказала Валентина Єгорівна.

— А ти тихіше на поворотах! — розсердився Серпілін. — Син пішов добровольцем на фронт, мститись за батька. Так за кого ж ти накажеш йому мститись? За боягуза?

— А хіба, крім як за його дорогого батька, нема за кого мститись? Якби його батько був живий, значить, синові можна їхати не на фронт, а на Урал? Не згодна!

— Опинилась би ти на моєму місці, то погодилась би... — Серпілін мав на увазі сказати: «Одне діло — міркувати, що правильно й що ні, а друге — дивитися в очі вдові...»

Але Валентина Єгорівна перебила його:

— Мені нема чого на твоєму місці опинятись, я і на своєму досить бачила!

Якби ця розмова тривала ще трохи, вона могла б кінчитися суперечкою, але обидва вчасно відчули, що це може статися, тому спинились і заговорили про інше: Серпілін — про те, щоб вона одразу йшла знову працювати в свій госпіталь, а вона — про те, щоб він після свого поранення рідше взував чоботи.

— Сьогодні в дорогу цілком можна, наприклад, їхати в валянках...

З цього резонного міркування почалася вже й зовсім передв'їздна розмова.

А ще через півгодини Серпілін, поминувши Замоскворіччя й пред'явивши на виїзді документи, вже їхав по шосе, що вело на фронт.

Коли Серпілін прибув до штабу армії й, розшукавши хату, де жив командуючий, зайшов туди, ад'ютант, зустрівши його, запропонував йому розташуватись і ждати.

— Командуючий відпочиває, — сказав він, — але наказав розбудити його о двадцять другій нуль-нуль, а якщо приїдете раніше, то після вашого приїзду.

Сказавши це, ад'ютант одразу вийшов, а Серпілін глянув на годинника (на ньому було 21.50) і обвів кімнату поглядом.

Навіть тимчасове житло військової людини дає певне уявлення про господаря. В робочій кімнаті командуючого було холодно, чисто й порожньо, все зайве було винесене геть; лишилися стіл, стільці та етажерка з пачкою книжок на одній полиці, підшивкою «Красной звезды» — на другій та купкою карт — на третій. Стіл застелено прикріпленим кнопками папером. Папір був без жодної плямки: мабуть, тут його міняли щодня.

Людина, що працювала в цій кімнаті, була, видимо, педант; Серпілін мимоволі згадав фразу, яку мельки кинув Іван Олексійович, про те, що в командуючого крута вдача.

— Сподівався, що приїдете пізніш. Прошу пробачити! — одірвав його від цих думок чемний, але різкий голос, що почувся за спиною.

Серпілін підвівся, але чоловіка, який промовив це, вже не було в кімнаті: він швидко пройшов з дверей у двері, мелькнувши в сутінках повішеним на шию рушником.

За дві хвилини він так само швидко, але тепер уже мовчки мелькнув назад, а ще через дві вийшов до Серпіліна, на ходу поправляючи чітким рухом засунутих за поясний ремінь великих пальців складки гімнастюрки.

Серпілін відрекомендувався.

Командуючий, стоячи, вислухав його, коротко потис руку і запропонував сісти за стіл.

— От, значить, ви який! — сказав він, дивлячись на Серпіліна. — Коли генерал-лейтенант (він назвав прізвище Івана Олексійовича) сватав мені вас на дивізію, він так вас змалював, що я уявляв собі вас просто за Лермонтовим: «Богатырь ты будешь с виду и казак душой...» Навіть завагався. Признатись, боюсь дружніх рекомендацій. Ви що, служили з ним разом? — спитав він, маючи на увазі Івана Олексійовича.

— Служив, — сказав Серпілін, не вдаючись у подробиці.

І це подобалося командуючому.

«А, ти он який!» — дивлячись на нього, подумав Серпілін.

Перед ним сидів чоловік невеликий на зріст і звичайної зовнішності: кругла голова на короткій міцній ший, коротко, під бокс підстрижене волосся, з невеликим білявим чубчиком попереду. Зовсім молоде, майже без зморщок, гладеньке обличчя з одною-єдиною різкою рисою на підборідді. Гімнастюрка польова, без орденів, з польовими захисними петлицями. Командуючий мав такий вигляд, неначе він навмисне дбав про те, щоб не тільки в його робочій кімнаті, але і в його власній зовнішності зовсім не було нічого зайвого. Серпілін знав, що йому сорок, але, по-хлоп'ячому підстрижений під бокс, він видавався ще років на п'ять молодшим, і голос в нього теж був юний, різкий і дзвінкий.

Серпілін чекав запитань, як він проходив службу: під час знайомства з новим командиром дивізії це було цілком природним. Але командуючий зразу почав з того, що вже встиг познайомитись з послужним списком Серпіліна.

— Будемо вважати, що для початку ми познайомилися. Дознайомимось у бою, а тепер коротко поінформую вас про становище.

Він, не дивлячись, простягнув руку до етажерки й безпомилково взяв з того місця, де вона лежала, саме ту карту, яка була йому потрібна.

— Ми з вами перебуваємо тут. — Його гостро заструганий олівець, не шукаючи, впав у точку на карті.

Становище він характеризував справді дуже коротко, так, немов у думці одраховував слова, але якраз завдяки цій стислості картина, яку він намалював, позбавлена всього зайвого, була особливо наочна.

Усі п'ять дивізій армії займали сімдесят кілометрів по фронту й усі були в першому ешелоні. В останні дні армійських резервів, власне, не лишалося. Але, на думку командуючого, не лишалося їх і в німців. Хоч вони останні дні все ще наступали на різних ділянках і мали часткові успіхи, але в цілому їхні атаки мали вже, як він висловився, «необґрунтований характер», почувалося, що принаймні тут, на ділянці армії, в них нема великих резервів, щоб розвинути успіх.

— «Великих» кажу з обережності, сам собі думаючи, що практично проти нас взагалі нема резервів.

Після цього він перейшов до того, як виглядатиме в смузі його армії майбутній наступ, до якого лишилися лічені дні і про який уже знали командири дивізій, в тому числі й попередник Серпіліна.

— В цьому наступі іменинниками будемо не ми, — сказав командуючий. — Лівіш, між нами й колишнім сусідом, вводять свіжу армію (він назвав номер); вона займе частину смуги сусіда і частину нашої. Свою лівофлангову дивізію ми виводимо в резерв, отже, ви опинитесь на стику з новим сусідом, з іменинником. Але й нам запропоновано за перший тиждень вийти он куди! — Відстань, яку він показав на великомасштабній карті, була неабияка — на третину столу.

— Розуміється, по снігу й під вогнем ворога — це не з олівцем по карті йти, — додав він, кладучи олівець. — Отже, доведеться працювати. Я поки що не багатий, маю на сьогодні... — Він назвав таку малу кількість активних багнетів, що це аж пройняло навіть Серпіліна, який бував у бувальцях.

Командуючий помітив цей вираз, що промайнув на обличчі Серпіліна, але нічого не сказав: на його думку, Серпілін і сам повинен був розуміти, що не пустити німців до Москви було непросте діло й коштувало недешево.

— Живемо поки що небагато, — знову повторив він, тільки цього разу у множині. — Дещо для передової підгрібаємо в себе в тилах, уже п'ять днів ходимо там з волоком. Але на великий вилов сподіватись не випадає. Поповнення обіцяють дати завтра до вечора, але не щед্রে, оскільки, повторюю, не ми іменинники. У вас у дивізії картина трохи краща, ніж у інших: перед тим, як перекинути до нас, дивізію відводили й поповнювали.

— Я бачив один полк її на параді сьомого листопада, — сказав Серпілін, дозволивши собі скористуватись паузою командуючого.

— А я його чекав у той день, як манни небесної, — сказав командуючий і перейшов до дивізійних справ.

Планування бою в смузі дивізії, що зробив його колишній командир і начальник штабу на підставі за-

гальної армійської директиви, він вважав за прийнятне і таке, що не потребує уточнень.

— Генерал Орлов якраз і загинув під час уточнення на місцевості, — сказав командуючий. — Пішов уточнити вдень на СП батальйону й не повернувся. Кажуть, випадкова міна. Таж на них не написано, яка випадкова, а яка спеціальна. Завтра ввечері викликаю до себе всіх командирів дивізій. Отже, у вас лишається менше як доба на всі уточнення. Часу мало, і становище ваше, як нового командира дивізії, важке. Але я волів призначити командира дивізії напередодні наступу, ніж міняти його під час наступу. Перше я вважав, що начальник штабу за своїм бойовим досвідом і знанням має право претендувати на командування дивізією; про те, ким і кого замінити, нашому братові, на жаль, доводиться думати заздалегідь...

Серпілін кивнув головою: а як же інакше!

— Та коли я приїхав у дивізію, то зустрів розчавленого горем чоловіка. Щоправда, вони з комдивом служили двадцять років разом — горе зрозуміле. Але в той же час я не відчув у ньому ні на йоту самостійності, упевненості, що, мовляв, як би там не було, а тепер дивізія на мені і я буду командувати нею так, як мені моя голова підкаже. А без цього почуття взагалі неможливо командувати і особливо після такого командира, як Орлов. Я його теж знав колись, на світанку юнацтва: служив у нього в роті. Та не вийшло з Ртищевим... Якщо чоловік тільки й боїться, як би не вийшло гірше, ніж було, як би зробити все точнісінько так, як було, наслідок відомий: не вмер Данило, так болячка задавила. Одне слово, не почув я в ньому командира дивізії, — жорстко сказав командуючий, і Серпілін збагнув, що перше враження не обмануло його: ця людина не груба, але крута! — Поїдете — самі оціните. Якщо буде підтримувати традиції Орлова (а традиції в Орлова були хороші), думаю, і ви його в цьому підтримаєте, а якщо все це лишатиметься в стані панахиди та оглядання на минуле — одне слово, буде заважати, — доповісте мені, перемістимо його в іншу дивізію, а з іншої візьмемо до вас... Щодо комісара, то комісар — людина порядна, хоробра й любить передову. Більше не скажу: ще мало знаю. До нього був хорший, я б навіть сказав, чудовий комісар, але дивізія

якась нещаслива: поранили за тиждень до Орлова. А докладніше на цю тему — зайдіть до начальника політвідділу: член військової ради поїхав у частини, а він — тут і просив, щоб ви зайшли. Може, по склянці чаю перед дорогою?

Серпілін подякував. Він перемерз у дорозі і був не від того, щоб випити чарку горілки, але чай виявився справді чаєм. В сусідній кімнаті на столі, біля ліжка, накритого добрим килимом, якого, мабуть, возили з собою, вже стояли, паруючи, дві склянки з міцним чаєм і накрита серветкою тарілка з печивом.

— А знаєте, я вас, коли вчився в академії, не запам'ятав,— сказав командуючий, немов би кладучи цими словами межу між службовою й товариською розмовою.

— І я теж,— сказав Серпілін.

Тепер, коли мова йшла про минуле, він почував себе рівнею.

— А потім ви, як видно з вашого послужного списку,— командуючий не збирався критись із джерелом своїх відомостей,— повернулись і були на кафедрі тактики?

— Так,— сказав Серпілін,— до тридцять сьомого.

— Значить, мало знову не зустрілися. Тридцять шостого мене також сватали в академію, на викладацьку, а потім раптом я за двадцять чотири години зібрався й поїхав в Іспанію,— як кажуть, бувають у нашому житті несподіванки...

— А після Іспанії? — спитав Серпілін.

— У генштабі. Саме напередодні війни бог сподобив мене піти на мехкорпус.

Сказавши про мехкорпус, командуючий, очевидно, згадав про оточення, бо зразу ж спитав, як Серпілін проривався під Єльнею, чи великих втрат зазнав.

— Великих,— сказав Серпілін.— Понад половину.

— І я приблизно таких самих...— замислено сказав командуючий, вперше за весь час дивлячись не просто перед себе, а кудись убік.— Гірка штука — оточення; ледве згадую й не хочу повторювати. Великі суперечності: з одного боку, людина вчора добровільно приєдналася до тебе і йде з тобою крізь усі небезпеки, через фашистів, до своїх. А з другого боку, ти її завтра за невиконання наказу розстрілюєш перед стро-

ем. І не можеш інакше, не маєш права, бо два-три невиконання наказів в умовах оточення — і все завалиться. Завалиться, хоч люди здебільшого самі прийшли до тебе. Могли б розлізтися хто куди, а прийшли. Але якщо прийшли — далі вже діє сила наказу. Чи не так?

— Ще б пак! — сказав Серпілін.

— Мені потім один товариш, що виходив зі мною, — перед словом «товариш» командуючий зробив крихітну паузу, — закидав перевищення влади. Не сперечаюся, може, й жорстокий був, наполягаючи на безумовному виконанні своїх наказів. Але спитаймо самих себе: чому людина не виконує наказу? Найчастіше тому, що боїться вмерти, виконуючи його. А тепер спитаймо: чим же перемогти цей страх? Чимось, що ще дужче за страх смерті. Що це? В різних обставинах різне: віра в перемогу, почуття власної гідності, острах бути боягузом перед товаришами, але іноді й просто страх розстрілу. На жаль, це так. І той, хто потім писав на мене про жорстокість, перевищення влади тощо, вийшов з оточення чистеньким, про нього писати не було чого: ні доброго, ні поганого. Але людей з оточення вивів не він, а я. Теж, мабуть, зіткнулися з цією проблемою? — Командуючий подивився в очі Серпіліну.

І Серпілін мовчки кивнув.

— Ну що ж... — командуючий допив останній ковток чаю і встав. — Бажаю успіху в майбутньому наступі! Може, нарешті хоч трохи вдовольнимо свої серця колишніх оточенців, коли розіб'ємо й поженемо їх к бісовій матері! Розплатимося за все і за всіх, навіть за тих, кого через умови, які створилися тоді, колись довелось розстріляти своєю рукою... Зайдіть до політвідділу й їдьте, машина готова, мій ад'ютант доведе вас до місця.

Начальник політвідділу жив через три хати. Серпілін одчинив двері, спитав: «Дозвольте?» — і з подивом та радістю пізнав у чоловікові, що підвівся назустріч йому з-за столу, полкового комісара Максимова.

— Здоров, Максимов, веселий чоловіче! — мимоволі вихопилося в Серпіліна, поки він, стоячи посеред кімнати, тряс руку усміхненому Максимову. Тільки потім, пустивши руку, він приклав її до папахи й сказав за всією формою, хоч із внутрішньою усмішкою, що гене-

рал-майор Серпілін, командир 31-ї стрілецької дивізії, з наказу товариша начальника політвідділу армії в його розпорядження з'явився.

— Ну, якщо з'явився, — сказав Максимов, тягнучи Серпіліна за рукав, — так посидь з нами п'ять хвилин. Зараз я тебе познайомлю!

— Добре, але тільки справді на п'ять хвилин, — постукавши по годиннику, сказав Серпілін. — Той, хто вищий від тебе, наказав негайно їхати в дивізію.

— Жене чи сам поспішаєш? — усміхнувся Максимов.

— Чесно кажучи, й сам поспішаю.

Серпілін познайомився з чотирма людьми, що сиділи в Максимова й встали, коли він увійшов, і підсів до столу, не знімаючи шинелі, показуючи цим, що, хоч як йому приємно зустрітися з Максимовим, але через п'ять хвилин він усе ж поїде.

З чотирьох людей, з якими познайомив Серпіліна Максимов, один був військовий — полковник, а троє — цивільні, одягнуті, проте, теж по-військовому: в такі ж чоботи та гімнастюрки з командирськими поясами, тільки без петлиць та відзнак. Двоє цивільних були — секретар міськкому й голова міськвиконкому невеликого підмосковного містечка, що лежало якраз за спиною армії; годину тому Серпілін проїжджав через нього. Третій цивільний — старий, зі щогою, спотвореною шрамом, — був директор меблевої фабрики.

— З доручення військової ради разом з начальником тилу дещо додатково виймаємо з товаришів підзахисних, — пояснив Максимов.

— Дивись, який адвокат! — сказав секретар міськкому.

— Не адвокат, а захисник, — відбувся жартом Максимов.

— Захисники в окопах сидять, — не спустив йому секретар, — а ти тільки при них стоїш. І що це за вираз такий: «Виймаємо»? З нас виймати не треба, ми самі даємо.

— Ну, ти, правда, дядько скупенький, — сказав начальник тилу.

— З двох його промислових гігантів тепер данину збираємо, — засміявся Максимов, — з швейної та колишньої меблевої, а нині лижної. Маскхалати нам шиють

та лижі й лижні кулететні сани роблять. Сьогодні додатково дещо попросили, а для переконливості до себе привезли.

— А, облиш ти,— відмахнувся секретар міськкому,— хоч би говорити посоромився! На швейній фабриці без усяких твоїх переконань яку це вже ніч жінки не сплять? Скажи краще, зразу не розраховали, а тепер ще триста пар лиж просимо!

— Не заперечую,— сказав Максимов і кинув на старого із спотвореною щокою,— але поки його умовиш, сім разів упрієш! Та хоч би лижі були добрі!

— А з невитриманого дерева, тим більше зовсім сирого, лижі добрі й не можуть бути,— спокійно сказав старий.— А щодо кількості, то ми дамо.— І він повернувся до секретаря міськкому й кивнув:— Я прикинув: дамо.

Серпілін був радий, що, коли він з'явився, розмова не змінилася, і він поринув у стихію армійського господарства ще з одного й теж важливого боку, який нагадував, що ось-ось незабаром буде наступ. Він залюбки посидів би ще, але час ішов.

— Побажая вам всього кращого, товариші!

— Я проводжу тебе до машини,— теж підводячись, сказав Максимов.

Серпілін по черзі потиснув руки присутнім, останньому — директорові лижної фабрики.

— А я у вас служив, товаришу генерал,— сказав той, затримуючи руку Серпіліна.

— Коли?

— А тоді, коли ми з вами генералів били,— усміхнувся директор, і від усмішки шрам на його щоці вигнувся в кому.— З поповненням московських робітників прибув тоді до вас, на Денікіна! А стояли ви тоді трохи на південь від Навлі, Брянської губернії.

— Стояв там, правда. Було таке діло,— сказав Серпілін.— Значить, тепер за лижі для своєї дивізії можу бути спокійний?

— Вважайте, що будете як у Христа за дверима!..

— Ось і зустрілися, Федоре Федоровичу, я дуже, дуже радий!..— казав Максимов, виходячи разом з Серпілінім на залиту місячним світлом сільську вулицю, яка мала б зовсім мирний вигляд, якби не припорошена снігом, ще свіжа вирва від бомби.

— Я теж радий, — сказав Серпілін.

— А я такий радий, — повторив Максимов, — що, їй-богу, саме б до речі комісаром дивізії до тебе попроситись. Тим більше, що в ній воював, у ній мене поранено і колишнього її командира знав і любив, і своїми руками вчора поховав. До сліз шкода Орлова! Але коли вже так вийшло, радий, що саме ти в цю дивізію йдеш. Серйозно, коли б на те моя воля, пішов би з тобою комісаром. Одна тільки біда, якщо вже підвищили, то тепер, поки не нагрішу, назад не понизять.

— А ти нагріши.

— Добре, там побачимо, — сказав Максимов так серйозно, що Серпілін усміхнувся.

— Буду чекати, а поки розкажи мені про теперішнього комісара!

— Прізвище його...

— Прізвище я знаю якраз: Пермяков, а от усе інше?

— Прибув сюди менше як тиждень тому. Був комісаром корпусу в Криму. Корпус цей себе на Чонгарі, як кажуть, не показав, ну і з комісара, раба божого, ромб зняли, а шпали наділи. Не знаю вже, за чий там гріхи: за свої чи за чужі. Ще питання будуть? — напівжартома-напівсерйозно додав Максимов.

— Питань багато, та часу в нас з тобою обмаль...

Вони все ще стояли біля машини, і обом не хотілося розлучатись.

— Ось готуємо лижні батальйони, — сказав Максимов. — Ти, Федоре Федоровичу, папаху, сподіваюсь, скинеш і шинель теж? А то в них же снайпери, а в тебе постать занадто примітна, на півтора людського зросту. Та й тепліш в ушанці та кожушку.

— Скину, — сказав Серпілін. — В машині все в запасі є. Навіть валянки. Не турбуйся, під снайпера не попаду. Зовсім не входить це в число моїх бажань. Тим паче зараз.

— А хіба коли-небудь входило?

— Як тобі сказати... тут я останні дні в госпіталі, признатись, нудьгуючи, перечитав Достоевського... Так от, може, пригадуєш там у нього Раскольников міркує про людину, яка, щоб жити, на будь-що готова — хоч і все життя на одному аршині, самому, без людей, у темряві мовчки стояти — аби тільки жити, аби тільки

не вмерти! Ну, а я на це не погоджуюсь, а погоджусь жити тільки на певних умовах.

— А саме?

— А саме на таких, щоб ми перемогли німців! Бо яке ж може бути без цього життя? В темряві, в страху, мовчки, на одному аршині? Так я на таке не погоджусь! І ти теж, мабуть.

І він поїхав, ще раз міцно потиснувши руку Максимову.

Щоб добратись до штабу дивізії, треба було повернутись з висілка на шосе, проїхати по ньому кілометрів сім і знову звернути на другий виселок. До шосе Серпілін доїхав досить швидко. Але там майже зразу ж його емка застрягла. По узбіччях шосе йшла до фронту піхота, а посередині, невідомо як далеко розтягнувшись, застряв гаубичний артилерійський полк на механічній тязі. Далі дорога підіймалася нагору, і ось там, певно, буксували машини й був запин.

Шофер обминув кілька грузовиків, з'їхав на узбіччя, застряв, вискочив з лопатою в сніг, побуксувавши, знову виїхав на шосе, об'їхав ще один грузовик і, не ризикуючи знову звалитися в сніг, спинився.

Ад'ютант командуючого вискочив з емки й побіг уперед, до голови застряглої колони.

— Цей зараз розчистить! — впевнено сказав шофер.

Передбачення не виправдалося: минуло ще двадцять хвилин, піхота все йшла і йшла, розтягуючись на ходу в ланцюжок, обтікаючи машини і по узбіччях, і по цілині, а машини все ще не рухалися.

Серпілін вийшов з емки і без особливого нетерпіння походжав туди й назад, поскрипуючи на снігу валянками, які він після візиту до начальства одразу в дорозі знову взув замість чобіт. В дивізію однаково приїжджали вночі, вночі ж він збирався поїхати в полки, тож спати не збирався, і невелика затримка не так уже й турбувала його, а видовисько військ і техніки, що рухалися до фронту, ще раз радісно нагадувало про наступ.

Йому було радісно й тривожно. Строго кажучи, дивізією він з мирного часу не командував, а вихід з оточення з кількома сотнями людей був хоч і суворою, але все ж однобічною школою, і він хвилювався зараз, думаючи про майбутній наступ.

«А ці, здається, зовсім свіжі, — думав він, дивлячись на піхоту, що мелькала з того боку дороги в проміжках між машинами та гаубицями. — Взагалі ще не воювали. І командири теж здебільшого, мабуть, не воювали. А на війні, що не кажи, а перший день — важкий день...»

Захоплений цими думками, Серпілін усе ще прогулювався туди й назад, коли це перед ними виріс, захекавшись від бігу, ад'ютант командуючого.

— От, товаришу генерал-майор, — показав він рукою на високого майора, що супроводив його, — він відповідає за рух колон на цій дільниці. Я йому пояснюю, що ви чекаєте, а він не вживає заходів! Довелося попросити до вас!

Серпілін випростався і подивився на непокірного майора, що стояв перед ним.

Майор приклав руку до ушанки й доповів застудженим, але веселим голосом, що він командир полку цієї дивізії на марші, майор Артем'єв.

Незважаючи на застуджений голос і замотане бинтом до підборіддя горло, майор мав вигляд втіленого здоров'я: великий, рудий, з широкими квадратними плечима, з обвітреним, міцним, навіть при місячному світлі цегельно-засмаглим лицем.

Ад'ютант, здається, сподівався, що майор одразу ж дістане прочухана, але Серпілін почав не з цього:

— Що у вас, ангіна, чи що?

— Так точно, ангіна! — так само весело й хрипло відкарбував майор.

— А запин ви надовго влаштували?

— Зараз, товаришу генерал-майор, піхота вже підійшла, ще п'ять-шість грузовиків на руках винесемо на гірку, а там інтервали встановимо: решта самі з розгону підуть. Через десять хвилин усе ліквідуємо. Я все це пояснював старшому лейтенантові, — кивнув він на ад'ютанта, як чоловік, невдоволений, що його марно одірвали від роботи.

— Добре, десять хвилин даю, — сказав Серпілін, глянувши на годинника. — Але не довше! Ще не воювали?

— Що маєте на увазі, товаришу генерал-майор?

— Маю на увазі ваш полк, раз ви полком командуєте, вашу дивізію...

— Більшість рядового складу не воювала, а командний склад був у боях на Халхин-Голі. Звичайно, бої...— Він, мабуть, хотів пояснити, що бої на Халхин-Голі, звичайно, були не ті бої, що на цій війні...

Але Серпілін перебив його:

— Не смію затримувати. Бажаю вам помножити бойову славу вашої дивізії.

— Спасибі, товаришу генерал! Піду запин пробивати.— Майор на мить вийняв з колушка руку з годинником і побіг уздовж машин.

До штабу дивізії Серпілін добрався о першій годині ночі. Комісара дивізії не було: з полудня поїхав в один з полків, але начальник штабу не лягав, чекаючи нового командира.

За пропозицією Серпіліна вони почали з того, що розглянули уже розроблений план бою, який з першого враження без того, щоб прикидати на місцевість, видався Серпіліну розумним.

Начальник штабу — маленький, стомлений і сумний полковник, — здається, наперед звикся з думкою, що він не припаде до душі новому командирові дивізії. З навмисністю людини, яка не збирається рахуватися з тим, подобатиметься чи не подобатиметься те, що вона каже, він своїм тихим рівним голосом через кожні десять слів згадував забитого командира дивізії: «За пропозицією генерала Орлова», «За вказівками генерала Орлова», «За накресленням генерала Орлова», «За підрахунками генерала Орлова»... — і це кінець кінцем набридло Серпіліну.

— Слухайте, полковнику Ртищев! — сказав він. — А ви самі брали участь у плануванні бою? Хто його розробляв? Ви чи не ви? Мені важливо знати на майбутнє, хто в нас у дивізії буде вести бухгалтерію війни: ви чи я? Я звик до того, що це лежить на обов'язку начальника штабу. І наче ми з вами в одних училищах училися. Якщо не так, то давайте задалегідь розберемося.

Ртищев не одразу, немовби знехотя, підвів очі на Серпіліна й сказав, що так, звісно, всі детальні розрахунки складав він.

— А я аніскільки в цьому й не сумнівався. Але чому ж тоді ви мені весь час до речі й не до речі тичете: «Генерал Орлов», «Генерал Орлов»? — сказав Серпі-

лін, що не збирався спинятись на півдорозі.— Я вже чув, що у вас до мене був прекрасний командир дивізії, у фронті чув і в армії чув. Дуже радий, що приходжу в дивізію з традиціями. Але тикати собі в ніс колишнім її командиром не дозволю. Бо тепер я командир дивізії, і це не підлягає дальшому обміркуванню ні вашому, ні будь-чиєму, ні в прямій, ні в побічній формі! Зауважте для майбутнього: не турбуйте мене нагадувати, яким хорошим командиром дивізії був генерал Орлов. Я сам знайду прийнятну форму та обставини, щоб нагадати, чим я, як командир дивізії, завдячую своєму попередникові й вам, як начальникові штабу, хоч живих хвалити в нас і не заведено. Ну, так, кажучи одверто, що ви думаєте з цього приводу? — раптом зовсім зненацька для співбесідника після короткої паузи спитав Серпілін.

Він хотів з самого початку спрацюватися з цим чоловіком і, виклавши перший те, що почував під час зустрічі, хотів зараз дати йому можливість в свою чергу висловитись, якщо він забажає того. Якщо забажає — значить, вони спрацюються, якщо ж заповзе в свою шкаралупу — буде гірше.

— Що мені вам на це сказати, товаришу генерал? — Ртищев помовчав і знову подивився на Серпіліна своїми глибокими, сумними очима.— Михася Орлова — не осудіть, що так кажу, але він помер, і мене службово більше нічого не зв'язує — після двадцяти років служби я однаково ніколи не забуду та я й не хочу його забувати. І, одверто кажучи...

— Тільки одверто! — сказав Серпілін.

— ...І, одверто кажучи, тим більше, коли ви самі до цього закликаєте, мені особисто ви його не заступите.

«Спрацюємося», — подумав Серпілін.

— Бачу, командира дивізії ви любите, — сказав він вголос.— А дивізію?

— А ось я і хотів сказати про дивізію. Дивізію я люблю і від вас — якщо маю право чогось хотіти — хочу тільки одного: щоб ви з якомога більшим успіхом заступили її колишнього командира. Моя персона тут не є важлива...

— Ну, це як сказати! Ви начальник штабу, — не втримався й перебив його Серпілін.

— Не є важлива, — уперто повторив Ртищев, — але я хочу вам сказати, що навіть тепер, після всіх втрат, у нас у дивізії понад тридцять командирів, які скінчили Омське піхотне училище, де Орлов прослужив десять років, перше ніж прийшов у дивізію, — його курсанти. Це, знаєте, такий кістяк, з яким варто порахуватися, тут з традиціями жартувати не можна. Можливо, я вам спочатку і не дуже розумно довбав: «Орлов та Орлов!» Признаюсь, хотів дати вам відчуття. Відкиньте це! Але за цим стоять інтереси дивізії.

— Згоден, — сказав Серпілін.

— Це суть справи, — сказав Ртищев і знову глянув на Серпіліна своїми сумними очима, які зараз, звільнившись від неприязні, стали ще сумніші. — А щодо мене особисто, то я просто не можу пережити його смерті, і оце все; вона пригнічує мене.

— Хай так, а як далі воювати будемо?

— А воювати будемо, військової грамоти з голови не вибило, і смерті боюсь не більше за інших.

— Поїдьмо в полки, — сказав Серпілін.

— А чи варто? — спитав Ртищев. — Може, зранку?

— До світанку ще далеко — п'ять годин, — сказав Серпілін. — Поки темно, полазимо по передньому краю, особливо там, де вдень не пройдеш. А зранку підемо на спостережні пункти. Генерала Орлова, кажуть, на СП вбили? В якому полку?

— У Баглюка, — сказав Ртищев.

— А в який полк комісар поїхав?

— Туди ж, до Баглюка.

— Ну що ж, з Баглюка й почнемо, — сказав Серпілін.

РОЗДІЛ ВІСМНАДЦЯТИЙ

Климович сидів в операційній і чекав, поки приготують гіпс. Добу тому він дістав незначне, як він вважав, кульове поранення в руку вище від зап'ястя, але за ніч рука розболілася, і він заїхав до медсанбату сусідньої стрілецької дивізії. Поранення, як виявилось, було гірше, ніж він думав: кістка була тріснута, й хоч виходити з строю через таке поранення він однаково не збирався, але на гіпсову пов'язку довелося погодитись. Він сидів у гімнастборці з засученим до плеча

рукавом і, почувавши, як на голій руці береться пухирцями шкіра, дивився через вибите вікно на вулицю. Відділя було видно будинок напроти, теж з вибитими вікнами, і верх чорного німецького штабного автобуса, що стояв перед входом до медсанбату.

Наш контрнатуп під Москвою вже другу добу йшов по всьому фронту; медсанбат розташувався в будинку лікарні щойно на світанку здобутого районного містечка.

«Швидко ж вони підтягнулися!» — схвально подумав про медсанбат Климович.

Його власна медсанрота, навпаки, вночі застрягла десь у снігу, і перев'язуватися довелось їхати до сусідів.

Містечко було маленьке, заштатне; за мирного часу, почувши його назву, люди, мабуть, перепитували й пригадували: де це? Чи то під Москвою, чи то на Волзі... Але тепер, на початку грудня сорок першого року, його ім'я гриміло, як музика. Місто, відбите в німців! До цього ще не звикли.

Його здобули після короткого нічного бою два полки 31-ї стрілецької дивізії. Своім успіхом вони завдячували переважно сусідам — Далекосхідній дивізії й танкістам Климовича. Танкісти ще ввечері перетяли німцям путі відходу, змушуючи їх або битись в оточенні, або негайно відступати, кидаючи все, чого разом не зрушиш з місця. Містечко і його околиці були захаращені німецькими машинами — тилами цілої моторизованої дивізії.

Дожидаючи, поки приготують пов'язку, Климович заплющив очі. Спочатку йому здалося, що зараз він отак і засне, сидючи на дзиглику й поклавши поранену руку на край столу. І в цьому не було б нічого дивного: цілий місяць, поки його бригаду перекидали з місця на місце, затикаючи то одну, то другу дірку, він спав уривками — по дві, по три години, а останні дні жодного разу не спав більше як годину. Так, час би заснути, та сон тільки привидівся й не прийшов: занадто вже збурена була його душа всім, що відбувалося навколо; і хоч би в яку зовні непробивну броню спокою та звички до свого військового діла була вона закута, а все ж почався наступ, і виявилось, що людині важко переживати не тільки саме горе. Радість, коли вона

велика, теж важко пережити! І вона від тебе вимагає всіх сил, і від неї теж стомлюєшся.

Розуміється, ці хлопці з Далекого Сходу, які вчора вступили в бій і з ходу на п'ятнадцять кілометрів штовхнули німців, разом зазнали такого щастя, якому позаздрить усякий військовий чоловік, а все ж до кінця збагнути те, що зазнав Климович, вони не могли. Тільки той, хто був принижений і ображений відступами та оточеннями, тільки той, хто, обливши останніми краплями бензину свій останній танк і лишивши за собою щемлячий душу прощальний стовп чорного диму, повісивши на шию автомата, тижнями йшов через ліси, вздовж шляхів, по яких гриміли на схід німецькі танки,— тільки той міг до кінця збагнути Климовича, збагнути всю міру жорстокої насолоди, якої він зазнав за ці півтори доби з тої хвилини, коли він учора на світанку прорвав оборону німців і пішов кришити їхні тили, і до тої хвилини, коли дорогою сюди, в медсанбат, він промчав по місту, захащеному кинутими німецькими машинами, засипаному пущеними на вітер німецькими штабними паперами.

Вчора на світанку після прориву, коли кінець бою був уже вирішений і його залізна кузня почала затихати, оглухлому Климовичу останнім снарядом все-таки заклонило башту КВ. Він виліз і побачив, що танк його весь чорний, з нього збито все, що нав'ючують на нього перед боєм: інструменти, запасні траки, ланцюги. З усіх боків було тільки саме чорне від диму залізо. В цю хвилину, поки він дивився на свій танк, його і поранив з даху німецький автоматник. Автоматника вбили, Климовичеві перев'язали руку; він пересів з КВ на тридцятьчотвірку й пішов далі.

Вдень він з кількома танками наскочив на артилерійську колону, що відступала, й першими ж удалими пострілами зупинив її на дорозі з голови до хвоста. Спочатку німці розбіглись, але потім, треба віддати їм належне, оговтались, повернули кілька гармат і під прикриттям їхнього вогню навіть пробували підібратись до танка. Довелося робити одразу все: і добивати колону, і вести вогонь по гарматах, які стріляли, й оборонятися. З танка не побачиш: можуть підібратись і спалити. Климович зняв з машин частину екіпажів і поклав їх з кулеметами в кругову оборону між танка-

ми. Кінець кінцем атакуючих німців перестріляли, гармати розбили, грузовики запалили, а коли потім на швидку підрахували, виявилось, що знищили цілий артилерійський полк. Такого, як пам'ятає Климович, не було з самого початку війни.

Вже вночі він вискочив на німецьку автоколонну, що повзла, світлячи фарами, крізь метелицю. Шофери розбіглися по лісі, кинувши машини з засвіченими фарами й моторами, які працювали, а солдати дивізії СС сипалися з кузовів у сніг і підіймали руки. Тоді, в червні, вони думали, що цього ніколи не буде, а в грудні все ж таки довелось їм навчитися!

А сьогодні ранком він брав укріплений вузол уже далеко в глибині німецької оборони й на власні очі бачив, як з окопів підіймається і біжить, біжить щодуху перед нашими танками німецька піхота. Він сам був у цій атаці й бачив, як тікали фашисти в двохстах і в двадцятьох метрах перед собою; він бив їм у спину з кулемета й бачив їхні обернуті на бігу обличчя...

Його пам'ять за час війни була обтяжена такою кількістю страшних спогадів, що іншій людині, яка не пережила всього, що він пережив, кожного з цих спогадів, певно, стало б на все життя. Правду кажучи, деякі з них навіть його змушували здригнутися; та й хіба можна було, не здригаючись, згадувати танкістські похорони, коли після бою треба витягати з танка все, що лишилося там, усередині, і в якому вигляді все це там було, важко сказати словами!.. А якщо танк ще придатний до діла, його ще потім там, усередині, миють і відшкрібають, перш ніж у нього сяде новий екіпаж, сяде і піде в бій...

Кажуть, що такі речі загартовують душу. Це, звичайно, правильно. Та, загартовуючи, вони в той же час і раниють її. І живе та воює далі людина з душею, одночасно загартованою і зраненою. І це два боки однієї ж медалі, і, хоч би що там казали, нікуди від цього не втечеш. І навіть такі спогади, як сьогоднішній ранок і німці, що тікають перед танком і повертаються на бігу, щоб побачити — чи близько за спиною смерть, — навіть ці спогади не тільки загартовували, але й ранили душу. Бо все ж таки десь у пам'яті сиділо це людське обличчя, що на мить виникало перед танком і так само миттю зникало, і його безмовний крик:

«Не треба!.. Боюсь!..» сиділо в пам'яті, і не йшло геть, і теж було часткою того почуття перемоги, яким учора й сьогодні жив Климович. Іноді людині здається, що війна не лишає на ній незгладних слідів, але якщо вона справді людина, то це їй тільки здається...

І, певно, через те, беручи з руки медсестри приготувану гіпсову пов'язку, молода жінка-військлікар з лагідним гарним лицем, дивлячись в обличчя Климовичу й обережно, щоб не завдати болю, повертаючи його руку, раптом спитала співчутливо й недоречно:

— А сім'я ваша де, товаришу полковник, далеко?

— Далеко,— сказав Климович, здригнувши від несподіванки й першим, що трапилося, словом захистившись від цього непроханого втручання в свою незагоєну душу.

І, щоб не думати про те, про що не хотілося зараз думати, він замислився над іншим: як там справи у його нового механіка-водія з тридцятьчетвірки, якого він теж узяв з собою в медсанбат перев'язати голову, що гноїлася після опіків.

— Не збагнеш, чи сніг хрустить, чи скло,— сказав Климович, виходячи з медсанбату, хмурачись від світла й наступаючі валянками на бите скло, яким була вся на вся вулиця.

Він вийшов у козушку, надітому в один рукав, застібнутому зовні, поверх перев'язаної руки. На вулиці його чекав капітан Іванов, який після переформування бригади знову став помічником по тилу. Климович, що знав, яку ціну має на такій посаді певна людина, умовив його на це по давній халхин-гольській дружбі. І тепер Іванов теж, як давній приятель, змусив Климовича поїхати перев'язатися, а за одним заходом подивитися місто, привіз його сюди з передової на своїй емоції.

— Отак і в танк не влізете, товаришу полковник!

— Нічого, влізу. А у вас як? — звернувся Климович до Золотарьова, в тридцятьчетвірку якого він пересів учора ввечері після поранення.

— Усе гаразд, товаришу полковник, тільки півголови вистригли.

Голова Золотарьова поверх опіків була в такій шапці бинтів, що танкістський шолом ледве тримався на самій маківці.

— Поїхали додому,— сказав Климович, маючи на увазі бригаду.

— Тільки давайте до командира дивізії заїдемо,— попросив Іванов.

— З якої радості?

— Хочу тут дещо,— Іванов виразно закріпив у повітрі рукою, показуючи на німецькі машини, що захарастили вулицю. Та боюсь, як би піхота лапу не наклала. Заїдьмо на хвилину!

— Не встигли перші трофеї взяти, а вже починаєш торгівлю розводити! — зморщився Климович, але, розуміючи, що Іванов клопочеться для бригади, не став перечити.

Іванов, сидючи позаду, командував шоферові, куди їхати й де повертати, і одночасно не забував звертати увагу командира бригади на здобуті трофеї.

— Ось бачите, це польова рація танкового полку. А це їхня ремонтна летучка.— Він показав на машину, в утробі якої, піднявши капот, длубалися двоє танкістів.

— Твої? — замість відповіді спитав Климович.

— Аякже! Мої! А трофеї, як на совість, чиї? Хіба не наші?

Німецькі машини були здебільшого транспортні й штабні, але траплялися й броньовики, і танки, теж кинуті в загальній веремії.

— Ех,— досадливо кречнув Климович, коли вони вже під'їздили до штабу дивізії,— от якби нам просто з отаких картин війну починати!

Шофер загальмував біля будиночка на околиці. До нього був протягнутий дріт зв'язку, а коло воріт стояла пофарбована в білий колір емка.

На цій білій емці п'ять хвилин тому повернувся до себе в штаб Серпілін. Він ходив уперед і назад і, розкидаючи на ходу поли розстебнутого колушка, збуджено казав Ртищеву, який сидів за столом, про той порив уперед, з яким ішли люди. Порив був і вчора, але особливо почувався сьогодні, після того як здобуто місто.

— Як тільки пройшли через місто, побачили — просто веселі стали! І бій попереду, і знають, що хтось із них завтра вже не буде існувати, а як ідуть! Одверто кажучи, я зранку боявся, що доведеться випихати полки з міста, що вони задовольняться досягнутиим. Ні!

Здобули — і далі пішли! Знаєте, куди Добродєдов ви-йшов?

— На чотирнадцяту годину був у Зарубіні, — сказав Ртищев. — Зв'язку поки що нема — тягнемо!

— І ще не скоро дотягнете: вони зараз уже онде! — Серпілін тикнув пальцем у карту, кілометра на чотири далі від Зарубіна. — Я щойно відтіля!

Він на хвилину завернув до штабу, побував в обох полках, які вночі добували місто, й тепер хотів їхати до Баглюка, який обходив місто праворуч.

Знаючи загальне становище, Серпілін розумів, що таким швидким здобуттям міста він чимало завдячує танкістам та своїм сусідам зліва, які змусили німців стрімко відходити. Та, незважаючи на це все, місто все ж здобули його, серпілінські полки, і хотіти, щоб він зараз, у розпалі наступу думав про заслуги сусідів більше, ніж про успіхи власної дивізії, значило б вимагати від нього занадто багато. Він гарячково працював напередодні наступу й зараз, пожинаючи перші плоди, радів і тому, що саме його дивізія звільнила одне з перших міст Підмосков'я, і тому, що, на його велике щастя, втрати за першу добу, як виявилось, були менші, ніж того сподівалися.

— Товаришу генерал, дозвольте відрекомендуватися: командир сімнадцятої танкової бригади полковник Климович!

Серпілін повернувся, блиснув своїми стальними зубами й потис руку Климовича.

— Давно полковником?

— Місяць. Коли там, біля телеграфу, питали, вже наказ був, а я й не знав.

— А я чув, — так само весело сказав Серпілін, — що з сусідом взаємодіють танкісти полковника Климовича. Як, думаю, чи того, чи не того? Потім вирішив: мабуть, того! Танкістів у нас, на жаль, ще небагато, навряд чи під Москвою, думаю, одразу в двох бригадах командири Климовичі!

— А я вас, одверто кажучи, не сподівався зустріти, товаришу генерал, — сказав Климович. — Думав, Орлова побачу: ми на початку листопада з ним взаємодіяли...

— Так, — сказав Серпілін, погасивши усмішку так раптово, немовби її не було. — Жив генерал Орлов,

більше, як про царство небесне, мріяв повести свою дивізію в наступ і ось не дожив, — і наступає тепер замість Орлова Серпілін. Буває така штука на війні, і ніхто з нас від неї не застрахований.

Він зітхнув, але не від думки про себе, а від думки про Орлова: треба буде як не сьогодні, то завтра вночі вибрати час і написати хоч короткого листа його вдові, що дивізія, зберігаючи традиції її чоловіка, генерала Орлова, й помщаючись за його смерть, наступає і жене фашистів.

Так він подумав, але вголос спитав зовсім про інше: чи не перекинуто Климовича взаємодіяти з їхньою 31-ю дивізією?

Климович сказав, що ні, він по-давньому підлягає сусідові зліва, а сюди заїхав до медсанбату й за одним заходом глянути на місто.

— Воюю давно, а відбитих у німців міст, крім Єльні, не бачив.

— Так, — сказав Серпілін, — перше місто, перше місто, подумати тільки!.. Чорт його знає, вам хоч з Єльнею пощастило, а я ось на шостий місяць війни перше місто беру! Та й то з вашою та божою допомогою.

Хоч у його словах була великодушність, але він не міг приховати нотки самовдоволеної радості: хоч би там що, а місто все ж здобула його дивізія.

— Може, чаю по-сусідському вип'ємо? Чи танкісти чаю не п'ють?

Але Климович відмовився. Він уже турбувався за бригаду. Щоправда, там лишились і комісар, і начальник штабу, дано всі накази, й зараз ще тільки заправляли машини перед нічною операцією, та все ж душа була не на місці.

— Спасибі, товаришу генерал, — сказав він, — я поїду. Але до вас проханья. Якщо вже ви самі визнаєте нашу участь в успіху, то тут мій пом по тилу лишається, хоче дещо з трофеїв використати, а особливо транспорт... Одне слово, пожалійте сироту! — і при цих словах він кивнув на рудого Іванова, який стояв виструнчившись, і Серпілін усміхнувся з невідповідності цього вислову до самовпевненого вигляду пома по тилу.

— Де вже вашого сироту покривдиш... Як гадаєте, — спитав він, уже прощаючись, — вам видніш, ви вчора їм на тили вийшли, — чи ждали вони нашого

наступу, чи ні? В мене одні полонені показують — не ждали, а інші кажуть, що чули про те, що мають відходити. Як ви гадаєте?

Климович замислився й сказав, що, як йому здається, в німців були частини, які одержали вже наказ відходити, а також і частини, які не одержували такого наказу. А загалом якась плутанина...

— Певно, так воно і є, — погодився Серпілін. — Але мені особисто здається, що, якби ми прострочили тиждень, не почули моменту, довелось би мати діло з організованим відходом. Почувається, що момент учули! — задоволено вигукнув він і навіть потягнув носом повітря.

Радіючи з того, що сталося, вони обидва одночасно подумали про одне й те ж: за вчора й сьогодні якусь частку німецького опору вже зламано, але яка лишилася на завтра — ще невідомо! І попрощались, прочитавши цю бентежну думку в очах один в одного.

— Я просто на його бригаду з оточення вийшов, — коли пішов Климович, сказав Серпілін Ртищеву, який під час їхньої розмови мовчки займався своїми справами.

Ртищев кивнув. Він взагалі багато працював і мало говорив, немов бажаючи своїм мовчанням сказати Серпіліну: «Яка я людина і що в мене на душі — вам до цього нема діла. А про все інше міркуйте самі: працюю у вас на очах».

Такі стосунки хоч і не тішили, та кінець кінцем улаштували Серпіліна, а втім, у нього не було часу замислюватись над цим.

Він задав Ртищеву кілька звичайних питань, які задає командир дивізії, пробувши півдня попереду, в полках, своєму начальникові штабу, який залишився на командному пункті: що чути в сусідів справа й зліва? Як з підвозом боєприпасів? Як підтягаються тили й чи не телефонувало начальство?

Зліва, в сусідній армії, справи йшли добре. Сусід справа відставав; утворений уступ загрожував обернутися в розрив. З армії телефонував начальник штабу й запитував про становище. Зважаючи на те, що не дорікав і нікого не ставив їм за приклад, слід думати, що в армії поки що нема кого ставити їм за приклад: найбільший успіх і вчора і сьогодні випав їм.

Почувши всі ці відомості, Серпілін, так і не скинувши кожушка, нашвидку сів пити чай.

— Он воно як? — пролунав з порога різкий, глузливий голос. — Ще в німців пів-Росії відбирати треба, а командир дивізії одну точку на карті зайняв і сидить тепер чаює!

Сидячи спиною до дверей, Серпілін повернувся й встав на секунду пізніше від начальника штабу, який одразу ж виструнчився. В дверях стояв командуючий; незважаючи на великий мороз, він був одягнутий строго за формою: в чоботах, шинелі й папасі; обличчя в нього було багрове від морозу і, як здалося Серпіліну, сердите.

— Доповідайте становище! — сказав командуючий і, скинувши на ходу шинелю й папаху на руки ад'ютантові, підступив до столу.

Серпілін, нахилившись поруч нього над картою, доповів про становище й олівцем уточнив просування двох своїх лівофлангових полків. Педантичний Ртищев до того, як одержить письмові донесення від командирів полку, позначив останнє просування тільки пунктиром.

— Що, сюди, куди ви показуєте, просунулися? — недовірливо спитав командуючий, бачачи, як Серпілін поверх пунктиру креслить на карті жирні червоні лінії. Йому здалося, що командир дивізії квапить в його присутності видати бажане за дійсне. — Просунулися чи гадаєте, що просунулися? — вже просто спитав він.

— Просунулися, — сказав Серпілін.

— Щось не віриться, — сказав командуючий.

— А я звик вірити своїм очам! — твердо сказав Серпілін, знаючи всю важливість цієї хвилини для їхніх дальших стосунків з командуючим. — Гадаю, — додав він, знову переводячи очі на карту, — що зараз просунулися уже сюди й сюди... — Він накреслив дві пунктирні риси. — А тут, — він зупинив олівця на своїй жирній червоній лінії, — я був сам, — він глянув на годинника й уточнив до хвилини, коли саме він був у цьому й другому місці.

Командуючий часто, може, навіть частіше, ніж треба, говорив з підлеглими тою холодною, різкою манерою, з якою почав розмову з Серпіліним. Він умів, не

рахуючись з гонором, боляче зачіпати людей, коли був невдоволений ними, й не визнавав за ними права на образу, а тим більше на відсіч, якщо, зачеплені формою, вони не мали рації в суті. Та в його крутій вдачі була рятівна межа, що відокремлювала владність від самодурства. Відсіч по суті справи він визнавав і саме з такою відсіччю зіткнувся зараз.

— Так, — сказав він, не міняючи, проте, свого різкого тону. — Тут становище ясне. А як праворуч, у Баглюка?

— До Баглюка зараз виїду, — сказав Серпілін і звернувся до Ртищева: — Доповідайте, як просувається Баглюк.

— А чаєм напоїте мене? — вислухавши Ртищева, спитав командуючий і сів. — Щоб вам не соромно було самим чаювати!

І, показуючи, що жартує, ледь-ледь усміхнувся.

— Дозвольте спитати, товаришу командуючий, як справи в інших дивізіях? — спитав Серпілін, коли командуючий відпив перший ковток чаю.

Командуючий спідлоба глянув на нього. Якби в Серпіліна справи йшли кепсько, він відповів би по-іншому. Але в Серпіліна справи поки що йшли добре, і командуючий відповів по-товариському:

— Так собі, Федоре Федоровичу, справи лишають бажати кращого. Дається взнаки незвичка до великих наступальних операцій; вміння командирів відстає від бойового духу військ. Не звикли, не звикли наступати! — сердито повторив він. — Деяких штовхати доводиться, та ще так штовхати, що аж руки болять.

Він підняв зі столу обидві руки й виразно показав, як саме доводиться йому штовхати позаду тих, хто не досить швидко рухається. Там, де просувалися, зустрічаючи незначний опір, раптом спинялися, турбуючись за фланги. Там, де наштовхувалися на сильні вузли оборони, повторювали одчайдушні атаки, але не зважувались на глибокі обходи, знову ж таки турбуючись за фланги.

Якраз дивізія Серпіліна сьогодні йшла швидше й турбувала його менше від інших; і він спочатку намірився одразу поїхати в сусідню дивізію, але потім не втримався, захотів хоч краєм ока побачити перше місто, здобує його армією, і поїхав до першого до Серпіліна.

— Штовхав, штовхав,— раптом сказав він саме те, що подумав, сказав з одвертістю, на яку частіше від інших бувають здатні впевнені в собі люди,— а потім вирішив подивитись на ваші трофеї, щоб легше на душі стало! Трофеї, треба сказати, добрі, є про що доповідати.

Він допив чай, підвівся й спитав Серпіліна:

— До Баглюка?

— Так точно!

— Так ось, слухайте на прощання. Я вашому сусідові Давидову хоч синяки на спині наб'ю, а штовхну його вперед. Але ви за його відставання не ховайтеся! Поставте Баглюкові завдання до ночі вийти ось сюди! — Командуючий показав на карті залізничну станцію за дванадцять кілометрів від місця, де вони тепер були.— До ночі бути там. За ніч здобути й піти далі! А до ранку висуньте туди вперед свій КП, а ще краще перетягніть увесь штаб!

Мельки глянувши при цьому на Ртищева, командуючий злегка повів головою, навіть ще не повернувся, але ад'ютант підійшов позаду з шинелею.

Задеренчав телефон, і Ртищев, узявши трубку, доповів, що на проводі штаб армії.

— Скажіть, що я до Давидова поїхав. Хай туди дзвонять через годину,— сказав командуючий і швидко вийшов у супроводі Серпіліна.

На ганку його так і пересмикнуло від холоду, і Серпілін, не втримавшись, сказав, що кожушок усе ж таки надійніший за шинелю.

— Ні до чого іншого не звик,— сказав командуючий.— На свій рахунок, звичайно, не відносьте,— додав він, глянувши на валянки та кожушок Серпіліна.— Дійдете в своїх валянках до станції — спасибі скажу. А будете в чоботах на місці тупцяти — і чоботи не врятують! — Він усміхнувся, згадавши про того, кого не спасуть чоботи,— про чепуристого полковника Давидова, командира сусідньої дивізії. І ще раз наполегливо повторивши, що станцію Воскресенське за ніч треба здобути, поїхав на хвилину раніше від Серпіліна.

— Боюсь, як би до ночі не довелось всім, без різниці звання, пішки йти,— сказав Серпілін, сідаючи поруч шофера в машину й киваючи у вікно на завірюху.

Полк Баглюка, в який поїхав Серпілін, наступав правіше від здобутого вночі міста.

Про це в полку шкодували, сусідам заздрили, а взагалі ні на те, ні на друге не лишалось часу. За першу добу полк звільнив шість сіл, а сьогодні зранку — ще п'ять. Але якщо вчора слово «звільнив» було схоже на істину, то сьогодні всі зайняті села були майже дощенту спалені німцями. Вони почали палити села ще з ночі, і всю ніч, — а полк наступав усю ніч, — перед ним майоріло на обрії одразу кілька заграєв.

Батальйон Рябченка першу добу йшов у вістрі прориву, але сьогодні зранку на перехресті доріг вперся в невелике сільце Мачуха, яке німці не хотіли нізащо віддавати, і, перше ніж узяти залишені від нього головешки, батальйон за п'ять годин бою втратив сорок чоловік забитими й пораненими.

Тепер Рябченко з одною ротою поспішав наздогнати батальйони, що пішли вперед, а Малинін підтягав решту рот, які розтягнулися на переметеній снігом польовій дорозі. Ще одне село попереду, як казали, було теж здобуте і теж перед тим спалене: дим його згарища стояв над снігами, нагадуючи, що треба поспішати.

— Навколо дим, — сказав Синцов, рівняючись з Карауловим, позад якого він ішов по дорозі.

Ноги грузли в снігу, вітер віяв просто в лице, і треба було великого зусилля, щоб, навіть надавши ходу, наздогнати Караулова.

— Що? — не розчувши, спитав Караулов.

— Дим, кажу, навколо.

Караулов кивнув і рукавицею стер сніг, що налипав на брови та вуса.

— Ось і я все йду та рахую, — сказав він, не повертаючи голови, — то зранку було п'ять димів, а тепер — вісім. Все більше й більше палять! Вісім! Іще рахуй це село, що ми взяли, як його...

— Мачуха, — сказав Синцов.

— Саме воно мачуха! Рахуй, дев'ять! Була Мачуха! — і нема Мачухи. А жили ж люди... Не знаю, що фашисти собі думають: щоб нам голову ніде було притулити? Так ми й на снігу переспимо, а однаково до них дійдемо! І якщо вони такі паразити, я б по армії наказ дав: поки навколо палять, їх навколо в полон не брати. Спалив хату — кулю в лоба! Як думаєш?

Синцов думав так само, як і Караулов, та й сам Караулов у спаленій дощенту Мачусі саме так і обійшовся з захопленими паліями. Але, як людина, що звикла до порядку, він хотів, щоб і те, що він зробив раніш, і те, що він мав робити далі, робилося не просто з його гніву, а виконуючи наказ.

— Офіцера там, коло стайні, хто зняв? — спитав Караулов.

— Комаров.

— То-то, я бачив, ти з своїм відділенням пішов на пожежу, а потім нічого не чути, тільки їхні автомати. Думаю: невже поклали вас? А потім граната — і вони вже не стріляють!

— Це Комаров гранату кинув, — повторив Синцов.

— Так, — сказав Караулов, а я ще подумав, побили все наше відділення.

Тепер у відділенні Синцова було тільки двоє, він та Комаров, але для Караулова відділення лишалося відділенням, хоч би там скільки було в ньому на сьогоднішній день...

— А он ще один мертвяк, — сказав Караулов і спинився над трупом німця, що лежав біля дороги, напівзанесений снігом.

Німець лежав навзпак, обійнявши руками голову, одну ногу підгорнув під себе, а другу, довгу й худу, викинув просто на дорогу.

Караулов торкнув ногу носком валянка, але вона ледь одсунулась і знову повернулася на попереднє місце.

— А взимку мертвяки зовсім інші, як уліті, — сказав Караулов. — Буває, який ну чисто тобі як лялька і навіть на людину не схожий!

Тепер Караулов знову йшов перший, а Синцов — за ним, бачачи попереду широку спину Караулова й чуючи, як позаду, важко дихаючи, йде Комаров. Напередодні наступу Комаров занедужав: боліли груди й дошкуляв кашель, мабуть, застудився, коли разом витягали Леонідова. А тепер ось ішов з цією застудою, не відпочиваючи й не сплячи, другу добу, йшов, не скаржачись, тільки час від часу напружено кашляв.

«А Леонідов лежить зараз у госпіталі в Подольську, а може, й у Москві, а може, й далі, лежить там на простирадлах, під ковдрою», — пекуче позаздривши на

хвилину лежачому на простирадлах, під ковдрою, з одірваною ступнею Леонідову, подумав Синцов.

Йому самому хотілося бути пораненим не так тяжко, як Леонідов, а хоч би так, як Баюков, якого все-таки, додержавши свого слова, розшукав Малинін. Баюков надіслав листа, дякував за повідомлення про орден і писав, що почав видужувати... От і йому б, Синцову, лежати зараз так і видужувати, як Баюков, у госпіталі, на простирадлах...

Він ледве прогнав з голови цю думку, яка відвідує людей на війні далеко частіше, ніж вони в тому признаються. А прогнати з голови цю думку допомогло не міркування про те, що вона ганебна й боягузна, а згадка, яка раптом шмагнула його пам'ять, про чотири трупи, які він зняв годину тому з шибениці в цьому самому селі Мачуха, що його вони здобули. Один труп був жіночий. Синцов обрізав скручений вчетверо кольоровий телефонний німецький шнур, на якому повішено цю дівчину.

Синцов обрізав ножем шнур, узяв на руки тіло й поклав на сніг. На дівчині було грубошерсте чорне пальто, розстебнуте на грудях, з-під нього видно було в'язану кофту; одна нога в неї була в нерівно обрізаному вгорі старому валянку, з підшитою підметкою, а друга — тільки в панчосі, і на панчосі, на коліні, була велика дірка, крізь яку видно було біле неживе тіло. Телефонний шнур глибоко вривався в довгу білу шию, голова в дівчини була повернута набік, і вираз обличчя, мабуть, від цього був у неї такий, немов вона казала: «Ну що вам від мене треба, чого ви до мене присікалися?»

Скарані висіли давно і, коли їх знімали, були такі неживі, крижані, біло-порцелянові, що здавалося, якби необережно покласти їх або вдарити об щось, то можна відколоти кусок обличчя або руки. Синцов, знову й знову в усіх подробицях згадуючи, як він знімав з шибениці цю дівчину, з почуттям, близьким до жаху, думав про Машу. Один раз, певно, тому, що ця повішена дівчина була в одному валянку й рваній панчосі, він раптом згадав, як ніс колись на собі маленьку лікарку, і, згадавши лікарку, знову з жахом подумав про Машу.

Де вона? І чи жива вона? Зараз, після всього, що

він пережив з того часу сам, йому здавалися недоречними й безглуздими всі ті слова, що він, захлинаючись від страху за неї й просячи її бути обережною, казав їй в останні хвилини їхнього останнього побачення. Останнього? Чи не останнього? Він не знав цього, як і мільйони людей, які попрошались з мільйонами інших людей.

— Ну як? — обірвав його невеселі думки голос Малиніна, який ішов дорогою разом з ланцюжком батальйону й, підгнавши задніх, тепер вийшов ближче до голови колони. — Як війна йде?

— Війна непогано йде, товаришу старший політрук, — сказав Синцов, на ходу повертаючись до Малиніна. — Та одне тільки жаль: не встигаємо. — І він кивнув головою вперед, на дим.

Інші дими, які ще так недавно здіймалися по всьому обрію до неба, як чорні руки горя, вже поійняло наміткою завірюхи, а цей, ближчий, усе ще чорнів і чорнів попереду.

— Що ж, так воно й буде? — сказав Синцов, після того як вони з Малиніним мовчки пішли поряд.

— Від нас залежить, — сказав Малинін.

Він не любив прописних істин, але що йому було відповісти на це питання? Так, від нас. А від кого ж ще? І кінець кінцем так воно й було, хоч і здавалося, що це вже не залежить ні від Караулова, ні від Синцова, ні від інших бійців, що йшли з ними, ні від Малиніна та Рябченка, які вже зробили і вчора, й сьогодні все, на що вони були здатні, і йшли далі вперед так швидко, як тільки вони могли.

— Тут двох жителів я все ж знайшов, — сказав Малинін. І з знайомої інтонації в голосі Синцов зрозумів, що Малинін каже це неспроста і не вперше, а йде вздовж колони й повторює всім. — Вони оповідають, що вночі тут у німців ціла стрілянина була на шосе, де два кинуті танки. Бачив їх?

— Бачив, — сказав Синцов.

— Їхня моторизована колона відходила, а бензин кінчався. Так у них ціла бійка з своїми танкістами вийшла — геть аж до стрілянини! І все-таки злили з танків бензин в транспортні машини й поїхали. Хороший факт?

Це він спитав у Синцова уже з відтінком поради,

як у колишнього політрука: правда, хороший факт для агітації?

Синцов згадав два кинуті при дорозі німецькі танки і ясно уявив, як уночі в снігу б'ються за бензин німецькі танкісти й піхотинці...

— Та факт хороший, — сказав він, — тільки...

— Що? — швидко спитав Малинін.

— Тільки добре б, щоб і в нас побільше техніки було!

— В таку погоду правда в ногах.

— Так, це слушно, що в ногах! — сказав Синцов, ледве пересуваючи по снігу ці ноги й почувачи в кожній з них пудову вагу.

Сказав і замовк: він так стомився, що в нього не було охоти розмовляти. Але Малинін зрозумів його мовчання по-своєму. «Мабуть, переживає!»

Саме напередодні наступу в батальйон привезли п'ять партійних квитків і вручили всім, окрім Синцова. Малинін, так і не знайшовши нагоди поговорити про це з комісаром дивізії і подумавши сам собі, що всі люди смертні, тут же вночі перед наступом ледве вирвав десять хвилин і написав про Синцова короткого листа просто до політвідділу армії. З тою мірою прямоті й різкості, на яку він був здатний, коли вірив у свою правоту, він написав, що дивпарткомісія надарма затримала ухвалу полкового бюро й не вирішила ще до наступу питання про партійну долю людини, яка в перший-ліпший день і годину може наложити головою, так і не діждавшись правди.

Він не хотів зараз, передчасно, казати самому Синцову про цього листа, який ще не дійшов, але чувач потребу хоч чим-небудь та підтримати його.

— Ти не думай, що я забув. І взагалі менше думай про це. Тепер я за тебе думатиму.

Малинін сказав ці неоковирні слова від щирого серця, але Синцов мимоволі усміхнувся. Він вірив Малиніну, але не міг не думати про це сам. І тут уже Малинін не міг допомогти йому. Він думав про це сам, думав багато разів і вчора, й сьогодні, хоч саме зараз, поки вони йшли поряд з Малиніним, думав зовсім про інше, а про це згадав тільки зараз.

— Звісно, поки йдемо... — сказав Малинін, за своєю звичкою не договоряючи фраз, в яких кінець

був наперед визначений початком.— А як тільки спинимось, одразу розберемося з твоєю партійною справою.

— Ех, Олексію Денисовичу! — піднявши спущену голову й тосбно та сердито глянувши на дим попереду, сказав Синцов.— Я на все згоден, аби тільки довше не спинятись!

— Не спиняючись, і машина не працює, що там дарма язиком плести, — похмуро сказав Малинін.— Що ж, ми, не зупиняючись, до Берліна дійдемо?..

— Хоч би до Вязьми, — сказав Синцов.

Малинін невиразно хмикнув, не підтримуючи й не заперечуючи. Вязьма, розуміється, не так уже й за горами, але без передишки й поповнення, мабуть, не дійдеш і до Вязьми...

— Гей, одступись! — крикнув позаду голос Комарова.

Малинін і Синцов обернулись, відступили вбік, і повз них проїхали сани Баглюка. Зморений кінь, що біг риссю, розкидав копитами сніг, на передку сидів автоматник, а позаду, поруч Баглюка, їхав генерал у кожушку й валянках.

Сани проїхали, Малинін знову ступив на дорогу й, вважаючи, що Синцов усе ще йде поряд нього, сказав, що це проїхав новий командир дивізії, він одного разу вже бачив його в штабі полку перед наступом.

Але Синцов не йшов поряд з Малиніним, а стояв край дороги, там, куди відступив, по коліна в снігу й дивився услід саням, на яких поїхав поруч Баглюка — ні, він не міг помилитись! — промчав повз нього живий Серпілін.

— Ну, чого відстав? — гукнув його Малинін, і Синцов, витягнувши із замету ноги, вийшов на твердий наст, наздогнав Малиніна й пішов поряд з ним.

— Ви знаєте, хто це поїхав? — сказав Синцов, помовчавши.

— Знаю. Новий командир дивізії, — сказав Малинін.

— А як його прізвище?

Малинін похмурився, намагаючись згадати. Прізвище командира дивізії так і крутилося в пам'яті. Він записав його в зошит, зошит лежав у планшеті, але йому не хотілося знімати на морозі рукавицю.

— Ще пам'ятаю, коли почув, здалося, що дуже знайоме прізвище, а потім забув.

— Серпілін, — сказав Синцов.

— Так, — підтвердив Малинін і пильно глянув на Синцова. Від того, що це прізвище вимовив Синцов, він тепер згадав, чому це прізвище, коли він почув його, видалось йому таким знайомим.

— Той самий? — спитав він Синцова.

— Той самий!

— Ах ти ж матінко моя рідна! Просто хоч за санками біжи. — Він зрадів за Синцова: присутність у дивізії та ще на посаді її командира того самого чоловіка, під командою якого Синцов виходив з оточення, може дуже спростити хід його партійної справи.

«А от і не побіжу!» — подумав Синцов зовсім протилежно до думок, які спадали йому кожного разу, коли він раніше, як про щось нездійснене, мріяв про зустріч з Серпіліним. Він поволі й непомітно для себе звик до важкої, але гордої думки, що все в його долі повинно бути правильно розв'язано і без цієї зустрічі, розв'язано не тому, що об'явився свідок його минулого, а тому, що є люди, які знають, як він воює тепер: і Малинін, і комбат, і Караулов, і Комаров, що кашляв зараз десь там позаду...

Був час, коли він просив у долі послаблень до себе: таким ілюзорним подарунком долі видалася колись йому зустріч з Люсіним, хоч, правда, потім вона виявилася не подарунком, а ударом долі. Та навіть і після цього він усе ще думав про подарунок, про те, щоб усе одразу вияснилось, і найчастіше від усього тоді згадував Серпіліна.

Але зараз йому захотілося, щоб усе йшло своєю чергою, вийшло так, як іде, і щоб, вирішуючи його справу, повірили не генералові Серпіліну, який знав політрука Синцова, ще коли в нього в кишені гімнастюрки лежав партійний квиток, а щоб повірили до кінця, до останнього, йому самому, червоноармійцеві, а тепер молодшому сержантові Синцову, який разом з багатьма тисячами таких же, як і він, не віддали німцям Москви, а тепер гнали їх назад.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

До ночі батальйон Рябченка, безупинно йдучи вперед, захопив ще три села: два, спалені дощенту, і третє, що згоріло тільки на три чверті. Коли вони підходили, воно було ще ціле. Потім, коли почалася перестрілка, стали займатись перші хати, а через годину горіло вже півсела.

Це видовище змусило їх, незважаючи на запеклий німецький вогонь, все-таки вдертися в село й не дати спалити його дощенту. Занадто-бо наочно, аж викликало лють, відбувалося все це на очах: поки одні німці з випиляних просто в стінах амбразур били з кулеметів, інші бігали й палили хати. Часом у полум'ї видно було, як перебігали від хати до хати їхні постаті. Це довело людей до нестями, і коли вони вдерлися в село, в них ще стало сили, розтягнувши колоди в огні, погасити хати, які щойно почали займатися.

Та потім настала така безмежна втома, що, якби навіть не було наказу Рябченка розташуватися на спочинок, однаково його люди не годні були ступити ні кроку далі.

Поставивши охорону, Рябченко наказав командирам рот, де тільки це вдасться, кип'ятити чай, годувати людей і, головне, швидше класти їх спати. Але багато хто до того змучився, що, напхавшись у зацілілі хати, звалювались, як убиті, не маючи сил навіть поїсти перед сном.

Рябченко боявся, що серед ночі може з'явитись Баглюк і послати батальйон далі в наступ. Він благав бога, щоб цього не сталось, і хотів, щоб люди побільше часу урвали собі для сну.

Ліворуч на обрії крізь метелицю рожевіла заграва над станцією Воскресенське. О другій годині ночі з боку станції приїхав на санях Баглюк разом з командиром дивізії й зажадав, щоб Малинін та Рябченко одразу ж підняли людей.

Два інші батальйони Баглюка вже четверту годину брали станцію і ніяк не могли взяти її. Німці відчайдушно бились і палили станцію просто на очах так само, як тут це село.

Від Рябченка вимагалось, щоб він підняв свій батальйон і, зробивши останнє зусилля — семикілометро-

вий стрибок уперед, перетнув дорогу, якою німці витягували зі станції свої тили. Якщо він перетне дорогу або бодай вийде до неї, німці кинуть станцію й почнуть відходити. Таке завдання поставив Баглюк. А командир дивізії спитав, скільки треба часу Рябченкові та Малиніну, щоб підняти людей.

Рябченко чесно відповів: «Півгодини». Він сподівався у відповідь крику, але волів стерпіти й це, аніж кривити душею. Однаково менше як за півгодини йому не підняти й не вишикувати людей, та й то слава богу.

Баглюк, здається, і хотів гримнути, та командир дивізії попередив його і, подивившись на годинника, спокійно сказав:

— Добре, але тільки щоб ваші півгодини справді були півгодини!

Рябченко й Малинін відкозиряли й взялися за свою важку справу. В такому стані підняти на ноги людей може тільки що-небудь надзвичайне: завала, повінь, пожежа, ну, і, звичайно, війна, яка в будь-який день боїв просто з'єднує в собі всі ці слова, що так грізно звучать за мирного часу.

Через півгодини батальйон Рябченка, що мав тепер, на кінець другої доби наступу, трохи більше за сімдесят чоловік, вишикувався в дві нерівні шеренги.

Вдалині ще яскравіш, ніж перше, рожевіла заграва пожежі.

Рябченко подав команду «струнко», і Серпілін підійшов до строю батальйону.

Він коротко повторив усьому батальйонові те, що Баглюк казав командирові й комісару, і промовив, що зараз від них залежать дві речі: щоб там, на станції, лишилося хоч що-небудь, крім диму й попелу, і людям — жінкам та дітям — завтра було де жити; і друге — від них залежить, щоб їхні товариші не полягли безповоротною жертвою під цією станцією. Ось уже чотири години вони атакують її й не можуть здобути, але німці самі побіжать відтіля, як тільки батальйон вийде їм у тил і перетне дорогу.

Він, командир дивізії, знає, що вони сповна виконали ранковий наказ і зробили сьогодні все, що могли, але він усе-таки просить їх піти й перетнути фашистам путь до відступу.

— Таке до вас прохання. Велике прохання,— сказав він, закінчивши свою коротку промову; і хоч його слова мало чим відрізнялися тоном від наказу, хоч він міг би просто сказати: «Отакий мій наказ», але він вжив слово «прохання». І якщо не в кожному з цих стомлених сердець, то все ж у багатьох із них щось заворушилося від цього слова, дарма що слово лишається словом, а треба було з цього теплого, кров'ю заробленого нічлігу йти знову вперед, через метелицю й приймати там бій з німцями.

— Товаришу генерал, батальйон виконає поставлене вами завдання! Виконаємо й доповімо ще до світанку,— сказав Рябченко, немов намагаючись своїм хвацьким виглядом, своїм дзвінким голосом надолужити те понуре мовчання, в якому стояв його батальйон.

Він подав команду, й колона рушила.

Серпілін стояв і дивився, як проходили повз нього бійці, і на його так само стомленому, як і в них, обличчі був вираз вдячності до цих людей і розуміння своєї міри того, що вони зараз роблять. Він і сам зробив би на їхньому місці те, що робили вони, та це не завадило йому оцінити їхню самопожертву. Хіба право наказувати виключає потребу відчувати вдячність до людей, яким з обов'язку служби не лишається нічого іншого, як безумовно виконувати твій наказ? І хіба ти сам, отак же безумовно виконуючи інші, тяжкі для тебе накази, не чекаєш часом вдячності хоч би в очах, які дивляться на тебе?

Коли колона вже майже вся пройшла повз Серпіліна, він згадав, що, коли вона ще тільки шикувалась, йому впав в очі дуже високий правофланговий боєць. Правофланговому і годиться бути високим, і увагу Серпіліна привернуло не те, що він такий високий, а щось інше: постать правофлангового про щось нагадувала йому... Зараз, пропускаючи кінець колони, він згадав про це й одразу ж знову забув, тільки-но Баглюк звернувся до нього з питанням, чи досить лишити йому тут для охорони один взвод?

— Це кого ж охороняти? — звів на нього очі Серпілін.— Мене чи вас? Якщо вас, так беріть цей взвод з собою, бо підете з командиром батальйону, й не повертайтеся, поки не надішлете мені донесення, що перетнули дорогу! А якщо мене,— так я зараз повернусь

до станції й буду там у ваших батальйонах доти, доки не візьмемо її.

— А хіба, товаришу генерал, ви сюди КП дивізії не переміщуєте? — спитав Баглюк, показуючи рукою на село й не висловлюючи ніяких почувань з приводу того, що Серпілін посилав його разом з батальйоном.

— До ранку розміщу. Але командантську роту, як тільки підійде, одразу кину на станцію. Отож до ранку лишіть тут трьох своїх бійців, щоб село не було порожнє. А всіх інших уперед! І щоб я тут через п'ять хвилин не бачив жодної зайвої людини!

Баглюк лишив командирові дивізії трьох бійців, свої сани й свого автоматника, а сам, загрибаючи вальянками по снігу, пішов наздоганяти батальйон.

Подивившись услід батальйонові, що віддалявся, Серпілін, перше ніж їхати назад до станції, зайшов у ближчу хату.

В хаті грілися погорільці: жінки й діти. Серпілін привітався, зачинив за собою двері й, знявши на порозі шапку, стомлено потер рукою голову, почувачи непереборне бажання ось зараз вибрати собі куток у цій нагрітій людським теплом хаті, завалитись і заснути.

Лігня жінка, низько нахиливши голову, шкребла ножем стіл.

— Що це ви? — спитав Серпілін.

— Після німців вишкрябаю, — сказала вона, не підводячи очей і далі люто шкребучи. — Нелюди, на столі спали! — Потім випросталася, звела очі на Серпіліна й швидким, квапливим голосом почала оповідати, як німці вночі вчора вбили її молодшого сина: він хотів уночі погнати корову в ліс, а вони кинулися за ним і застрелили. Оповідала вона швидко, а очі в неї були такі немовби ось зараз, тільки-но вона все до кінця розповість, він, Серпілін, візьме і все виправить.

Потім інші жінки, перебиваючи одна одну, почали оповідати, коли й кого забили в той час, як тут були фашисти, а Серпілін, притулившись до верхнього одвірка, слухав і сповнювався тої нової ненависті, хоч, здавалось би, до тої ненависті, яку він уже відчував до німців, не було чого додати.

— Товаришу генерал, — одчиняючи за його спиною двері, звернувся до нього автоматник, залишений Баг-

люком.— Двох фашистів у підпіллі взяли, заховалися. Що з ними робити?

— До побачення,— вклонився Серпілін жінкам.— Завтра, як підвеземо продукти, потроху дамо погорільцям на дітей.— Він надів шапку й вийшов слідом за автоматником.— Де вони?

І одразу ж побачив німців. Вони стояли між двома бійцями, що піймали їх. Були вони в черевиках, у шинелях, в натягнутих на вуха пілотках, тремтячі, наскрізь пройняті холодом.

— Аус вельхем дивізіон? — спитав Серпілін.

Один з німців відповів, що з сто чотирнадцятої.

— Унд зі?

Другий сказав, що він теж зі сто чотирнадцятої.

— Вас махен зі хір?

Німці мовчали, але за них, збагнувши безпомилково зміст запитання, відповів один із бійців, що їх піймав.

— Я так гадаю, товаришу генерал, що це з фейеркоманди палії, заблудили в останню хвилину й сховалися.

— Цайген зі іре хенде! — суворо наказав Серпілін.

Один з німців відсахнувся, не розуміючи, що від нього вимагають. Другий лишився нерухомий.

— Покажіть мені руки,— ще раз повторив по-німецькому Серпілін, ступаючи крок вперед.

Німець перелякано простягнув йому руки. Боєць, що стояв поряд, хотів навіть відштовхнути німця: чого, мовляв, суне руки в ніс генералові!

Але Серпілін спинив його.

— Унд ду? — і Серпілін, нахилившись з висоти свого зросту до рук другого німця, понюхав їх.

У обох руки пахли гасом. Обидва мовчали. Один дрібно трусився, другий закам'янів від розпачу й неминучості.

— Розстріляйте їх к бісовій матері! — сказав Серпілін бійцям і, одвернувшись, пішов до саней.

На дорозі показалися постаті людей, які йшли проти вітру, затуляючись руками. Один, надавши ходу, підбіг до Серпіліна, і одразу ж його наздогнав другий. Це були начальник зв'язку дивізії і командир комендантської роти.

— Нарешті прибули! — невдоволено сказав Серпі-

лін начальникові зв'язку.— Краще пізно, ніж ніколи! Тягніть сюди зв'язок! Завтра, зважаючи на обставини, принаймні півдня тут буде КП! І як тільки зв'яжетеся, повідомте Ртищева, що я буду під Воскресенським, поки не візьмемо. Як Ртищев, уже в дорозі?

— Ні, товаришу генерал,— запнувшись, сказав начальник зв'язку.— Штаб у дорозі, а полковник Ртищев на міні підірвався.

— Поранено? — швидко спитав Серпілін.— Вивезли його?

— На місці вбито, товаришу генерал.

— Ох ти ж лихо! — з досадою лягнув себе руками по задубілому кожушку Серпілін. Хоч як він гнав від себе цю думку, але з першої зустрічі йому здавалося, що цей Ртищев, з його сумними очима, не житець на білому світі, що заб'ють його: в очах читав — і ось накликав! Так-таки й убили! Тільки на тиждень пережив свого командира дивізії.

Йому було шкода Ртищева, і було неприємно від правильності власного передчуття. Але спитав він тільки одне:

— Хто заступив його? Шишкін?

— Так.

— Отже, скажіть йому все, що я сказав. А ви, Рибаків,— повернувся Серпілін до командира комендантської роти,— рушайте до Воскресенського! Люди дуже змерзли?

— Дуже, товаришу генерал.

Бійці комендантської роти, що підходили, вже згрудилися за його спиною. Це був резерв Серпіліна, який ще ні вчора, ні сьогодні не брав участі в бою.

— П'ятнадцять хвилин на те, щоб погрітись,— і рушайте до Воскресенського!

— А куди йти? — спитав командир комендантської роти, засмучений тим, що вони, як він думав, уже дійшли до місця, а тепер виходить, треба знову йти вперед.

— Куди йти? Туди, де заграва, де бій іде!

— А якою дорогою? — все ще не опанувавши себе, як і перше, засмучено спитав командир роти.

— А ніякою дорогою. Он вам заграва — орієнтир! На нього і йдіть! І не затримуйтесь. Я вас там ждати-му,— сказав Серпілін і, підходячи до саней, почув, як

близько, за хатою, вдарила гвинтівка раз і другий... Це розстрілювали німців із фейеркоманди.

«Треба буде написати... Тепер уже не тільки дружині Орлова, а й дружині Ртищева... Ось як воно швидко все це діється... — гірко подумав Серпілін; і вже сидючи в санях, ще раз подивившись уперед на заграву, з тривогою згадав про Баглюка: — Швидше б вийшов їм у тил. Поки не вийде, не здобути Воскресенського...»

Станцію Воскресенське і справді ніяк не могли здобути. Німці кожного разу мінOMETним та кулеметним вогнем кляли на сніг нашу піхоту, що підіймалася в атаку, а тим часом палили будинок за будинком: палили нещадно, так що, дивлячись на це, хотілося кусати собі руки від люті.

Серпілін повернувся саме тоді, коли чергова атака захлинулася і люди знову лягли в сніг перед самою станцією. Якби під руками хоч кілька гармат, то, може, і з цими ріденькими ланцюжками людей вдалося б вдертись на станцію, подавши вогнем кулеметні точки. Але артилерії не було, вона застрягла позаду, в метелиці, і поки не подавала про себе знаку. Комісар дивізії, який лишався тут, поки Серпілін їздив з Баглюком, не витримав і сказав, що поїде сам і хоч за карк, а притягне сюди бодай одну батарею! Він не міг більше бачити, як в атаці за атакою гинуть люди, а станція, наче й не було нічого, горить і горить на очах.

Серпілін не сперечався: аби тільки справді притягнув гармати! Батарея тут була потрібна, як життя.

Комісар сів на коня й зник у метелиці. А Серпілін наказав спинити атаки. Невідомо, що буде раніш: чи підтягнуть артилерію, чи обійде станцію Баглюк. Але без цього її не здобути.

Мороз дедалі дужчав, але Серпілін не помічав його. Його тимчасовий командний пункт був зараз просто на коліях, за півверсти від станції, в залізничній кам'яній будці. Але він не заходив туди й весь час лишався назовні, тільки прикрившись стіною від мін, які німці з недольотами покидували в цей бік. Сердитий і напружений, не маючи сил одірватися від видовиська пожежі в Воскресенському, він увесь час усе думав про Баглюка. Ще через годину, навіть за такої погоди, Баглюк повинен вийти на шосе позад німців, якщо

тільки його ніщо не спинить. А що ж може його спинити? Дуже просто може спинити ось що: два-три вдало поставлені кулемети, що прикривають шосе, відкриють вогонь і сплять! Та ще як сплять! І доведеться годину, а то й дві бабратися, поки обійдеш їх і знищиш! Але якщо навіть Баглюк вийде вчасно, однак треба вичікувати ще годину й безсило дивитися на це згарище!

Комендантська рота чомусь затримувалась. А саме її Серпілін хотів кинути в атаку, коли в тилу німців раптом об'явиться Баглюк! Він дав Рибаківу п'ятнадцять хвилин на перепочинок. За годинником виходило, що роті час уже бути тут. З нетерплячки він навіть послав чоловіка назустріч, поквипити Рибаківу.

В такому збудженому й лютому настрої тут, за стіною залізничної будки, і застав Серпіліна Максимов, що приїхав з армії. Він покинув машину за п'ять кілометрів відділя, прийшов пішки, і його так обліпило снігом, що Серпілін не одразу розібрав, хто це. Позаду Максимова видно було ще якусь постать.

— Ну, як воюеш, Федоре Федоровичу? — весело спитав Максимов, витираючи лице й згрібаючи сніг з шапки. — Як, чи скоро Воскресенське візьмеш? Командуючий наказав підігнати тебе. Каже, що календарний строк уже минув!

— Все брешуть ті календарі! — огризнувся Серпілін.

Настрої їх не збігалися. Поїхавши три години тому з командного пункту армії, Максимов знав, що до ночі опір німців майже скрізь стали ламати і сусіди рвонулися вперед, виходячи нарівні з Серпіліним і навіть випереджаючи його. Хоч командуючий, напучуючи його перед від'їздом, сказав, що від Серпіліна давно нема донесень («Глянь там, боюсь, як би не застряв коло Воскресенського!»), Максимов, захоплений станом загального піднесення, вірив, що, коли він добереться, станцію вже здобудуть!

І навіть зараз, коли вияснилося, що він помилився і Воскресенського не здобуто, а горить, йому здавалося, що далі все вийде дуже просто: ще одна атака, станція буде наша, і лишатиметься доповісти, що 31-а дивізія, яка так добре почала наступ, як і раніш, на висоті.

Серпілін, навпаки, ще не знав того, що відбувається в сусідів, та якби навіть і знав, це хоч і потішило б його, але не полегшило б його становища... Він знав інше: що досі не виконав наказу, вперся в це кляте Воскресенське, спробував обійти його зліва й справа, та не зумів, знову вперся, поклав у лобових атаках людей і пізно, не зразу кинув батальйон у той глибокий обхід, якого треба було в цих обставинах. Та тепер уже годилося витримати характер і дождатись або Баглюка, або гармат, а ще краще — і того, і того.

Хоч сам Серпілін увесь день тільки те й робив, що штовхав уперед Баглюка та інших командирів полків, але зараз, коли приїхали штовхати його самого, це йому було не до вподоби. І він не крився з цим, сердячись і на самого себе, і на Максимова з його безглуздим питанням: «Ну як, скоро?»

— Брати населені пункти — це не яйця варити, товаришу начальник політвідділу армії, — сказав він Максиму. — Три хвилини — ріденько, п'ять хвилин — круто! — Якби ж тільки ми одні стріляли, тоді вже можна б до одної хвилини розрахувати... А тут ще й німці, чорт би їх забрав, теж стріляють!

І немовби на підтвердження його слів німецька ротна міна бухнулася попереду, за сто метрів від будки.

— А чому не атакуєте, чого чекаєте? — наполегливо спитав Максимов, не тому, що його зачепила відповідь Серпіліна, а тому, що він палав бажанням, щоб це Воскресенське було здобуте після його приїзду сюди, і ладен був зробити будь-що, хоч і зараз же самою підняти людей та піти з ними в атаку!

— Одним батальйоном обходжу, — сказав Серпілін. — Але люди стомлені, метелиця, йдуть, скільки стає сил. Жду, поки вийдуть на дорогу в тилу у німців.

— А де Пермяков? — спитав Максимов про комісара дивізії. — В інших полках?

— Ні, тут, усі ми тут... — сказав Серпілін. — Нам би це Воскресенське взяти, мать його так... — вилаявся він. — У ньому весь фокус. Як візьмемо, одразу й перед іншими полками все посиплеться! По артилерію комісар поїхав, артилерію у нас метелиця з'їла. Якщо зробить, ціни йому не буде, в ноги вклонюся, тільки б гармати мені притягнув!

Значить, добре спрацювались? — спитав Максимов.

— Робимо кожний, що може, — відповів Серпілін і, сердито ткнувши рукою в бік станції, що горіла, додав: — Тільки наволоч може не спрацюватися в таких обставинах, а ми з ним, дякувати богові, не наволоч! Коли начальники не спрацьовуються, за це солдати гинуть!

— Залізнична школа горить! — раптом сумно крикнув чоловік, який прийшов разом з Максимовим і спочатку тримався віддалік, а зараз вийшов уперед і дивився з-під руки на згарище.

— Ви там обережніш з-за будки висовуйтеся... А то, глядіть, шмагоне міною! — крикнув йому Серпілін.

Спочатку він подумав, що Максимов узяв з собою кого-небудь з інструкторів політвідділу, але зараз пізнав у цьому необережному чоловіку секретаря райкому. Ранком вони мельки бачились у щойно здобутому місті; станція теж належала до його району, і Серпілін зараз згадав, як секретар питав у нього, коли він сподівається взяти Воскресенське. Було це ранком, сьогодні. «Та невже сьогодні? — подумав Серпілін. — Невже всього-на-всього сьогодні?...»

— Не впізнав вас спочатку, — сказав він. — Багатим будете!

— Не скидається на це... — дивлячись на пожежу, невесело озвався секретар райкому і знову, не втерпівши, виліз на відкрите місце, щоб краще роздивитися новий стовп полум'я, який щойно спалахнув. — На товарній пакгаузи запалили... другий і четвертий! — знову журно вигукнув він.

— Напросився зі мною, — сказав Максимов. — Думав, що все... — Він не договорив і спитав Серпіліна тихо, майже пошепки: — Федоре Федоровичу, коли гадаєш станцію взяти?

Серпілін подивився на годинника.

— Жду Баглюка. Через півгодини повинен вийти на шосе... Повинен, — повторив він.

— Ну, Баглюк, цей усе, що зможе, все зробить! — сказав Максимов.

— А хто його знає, скільки й хто може? — сказав Серпілін. — Може, він і зробить усе, що він може, а інший на його місці зміг би і більше, й швидше! Я ось

теж робив сьогодні усе, що міг,— так вважав. А може, інший на моєму місці вже взяв би це Воскресенське!

— Нічого, Федоре Федоровичу, візьмеш,— сказав Максимов, відчувши, що зараз треба відповісти Серпіліну саме так. Ось у Давидова як ранком не йшло влад! А три години тому доповів, що Катеринівку взяв.

— Та ну? — сказав Серпілін.— Молодець!

— І сто двадцять третя та дев'яносто друга теж просунулися...— Максимов назвав рубежі, до яких просунулися дивізії.

— Так...— сказав Серпілін.— Це добре... дуже добре,— повторив він, не маючи сили, проте, ні на мить одірватись від думки про власну, все ще не здобуту станцію.

— Решту пакгаузів запалили,— все ще не одриваючи руки від очей, сказав секретар райкому,— зараз елеватор запалить, вогонь — поряд.

— Ну чого ви крикаєте,— не втерпів Серпілін,— чого ви мені жили тягнете?.. Хіба я вам вашу станцію цілою не мріяв би віддати!..— Вся сила досади нарешті прорвалася в його голосі.

— Так на очах же горить! — озвався секретар.

— На очах горить...— гірко повторив Серпілін.— У мене теж очі...

В цю хвилину з метелиці з'явився командир комендантської роти Рибаків. Позад нього видно було постаті людей, що розтяглися в ланцюжок.

— Товаришу генерал, дозвольте доповісти...

— Півгодини тому треба було доповідати! — різко сказав Серпілін.— Мені атаку починати, а ви де?

— Дуже вже люди стомилися, товаришу генерал.

— Знаю.

Рибаків стояв перед ним, знаючи, що завинив, що порушив наказ, що замість п'ятнадцяти хвилин дав людям передихнути сорок п'ять, вирішивши, що коли вони відпочинуть, то надолужать час у путі, але люди так стомилися, що й перепочинок не допоміг і в путі нічого не надолужив. Рибаків знав, що винен, але знав і те, що інакше зробити не міг і хотів зробити щонайкраще, а не гірше. Крім того, він знав, що, хоч би як лаяв його зараз командир дивізії, однаково через двадцять або тридцять хвилин саме він, Рибаків,

підє з своєю комендантською ротою в атаку, бо хоч би як його лаяли, а від атаки однаково не усунуть. І перед лицем цього Рибаків не міг почувати себе таким винним, яким, напевно, почував би себе за інших обставин.

Але Серпілін теж розумів це, і, здолавши свій вибух, спричинений більше хвилюванням, ніж гнівом, спокійно сказав, щоб Рибаків швидше підтягав людей і збирає сили для атаки он там. Він показав уперед на дах сарая, що стирчав з глибокого снігу, де неподалеку був командний пункт батальйону.

І Рибаків, подивившись на командира дивізії безстрашним і частково байдужим поглядом людини, з якої навряд чи можна з наказу вимагати більше, ніж він сам має дати з своєї волі й совісті, сказав: «Єсть!» — і пішов до своїх людей, що дедалі густіше підходили з метелиці.

— Слухай, Федоре Федоровичу! А може, очолимо її? — кивнув Максимов на роту, що проходила повз них через метелицю. — Та й підемо з нею...

— Почекай, Максимов, не квапся... Я весь день квапився, а зараз ось... не поспішаю, хоч ви і стоїте тут коло мене над душею, — кивнув він на секретаря райкому. — У нас з тобою в руках не дрова, а люди... Дарма кидати у вогонь не хочеться... Потерпимо. Важко терпіти, та потерпимо. Зараз Баглюк повинен вийти, відчуваю... Він теж розуміє, що для нас важить час. Радий, що ти приїхав, але не квап мене, зроби ласку.

— Ну, так, може, поки до атаки, хоч би в батальйон, уперед, підемо? — сказав Максимов.

— А тут що? Тил армії, чи що? Відділя до німців п'ятсот метрів лишилося... Хочеш ще на двісті ближче бути?

— Хочу.

— Ну, йди... а я тут лишусь. У мене тут два батальйони, дві руки, обома керувати треба.

Максимов думав, що Серпілін або піде разом з ним, або не пустить його самого. Але Серпілін не терпів, коли затримували його, й не любив затримувати інших. Хочє йти в батальйон — хай іде. Якби Серпілін сам міг розірватися на кілька частин, тоді б він лишився тут і одночасно пішов в обидва свої батальйони.

— Йди, — сказав Серпілін. — Тільки там, попереду, не заривайся, — додав він не тому, що ця фраза мала якийсь сенс, а просто тому, що в голові в нього промайнув спогад про забитого сьогодні Ртищева, хоч Ртищев загинув не попереду, а позаду, в тилу, за десять кілометрів відділя.

— А ти тут лишаєшся? — спитав Максимов секретаря райкому.

— З тобою піду, — відповів той і поправив на плечі гвинтівку. Виявляється, він був з гвинтівкою. Серпілін тільки зараз помітив це.

— А як іти? Ось на цей сарай? — спитав Максимов.

— Зараз вас проведуть, — сказав Серпілін і крикнув, щоб прислали зв'язкового.

Максимов пішов. А рівно через хвилину перед Серпіліним уже стояв, захеканий, спітнілий комісар дивізії. Він одночасно стирив з обличчя і піт, і сніг, який налип на пасмо волосся, що вибилося з-під шапки, і питав щось таким охриплим голосом, що Серпілін в першу мить не розчув.

— Як у вас тут справи? — питав комісар.

— Поки що, як і раніш... Тільки Рибakov підійшов. А в тебе як? — спитав Серпілін.

Та з щасливого обличчя комісара було вже видно, як у нього справи. Він таки притягнув гармати і, як видно з його вигляду, притягнув у буквальному розумінні цього слова: мабуть, разом з усіма витягав їх із снігу.

— Щоправда, не чотири, а три, — сказав він. — Вже їх там, лівіш, — він показав рукою, — на позиції ставлять. Артилеристи обіцяють через десять хвилин дати вогонь... Шкода, що не чотири, бо одну в яр завалили, ніяк не могли... Змучились...

— Чорт з нею, потім витягнемо, спасибі й за три, — сказав Серпілін і, ткнувшись лицем у лице, вдячно поцілував цього немолодого, стомленого, спітнілого чоловіка.

Раптом назустріч здалека, з-за станції, з-за тої заграви, що стояла над нею, — відтіля, куди повинні були вийти Баглюк і Рябченко, донеслося те, чого чекав Серпілін, — відгуки бою, далекі, слабкі, але все ж таки чутні.

— Баглюк! — тільки і сказав Серпілін і зітхнув

так, немовби в нього з пліч звалилася велика-велика, невимовно важка гора...

Малинін лежав на долівці в бараці на мерзлому настрямку соломи, що почала відтавати. Поряд лежало й сиділо кілька поранених.

У грубці диміла й шипіла, розгораючись, колода. Ні в кого не було з собою сокири, і довелося просто отак і засунути цю колоду одним кінцем у піч, час від часу посуваючи її вперед.

Малинін лежав і прислухався до того, що було всередині його — до гострих, як ножі, болів у простреленому животі, — і до того, що діялося за стіною барака, — до бою. Бій цей то знову спалахував, то догорав, перемищаючись поволі все правіш, у тил до німців. Як видно з усього, станцію вже здобули, і німці, огризуючись, відходили все далі й далі. Те, що німці відходили, була заслуга їхнього батальйону — батальйону Рябченка й Малиніна, бо батальйон усе ж вийшов до шосе коло цього заметеного снігом, покинутого барака і вдарив по німецьких тилах, що витягалися із станції. З цього почали, а потім опанували шосе й більше вже не пропускали по ньому німців.

Але в цьому Малинін уже не брав участі: його поранено саме на початку бою, коли вони напали на німецьку колону. Німці відстрілювались, і куля влучила Малиніну в живіт. Він завжди боявся саме такої рани. Йому здавалося, що рана в живіт — це смерть. Він так і подумав у першу мить, і коли до нього підскочив Караулов з криком: «Давайте перев'яжу, товаришу політрук!» — Малинін зопалу хрипло сказав сам про себе: «Не треба, мене вбито!»

І тільки потім, коли його вже перев'язала та сама стара санітарка Куликова, що колись обіцяла витягти його з бою, перев'язала і потягла його по снігу, він сказав їй: «Почекай, встану» — і справді підвівся, встав і подумав: «Якщо я встав, значить, живий!» Щоправда, він пройшов тільки три кроки, а потім його знову підхопила санітарка й боєць, що нагодився поряд, але з тої хвилини, ступивши чудом свої три кроки, він уже вперто не вірив, що помре.

Переносити болі й не кричати йому допомагало ще й те, що він не вірив у свою смерть, і те, що він був комісаром батальйону, а навколо лежали його поранені

бійці. Йому допомагало не кричати й те, що він після свого поранення не став одразу байдужим до всього, що відбувалося навколо, як це трапляється з кволішими душею людьми. Він жив і далі тим, що відбувалося за стіною, слухав і далі бій і отак, як він розумів, пояснював уривчастим від болю голосом іншим пораненим те, що діється там, назовні.

Розрахунок Серпіліна, як виявилось, був слухний, тільки-но батальйон Рябченка вийшов на дорогу в тилу у німців, вони стали поспішно відходити від станції. Але батальйон зробив більше від того, що йому було наказано. Він сів на дорогу й одбивав атаки німців, які відступали, доти, доки їм не довелося, кидаючи машини, звернути на цілину. Тоді, лишивши Рябченка з половиною людей на шосе, Баглюк, відчуваючи становище, сам пішов теж цілиною праворуч і, захопивши там, у сніжному полі, безіменні висілки з трьох хат, засів у них і кількома кулеметами вів відтіля вогонь, змушуючи німців обходити його, загинаючи ще глибше в поле, в сніги. На більше в нього вже не було сили.

Фельдшер і Куликова перев'язали поранених, і всі вони, в тому числі й ходячі, скупчилися тут у бараці, бо Рябченко боявся відправляти їх у тил зараз, уночі. Хто міг іти, міг заблудитися в метелиці, а тих, кого треба було везти, як Малиніна, не було на чому везти. Якогось транспорту можна було сподіватись тільки на ранок, а до світанку лишалося вже небагато. Та й хто його знає, куди, відступаючи, могли поткнутися тепер німці? Поранені, йдучи в тил, могли вночі в полі наскочити просто на них; від самої тільки думки про це навіть кров холонула.

Уже півгодини, як бій коло самого шосе стих. Тільки праворуч — там, де Баглюк захопив висілки, — було чути час від часу бій, та попереду часом ляскали зрідка постріли, мабуть, по окремих німцях, а то й просто по метелиці, в якій хіба мало що могло привидітись.

Хоч у бараці топили піч, але було холодно, двері були зірвані в петель, і вітер, відкидаючи повішену в отворі плащ-палатку, вже понамітав біля порога цілу гору снігу.

Санітарка Куликова, засунувши відро просто в піч, розтоплювала в ньому сніг і в казанку обносила водою

пораєних. Вода була тепла й брудна, в ній плавала солома.

Малиніну хотілося пити, але з раною в животі пити не можна було.

— Чуєш, Куликова, — гукнув він. — Вибери час, піди подивись: Синцов, молодший сержант, якщо поблизу де й може піти з позиції, хай знайде до мене, поки тихо.

— Добре, — невдоволено сказала Куликова. — Та ти б спав. Хіба мало з людьми наговорився, чи що?.. В госпіталі ще наговоритися, коли видужувати будеш... А поки тобі краще мовчати.

— Щоб з словами душа геть не вийшла, чи що?

У дверному отворі гула метелиця; жінка пішла, а Малинін, подивившись їй услід, заплащив очі й подумав, що коли й далі будуть такі втрати, як сьогодні, то треба швидше поповнюватись, а то багато не навоюєш.

«Що ж це? — подумав він. — Скільки ж це людей не доживе, не побачить... Що ж це за життя таке прокляте, коли люди щодня, не перелічиш скільки, вмирають!» — Він назвав у думці проклятим життям війну. І, розуміється, так воно й було, бо війна і була проклятим життям, хоч саме на це прокляте життя він сам себе добровільно прирік і вважав, що інакше воно й не могло бути.

Він замислився про сина, який лежав у госпіталі без правої руки, і, не розплющуючи очей, почув, як хтось кличе його: «Олексію Денисовичу...» — кличе тихо, немов перевіряючи, чи не спить він. Почув і розплющив очі, подумавши, що це Синцов. Але перед ним стояв не Синцов, а не схожий на себе комбат Рябченко. Молоде лице його заросло рудою, густою щетиною і від смертельної втоми здавалося старим. Він стояв над Малиніним у своїй кавалерійській шинелі, ще вдень розірваній і задимленій, аж вона стала чорна, коли він розкидав разом з бійцями згарище. Ліва рука його, поранена перед наступом, була замотана чорним бинтом, а правою рукою він важко спирався на обляманий держак лопати; пальці на правій нозі були в нього так поморожені, що він міг ступати тільки на п'яту.

Так стояв перед Малиніним його комбат, старший лейтенант Рябченко, який побачив усього, відступав,

довідступався аж до Москви, а тепер, нарешті, другу добу наступав під нею; тричі поранений, з них двічі не виходячи з строю, обморожений, комбат Рябченко, що міг би бути сином йому, Малиніну.

— Ну, чого прийшов, комбате? — сказав він, не розуміючи, що від кволості й болю говорить занадто тихо й що через це, а не через що інше, Рябченко так низько нахилиється, щоб розслухати його. — Чого прийшов? — повторив він.

— Поранених провідати.

— Як бій іде?

— Нормально. — Рябченко подивився на Малиніна, обвів очима інших поранених і крізь утому усміхнувся юною усмішкою. — Тільки б до ранку дотерпіти. Дуже вже подивитись хочеться, що ми наколупали! Хлопці вперед ходили, кажуть, німецькі машини по всьому полю стоять, у снігу застряли.

— Розвидниться — порухуеш.

І від того, що сказав «порахуеш», а не «порахуємо», як сказав би в інший час, Рябченко з тужливою гострою згадав, що ось до світанку прийдуть сани, по які він сам послав шукати хоч з-під землі, і Малинін поїде від нього й від батальйону, і вони більше ніколи не побачаться, бо, якщо Малинін навіть і виживе з своєю раною в живіт, то при такому його віці після тяжкого поранення навряд чи його пошлють назад на фронт, а тим більше в батальйон, на передову. «Де вже там пошлють!» — подумав Рябченко. А вголос сказав тільки:

— Ну, як ти? — бо не знайшов інших слів, щоб висловити свою тривогу за Малиніна.

— Нічого, — сказав Малинін. — Ми тут не пропадемо. Лежимо коло печі та гріємося. Іди до своїх обов'язків, не одривайся заради нас, — і, знову згадавши про те, про що вже сказав санітарці, попросив Рябченка, якщо є можливість, прислати Синцова. Є одне діло...

Рябченко кивнув. Він знав, яке це діло: Малинін казав йому.

— А ти йди, — сказав Малинін. — Молодий, а, як апостол, з патерицею ходиш, — усміхнувся він. Але від приступу болю усмішка ця несподівано стала такою спотвореною, що в Рябченка мало не полилися сльози з очей.

— Іди, йди... — просто й строго дивлячись в його зволожені очі, повторив Малинін не словами, а всією силою своїх почувань, немовби додаючи при цьому: «Іди й живи, будь живий, дуже тебе прошу!.. Ти ще молодий, ти ще тільки півмене, тобі треба живим бути! Якщо вже кому й треба, так саме тобі... Живи, будь ласка, чуєш, комбате Рябченко!»

І Рябченко повернувся і, спираючись на ціпка, поспішно вийшов, бо зо всіх видовищ, які було важко бачити на війні, видовище пораних було для комбата завжди найтяжчим.

Рябченко вийшов, а Малинін і далі дивився, як мечеться в отворі плащ-палатка, з-під якої все мело й мело. Поруч одноманітно й жалісно стогнав пораниений у живіт молодий боєць і весь час просив пити, хоч пити йому, так само, як і Малиніну, і не можна було.

Малинін сказав, щоб покликали Синцова тому, що розумів: скоро його повезуть і другої нагоди сказати про листа до політвідділу вже не буде. Та зараз, дожидаючись приходу Синцова, він думав уже не про це, а про себе без свого батальйону й про свій батальйон без себе.

Він почував себе, як людина, що раптом на повному ході була викинута з поїзда: ще мить тому він рухався разом з усіма — і ось уже лежить на землі й дивиться на щось величезне, що несеться повз нього, де він допіру був і де його вже не буде! Війна кожную годину розлучає людей: то назавжди, то тимчасово; то смертю, то каліцтвом, то раною. І все ж таки хоч би як надивився на все це, але що воно таке, ця розлука, до кінця розумієш тільки тоді, коли вона спостигне тебе самого.

Він так не звик, щоб у батальйоні щось діялося без нього, — і ось уже все діється без нього, і він уже не потрібний для людей, а людям треба швидше класти його в сани й везти в тил. А батальйон піде далі. І йому вже не дотягтися до батальйону, не піти поряд з людьми, не дістати їх ні поглядом, ні голосом — нічим. Що він ще може зробити для них? Нічого. І хоч, думаючи так, він, звичайно, думав і про себе — та й як же могло бути інакше? — але загалом, або в основному, як це він сам іноді висловлювався своєю трохи канцелярською мовою, він усе ж таки думав не про себе, а про

інших. Думав навіть зараз, коли був поранений, коли багато хто з інших людей, зовсім непоганих і навіть хороших, в його становищі раптом починають жадібно думати про себе, мовби надолужуючи всі ті дні й ночі війни, коли вони думали про себе так мало! І міра того, наскільки він навіть зараз більше думав про інших людей, ніж про самого себе, і була, мабуть, тим найголовнішим і тим найсильнішим у ньому, в Малиніні, вже немолодій і тяжко пораненій людині.

Синцов уже дві години знав, що Малиніна поранено в живіт і поранено тяжко, але не міг прийти до нього, бо спочатку був бій, а потім, коли бій став ущухати, він не міг залишити свою позицію без наказу.

І тільки тепер, коли Рябченко сам звелів йому йти, він прийшов сюди й побачив, як погано Малиніну, і лице Синцова поза його волею стало таким, що Малинін одразу збагнув: Синцов своїм нещасним обличчям вирікає йому смерть, збагнув і не погодився.

— Чого так дивишся?.. Ти не піп, і я тебе не із святим причастям покликав. Справа є до тебе — от і покликав.

Синцов поклав на долівку автомат й сів поряд.

Хоч Малинін був дуже кволий, але тепер, коли він розсердився, його хриплий шепіт став голосніший, і Синцов чув кожне слово.

— Шкода, не можу тебе лишити за себе, — сказав Малинін, дивлячись в очі Синцову.

Синцов нічого не відповів. Та й що відповісти? Не спасибі ж сказати...

— Коли в партії тебе відновлять, в редакцію свою не йди, — сказав Малинін, і далі дивлячись в очі Синцову.

«Та я й не хочу ні в яку редакцію! Хіба я для того клопочусь? Навіщо ви про мене так думаєте!» — хотілося крикнути Синцову, але він знову зустрівся з очима Малиніна й зрозумів, що Малинін зовсім цього не думає, а просто не хоче, щоб він, Синцов, ішов куди-небудь з їхнього батальйону ні зараз, ні потім! Йому спокійніше думати, що Синцов лишиться тут, у батальйоні.

— Слухай... Ось чого я тебе покликав... — помовчавши й переждавши приступ болю, промовив Малинін.

Промовив не одразу, а під кінець, бо вважав це за найголовніше з усього, що треба було сказати Синцову: хоч насправді головним для Синцова було не це, а те, що Малинін сказав йому раніше... — тобі це треба знати... я позавчора написав...

І в ту ж мить зовсім близько від сарая густо залопотіли німецькі автомати й застрекотав наш кулемет. І Синцов, не маючи не тільки часу, щоб попроситись з Малиніним, але не маючи часу навіть подумати про це, схопив з долівки автомат і, перебігши в три стрибки сарай, вискочив у дверний отвір, за яким усе дужче лопотіли постріли.

Малинін лежав у бараці, безсило й напружено слухаючи, як стукотять за стіною постріли, спочатку часто й густо, потім рідше, потім ще рідше й тихше, чимраз віддаляючись і віддаляючись... Він лежав і слухав ці постріли, полегшено думаючи, що атаку відбито й бій кінчається, і не знаючи, що атаку ще не відбито й бій не кінчається, а просто це він, Малинін, непритомніє і перестає чути...

Коли Малинін опритомнів, навколо було білісінько. З білого неба сяяли зрідка дрібні сніжинки. А краєм ока зліва й справа було видно високі білі сніги, що тягнулись до обрію. Малинін лежав навznak, на санях, сани, часом плавно перевалюючись, тихо ковзали по снігу. Поряд нього, збоку, тиснучи його, лежав ще хтось, за його головою візниця покрикував тонким голосом на коня, а в ногах Малиніна сидів поперек саней Караулов, витягнувши пряму, прикручену бинтом до дошки, певно, перебиту вище від коліна ногу; сидів і курив, одвернувшись від зустрічного вітру.

Позаду їхало ще двоє саней з людьми; хто правив дальніми — годі було розглянути, а ближчими, сидячи на передку, правив незнайомий боєць із закривавленим бинтом, що затуляв йому одне око.

Малинін, опритомнівши, побачив усе це, але кілька хвилин не подавав голосу, прислухаючись до глухого, терплячого болю в своєму тілі, який після вчорашнього здавався вже майже не болем.

«Наче живий», — подумав він і, перше ніж гукнути Караулова, тихенько помацав рукою: хто лежить поряд? Поряд, на боці, повернувшись спиною до Малиніна, лежав мертвий. Малинін одразу, тільки-но почав ма-

цати, нашттовхнувся на його неживу руку з холодними пальцями, що стирчали, як сучки.

— Хто це богові душу віддав? — спитав Малинін.

І Караулов, почувши його голос, зраділо обернувся.

— Все думав, хоч би ви очунали! — сказав він і, скривившись, двома руками ледь-ледь посунув свою ногу.

— Хто це? — знову спитав Малинін, не воруша-чись і тільки очима показуючи на мертвого, що лежав поряд.

— Гришаєв, — сказав Караулов. І, немовби виправ-дуючись, додав: — Як кляли — живий був.

Гришаєв був той самий поранений у живіт моло-денкий солдат, що там, у сараї, все стогнав і скаржив-ся, що йому не дають пити. Тепер він лежав холодний, мертвий, важко впираючись спиною в плече Малиніну. І Малинін згадав про себе, як у листопаді, ще під час відступу, він приліг поспати в нетоплений, крижаній сто-долі. Коли він ліг, то попервах мерзнув і крізь сон від холоду сам не міг збагнути, спить він чи ні. А потім відчув, що йому тепло, і заснув, а коли прокинувся, то побачив, що два бійці — один з них ось цей, Гриша-єв, — тісно облягли його з двох боків і, загорнувши ко-жушки, накрили їхніми полами, щоб він міг виспатися перед боєм.

— Коли тебе поранили, Караулов?

— Саме вранці, — похмурився Караулов. — Маши-ни, що їх фашисти вночі в полі покидали, пішов гляну-ти; причаївся там один гад — з кабінки гранату кинув.

— А багато машин взяли?

— Багато, по всьому полю розкидані. Не знаю скільки. При мені ще рахували...

— Що ж це вас у другому ешелоні лишили?

— Чому в другому ешелоні? Якраз нас на сани кла-ли, а Баглюк прийшов наказ про наступ давати.

— Значить, живий Баглюк?

— Живий.

— А Рябченко?

— Теж живий, тільки зовсім поморожений.

— А скільки ж поранилих вивезли? Тільки на цих трьох санях? — заклопотано спитав Малинін, прики-нувши думкою, скільки людей уже лежало в сараї, та потім ще бій був.

— Чому на трьох? — сказав Караулов. — Попереду ще двоє саней, двадцятьох людей веземо. А легкі самі на обігрівальний пункт пішли в те село, куди комдив приїжджав.

Малинін від думки про інших поранених знову згадав про власний біль і, прислухаючись до нього, заплющив очі. Кілька хвилин вони їхали мовчки.

— Може, закурите? — спитав Караулов. — Я згорну.

— Не хочу, — відповів Малинін, почувавши в роті важкий, металевий смак, коли підступає нудота, — боюсь, блювати буду, скільки ми вже їдемо?

— Години чотири, — сказав Караулов. — Командуючий армією дорогою зустрівся, давно, ще напочатку. Підійшов, питав, хто такі, з якої частини, але ви без пам'яті були. Веселий! Каже, справи добрі. Видужуйте, під Смоленськом зустрінемося!

«Добре, якби так!» — подумав собі Малинін, а вголос спитав, на чому ж він їхав, командуючий, по такому снігу.

— На полуторці, в кабіні. Саме його полуторка застряла, а ми повз неї їхали. Підійшов до нас, поки її із снігу витягали.

Караулов замовк, а Малинін, хоч його і потішило оповідання Караулова про зустріч з командуючим, тяжко подумав, що до Смоленська ще ой як далеко. Сказати — не зробити. А за Смоленськом ще сотні верст, і все це наша земля, і все це віддано, і мільйони людей на ній. А візьми її тепер!

Може, в його почуттях зараз грали роль власна важка рана й невпевненість, чи зможе він знову повернутись на війну, але головним був усе ж суворий і тверезий погляд на речі, який склався за велике й важке життя: за що не візьмись — усе це є труд, усе це не просто, а що вже там казати про війну!

— А правда, що незабаром Смоленськ візьмуть? — почувся голос за спиною Малиніна.

Йому і раніше здавалося з голосу, що коня поганяє чи то жінка, чи хлопчик; тепер він зрозумів, що не помилився: голос, який задав питання, був ріденький, тонкий, зовсім дитячий.

— А ти хто будеш, — спитав Малинін, — скільки тобі років?

— П'ятнадцятий.

— З висілків він, — пояснив Караулов, — сам з конем попросився, з своїм.

— Це правда, — ледь-ледь усміхнувшись, сказав Малинін, — а то наше діло солдатське: ще не повернемо, захарлаємо.

— Я не тому, — ображено сказав невидимий Малиніну візниця, — я і у вас в частині лишитись можу.

— Тоді вибач.

— Лейтенанте, дай закурити! — дитячий голос прозвучав хоробро, але не зовсім упевнено.

Обличчя в Караулова стало строге, але він усе-таки вийняв з рота недокурену самокрутку, обірвав кінець і передав її в дитячу, червону від морозу руку, що мелькнула над головою Малиніна.

— А це місце знайоме, — сказав Малинін, скосивши очі.

При дорозі стояли два німецькі танки, стояли пам'ятно, так що він не міг помилитись: один — націлившись гарматою в башту другого. Це були ті самі танки, про які вчора, коли йшли повз них, він казав, що німці виливали з них бензин. Значить, проїхали назад уже кілометрів двадцять. А все ж далеко вперед пішов батальйон з учорашнього ранку...

Подумавши про це, він спитав у Караулова, кого Рябченко призначив замість нього на взвод, і, почувши відповідь, якої і сподівався: «Синцова!» — з досадою згадав, що так і не встиг сказати Синцову про свого листа в політвідділ. Знову думаючи зараз про цього листа, він не знав, що дарма винуватив у зволіканні дивпарткомісію: їй не можна було тут нічого закинути.

Партійну справу Синцова зажадав у політвідділі армії інструктор, який прочитав це прізвище й раптом згадав про один документ, що пройшов через його руки. Документ був просто аркушиком паперу, списаним великим солдатським письмом: вийшовши з оточення на дільниці армії, червоноармієць Золотарьов писав до політвідділу про обставини загибелі політрука Синцова І. П. і просив, якщо можливо, повідомити його сім'ю. Зробити щось за цим листом не було часу, але розірвати його, на щастя, не піднялася рука, і він лежав тепер поряд з заявою молодшого сержанта Синцова про відновлення в партії в папці з написом «Доповісти», хоч доповідати поки що не було кому: почав-

ся наступ і начальник політвідділу армії полковий комісар Максимов уже третю добу був на передовій.

— Значить, Синцов замінив тебе? Гаразд! — помовчавши, сказав Малинін Караулову. Сказав так, немовби ще був у батальйоні й на це треба було його схвалення.

— А комбат знову відмовився евакуюватися?

— Ніяк не хоче! — схвально сказав Караулов.

— Чиї? — почувши раптом гудіння, що виникло в небі, й відчувши, як здригнув позад нього хлопчик, спитав Малинін.

— Наші,— сказав Караулов.

Над пораненими, поволі перетинаючи білясте зимове небо, із сходу на захід одна за одною пройшли чотири дев'ятки наших бомбардувальників. Сани спинились, і далші теж спинилися, майже наїхавши на них.

І хлопчик, що правив шкапою, і Караулов, і Малинін однаково полегшено й вдячно подивилися на небо, на літаки.

— Що, вже пішли, не видно? — спитав Малинін, переставши чути гудіння й не маючи змоги підвестися на ліктях, щоб провести очима літаки.

— Ні, ще видно, а тепер майже не видати, пішли,— озвався Караулов, повернувшись спиною до Малиніна й до самого обрію проводячи очима маленькі чорні цятки.

За десять кілометрів від того барака, де вночі знепритомнів Малинін, і за тридцять від того місця, де зараз їхала в тил санна валка, навантажена тяжкопораненими, по глибокому снігу, радіючи, що нарешті вшухла метелиця, йшов на захід батальйон Рябченка.

Тепер, після здобуття Воскресенського, вперед вивалися вже інші, менш пошарпані в учорашньому бою полки Серпіліна, і батальйон зранку йшов і йшов без пострілу, тільки часом надібуючи на кинуті в снігу німецькі машини та трупи забитих і замерзлих солдатів.

Те, що вони поки що йшли без пострілу, було, звісно, тільки тимчасово, і всі це добре розуміли, бо справа й зліва з поривами вітру все дужче доносило гул гармат, а прямо на обрії в останні півгодини знову, як учора, замайорів дим пожежі.

Синцов, Комаров та ще двоє автоматників — усе, що лишилося від їхнього взводу, — йшли один за одним слідом за Рябченком, який їхав на коні. Йому давно б уже час піти в медсанбат, але він не піддавався і їхав, вийнявши із стремена обморожену ногу та приторочивши до сідла свою вчорашню саморобну патерицю — на випадок, якщо доведеться злізати.

— Молодший сержанте, поповнення скоро буде нам, як гадаєш? — Комаров зрівнявся з Синцовим і йшов поруч.

— А відкіля ж мені це знати? — Синцов знизав плечима, але сам собі подумав, що, поки вони не сплять, не впруться де-небудь у німців, поповнення не буде: на машинах його по такому снігу не підвезуть, а своїм ходом, поки вони йдуть, як сьогодні, не зупиняючись, теж ніхто їх не наздожене.

Комаров тужив від того, що в їхньому взводі такі втрати, й шукав душевної підтримки у свого командира відділення, який став тепер командиром взводу, а Синцов думав про те, що, якби не врятував його Комаров уночі, там, коло барака, зривавши впритул німця, який наскочив в останню хвилину, то і він, Синцов, відспівав би вже своєї, і вже не було б про що думати зараз, навіть про те, чи буде сьогодні бій і чи лишишся ти цілий в цьому бою...

Але казати про все це словами зараз не хотілося, і він сказав тільки поглядом, мовчки, вдячно подивившись в очі Комарову.

— Як, на твою думку, наздоженемо чи не наздоженемо сьогодні німця? — спитав Комаров.

І Синцов, дивлячись йому в очі, зрозумів — Комаров відчуває зараз те ж саме, що й він: і хочеться знову догнати німців, і шкода розпрощатися з передишкою, яка дісталася після вчорашнього бою.

— Схоже на те, що доженемо, — намагаючись подолати в собі це почуття й прискорюючи ходу, відповів він, — дим он уже знову видно!

Вдалині, в снігах, там, куди вони тепер квапилися, все вище здіймався дим підпаленого села. Ідучи попереду Синцова, комбат Рябченко то затуляв собою цей дим, то, коли кінь, оступаючись, збочував, знову відкривав його.

— Комаров, чуєш, Комаров!

— Що?

— Дай закурити!

— Чого це на ходу?

— Та так, раптом захотілося...— Синцов не став пояснювати, чому захотілося, а захотілося тому, що, дивлячись зараз на цей далекий дим попереду, він намагався змусити себе призвичаїтись до важкої думки, що хоч би як багато всього лишалося в них уже за плечима, а попереду була ціла війна...

1955—1959

КОНСТАНТИН МИХАЙЛОВИЧ СИМОНОВ

Живые и мертвые

Роман

(На українском языкє)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *К. М. Скрипченко*
Художник *М. А. Стороженко, Б. Й. Бродський*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічний редактор *О. І. Дольницька*
Коректори видавництва *Н. О. Маслова, Н. Н. Плачинда*

Виготовлено за методом оригінал-макету на СВУ-3М.
Оператор *Л. С. Бабич*.

Виготовлено на Київському поліграфічному комбінаті
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул.
Довженка, 3.

Здано на виробництво 9/IV 1969 р. Підписано до
друку 9/IV 1969 р. Папір № 2. Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. доук. арк. 16,375. Умовн. друк. арк. 27,51.
Обліково-видавн. друк. арк. 29,251. Ціна 1 крб.
Замовл. 9—385. Тираж 30 000.

1 крб.